

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

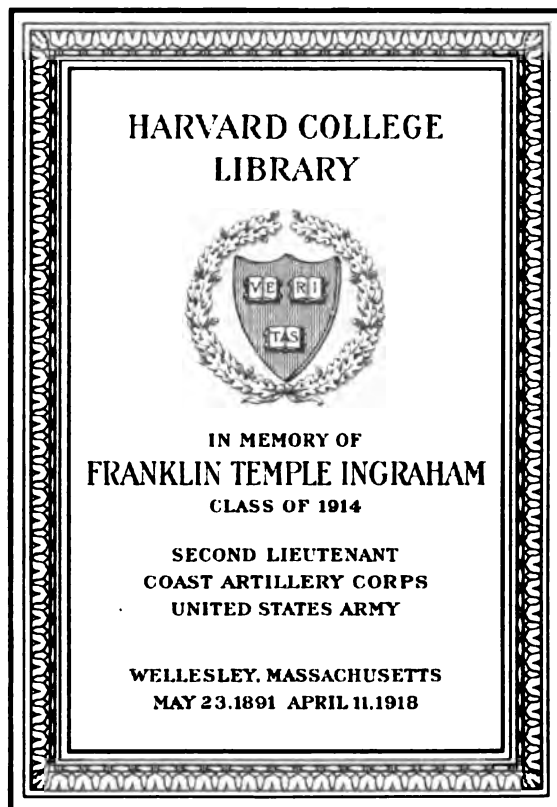
We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

KSG 1044

TIFFANY & CO

■

1

L

2
1906-07 KSG

СТАРИНАР

ОРГАН

СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

I
НОВОГ РЕДА ГОДИНА I.

1906.

ПРВА СВЕСКА

УРЕДНИК

Михаило Валтровић

професор Велике Школе у пензији

БЕОГРАД

Краљевско Српска Државна Штампарија

1906.

Li

22-03-07 KSG 1

СТАРИНАР

ОРГАН

СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

Т
НОВОГ РЕДА ГОДИНА I.

1906.

ПРВА СВЕСКА

УРЕДНИК

Михаило Валтровић

професор Велике Школе у пензији

БЕОГРАД

Краљевско Српска Државна Штампарија

1906.

L

05-07

KSG 1044

СТАРИНАР

ОРГАН

СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

Т

НОВОГ РЕДА ГОДИНА I.

1906.

ПРВА СВЕСКА

УРЕДНИК

МИХАИЛО ВАЛТРОВИЋ

професор Велике Школе у пензији

БЕОГРАД

Краљевско Српска Државна Штампариа

1906.

6

2-05-07

KSG 1044

СТАРИНАР

ОРГАН

СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

Т

НОВОГ РЕДА ГОДИНА I.

1906.

ПРВА СВЕСКА

УРЕДНИК

МИХАИЛО ВАЛТРОВИЋ

професор Велике Школе у пензији

БЕОГРАД

Краљевско Српска Државна Штампарија

1906.

Li

05-07

KSG 1044

СТАРИНАР

ОРГАН

СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

Т

НОВОГ РЕДА ГОДИНА I.

1906.

ПРВА СВЕСКА

УРЕДНИК

МИХАИЛО ВАЛТРОВИЋ

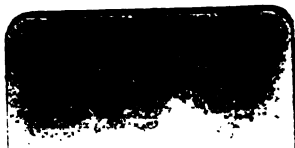
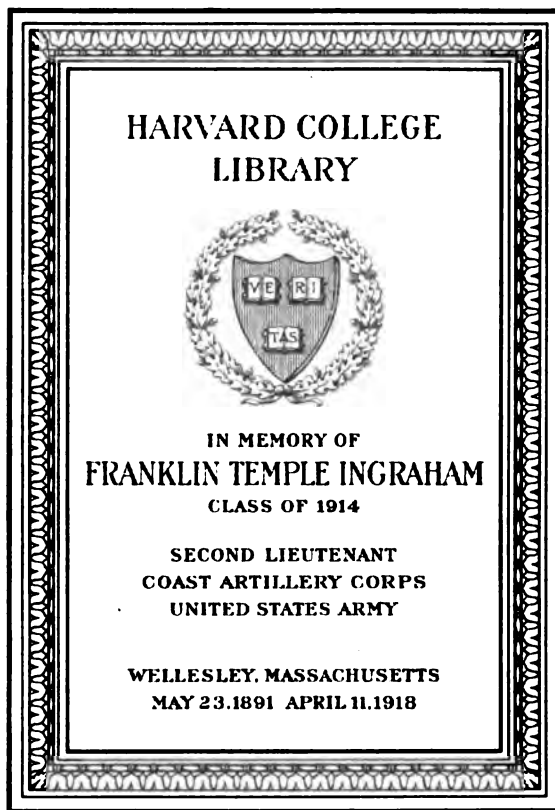
професор Велике Школе у пензији

БЕОГРАД

Краљевско Српска Државна Штампариа

1906.

KSG 1044

L

05-07 KSG

СТАРИНАР

ОРГАН

СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

Т
НОВОГ РЕДА ГОДИНА I.

1906.

ПРВА СВЕСКА

УРЕДНИК

МИХАИЛО ВАЛТРОВИЋ

ПРОФЕСОР Велике Школе у пензији

БЕОГРАД

Краљевско Српска Државна Штампарија

1906.

СТАРИНАР

Изрази у полугодишњим свескама од по 5—6 табака текста са потребним илустрацијама у тексту и на засебним таблама.

Уз Старинар публикаваће се и **Додатак** Старинару, који ће садржавати белешке, кратке извештаје и дописе о наласцима, који су у току дотичног међувремена нађени, као и преглед и оцену стручне литературе, која стоји у даљој или ближој вези са проучавањем старина Балканског Полуострва и суседних земаља. Величина **Додатка** одређиваће се према потреби.

Чланови Српског Археолошког Друштва, по одредби чл. 9. статута Српског Археолошког Друштва, **добивају бесплатно Старинара заједно са Додатком.**

Члан *утемељач* плаћа један пут за свагда, 120 дин. или у један пут или у пет годишњих рокова, по 24 динара.

Члан *помажући* плаћа за прву годину чланства 8, а за остале године по 6 динара.

Књижарска цена Старинара са додатком за *целу годину износи 10 динара.*

Примљени научни радови за објављивање у Старинару хонорисаће се са педесет (50) динара по штампаном табаку.

Рукописе, сву осталу преписку с уредништвом Старинара као и пријаве у чланство Српског Археолошког Друштва ваља упућивати на адресу *Г. Михаила Валтровића*, професора Велике Школе у пензији, уредника Старинара, *Љубичина улица бр. 36 у Београду.*

СТАРИНАР

ОРГАН

СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

НОВОГ РЕДА ГОДИНА I.

1906.

С ДОДАТКОМ СТАРИНАРУ Н. Р. ГОД. I.

УРЕДНИК

МИХАИЛО ВАЛТРОВИЋ

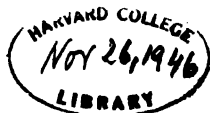
професор Велике Школе у пензији

БЕОГРАД

Краљевско Српска Државна Штампарија

1907.

^A
KSG 1044

Ingraham fund

САДРЖАЈ СТАРИНАРА 1906

	СТР.
Валтровић Мило Рмска гробница у селу Брестовику. Са две табле	128
Васић Д-р Милоје М. Преисторијска votivna гривна и утицаји микенске културе у Србији. С једном таблом и 9 слика	1
Васић Д-р Милоје М. Римске опеке из Ритопека. С једном сликом	36
Васић Д-р Милоје М. Старосрпска налазишта у Србији. С две табле и 31 сликом	39
Васић Д-р Милоје М. Неколики преисторијски налази из Вин- че. Са 41 сликом	89
Петковић Д-р Влад. Жича. С 15 слика	141

САДРЖАЈ ДОДАТКА СТАРИНАРУ Н. Р. ГОД. I.

	СТР.
Валтровић Мих. Белешке о манастиру Љубостињи. С 1 сликом	24
Петковић Д-р Влад. Заручни прстен краља Радослава. С 1 сликом	30
Чилингиров Анастас Д. Преисторијска налазишта у Бугарској. С 12 слика	1
Преглед књига и листова	33

ЧИТАОЦИМА СТАРИНАРА

Разни су узроци, због којих је у излажењу Стариноара био настао један прекид од скоро пуних десет година. Њих не треба тражити једино у мањој активности чланова Српског Археолошког Друштва. Што са престанком излажења Стариноара није престало постојати и Српско Археолошко Друштво има се једино захвалити великом умалаштву његових оснивача, који су, убеђени да ће се прилике и околности морати изменити на боље, и да ће се, раније или доцније, ипак осетити потреба једног таквог Друштва у Србији, чекали и са-чекали ту промену на боље чувајући друштвену имаовину и отправљајући нај-прече послове.

Све оне исте потребе, које су 1. Јула 1883. године створиле Српско Археолошко Друштво, постоје и данас у још већој мери.

У Европи нема данас ни једне веће области, у којој се налазе остаци буди које раније културе, а у којој се не би вршила археолошка испитивања. Како временски, тако је и просторно необично јако проширена област археолошког испитивања; временски нарочито од оног доба, од када је почело проучавање преисторијских културних прилика. Просторно је област Археологије проширена од оног доба, од када се увидело колико разноликости у културним појавама налазимо у областима, које су биле мање или више удаљене од главних центара грчке и римске културе, и како су те појаве тесно везане за оне народе, који су доцније одменили носиоце класичне културе. Те провинцијалне културне прилике имале су утицај на културна облиција скоро свих данашњих европских народа, те је с тога и њихово познавање потребно за боље разумевање ових познијих култура.

Тако је у Европи; али неуморно научно тражење истине пренело је археолошки начин испитивања и на остале делове света тежећи да позна не само узајамне односе између појединих области једнога дела света, него и односе између самих тих делова. У овом погледу Европа, Азија и Африка постале су поприштем, на којем се у археолошком истраживању не такмиче више само поједини научници, него цели народи. Ова племенита утакмица пружа нам из дана у дан све више, скоро нигда неочекиваних, података за познавање старијих људских култура.

Због својега географског положаја играло је Балканско Полуострво од вајкада важну улогу у културном саобраћају Европе са осталим деловима света. Самим тим стављено је у дужност државама на Балкану да и оне принесу жртве на испитивање културне прошлости барем у обиму својих области. Тој дужности, ради својега угледа, мора и Србија одговорати.

Али поред ове опште дужности, Србија и њени научници имају још и нарочите засебне дужности према старинама своје земље. На првом месту је дужност, да се нађене старине очувају и ставе на употребу научно испитивању. Ну, баш у том погледу је настала највећа опасност по старине испод површине земље, јер побољшани начини обрађивања земље, а нарочито риљање, сваким даном све више избацују на површину разне културне остатке, који, због необавештености налазача и његове околине, обично пропадају; или се у опште тиме ниште сви спољни знаци, који указују на налажење старина под земљом, те се тако отежава њихово налажење и проучавање.

У томе раду на обавештавању наших држављана о вредности старина за науку састоји се први и најглавнији задатак Српског Археолошког Друштва, који ће оно остваривати својим органом „Старинаром“. Да би то постигло, *Српско Археолошко Друштво даје својим члановима бесплатно Старинар*, а с тога је чланом 6. статута одређено, да чланови друштва плаћају само по 6 динара годишње, те да би број чланова био већи, како би и Старинар допирао у што шире слојеве нашег народа. Колико је потребан што већи број чланова Српског Археолошког Друштва и читалаца Старинара лако ће појмити сваки онај, који зна да у обиму Краљевине Србије као и у осталим Српским Земљама нема тако рећи ни стопе земље, а да се на њој не нађе по какав остатак старијих култура.

Али није ни то једини, и ако је главни задатак Српског Археолошког Друштва и његовог органа Старинара. Судећи по свима до сада запаженим знацима може се рећи, да је у току времена и у нашега народа знатно порасло интересовање за старине. Љубитељи старина најлакше ће се моћи о старинама обавештавати преко Старинара, те је с тога потребно да они својим приступом у чланство Српског Археолошког Друштва постану читаоцима Старинара.

И само научно проучавање старина наше земље постало је јачим и опсежнијим. У недостатку домаћег стручног органа радови ове врсте растурају се по разним публикацијама у земљи и на страни. То отежава лако и брзо оријентовање како стручњака тако и нестручњака о резултатима археолошког проучавања Српске Земље. С тога Старинар има да буде први извор за свакога, који би хтео што дознати о културним приликама Српске Земље у прошлости; а српском научнику први и најближи орган, кроз који ће он објављивати резултате својега научног рада.

Најпосле стручном познаваоцу познато је, да се ни културни остаци наше земље не могу успешно проучавати без темељног познавања културних прилика даљих и ближих области. С тога ће у Старинару, према приликама и могућности, бити места и за такве стручне радове, који стоје у јачој или слабијој вези са старинама наше земље.

То је, у главном, програм Старинара, који и поред најбоље воље, није могао, због оскудице простора, бити и стварно приказан овом првом његовом свеском. За остварење тога програма биће мало простора и у једној години; то ће се моћи постићи у току самога рада.

Управи Српског Археолошког Друштва биле су врло добро познате све тешкоће, које су скопчане са уређивањем и издавањем једног стручног часописа у нас. Настављање издавања Старинара Управа Српског Археолошког Друштва отпочела је с надом, да ће Српски Народ хтети појмити културну важност таквог рада, те да ће је у том њеном предузећу хтети потпомоћи и морално и матери-

јално. У том циљу разаслат је пре неколико месеци „позив на упис у чланство Српског Археолошког Друштва“ свима онима, за које се мислило да ће се или сами хтети уписати у чланство, или ће хтети поради на томе, да у кругу својих познаника упишу што већи број чланова. Лако је могуће, да такав позив није стигао до руку свакоме пријатељу Српског Археолошког Друштва, с тога се они умољавају да се изволе сами обратити Управи, од које ће добити сва потребна обавештења.

Верујући, да овим врши своју дужност подмирујући једну од наших културних потреба, Управа Српског Археолошког Друштва шаље у Српски Народ ову прву свеску обновљеног Старинара у нади, да ће и одзив бити повољан. Постојање Српског Археолошког Друштва у току од пуне двадесет и три године као и раније дванаестогодишње излажење Старинара храбре Управу Српског Археолошког Друштва за нова предузећа и дају јој наде на обилату, моралну и материјалну помоћ Српског Народа.

Београд
Септембар 1906.

УРЕДНИШТВО:

ПРЕИСТОРИЈСКА ВОТИВНА ГРИВНА И УТИЦАЈИ МИКЕНСКЕ КУЛТУРЕ У СРБИЈИ

Табла I а и б представља нам две фрагментиране бронзане гривне, од којих је гривна **а** својина Народног Музеја, а фрагмент **б** својина Г. Ђ. Вајерта, индустријалца. Фрагменту **б** непознато је налазиште; гривна **а** нађена је на простору између атара села *Костомца* и манастира *Рукомије* приликом некаквог ривања крајем 1904 или почетком 1905 године, када је и набављена за Народни Музеј.

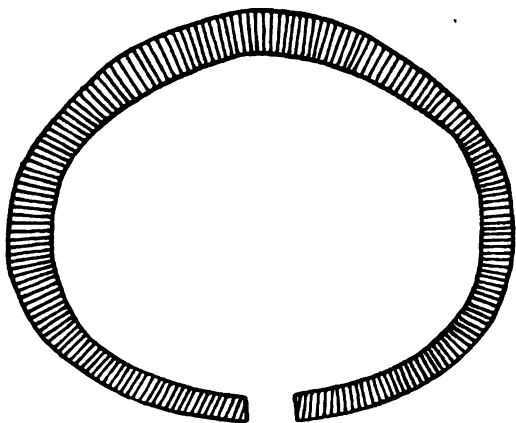
Висина гривне у **таб. I а** износи 16,3 см.; највећа ширина 15,7 см.; ширина шаке 13,6 см.; пречник вертикалног пресека на средини 5,6 см.; а пречник хоризонталног пресека на истом месту 7 см. — Фрагмент у **таб. I б** мањих је размера, као што се то даје закључити и по ширини шаке, која на овом фрагменту износи 11,5 см.

Најкарактеристичнија појава на овом типу гривни јесу несумњиво широке *шаке*, којима су се гривне на оба краја завршавале. Вероватно је, да су се на гривни у **таб. I а** шаке додиривале те тако потпуно затварале унутрашњи, скоро кружни, простор. За фрагмент у **таб. I б** то се не може тврдити. — Средњом спољашње површине, а полазећи од корена шаке, кружи се једно испупчење, које се у правцу ка средини гривне све већа губи, докле, отприлике на средњој трећини обима, потпуно не ишчезне. **Слика 1** представља облик пресека на средини гривне у **таб. I а**, чија је спољашња (горња) страна дебела 6 мм., а унутрашња (доња) страна 3,5 мм.

Судећи по величини ових гривни на **таб. I а и б** мање је вероватно, да су оне употребљаване као истински накит којим су се људи у животу китили, него да су и оне, као и гривне из Траункирхена, које ћемо мало доцније споменути, употребљаване или као вотивни (заветни) поклони божанствима, или су стављане као поклони у гробове умрлих¹. — Напротив гривне, које ћемо

¹ Mat. Musch, Funde der Hallstattperiode aus Traunkirchen am Traunsee, у Mittheilungen der k. k. Central-Commission, Jahrgang XXI (1895) стр. 163.

одмах приказати у сл. 2 служиле су као истински накит, којим су се људи у животу китили.

Слика 1.

Ради тачнијег одређивања и познавања облика ових фрагментираних гривни на таб. I износимо у сл. 2а-д пет комада гривни, које је још раније публиковао Г. проф. *Михајло Валтровић*², а које се, заједно са осталим гривнама овога типа, чувају данас у збирци Нар. Музеја. На сл. 2 представљени комад а нађен је на *Јухору*³, б у *Лазаревцу* (срез темњићски)⁴, а комадима в, г и д непознато је налазиште⁵.

Познато нам је, да се у збирци Г. *Тодора М. Бушетића*, учитеља у *Пољни*, налазе још 5 комада гривни овога истог типа, које су нађене у једној урни у селу *Секуричу* (срез левачки)⁶.

По усменом саопштењу Г. проф. *Др. Јосипа Бруншмида* познато нам је, да се у збирци Народног Музеја у *Загребу* налази један комад гривни овога типа, за који Г. Бруншмид поуздано тврди, да је пореклом из *Србије*.

У литератури смо нашли публикована још два комада гривни овога типа, од којих је први комад нађен можда у *Угарској*, али му није познато место налазишта⁷. Други комад је нађен у Угарској, у околини купатила *Bodajk-a* (комитат Штулвајсенбург),⁸ који је за нас овом приликом нарочито с тога од важности, што је његово место налазишта поуздано.

Споменом гривни овога типа које се не налазе у збирци Нар. Музеја, ми смо, вероватно, споменули у исто доба и све познате егземпларе гривни овога типа⁹. Доцније ћемо нарочито истаћи важност појаве оваквих гривни у Србији и Угарској.

² Упореди *Старинар*, година VII (1890), стр. 86, 87 и 92.

³ *Старинар*, год. VII, стр. 86

⁴ „ „ VII, „ 87.

⁵ „ „ VII, „ 92.

⁶ Упореди и раније нађене гривне овога типа у Секуричу, *Старинар* VII, стр. 92.

⁷ J. Hampel, *Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn*, Bd. I, Taf. XLIX, № 7.

⁸ M. Much, *Kunsthistorischer Atlas*, Taf. XXXV, № 15.

⁹ Потпуности ради додајемо, да је пре кратког времена г. Ђ. Вајферт купио још један пар гривни овога типа, које су пуно ливене, а имају искупане шаке. На њима се не налази ништа ново, чиме би се оне разликовале од до сада познатих егземплара гривни овога типа.

Враћајући се проучавању фрагментираних вотивних гривни на таб. I а и б потребно је пре свега проучити *технику* њиховог справљања.

Оба фрагмента су *шупље ливени*; дебљина зидова већа је на спољашњој (горњој), него ли на унутарњој (доњој) страни. У сл. 1 јасно се види дебљина зидова на пресеку на средини гривне а (горњи зид дебео 6 мм., а доњи 3,5 мм.); а на фрагменту б највећа дебљина горњег зида износи 3,5 мм.; а доњег зида варира између 1—1,5 мм. Унутрашња шупљина простире се отприлике до корена шака, које су *пуно ливене*.

Слика 2.

На унутрашњим странама ових гривни налазе се, и то на фрагменту а три рупице (трећа фрагментирана), а на фрагменту б очувана је само једна (крајња) таква рупица са пречником од 4—5 мм. За проучавање технике ливења ових гривни важно је још и то, што се на горњој страни фрагмента а, наспрам средишње рупице на доњој страни, налази једно закрпљено место. Крпљење је извршено још при прављењу саме гривне уливањем течне бронзе у отвор, те се с тога види у шупљини гривне једно испупчење у облику чепа. То закрпљено место на спољашњој страни накнадно је углачано, те се на горњој површини гривне једва опажају трагови закрпе.

М. Мисх је проучио технику сличних вотивних гривни из *Траункирхена*, на *Траунском Језеру*,¹⁰ а ослањајући се на његова посматрања с једне стране, као и на појаве на овим нашим фрагментима с друге стране, које појаве до некле одступају од оних на гривнама из Траункирхена, може се са великом вероватноћом претпоставити, да је при справљању ових наших гривни на таб. I а и б морала бити примењена следећа техничка процедура.

¹⁰ Mittheilungen der k. k. Central-Commission. Jahrg. XXI, стр. 162 и даље.

У величини садашње шупљине у овим гривнама, која се простира између корена масивних шака, било је справљено једро од прерађене земље. То је једро било са свију страна обавијено слојем воска, чија дебљина одговара садашњој дебљини зидова гривне. Шаке су биле такође направљене од воска. На воштаном слоју, као што ћемо мало после видети, дат је дефинитиван спољашњи облик гривне и урезани су орнаменти. Преко тога воштаног слоја долазио је омотач од марљиво прерађене и пречишћене земље, који је у самој ствари био негативан калуп за ливење гривне. Загревањем на ватри испечен је спољашњи омотач, а восак се истопио и испунио. У шупљину, која је постала отклањањем воска, између унутрашњег земљаног једра и спољашњег земљаног омотача, наливена је растопљена бронза, која је добијала облик те шупљине заузимајући онај простор, који је восак испуњавао.¹¹

Да би се унутрашње земљано једро одржало на жељеном одстојању од спољашњег омотача, те да не налегне на једну или другу страну, протнуте су при справљању калупа за ливење гривне на таб. Iа три пречаге. Те су пречаге протнуте још за време докле је земља била влажна и мека и то не само кроз спољашњи омотач, него и кроз слој воска; средишња пречага продирала је још и кроз унутрашње једро излазећи на супротну страну спољашњег омотача. Трагови тих пречага очували су нам се у облику оних округлих рупица на унутрашњој страни гривне.

У нашим фрагментираним гривнама то се унутрашње једро није очувало; за једра у гривнама из Траункирхена, која су се очувала, М. Much мисли, да су она или од пешчара или од песковите глине.¹² Судећи по томе, што је средишња пречага на гривни на таб. Iа пролазила и кроз то једро, вероватно је да је оно било не од камена, него од земље справљено. И у нашим су се гривнама та једра, док су гривне биле целе, морала налазити; али су налазачи, мислећи да ће у гривнама бити чега особитога, саме гривне насилно разбили, а једра повадили и уништили. То насилно разбијање види се нарочито на гривни на таб. Iа, чији је налазач тврдио да је гривна била цела нађена; али не спомену ни речи о узроку њеног разбијања.

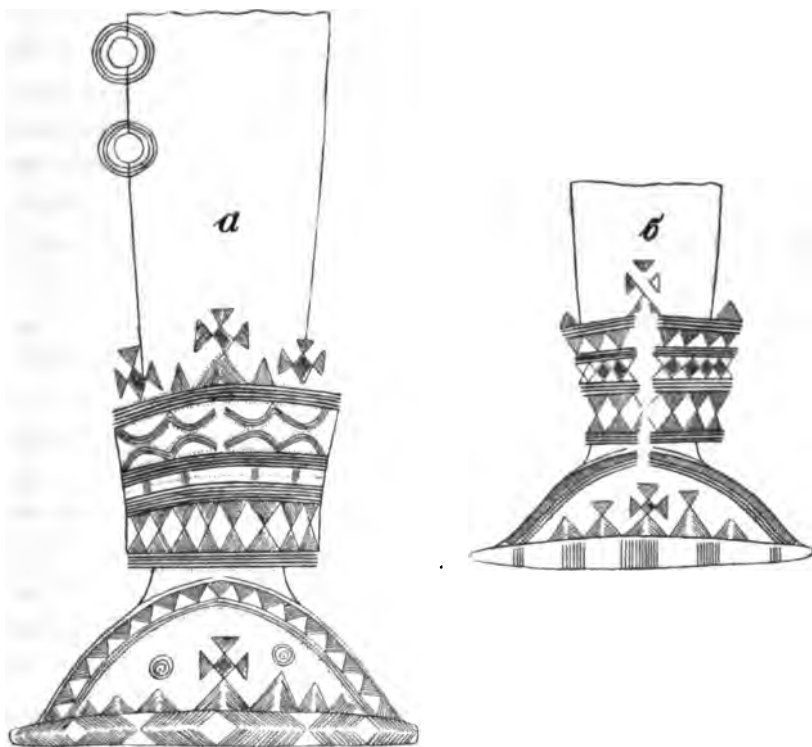
¹¹ Овај начин ливења познат је иначе под именом „*a cire perdue*,” „*verlorene Form*”; о његовој примени још у преисторијском добу упоређи: М. Hoernes, *Urgeschichte der bildenden Kunst*, стр. 316 и даље; стр. 546 и даље. — А. Goetze у W. Dörpfeld, *Troja und Ilion* стр. 368; А. Goetze-ово предавање о овом предмету, упор. реферат у *Deutsche Literaturzeitung*, 1905, № 2, стр. 101—102.

¹² Облицама гривни из Траункирхена веома сличан објекат од печене земље налазимо у Lengyel-у, М. Wosinsky, *Tolnavármegye Története I*, табла XXXI, № 8, који Wosinsky датира у неолитско доба називајући га „прстеном од суда.” — Упореди и сличан објект из Троје, на истом месту, табла XLVII, № 1 (Troja).

За гривну на таб. Iа ваља споменути још и то, да су и четири удубљења на страни, која су *златом затоцљена*, такође морала бити израђена још у слоју воска; њихов профил има приближно овај карактеристични облик

Злато је затоцљано тек пошто је гривна била изливена у бронзи. — Децније ћемо нарочито проучити однос гривне на таб. Iа према израђевинама микенске периоде у Микени, а на овом месту морамо одмах истаћи, да се на микенским бодезима (мачевима) са таушираним (уложеним) украсима сусрећемо са истим начином технике.¹³

На овим гривнама нису од важности само њихов типичан облик и техника, него и сами *орнаменти*, које нам представља сл. 3а и б.

Слика 3.

Пре него пређемо на детаљно проучавање појединих важнијих орнаменталних мотива напомињемо, да се и на овим нашим гривнама даје утврдити, да *орнаменти нису гравирани* (урезивани) непосредно на већ изливену гривну,

¹³ G. Perrot, у Bulletin de correspondance hellenique, tom. X (1886) стр. 343: «...mais sur deux plaques de métal encastrées dans un creux préparé pour le recevoir....» — Упореди и U. Köhler у Mittheilungen des kaiserl. deutschen archäol. Instituts, athenische Abtheilung, Bd. VII. стр. 242 и 243.

него да су они урезивани на површину воштаног слоја, који се налазио преко унутрашњег земљаног једра. *Негатив* ових у воштаном слоју урезаних орнамената отиснут је био на унутрашњој страни спољашњег земљаног омотача; а од тог негатива постао је *позитив* на гривни у исто време кад и сама гривна.¹⁴

Фрагменат гривне у сл. 36 (упор. и таб. I 6) има само *праволинеарне геометријске орнаменталне фигуре*, који су простији и сложенији. Међу сложенијим фигурама нарочито се истичу *ромбови* у другој и четвртој траци изнад шаке, јер су они овде употребљени као самосталан орнаменталан мотив, а нису споредан производ наспрамних троуглова.¹⁵ Ромб, као самосталан орнаменталан мотив, још се јаче истиче у четвртој траци, где су ромбови, а не троугли, шрафирани.

Други орнаментални мотив, који као да се у нашим пределима налази једино на гривнама овога типа, те постаје типичном појавом на њима, јесте онај орнаменат, који се стално појављује као централни орнаменат, изнад последње траке на самој гривни, служећи у исто доба као завршни део целог орнаментованог простора. Основни део овога сложенога (крстатога, *Kreuzförmig*) мотива јесте у главном квадрат, кроз чија два наспрамна угла пролази главна орнаментална вертикална осовина. Стране тога квадрата продужене су и ограничене по једном правом линијом образујући на тај начин на сваком квадратовом углу с поља по један равнокраки троугао. Доњи троугао, служећи као основица целог орнамента, редовно је већи од остала три троугла; каткада може бити овај троугао изостављен.

Веома је карактеристично и значајно *географско простирање употребе овога орнамента*. — Сличан орнаментални мотив налазимо и на једном фрагменту цоснатог заклопца из I. слоја у *Троји*,¹⁶ који би у исто доба био и најстарији егземплар његове појаве. — Свакако су млађег датума слични мотиви на вазама са *Кипра*, из *Ормидије* и *Цитијума*.¹⁷ — Веома је карактеристична и од особите важности појава овога орнамента на бронзаним тени-

¹⁴ Упореди М. Much, у *Mittheilungen* и т. д. стр. 163, који претпоставља нарочите *жигове*, којима је жељени орнаменат (на гривнама из Траункирхена искључиво концентрични кругови) у воштани слој утискиван.

¹⁵ Упореди наше проучавање постанка овога орнаменталног мотива у „Прилози ка решавању тројанских проблема” у LXX Гласу Срп. Краљ. Академије Наука, стр. 246; а исто тако и наше напомене о ромбу у добу микенске периоде у la nécropole de Klíčevac у *Revue archéologique*, 1902, I, стр. 177.

¹⁶ Hubert Schmidt, Heinrich Schliemann's Sammlung trojanischer Altertümer, Berlin, 1902, стр. 7 № 178.

¹⁷ Perrot-Chipiez, l'histoire de l'art, tom. III, стр. 699, сл. 507; стр. 706, сл. 518. — Упореди и вазу на стр. 671, сл. 479, као и ону са *Родоса* у tom. VII, стр. 211, сл. 89.

јама (дијадемама) из гробова из околине *Гласинца у Босни*,¹⁸ на којима налазимо поред *ромбова* још и овај карактеристични орнаменат. Од интереса је да се и на вазама са *Кипра*¹⁹ такође налазе исти онакви ромбови као на нашим гривнама и на гласиначким тенијама. Најпосле ваља напоменути, да се на тенији из *Сокоца* (упор. прим. 18), сл. 107, налази још и једно искуцано испупчење, које се, вероватно, има сматрати као подражавање таушираном украсу од злата на нашој гривни на таб. Iа. Потребно је нагласити да ови предмети са Гласинца припадају почетку гвозденог доба. — Ако не из истог доба, а оно су нешто старије од примерака из околине Гласинца, још и приближно сличне појаве овога орнамента на једној бронзаној фибули из *Италије*²⁰ и на једном суду из *Георгије* (Вурђијанске) на *Кавказу*.²¹

Као што се из ових наведених аналогичја види, овај се орнаменат у приближно сличном облику најраније појављује на Југоистоку (у Троји), а сем тога он је тамо и бројно најјаче заступљен (Кипар и др.). Најранија појава овога орнамента у нашим пределима (као што ћемо и доцније показати) налази се на гривни на таб. Iа; нешто је млађа на гривни на таб. Iб; а најмлађа на гривнама у сл. 2 (упореди и сл. 7). Појава овога орнамента на тенијама из околине Гласинца истовремена је са оном на нашим гривнама у сл. 2. Аналогичје из Италије и са Кавказа представљају нам најудаљеније простирање овога орнамента од његовог југоисточног центра, а, судећи по јаче дегенерираном његовом облику на тим налазиштима, смемо га с правом рачунати међу његове најмлађе, до сада познате, појаве.

На гривни у сл. 3а (упор. и таб. Iа) налазе се, поред праволинеарних геометријских мотива још и *криволинеарни*, од којих се нарочито истичу *концентрични кругови* на шаци и око златом затопљених места на средини гривне. О концентричним круговима као орнаменталном мотиву ми смо већ раније на другом месту говорили,²² али је за нас овом приликом од особите важности то, што су концентрични кругови на нашој гривни изведени слободном руком као и то, што се на гривнама из Траункирхена налазе као орнаменат скоро искљу-

¹⁸ Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Herzegovina, Bd. I, стр. 92, сл. 107 и 108. — Упореди и М. Hoernes, Urgeschichte der bild. Kunst, стр. 560, Taf. XX, сл. 4.

¹⁹ Perrot-Chipiez, l'histoire de l'art, tom. III, стр. 686, сл. 486, 487, 488 итд.

²⁰ O. Montelius, la civilisation primitive en Italie, Ser. A. Pl. II, № 4 из *Narcia* (III—IV бронзана периода).

²¹ Georges Seure, Revue archéol. 1902, I, стр. 73, сл. 4. Seure (на стр. 78) не би био склон датирати ово посуђе у време пре гвозденог доба, и ако у тим налазиштима није нађено гвожђа. — Упор. и М. Wosinsky, die inkrustierte Keramik der Stein-und Bronzezeit, таб. CIX, стр. 101.

²² Упор. la nécropole de Kličevac, на навед. месту, стр. 176.

чије концентрични кругови, који као да су нарочитим жигом утиснути.²³ Из самог упоређења наше гривне на таб. Iа са онима из Траункирхена у овом погледу, чак и кад не би било никаквих других ознака, могле би се ове последње довести у зависност од наше гривне, а у исто доба означити и као млађе. М. Мисл (на нав. месту, стр. 163) вели да се те гривне из Траункирхена не могу датирати „испод V. в. пре Хр.“, што је потпуно оправдано; али се оне не могу датирати ни пре почетка X в. пре Хр.

За тачније проучавање не само орнамената на овој гривни на таб. Iа, него и за познавање културних струја у данашњој Србији у времену, када је ова гривна постала, од нарочите је важности орнамент, који се налази у шестој траци изнад шаке. Испупчењем, које иде средином гривне, овај је орнамент подељен у две половине, леву и десну. Али свака од тих половина даје се поделити још и хоризонталом тако, да у свакој половини (лево и десно), на горњој и доњој страни налазимо представе, које би донекле личиле на две групе концентричних полукругова, који се додирују. Међутим та је сличност овога орнамента са концентричним полукруговима само привидна; јер у његовим полукружним деловима нема означених центара, из којих су ти полукругови били описани, а који се центри, као што се то види на концентричним круговима на шаки ове гривне, врло ретко изостављају, и као што најпосле те центре налазимо и на гривнама из Траункирхена.

Ради боље потврде нашега мишљења, да се на овој нашој гривни, у шестој траци, не налазе представљени концентрични полукругови, ми смо препратили представу концентричних полукругова на бронзаним предметима из Угарске, који се обично датирају у млађе бронзано доба. Наша истраживања у том правцу дала су нам резултат, који представља сл. 4а-е.

На примерку у сл. 4а²⁴ концентрични полукругови одељени су једни од других вертикалама (они имају метонски распоред), а сем тога имају још и означене заједничке центре. На примерку у сл. 4б²⁵ нису полукругови метонски распоређени, али имају означене центре. На примерку у сл. 4с²⁶ центри су такође означени; на примерку у сл. 4д²⁷ центри су означени, али су померени, те су добили чисте декоративан карактер, при чему је заборављен њихов првобитни значај; а на примерку у сл. 4е²⁸ не налазимо назначене

²³ Упореди прим. 14.

²⁴ J. Hampel, Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn, Bd. I, Taf. LXXXI, № 4.

²⁵ „ „ „ „ „ „ „ „ „ I, „ LXXXII, с.

²⁶ J. Hampel, Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn, Bd. I, Taf. XXIV, 4.

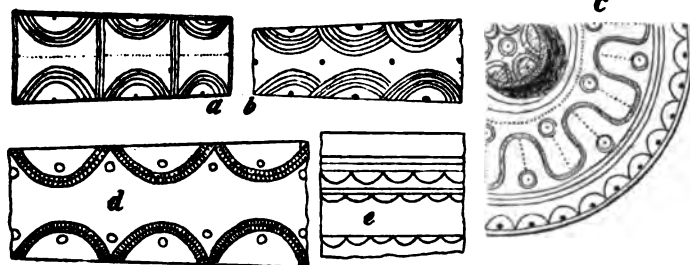
²⁷ „ „ „ „ „ „ „ „ „ I, „ XXIX, 2 б.

²⁸ „ „ „ „ „ „ „ „ „ I, „ XXIV, 2 (упореди

центре не само у полукруговима, него ни у целим круговима на дршци тога мача.

На овим последњим примерцима видимо извесну доследност у представи овога мотива тако, да се ретко, или скоро никако, на једном истом украшеном предмету не налази

представа нпр. центара у концентричним круговима, а да тих центара нема у полукруговима, као што се не налази ни обрнут случај. Сем тога,

Слика 4.

и ако мало пре наведени примерци могу датирати у главноме из исте културне периоде (а то се види и из самих облика тих објеката) ипак се може, и у обиму те културне периоде, као вероватан сматрати онакав процес у дегенерирању овога орнаменталног мотива, какав смо ми напред у слици покушали представити.

Као што се упоређивањем ових типичних облика концентричних полукругова у сл. 4а-е са орнаментом на гривни у сл. 3а даје утврдити, не може се овај последњи упоредити ни с једним од оних облика у сл. 4а-е. С тога се при објашњењу овога орнаmenta на гривни у сл. 3а мора из комбинације искључити мотив концентричних полукругова, те потражити друго, вероватније објашњење тога мотива.

Сличан орнаменталан мотив такође смо нашли на предметима из бронзане периоде, који су поглавито нађени у Угарској; али смо његово простирање могли пратити и до Чешке. Сл. 5а-п представља нам типичне облике, у којима се овај орнаментални мотив појављује на објектима из Угарске и Чешке, ван чијих граница као да не прелази његово простирање.

Орнамент у сл. 5а налази се на површини пљоснатог округлог колуца једне убојне секире („Streithammer“) из *Розентала* у Угарској;²⁹ орнамент сл. 5б налази се такође на убојној секири из Угарске;³⁰ сл. 5с такође са једне убојне секире из Угарске.³¹ Орнаменти у сл. 5д³² и е³³ узети су са металних појасева из Угарске; орнамент сл. 5ф налази се на једној гривни

²⁹ J. Hampel A. bronzkor emlékei Magyarhonban. III, табл. CCLI, d.

³⁰ J. Hampel, Bronzezeit in Ungarn, Bd. I, табл. XXXI, 1 b.

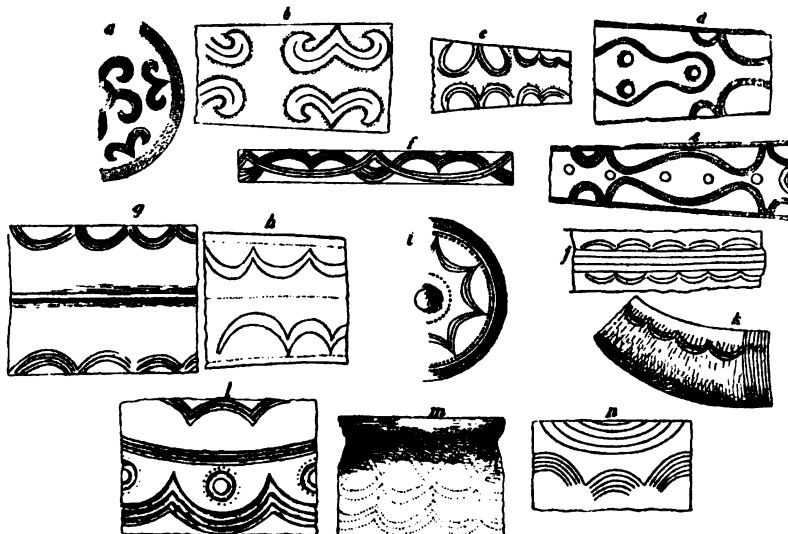
³¹ На истом месту „ I, „ XXXII, 5 b.

³² „ „ „ „ I, „ LXXXI, 3.

³³ „ „ „ „ II, „ CXXXII, 6 (упореди и 7).

из Угарске;³⁴ примерак у сл. 5g налази се на једном мачу из Угарске.³⁵ Орнаменти у сл. 5h и i налазе се на једној убојној секири из Угарске;³⁶ примерак у сл. 5j са једног је мача из Угарске;³⁷ сл. 5k је са једне бронзане гривне из Чешке, из Кенигзаала;³⁸ сл. 5l је орнаменат на једном суду из Угарске;³⁹ а орнаменти у сл. 5m и n узети су са посуђа из Чешке.⁴⁰

Ми смо покушали да и овом сл. 5a-n представимо могућан ток у развитуку, или боље рећи дегенерирању, оног орнаменталног мотива, који се у нај-

Слика 5.

чистијем облику налази представљен на примерку у сл. 5a. Прегледајући овај низ облика тога орнаменталног мотива овим редом, како смо их ми поређали, није тешко запазити, да се већ на примерку у сл. 5c поред чистијег облика (у горњем и доњем реду, лево) наставља (десно) његов облик у даљој фази дегенерирања. Не мање је интересантна и појава облика на примеру у сл. 5f, где налазимо два мања и један већи орнаменат овога облика, а онај већи раздваја оба мања. Изнад темена овога већег облика налазе се полукружне паралелне линије, које су, као што ћемо видети (сл. 6c, лево), по својем првобитном значају веома карактеристичне за раније облике овога орнамента.

³⁴ На истом месту

Bd. II, табла CXLIX, 5 (упор. још и 2 и 14).

³⁵ „ „ „

„ I, „ XX, 3.

³⁶ „ „ „

„ I, „ XXIX, 1 а, с.

³⁷ „ „ „

„ I, „ XCII, 5.

³⁸ Mittheilungen der anthrop. Gesellschaft in Wien, Bd. XXIV, стр. 70, сл. 45.³⁹ J. Hampel на навед. месту, Bd. II, табла CXXXIX.⁴⁰ M. Much, kunsthistorischer Atlas, табла XXX, 19 (=m) и таб. XXXIII, № 5 (=n).

Али већ на примерку у **сл. 5g** налазимо на тешкоћу, те не можемо поуздано разликовати овај орнаментални мотив од концентричних полукругова. На доњој страни тога примерка очувао се чистији облик, јер је сваки орнамент као засебна целина представљен; на горњој страни сви су лучни делови тога орнамента међу собом спојени, те нам они изгледају као концентрични полукругови, који се међу собом додирују (упореди **сл. 4b**). С истом појавом сусрећемо се и на осталим примерцима у **сл. 5h-n**. Међутим од нарочите важности и значаја јесте појава, да на примерцима из Чешке (**сл. 5k, m, n**) као и на земљаном суду из Угарске (**сл. 5l**) није више могуће поуздано разликовати облик овога мотива од концентричних кругова. При тачнијем посматрању види се, да је та појава последица географског положаја тих налазишта и њихове знатне удаљености од центара на Југоистоку, као и разлике у размаку између доба, у којем су ти предмети постали, и доба постанка осталих предмета из Угарске и осталих југоисточних налазишта. Дегенерирање појединих појава, као што је познато, стоји у тесној вези са њиховим географским распрострањем и добом постанка.

Није никаква случајност, што се најлепши и најбоље очувани облици овога орнамента (**сл. 5a, b и c**) налазе у Угарској на једној нарочитој, колико интересантној толико и екзотичној, врсти објеката — убојним секирама —, те не мора бити искључена могућност, да је заједно са обликом овога орнамента, као што ћемо видети, и сам облик предмета (убојне секире), на којем се он налази, дошао у Угарску са Југоистока. Та појава може нам у исто доба послужити и као драгоцен податак за датирање угарских објеката те врсте; јер као што се из поређења облика овога орнамента на примерцима у **сл. 5a, b и c** са оним на примерку **сл. 5h и i** види, сви ти облици потичу са убојних секира; али се ови последњи појављују у већма дегенираном облику, него ли они први, те да их с тога ваља сматрати као млађе и приписати локалној продукцији у Угарској. Овакве појаве, које нам могу пружити ма и најслабији ослонац за датирање, веома су драгоцене нарочито у погледу на објекте из Угарске, за које је довољно познато, да их је веома тешко чак и приближно релативно датирати⁴¹

У низу облика у горњој **сл. 5a-n** није тешко наћи одговарајући облик орнаменту на нашој гривни на **таб. Ia**; јер ће се упоређењем његовим са горњим облицима лако моћи уверити, да он одговара по својем облику и распореду тога орнамента на примерку **сл. 5c**; а да се пред њим налазе још само два правилнија облика у **сл. 5b и a**. Сем тога на примерку **сл. 5b** налазимо исти распоред орнамената као и на нашој гривни; али он има на оном примерку

⁴¹ Упор. М. Hoernes, *Urgeschichte der bild. Kunst*, стр. 586.

далеко правилнији облик, која је правилност само релативна према нарочито стилизованом облику тога орнамента, у којем се он појављује на нашој гривни и у Угарској.

Али досадашњим нашим испитивањем разних облика овога орнаменталног мотива ми још нисмо нашли ни његов првобитни облик, нити његово значење, којима бисмо се могли задовољити. Даље истраживање јасно нам доказује, да се тај орнамент, опет у разним облицима, налази и на даљем Југоистоку, као и у Троји.

Сл. 6a-f представља нам типичне облике овога орнаменталног мотива, који се налазе на предметима на Југоистоку. Примерак у **сл. 6a** налази се

Слика 6.

на једном припањку из *Троје*,⁴² који мотив Н. Schmidt сасвим оправдано назива „цветним мотивима“ (Blütenmotive). Овај облик овога орнамента даје се упоредити са оним његовим обликом на примерку у **сл. 5g** (доња страна).

Облик у **сл. 6b**⁴³ одговара у свему облицима у **сл. 5b** и **a**; али се у појединостима у неколико разликује приближујући се савршенијем облику тога мотива у **сл. 6c**.⁴⁴ На нашој гривни, затим на примерцима из Угарске и Чешке ми налазимо по једну или више линија, које теку паралелно са контуром орнаменталних делова. На примерку из Троје (**сл. 6b**) налазимо средином орнамента једну танку траку у облику цик-цака, докле на примерку из *Микене* у **сл. 6c** (десно) налазимо косе урезе, који су у самој ствари ближи представи природних облика, као што ћемо одмах видети. На **сл. 6c** (лево) налазимо

⁴² Н. Schmidt, Heinrich Schliemann's Sammlung trojanischer Altertümer, № 5272.

⁴³ Н. Schmidt, на горњем месту, № 7962 = Н. Schliemann, Ilios, стр. 473, № 520.

⁴⁴ Н. Schliemann, Микенае, стр. 354, № 470 (десно). — Упореди и примерке № 513 и 515 на истом месту.

представу истог орнамента на истом предмету (златној плочици) из *Микене*, чији нам облик потпуно јасно објашњава смисао и првобитни значај тога мотива. Оба та орнамента на сл. 6c представљају нам *скраћене представе биљке* или *самога њеног цвета*.⁴⁵ С тога на овом месту ваља исправити мишљење Schliemann-a,⁴⁶ који је овај орнаменат на косци у сл. 6b назвао „спиралама“, као и оно Н. Schmidt-a,⁴⁷ који га у опису назива „лозицама у облику волута.“⁴⁸

И ако бисмо се већ на овом месту могли зауставити у проучавању овога орнаменталног мотива, јер смо успели показати његово право значење и пронаћи један од његових најранијих облика, нама је ради даљег излагања потребно навести још и друге његове облике. Сл. 6d представља нам савршенији, или боље рећи природнији облик овога орнамента на једној вази микенске периоде из *Сицилије*.⁴⁹ Још природнији (већма натуралистички) облик тога орнамента налазимо на примерку сл. 6e са једне вазе са острва *Тере*.⁵⁰ која вероватно припада т. зв. протомикенској периоди.

Најприроднији, па ипак у декоративном смислу најприлагођенији, облик овога орнаменталног мотива налазимо у сл. 6f, који је пример узет са једног бодеза (мача) из *Микене*.⁵¹ Бодез је од бронзе; на златом окованој дршци налазе се представљени цветови без прашника, а на самом бодезу представљени су тауширани златни цветови са прашницима.

⁴⁵ У том погледу карактеристична је појава средишњих кружних лукова на већем орнаменту у сл. 5f. Такве кружне лукове налазимо и на једној златној плочици из *Микене* (Schliemann, *Микенае*, стр. 230, № 303).

⁴⁶ Шов, стр. 473.

⁴⁷ На наведеном месту у опису № 7962.

⁴⁸ М. Hoernes говорећи у својем делу, *Urgeschichte der bild. Kunst*, стр. 590, о овом истом орнаменту и називајући га „Sichelblatt“ погрешно доводи његово порекло од *палмете*. Он се при томе наслања на ранију напомену Sam Wide-a (*Mittheilungen des kaiserl. deutschen arch. Instituts, athenische Abtheil.* Bd. XXII, стр. 257) наводећи за доказ аналогije примере, који се у овом случају не могу узимати у обзир, јер на тим примерцима облик орнамента има конструктиван, а не декоративан значај.

⁴⁹ Perrot-Chipiez, *l'histoire de l'art*, tom. III, 941, сл. 499. — Појава овога орнамента на Сицилији, а нарочито његов особити облик, који је различан од онога у Троји и Угарској, карактерна је у многим погледу. Међутим изгледа као да је у истом правцу као и на Сицилији, представа цвета са дужом или краћом дршком дегенерирала и у Троји, односно Угарској, као што би се то могао тврдити на основу облика игала из Троје (*Troja und Ilion*, стр. 356, сл. 294, h) и Угарске (*J. Hampel, Bronzezeit*, Bd. I, таб. LIII, 7).

⁵⁰ Perrot-Chipiez, на навед. месту, tom. III, стр. 909, сл. 459 (лево); упореди и вазу на истом месту на табл. XX, № 2; а сем тога и слике на зидовима кућа на Тери, на истом месту, стр. 538, сл. 212.

⁵¹ *Bulletin de correspondance hellenique*, tom. X (1886) табла III, № 5; упореди и примерак на табл. I, № 1; упореди Perrot-Chipiez, *l'histoire de l'art*, tom. VI, стр. 783.

За наше даље испитивање од великога је значаја то, што се најлепши декоративни облици овога декоративног мотива налазе у *Микени* на бодежима или златним плочицама, којима је кићено одело; јер се исто тако и у Угарској налази на мачевима (сл. 5g, h и j), а затим на лименим појасима (сл. 5d и e); као што је опет с друге стране специјално за нашу гривну од важности то, што се и у Угарској (сл. 5f) и у Чешкој (сл. 5k) тај орнаменат налази такође на гривнама.⁵² На острву Тери употребљава се тај мотив за сликање зидова на кући и за украшавање посуђа; а на Сицилији, Угарској и Чешкој такође га налазимо на посуђу.

Према свему томе даје се утврдити, да на нашој гривни, у шестој траци изнад шаке, налазимо представу дегенерираних облика двају наспрамних *цветова од крина*,⁵³ те с тога морамо тај орнаменат сматрати као *натурали-*

⁵² О примерку из Троје (сл. 6b) мислимо да је служио као оков за дршку каквог оруђа, а не да је део „лире“, као што га је хтео Шлиман објаснити. Сличан објекат имамо већ из Србије (из *Вимче*), а о њему ће бити говора другом приликом.

⁵³ Perrot у већ наведеној *l'histoire de l'art*, tom. VI, стр. 906 вели, да се мисли да је на вазама са *Тере* представљена нека врста перунике (*iris*). Напротив ми мислимо, да се при представи овога цвета помишљало на крин (упореди и Н. v. Rohden у *Bau-meister's Denkmäler des klassischen Alterthums*, стр. 1936.; упореди и Perrot-Chipiez, на нав. месту стр. 783; R. Dussaud, *la civilisation préhellénique dans les Cyclades* у *Revue de l'École d'Anthropologie de Paris*, XIV-е année, IV, 1906., стр. 126). У прилог томе мишљењу ишле би поглавито ове две околности: нарочита врста крина (бели крин) као да је пореклом из *Сирије*, а преко Сирије доспело је са Истока у све пределе протомикенске и микенске културе не само познавање и примена натуралистичких орнамената него заједно са њима и познавања и употреба метала (упор. наш рад: „Прилози ка решавању тројанских проблема, LXX Глас Српске Краљевске Академије, страна 278, 284; упореди у Perrot-Chipiez, *l'histoire de l'art*, t. VI, стр. 1006). Домаће биље и животиње могле су бити, па и биле су такође употребљене као углед за стварање чисто локалних натуралистичких мотива, али тек доцније, под утицајем онога страног, и по угледању на стране узор. Доказе за ово мишљење није тешко прикупити и наћи, али то не можемо овом приликом чинити.

Карактеристично је и значајно, да су се сви европски народи, као што се из назива за крин довољно јасно види, упознали са крином тек посредовањем грчке и римске културе; али је много карактеристичнија појава, да се крин у српском народу назива разно: *љилан*, *крин*, *богородичино цвеће* и *замбак*. Замбак је несумњиво позајмљено име из турског језика. Имену богородичино цвеће такође није тешко пронаћи порекло; јер већ од XII. века, а можда и раније, почиње се Богородица у римокатоличкој цркви представљати са белим крином, који служи као симбол чистоте и девичанства. Под утицајем тих религиозних представа ушао је у наш народ назив „богородичино цвијеће“. Остају нам дакле још имена *љилан* и *крин*, које ми сматрамо као називе, који су заједно са самом биљком распрострањени по нашем народу. Назив *љилан* ваља, по свој прилици, довести у везу са талијанским називом *giglio* (= латинском имену *lilium*, које је постало

стички, а не геометријски. Познато је да су ти натуралистички мотиви у преисторијском добу доспели у наше крајеве распрострањем познавања и употребе

од грчкога *τὸ κρίνον*, бели крин). Напротив у називу крин није тешко познати чисто *τὸ κρίνον*; за овај назив крин вели Вук да се употребљава: „у војводини по парошима“. — За проучавање српске културе и страних културних утицаја на њу, било би свакако од важности, ако би се дало утврдити, да се назив крим, ако не искључиво, а оно бар чешће, употребљава у источним и југоисточним деловима нашег народа. С друге стране наљало би проучити и географско простирање назива љиљам, те да се види, да ли његова употреба није ограничена само на западне делове нашег народа. Најпосле ваљало би, ако је могуће, утврдити, где се називи крин и љиљац употребљавају један поред другог као потпуно равноправни. Несумњиво је да ће се и оном врстом проучавања моћи утврдити разни страни утицаји на постанак српске националне културе; али нам за сада није познат ниједан опсежнији и испржнији рад ове врсте.

Међутим веома је карактеристично примењен овај мотив у облику крина као украс на једном српском зубуну, или краткој женској долами чије нам је место постанка, на жалост, непознато. Долама се сада налази у збирци Етнографског Музеја у Београду. Овде приложена **слика А.** представља нам орнаменте на леђној страни те доламе.

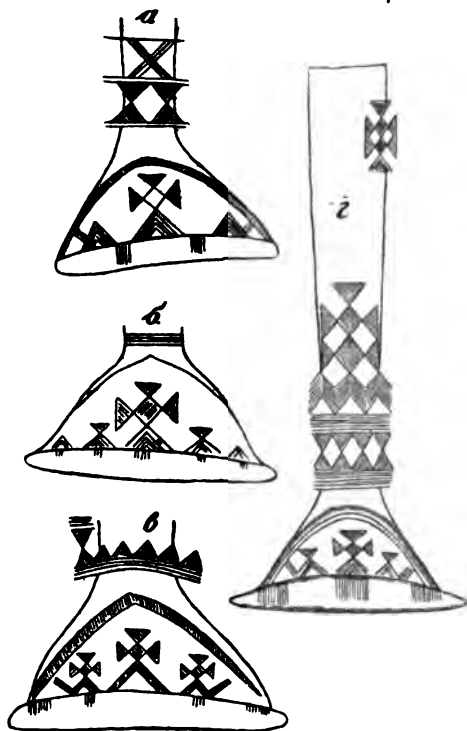

Слика А.

Као што се на **сл. А** види, у доњем делу орнаментираног простора налазимо скоро идентичне облике овога мотива, а поврх тога још и у оном истом распореду и положају, као што их имамо и на примерку у **сл. 5b** из Угарске. У горњем делу представљена су по два цвета, који су један изнад другог постављени као што их налазимо у истом положају, а без мало и у истом облику на примерку у **сл. 6b** из Троје, а затим и на раније наведеним примерцима из Микене (Schliemann, Микенае, стр. 373, № 513 и 515).

метала;⁵⁴ те с тога и налазимо овај мотив у главном на металним предметима у Угарској.

Али ми се не смемо задовољити само констатовањем факта, да се на нашој гривни на таб. Iа налази и представа натуралистичког орнамента, који је по-

Слика 7.

реклом са Југоистока. За познавање културних струја, њихове јачине и њихових могућих праваца важно је знати, да ли су ти натуралистички орнаменти доспели у наше крајеве заједно са првим металним предметима, или тек доцније. Решење тога питања зависи од тачнијег датирања гривне на таб. Iа, чиме ћемо у исто доба постићи и релативно датирање гривни у сл. 2.

Сл. 7а-г⁵⁵ представља нам композиције орнамената на осталим гривнама овога типа. Прегледом тих композиција види се, да се оне у главном слажу са композицијама на гривнама на таб. Iа и б; али да има и јачих одступања. Одмах се може утврдити, да се у овим композицијама не налазе ни концентрични кругови нити натуралистички мотив крина. Поједине представе орнамената су скраћене, а и целокупни из-

глед орнаментике, сем на примерку сл. 7г, много је сиромашнији него ли на гривнама на таб. Iа и б. Примерак сл. 7г још је најмарљивије орнаментиран, а као реминисценција на златом уложена места на гривни таб. Iа налазимо наро-

— И ова овде запажена појава довољно јасно истиче значај познавања микенске уметности за тачније познавање и правилније разумевање српске националне уметности као продукта домаће индустрије. О сличним раније запаженим појавама говорићемо мало доцније.

Најпосле ваља напоменути, да су орнаменти на овој долази везени разбојним (чигасто-плавим, мрким и зеленим) вуненим концем. Обично је по једна половина цвета изведена концем једне, а друга половина концем друге боје. У горњем делу виде се недокрпљени цветови; ту су изведене само њихове контуре првеним концем, што у исто доба служи и као претходни пртеж (Vorzeichnung) жељенога орнаменталнога мотива.

⁵⁴ Види примедбу 53 и тамо наведену литературу.

⁵⁵ Орнамент у сл. 7а узет је са једне гривне, која је нађена у старом бушвијском округу, али без тачније означеног налазишта: сл. 7б = сл. 2д; сл. 7в = сл. 2б; сл. 7г = сл. 7в.

чити орнаменат, који је састављен из двају познатих крстатих орнамената на гривнама овога типа.

За проучавање односа гривни на таб. Iа и б према онима у сл. 2 и 7 далеко је важнија сама техника справљања ових последњих гривни и од ње зависна орнаментална техника. Пре свега ваља напоменути да су гривне у сл. 2 и 7 *пуно ливене*. Шаке су куцањем истањење, а њихови крајевии су посувраћени и савијени у облику цевии. На тим су шакама орнаменти гравирани тек пошто је гривна изливена. На средишним, пуно ливеним деловима гривне орнаменти су могли бити утиснути и на површину воштаног једра.⁵⁶

Према томе за релативно датирање гривни на таб. Iа и б према онима у сл. 2 и 7 нашли смо, као што ћемо то мало после видети, неколико поузданих ослонаца, на основу којих можемо сматрати гривне на таб. Iа и б као релативно старије од осталих овде споменутих гривни овога типа. Међутим тачнију одредбу епохе постанка гривни на таб. I моћи ћемо утврдити тек у вези са осталим до сада познатим наласцима из Србије, на којима се дају посматрати сличне карактерне појаве.

* * *

Налазиште гривне на таб. Iа лежи на левој обали реке Млаве; оно је удаљено од села *Кличевца* само за 8—10 км., а између оба ова локалитета лежи плодни *Стиг*. Али и ако је гривна на таб. Iа могла на место својега налажења и случајно dospети, ипак није без икаквог значаја та околност, што је она нађена у таквој близини Кличевца, у којем је откривена позната и значајна некропола (гробље). Насеље, којем је та некропола могла припадати, као да лежи изнад данашњег села Кличевца.⁵⁷ У тој су некрополи нађени предмети на којима се дају утврдити више појава, које стоје у тесној вези са појавама на предметима из доба микенске културе на Југонстоку. О тим наласцима ми смо већ раније говорили.⁵⁸ У тој публикацији (стр. 176 и даље) ми смо истакли све орнаменталне појаве на кличевачким наласцима, које су зависне од орнамената микенске културе.

⁵⁶ На неким од ових егземплара одиста се опажа ова разлика између орнамената на шапи и оних на осталом делу гривне како у погледу на облик појединих уреза и њихову прецизност, тако и на сигурност у извођењу појединих орнамената.

⁵⁷ Приликом једне наше екскурзије, а идући из Кличевца ка селу *Курјачу*, опазили смо у засецима ново просеченог пута рбине преисторијског посуђа, које смо констатовали и на површини околних поораних њива. На основу тих случајних налазака нама је за сада немогуће дефинитивно утврдити, да томе насељу припада и некропола у селу Кличевцу; али због њене незнатне удаљености од тога насеља, није искључена могућност, да она томе насељу припада.

⁵⁸ La nécropole de Kličevac у Revue archéologique, 1902, I, стр. 172—190.

Овом приликом имали бисмо накнадно додати, да се, на основу потоњег научног испитивања, представа орнамента на урни № 6 (*Revue archéol.* на нав. месту, стр. 174; сл. 8 и 9) има објаснити као представа „полукружних лукова“, а не као представа „балдахина“, како смо је ми раније назвали. Такви „полукружни лукови“ налазе се на металном посућу из *Микене*.⁵⁰ Тим самим постаје вероватније и наше раније тврђење, да се под тим луковима (на нашој урни било их је четири), или како смо их ми назвали „балдахинима“, налази представа двеју животиња поред једнога дрвета или стуба (упор. *Revue archéol.* на нав. месту стр. 174; упор. и стр. 177—8). Тој представи на нашој урни навели смо аналогије из доба микенске културе на Југонстоку,⁵¹ које су њој послужиле као углед.⁵¹

Исто тако морамо напоменути, да је потоње научно испитивање само допринело нових доказа у потврду нашег ранијег мишљења, да кличевачки предмет № 12 (*Revue archéol.* на нав. месту, стр. 175 и 186) представља један *жртвеник*, који је постао по угледу на надгробне жртвенике микенске периоде⁵² и оне представе жртвеника на златној плочици из IV. гроба у Микени.⁵³ Даљи развитак облика ових жртвеника (олтара) и њихове употребе ван Микене, али ипак у Грчкој, а после микенске епохе, проучио је Fr. Poulsen.⁵⁴ Карактеристично је да су ови жртвеници у Грчкој доцније замењени вазама. Жртвеник из Кличевца има у главном исто облик, који налазимо на сликаним и скулптираним представама тих жртвеника на предметима из *Микене* и *Кноса*, те нам и то има да послужи као даљи податак за датирање предмета из кличевачке некрополе.

Али да бисмо датирање доведе побројаних културних појава у нашим пределима могли што тачније и поузданије извести, потребно је да на овом месту

⁵⁰ H. Schliemann, *Mikenae*, стр. 359, № 475; упор. и Frederik Poulsen, *die Dipylongräber und die Dipylonvasen*, Leipzig, 1905, стр. 92.

⁵¹ Упореди још и примерке Perrot-Chipiez, *l'histoire de l'art*, tom. VI, стр. 843, сл. 426, № 22; а нарочито стр. 845, сл. 428, № 22, где је и облик дрвета или стуба веома приближан истој представи на нашој урни № 6.

⁵² M. Wosinsky, *die inkrustierte Keramik der Stein- und Bronzezeit*, Berlin, 1904, стр. 71, изразио се против нашег ранијег објашњења дотичне представе наводећи аналогије из Кличевцу суседног *Дубовца* из Угарске. Али те се аналогије са представом на нашој урни № 6 апсолутно не могу упоређивати. Остајући и после напомена г. Wosinsky-ја при својем ранијем мишљењу, ми упућујемо на нове прилоге на овом месту, који говоре у корист нашег ранијег мишљења.

⁵³ Као што је н. пр. жртвеник над IV. гробом у Микени, H. Schliemann, *Mikenae*, стр. 274. Упор. и Perrot-Chipiez, *l'histoire de l'art*, tom. VI, стр. 323.

⁵⁴ H. Schliemann *Mikenae*, стр. 306, № 423.

⁵⁵ На навед. месту стр. 3 и 19.

објавио још један предмет из кличевачке некрополе, који је случајно изостао из наше раније публикације ових налазака.⁶⁵

Сл. 8 представља нам један *бодеш* (*poignard, Dolch*)⁶⁶ који је нађен у урни № 4 (сл. 5),⁶⁷ а који је справљен од бронзе. Највећа дужина износи 9,8 см.; а највећа ширина око 2,5 см. У једној од две одржане рунице очувана је 9 мм. дуга чинија, којом је бодеш био утврђен за дршку.

Слика 8.

У Микени су такви

бодеши нађени само у гробовима у тврђави, а познато је, да ти гробови припадају старијем добу микенске културе.⁶⁸ По тој врсти оруђа назива *So-*

⁶⁵ Објављивање овога предмета постало је потребно још и због следећег разлога. Г. Др. Тиро Трухелка изјавио нам је приватним писмом у току прошле године своју сумњу у аутентичност кличевачких налазака. Овом приликом није нам могуће наводити све разлоге Г. Трухелке, који су у њему побудили ту сумњу; али морамо истаћи нарочито један његов разлог, који је, колико карактеран за тачно запажене појаве од стране Г. Трухелке, толико исто важан и за даље проучавање ових налазака из Кличевца. Поред осталог Г. Трухелка мисли, да се фалсификатор при изradi тих објеката послужио позајмљивањем орнамената из српске националне орнаментике, и да је та позајмица неоспорна.

Ми не споримо ову тесну везу између орнамената на кличевачким налазима с једне и орнамената не само на модерним домаћим израђевинама српског народа, него и осталих становника Балканског Полуострва с друге стране. На против, ми се радујемо овој потврди нашег ранијег мишљења, које смо у главном исказали у нашем раду *die neolithische Station Jablanica*, стр. 30, прим. 5. Те појаве изискују нарочито проучавање, којим се не можемо овом приликом бавити. Сви објекти из Кличевца и све појаве на њима чине једну хомогену целину и не могу се сматрати као фалсификат. Пошто је дакле случај фалсификата искључен, то слагању њихових орнамената са онима на модерним израђевинама на Балканском Полуострву ваља приписати далеко већи значај, и ту везу између оних првих и ових последњих објаснити у оном смислу, као што је то већ и А. Riegl (*Stilfragen*, стр. 185) учинио. — За проучавање националне домаће индустрије народа на Балканском Полуострву ова је појава, као што се лако даје увидети, од огромног значаја.

После објављивања овога бодеша, надамо се, да ће и Г. Трухелка престати сумњати у аутентичност ових налазака, јер његово запажење у једној од тамошњих урни довољно поуздано утврђује аутентичност те урне, а са њом заједно и целог налазака. Ваља напоменути, да урне нису биле раније претресане, да смо их ми лично пренели са места налажења у Нар. Музеј у Београду, где је при испирању тих урни поред осталих, већ побројаних објеката у нашој ранијој публикацији, нађен и овај бодеш.

⁶⁶ Споменут у М. Wosinsky, *die inkrustierte Keramik* итд. стр. 72.

⁶⁷ *Revue archéol.* на нав. месту, стр. 174 и 176.

⁶⁸ М. Collignon, *l'histoire de la sculpture grecque*, tom. I, стр. 39. Perrot-Chipiez, *l'histoire de l'art*, tom. VI, стр. 994 и даље.

phus Müller⁶⁹ једну периоду старијега бронзаног доба „периодом бодеза“ (Dolchzeit). На таквом бодезу из Микене, као што смо раније показали (сл. 6f), налази се и представа натуралистичког орнамента у облику крина. На тим бодезима нашли смо и технику тауширања златом, као и на нашој гривни на таб. Ia. Над гробом у тврђави, у Микени, нашли смо и жртвеник, као што смо га нашли и у некрополи у Кличевцу; а у тим гробовима у тврђави, у Микени, нађена је и она златна плочица (упор. сл. 6с) са представом крина, затим онај златан суд са представама „полукружних лукова.“

После свега доведе реченога ми можемо до сада нађене предмете из кличевачке некрополе, као и нашу гривну на таб. Ia датирати у главном у другу половину друге тисуће пре Христа.⁷⁰

С обзиром на то, да су и за време старије микенске периоде постојале културне везе између наших данашњих предела с једне и Микене и њене културне области с друге стране, као што ћемо то мало после показати, као и с обзиром на већ доказане културне везе наших предела са Југоистоком још у неолитском добу⁷¹ — ми бисмо били склони ове наше наласке сматрати у главном као савремене старијој периоди микенске културе.⁷² Само се тим раним добом постанка наших овде споменутих објеката може објаснити она множина културних појава на нашим налазима, које се поклапају са онима на Југоистоку, као и интензивност културних утицаја микенског доба на начин њихове израде.

Од прилике истом добу, или нешто доцнијем времену, имала би се приписати гривна на таб. Ib, и ако на њој налазимо мањи број карактерних појава, које се поклапају са онима из доба микенске културе. Та околност у

⁶⁹ Urgeschichte Europas, Strassburg, 1905, стр. 84 и даље.

⁷⁰ Наше раније датирање, као и датирање осталих научника кличевачких налазака (упор. Revue archéol. на нав. месту, стр. 184 и 185) сме се сматрати као нетачно. Упореди и S. Müller, Urgeschichte Europas, стр. 66. — М. Hoernes покушао је пре кратког времена да даљим доказима оправда датирање онога кличевачког идола у млађе неолитско доба (Jahrbuch der k. k. Centralkommission, Bd. III [1905] 1, стр. 29) тврдећи: „.....aber jedenfalls beruht sie (т. ј. кличевачка статуета) in der Formgebung und Ausschmückung noch ganz auf neolithischer Überlieferung, neolithischem Stil.....“; али се јасно види да Hoernes превиђа извесне аналогije, са којима се наш идол мора упоређивати, а које упоређивање најјачије говори против тако раног датирања кличевачког идола. Мало доцније ми ћемо детаљније проучити однос нашег идола према аналогјама са Крита.

⁷¹ Упореди наш рад „Прилози ка решавању тројанских проблема“, у LXX Гласу Срп. Краљ. Академије наука, стр. 279 и даље.

⁷² S. Müller, на навел. месту, стр. 37, хтео би познати кличевачки идол (Старинар, год. VII [1890] табле X и XI) датирати пре пред крај, него ли у почетак друге тисуће пре Христа.

man 1908
p. 191
Zurück
V. c.
Tafel VIII

главноме и говори за њено релативно датирање у позније доба у поређењу са гривном на таб. Iа.

Напротив гривне у сл. 2 (упореди и сл. 7) морамо због техничких појава и особина на њима, а нарочито због искуцаног⁷³ и у облику цевн посувраћеног дела шаке, датирати у много позније доба, око 1000. године пре Христа. За доцније време њиховог постанка говоре не само распоред и композиција орнамената, него и њихови мање-више дегенерирани облици, као што смо то већ раније показали. Овакво датирање ових гривни у главноме се слаже и са другим појавама на налазцима из испитиваних налазишта у *Пољни* и *Варварину*—*Горњем Катуну*, која налазишта леже у области налазишта ових гривни, као што ћемо то другом приликом показати.

Што се тиче датирања угарских аналогја, које смо навели при проучавању орнамента у облику крина, М. Ноернес⁷⁴ вели, да још није поуздано утврђено, који од тих предмета достижу до времена друге тисуће пре Христа; а да већина њих, вероватно, припада времену прве тисуће пре Христа, означавајући их као продукте локалне индустрије овога доба у Угарској.

* * *

Од великога је значаја решење питања, да ли наше гривне овога типа ваља сматрати као локални продукт наших предела, или као импорт са стране. Решавање питања ове врсте веома је компликовано и отежано нарочито с тога, што још и данас оскудевамо у материјалу из оних предела, од чије су испитаности та решавања зависна. При решавању тога питања у погледу на наше гривне ми се налазимо у релативно повољнијем положају.

Још при набрајању (види напред стр. 2) до сада познатих примерака гривни овога типа видели смо, да су, сем она два примерка из Угарске, сви остали примерци из Србије. При проучавању технике и орнамената на гривнама у сл. 2 и 7 утврдили смо с једне стране њихово релативно позније доба постанка, а с друге стране и у композицији и у облицима појединих орнамената нашли смо појаве, које ни у колико не говоре против провенијенције тих гривни са каквог локалитета, који се не може означавати као културни и индустријски центар првога реда. Гривнама у сл. 2 и 7 одговарају у свему, у колико се то може видети на сликама, оба комада угарских гривни овога типа; те како су егземплари из Србије далеко многобројнији од оних из Угарске, а сем тога и због њиховог налажења у једној, мање-више заокруг-

⁷³ Упореди S. Müller. *Urgeschichte Europas*, стр. 83: „.....während gehämmerte und getriebene Arbeit erst mit der Einführung des Eisens sich eigentlich geltend macht.“ — Упореди и М. Hoernes, *Urgeschichte der bild. Kunst*, стр. 547.

⁷⁴ *Urgeschichte der bild. Kunst*, стр. 586.

љеној и сразмерно малој, географској области, којој би се као центар могао означити *Јухор* — то бисмо смели наше гривне у **сл. 2** и **7** сматрати као локални продукт те области. У том случају имали бисмо оба угарска примерка сматрати као тамошњим пределима стране продукте, који су у њих доспели са стране. Према до сада посматраним појавама ми бисмо били склони сматрати те угарске примерке као импорт из области Јухора. На основу истих тих појава обрнут однос између наших и угарских примерака потпуно је немогућ, а у прилог таквом мишљењу говоре и друге појаве, које ћемо мало доцније проучити.

При датирању гривни овога типа видели смо, да се, у погледу на време њиховога постанка, гривна на **таб. 16** има сматрати као старија од оних у **сл. 2** и **7**, али као млађа од оне на **таб. 1а**. Њено налазиште није нам познато, али има доста ознака, због којих бисмо и ту гривну могли сматрати као локални продукт наших предела.

Сасвим другачије стоји са гривном на **таб. 1а**. Њеном карактерном облику ни на којем другом налазишту нисмо могли наћи аналогија, које би по времену биле старије, те тако могле послужити као углед за њено справљање. Али проучавањем техничких и орнаменталних појава на тој гривни на **таб. 1а** констатовали смо њихову зависност од сличних појава на Југоистоку из доба микенске културе. Због тих појава на гривни на **таб. 1а**, која је у исто време и најстарији, до сада нађени екземплар гривни овога типа, били бисмо склони веровати, да је и сам њен карактеран облик дошао овамо са Југоистока, и да је затим одомаћен у нашим пределима. Због разноликих појава на тој гривни и због недовољно проучених сличних појава, нама је за сада немогуће поуздано одлучити, да ли ту гривну треба сматрати као локални продукт наших предела или као импорт са Југоистока. До извесних, али ипак не дефинитивних резултата у том погледу довешће нас детаљније проучавање тих појава на гривни на **таб. 1а**, које ћемо одмах предузети. Али ни то проучавање нећемо моћи успешно извршити ако својим посматрањем не будемо обухватили и остале, до сада констатоване сличне појаве у нашим пределима (као што су нпр. оне на каласцима из кличевачке некрополе), као и целокупни однос ондашње културе наших предела према култури микенскога доба на Југоистоку.

При проучавању оног крстатог орнаменталног мотива (види напред стр. 6 и даље), који се стално појављује на гривнама овога типа, видели смо да се он, сем на Југоистоку и Кавказу, налази још у Италији, а тако исто и на предметима из некрополе у околини Гласинца у Босни. Појаву тога орнамента на предметима гласиначке некрополе често пута прате друге појаве (као што су нпр. искуцана орнаментална испупчења), које су карактеристичне за позније епохе преисторијскога доба, за гвоздено доба. Те појаве говоре за млађе доба

постанка тих гласиначких објеката у поређењу са добом постанка наших гривни на таб I.a и б; а за њихову истовременост са нашим гривнама у сл. 2 и 7. Тражећи објашњење појави тога орнаменталног мотива на гласиначким предметима М. Ноегнес мисли, да је он тамо доспео преко обале Јадранског Мора (отприлике долином Неретве),⁷⁵ а порекло његовога постанка тражи на Кипру или обали М. Азије.⁷⁶ Константовањем овога орнамента на нашим гривнама види се, да је тај исти орнаменат могао доспети до Гласинца и преко наших налазишта, а имајући на уму његову рану појаву у нашим пределима, овај правац његовог распрострањања изгледа вероватнији.

Још на овом месту ваља истаћи, да овај крстати орнаментални мотив, поред свеколике његове сложености, ипак није претрпео битне измене у његовој локалној примени у нашим крајевима. Узрок томе ваља по свој прилици тражити у његовом геометријском карактеру; јер је познато, да су геометријски орнаменти у нашим крајевима били познати и употребљавани још у неолитском добу, и да се они имају сматрати као најстарији и најраспрострањенији орнаменти у нашим преисторијским налазиштима. Ти геометријски орнаменти већма су употребљавани у нашим пределима и онда, када су натуралистички орнаменти већ давно пре тога били познати становницима тих предела.

Геометријски орнаменти имају се у главном сматрати и на Балканском Полуострву као домаћи културни продукт, док међутим натуралистички орнаменат ваља сматрати као страну културну тековину, која је на Балканско Полуострво донета са стране. С тога и налазимо веома често, скоро редовно, у примени натуралистичких орнамената у нашим налазиштима такве појаве, које нам јасно потврђују факат, да преисторијски становници Балканског Полуострва нису били довољно културни да те стране орнаменталне мотиве могу у свему разумети, а још мање да их могу верно репродуковати, као што су разумевали и репродуковали геометријске, али ипак стране, орнаменте. Као одлична илустрација те појаве служи нам и већ проучени орнаменат у облику крина, чијом ћемо се представом и овде мало дуже забавити.

У нашој горњој слици 6 најстарији је примерак орнамента у облику крина онај са *Тере* (сл. 6е), који се налази на суду из т. зв. протомикенске културне епохе (на почетку друге тисуће пре Христа).⁷⁷ На тој представи овога

⁷⁵ *Urgeschichte der bild. Kunst*, стр. 560.

⁷⁶ " " " " " 561.

⁷⁷ M. Collignon, *l'histoire de la sculpture grecque*, tom. I, стр. 16. — S. Müller, *Urgeschichte Europas*, Taf. I, № 11. — Perrot-Chipiez, *l'histoire de l'art*, tom. VI, стр. 141. — R. Dussaud у *Revue de l'École d'Anthropologie*, на нав. месту стр. 119 датира друго насеље у Филакопију на Тери између XIX и краја XV века пре Христа доводећи га у тесну везу и зависност од савремене културе на Криту.

орнаменталног мотива налазимо у исто време и највише елемената, који је карактеришу као непосредно подражавање биљци у природи, јер је представљена цела биљка са стаблом, лишћем и цветовима. Сицилијански примерак (сл. 6d) у главном се слаже са представом на суду са Тере; али су поједини делови већма стилизовани. Сасвим је другачије у Микени.

На бодезу у сл 6f налазимо представљене у веома натуралистичкој форми цветове са прашницима; на дршци тога бодеза представа цветова упрошћена је изостављањем прашника, али је облик цвета у свему осталом остао ипак натуралистички. — Између представе ових цветова на бодезу и оне на златној плочици (сл. 6c) постоји велика разлика, која се састоји у томе, што су представе цветова на плочици не само упрошћене, него су на изванредан, карактеран, начин стилизоване. Изгледа као да је представа цветова са прашницима на бодезу послужила као углед представи цветова на плочици (сл. 6c, лево), чији средишњи део на том облику можда имитира представу прашника.⁷⁸ Представа цвета на истој тој плочици (сл. 6c, десно) као да имитира представу цветова без прашника, који се налазе на дршци тога бодеза.

И ако су и бодези и плочица нађени у Микени, у гробовима у тврђави, те релативно истом добу припадају, ипак се не можемо одлучити, да их у погледу на уметничко извођење сматрамо као једнаке; првенство у том погледу припада неоспорно представама на бодезу. Због њиховог места налажења не можемо узроке овој појави тражити у разлици доба њиховог постанка. Те узроке ваља тражити или у разлици уметничке моћи њихових твораца (ако бодез и плочицу будемо сматрали као продукте локалне индустрије у Микени), или у разлици њихове провенијенције. Али за ово, сразмерно рано, доба уметности ми још нисмо успели поставити норму, по којима би на појединим очуваним остацима овога доба могли са успехом разликовати индивидуалне способности појединих уметника тога доба,⁷⁹ те с тога не можемо овом приликом ни помишљати на то, да разлике у погледу уметничке израде представа овога орнамента на бодезу и плочици приписујемо једино индивидуалности њихових твораца. За објашњење запажене појаве остаје нам, дакле, још претпоставка разлике у њиховој провенијенцији, при чему се лако даје увидети, да бодез, а не златну плочицу, ваља сматрати као импорт из страног, јачег уметничког центра, са којим је Микена стајала у културним везама.⁸⁰ Изгледа да тај

⁷⁸ Упореди и напред речено на стр. 11, где је говор о примерку у сл. 5f, а затим и стр. 13 прим. 45.

⁷⁹ Упореди Perrot-ов покушај у овом правцу у погледу на пехаре из Вафија у *l'histoire de l'art*, tom. VI, стр. 789.

⁸⁰ Упореди супротно мишљење Perrot-а у *Perrot-Chipiez l'histoire de l'art*, tom. VI, стр. 865, и даље, који све те бодезе сматра као локалан микенски продукт. — Sam

центар, специјално у овом случају, треба тражити пре у Египту, него ли у Азији.⁸¹ — На основу тога, као и других појава које се могу проучити нпр. на надгробним стелама из Микене, имали бисмо златну плочицу сматрати као локални продукт микенске индустрије; а таквим објашњењем ових појава пружа се још један прилог више у корист оног оправданог мишљења, по којем извесне предмете из Микене ваља сматрати као стран импорт, који је утицао на домаћу, локалну продукцију у Микени и њеном културном кругу.

Али за нас је овом приликом од далеко већег значаја да проучимо пут и начин, како је тај страни мотив — у овом случају кринов цвет — у Микени примењен, и да ли је и какве је измене претрпео. Остављајући на страну представу тога орнамента на суду са Тере, јер је очевидно да много тешња веза постоји између њихових представа на бодезу и оних на плочици, ми видимо на плочици у оба случаја рудиментарне облике⁸² и тежњу за упрошћавањем, која је неоспорно последица дегенерирања орнаменталног мотива али у исто доба и тежњу, да се натуралистички мотив јаче или слабије стилизује у духу геометријских орнамената. Као углед за стилизирање овога натуралистичкога мотива у томе правцу могле су послужити спирале, или волуте;⁸³ а познато је да и спирала и волуте припадају такође кругу геометријских мотива, и да их на Југоистоку налазимо употребљене у далеко ранијем добу. С друге опет стране изгледа да се утицају ових натуралистичких представа на микенским израђевинама има приписати и она обилна примена спирале у свима њеним варијацијама у микенској уметности, јер од свију геометријских орнамената неоспорно су спирала и њене варијације по својем облику и природи најприближније натуралистичким мотивима. Ова међусобна веза између ових појава као да је много јача, него ли што би на први поглед изгледало; али о томе се не може овом приликом опширније говорити. За нас је за сада од важности, што се у таквом начину стилизовања орнамента у облику криновог цвета огледа извесна поступност и узрочност тако, да нам ти стилизовани облици изгледају као потпуно оправдана природна последица претходних узрока, а не као произвољна случајност. Али, да је то упрошћавање и стилизовање тога мотива могло бити извршено и у другом правцу, најбоље

Wide у Mittheilungen des kaiserl. deutsch. arch. Instituts, athen. Abt. Bd. XXVI (1901) стр. 256 сматра, да су Микена и Тиринт стајали на периферији микенске културе, чији је центар био на Криту.

⁸¹ У l'histoire de l'art, tom. VI. стр. 1004. Perrot претпоставља инспирацију из Египта.

⁸² Упореди „Прилози ка решавању тројанских проблема у LXX Гласу, стр. 201, прим. 2.

⁸³ У тој појави и лежи узрок погрешног објашњења овог мотива у Троји, које су дали Schliemann и H. Schmidt, о чему смо већ напред говорили (стр. 13).

нам доказује пример са Сицилије, који баш тим својим одступањем најбоље оправдава наше објашњење те појаве.

У Микени је, дакле, још у ранијем добу извршена стилизација овог натуралистичког мотива; а тај исти његов облик налазимо и у Троји (сл. 6 b),⁸⁴ у Угарској (сл. 5 a, b и c) и на нашој гривни на таб. I a. На тим местима не преживљује никакве даље измене онај најпростији облик тога орнаментa, који је микенска уметност створила; измене се дешавају тек у познијем добу у Угарској (као последица утицаја времена) и у удаљеној Чешкој (као последица географске удаљености од југоисточних центара и неразумевања смисла и значења самог мотива).

Као што се из доведе реченога види у Микени је стилизација овога натуралистичког орнаментa извршена под утицајем и у духу геометријских орнамената; а по свему, што нам је до сада познато, не налазимо довољно разлога порицати да је и микенском становништву геометријски орнаменат био не само раније познат, него да је и већини тога становништва као и онога у Троји, на Балканском Полуострву и у Угарској у ранијем добу, пре његовог упознавања са натуралистичким орнаментима, геометријски орнаменат био искључиви уметнички украс, којим је то становништво украшавало сваковрсне своје производе.⁸⁵ И у овој микенској епоси може се многобројним примерима утврдити, да употреба нове културне тековине, натуралистичког орнаментa, није могла потпуно уништити примену геометријског орнаментa, али ју је снажно потиснула.⁸⁶ Сем тога изгледа да се геометријски орнаменат морао пред влашћу натуралистичког орнаментa повући у дубље слојеве микенског становништва; а тим се начином даје објаснити и она позната подела микенске уметности на владалачку и демократску.⁸⁷ Из овог својег склоништа, у којем никада није ни престајао живети, геометријски орнаменат излази у познијем добу микенске културе и, поступно заузимајући све угледнији положај, доживљује врхунац своје, али ипак не искључиве, владавине у времену т. зв. периоде геометријског стила. Ускоро затим, пред новим импулсима са Истока, геометријски орнаменат понова уступа првенство натуралистичком орнаменту и фигуралним украсима у познијој грчкој уметности.

Творац, који је у духу геометријских орнамената стилизовао натуралистички мотив у облику криновог цвета на плочици из Микене, радио је у

⁸⁴ Предмет, на којем се овај орнаменат налази, Schliemann је датирао врло рано приписујући га III. насељу; али је већ M. Hoernes (*Urgeschichte der bild. Kunst*, стр. 590) с правом посумњао у то датирање и приписао га микенској епоси у Троји.

⁸⁵ Упореди Perrot-Chipiez, *l'histoire de l'art*, tom. VI, стр. 997.

⁸⁶ Fr. Poulsen, *die Dipylongräber und die Dipylonvasen*, стр. 131.

⁸⁷ Perrot-Chipiez, *l'histoire de l'art*, tom. VI, стр. 995 и даље.

духу уметничког осећања већег дела својих суграђана; а његова је стилизација у самој ствари производ тога осећања. Али ми смо видели да се тако стилизовани микенски облик без икакве измене примењује још у Троји, Кличевцу и Угарској, а та се појава не сме и не може приписивати једино ропском копирању страних узора: јер да та микенска стилизација тога орнамента није у исто доба одговарала и уметничким осећањима њених примењивача у Троји, Кличевцу и у Угарској, то би сваки од њих морао тај мотив прерадити на свој, себи својствени начин, као што је то био случај на Сицилији, или би га применио у каквом већма дегенерираном облику, као што је то био случај у Чешкој. Али пошто се то није догодило, то ми с правом смо претпостављати друге узроке, које као да треба тражити у даљој или ближој националној сродности примењивача тога орнамента почевши од оних у Микени и Троји, па до оних у Угарској. Оваквом схватању ове појаве, као што ћемо и доцније видети, иду у прилог и друге до сада констатоване и утврђене појаве.

На основу проучених појава у стилизовању орнамента у облику криновог цвета, лако ћемо моћи разумети и измене, које налазимо у представи на кличевачкој урни № 6,⁸⁸ када је упоредимо са представама на резаном камењу микенске периоде.⁸⁹ И ако у овој прилици не располажемо онако великим низом представа, као што смо га имали при проучавању мотива у облику криновог цвета, те да бисмо могли пратити ону поступност у упрошћавању и дегенерирању почевши од натуралистичких представа на резаном камењу па до оне представе на урни № 6; то ипак није тешко увидети, да је и творац урне хтео представити две животиње са главама у поље окренутим, као што их налазимо и на прва три већ наведена камена. Због немоћи да представи жељени положај главе, он у том положају представља и цела тела представљених животиња, као што то чини и микенски уметник на примерцима у сл. 428, № 24. Исто је тако неоспорно да се творац наше урне № 6 при представи дрвета (или стуба) између животиња угледао на сличне представе, које налазимо на примерцима у сл. 428, № 22 и сл. 431, № 10, јер само са претпоставком тога угледања можемо разумети горњи део те представе на нашој урни № 6. Представа његовог доњег дела постаје нам јаснија при њеном употређивању са представом истога предмета на камену у сл. 428, № 24, а још већма са оном на камену у сл. 426, № 22. — У поређењу представа на нашој урни № 6 са представама на микенским предметима може се ићи и даље, јер није тешко у плетеницама на нашој урни, које као да висе о луку, познати пред-

⁸⁸ *Revue archéologique*, на нав. месту стр. 174, сл. 8 и 9.

⁸⁹ *Perrot-Chipiez, l'histoire de l'art*, tom. VI, стр. 801, сл. 374; стр. 845, сл. 428, № 24; стр. 847, сл. 431, № 10; затим стр. 843, сл. 426, № 22 и стр. 845, сл. 428, № 22. — Сви су примерци из Микене.

стави замишљених стубова на микенском златном суду (Μυκῆναι, сл. 475) или оног на камену у сл. 374; а тек при томе упоређивању ми видимо свеколико неразумевање узора, на које се творац наше урне угледао.⁹⁰

Овај резултат, који смо добили проучавањем представа на нашој урни № 6, спречава нас да нашу гривну на таб. Iа без икаквог устезања огласимо за импорт са Југоистока; јер се не може спорити, да је урна № 6 чист локални производ предела, у којем је нађена, те је исто тако, као и урна, под јаким културним утицајима са Југоистока могла у том, или њему суседном пределу постати и гривна, на којој се ти утицаји још већма истичу као потпуно оправдана последица материјала, од којег је справљена и технике, којом је рађена.

Представи на урни № 6 с правом се може приписивати извесан религиозни значај, а та нам околност помаже да са већом вероватношћу објаснимо и предмет № 12⁹¹ као жртвеник, као што смо то већ и раније учинили. На основу налажења самога жртвеника не бисмо могли закључивати о заједничким религиозним обредима и веровањима сахрањених покојника кличевачке некрополе и негдашњих становника Микене; али представа на урни № 6 један је податак више у прилог тога мишљења. Поред већ раније запажених појава ми морамо узети у обзир и ову појаву религиозног карактера, а све те појаве скупа само још већма утврђују раније наслућивање о ближој или даљој националној заједници носилаца микенске културе и њихових савременика на Северу Балканског Полуострва.

Религиозна заједница између негдашњих становника у Кличевцу и оних у ужем обиму микенске културе утврђује се и налажењем познатог идола у кличевачкој некрополи. С друге стране његово налажење утврђује и везу између религије ранијих, неолитских становника и ових савременика микенскога доба у нашим пределима, те се тиме још већма даје утврдити континуитет културе и живота у тим пределима почевши од времена најстаријих неолитских налазака па до времена микенске периоде. Али кличевачки идол не утврђује религиозну заједницу између Микенаца и његових савременика у нашим крајевима само тим својим налажењем; та се заједница још већма утврђује зависношћу тога идола од сличних представа из предела уже области микенске културе.

Још је раније Sam Wide⁹² упоређивао, не без разлога, наш кличевачки идол са сличним налазима на Криту (са локалитета *Πρωιάς*) хотећи га да-

⁹⁰ Сличну појаву имали бисмо и на луку на нашој урни № 6, који је такође испуњен једним преплетом, а који вероватно треба да имитира орнаменте на микенским фризовима.

⁹¹ *Revue archéologique*, на нав. месту, стр. 187, сл. 19—22.

⁹² *Mitteilungen des kaiserl. deutsch. archäol. Instituts, ath. Abteil.* Bd. XXVI (1901) стр. 252, прим. 5.

тирати чак и после епохе „геометријскога“ стила у Грчкој. На основу свега до сада реченога ми не можемо веровати у тако позно датирање овога идола. И ако у свему одобравамо његово упоређивање са налазцима микенске епохе на Југонстоку.

Најбоље очувани егземплар из *Prinias*-а (на нав. месту, табла XII) као да већма стоји у вези са антропоморфним вазама, него ли наш кличевачки идол, који се може непосредно упоређивати са микенским представама женских фигура у сликарству⁹³ и скулптури.⁹⁴ При томе упоређивању нарочито ваља имати на уму целокупни облик нашег идола и његове представе на доњем делу тела. Тек на основу тога упоређивања моћи ћемо разумети орнаменте на доњем делу нашег идола, те признати да они у самој ствари на свој нарочити начин репродукују познате „волане“ на оделу микенских статуета. То одело на микенским статуетама има облик сукње, која је допирала до земље, а покривала и стопале. Од подражавања оваквом оделу потиче и облик доњег дела нашег идола.⁹⁵

Говорећи о оделу микенских жена Perrot вели, да је оно било *шивено*; а тиме он објашњава и одсуство *фибула* у ранијем микенском добу.⁹⁶ Али ни у кличевачкој некрополи нису до сада нађене фибуле; док је међутим у урни № 6 нађена једна бронзана игла са ушицама;⁹⁷ те се не само по облику одела на кличевачком идолу, него и на основу ове нађене игле за шивење даје закључити, да су и негдашњи становници Кличевца шили своје одело.

Али и за одело које пада од појаса, поврх сукње, достижући од прилике до изнад колена на нашем идолу, као да имамо већ поузданијих аналогја на Југонстоку, с којима га можемо упоређивати. Ако у том погледу упоредимо наш идол са оном, пре кратког времена нађеном статуетом „змијске богиње“ из Кноса,⁹⁸ то ћемо видети, да се на њој налазе пре свега на предњој и задњој страни тела представе (у облику „тунике“ на доскорашњем женском оделу), које на нашем идолу имају облик *прегаче*; а такве прегаче налазимо и на статуетама из неолитских насеља у нашим пределима.⁹⁹ И по представи тога дела одела може се закључивати о континуитету културе од почетка неолитског

⁹³ Perrot-Chipiez. l'histoire de l'art tom. VI, стр. 889, сл. 440.

⁹⁴ На истом месту, t. VI, стр. 754 и даље, сл. 349, 350 и 352; а затим сличне представе на златним плочицама и резаном камењу.

⁹⁵ Са тих као и даљих разлога не можемо усвојити оно рано датирање кличевачког идола, као што то предлаже М. Hoernes (види напред, стр. 20, прим. 70).

⁹⁶ Perrot-Chipiez, на истом месту, стр. 980 и 990.

⁹⁷ Revue archéologique, на нав. месту, стр. 172.

⁹⁸ F. Baumgarten, F. Poland, R. Wagner, die hellenische Kultur, 1905, стр. 38, сл. 41.

⁹⁹ Прилози ка решавању тројанских проблема, Глас LXX, стр. 181 и даље.

до микенскога доба у нашим пределима. Кличевачки идол има и других аналогних представа са онима на статуети из Кноса; али је ова последња „змијска богиња“ још већна значајна за наласке из *Примџ*-а. Међу тим налазима из *Примџ*-а налазе се фрагменти руку од статуета, на којима су пластички представљене змије,¹⁰⁰ као што их налазимо и на рукама „змијске богиње“ из Кноса.

С тога и мислимо, да Wide-ове закључке, које је он извео на основу посматрања оних идола из *Примџ*-а не познајући још статуету „змијске богиње“, ваља коригирати у толико, што се и ти налази из *Примџ*-а имају сматрати као израђевине намењене потребама нижих друштвених слојева микенскога доба, потребама сеоскога становништва,¹⁰¹ и да су оне постале по угледу на сличне израђевине, које су биле намењене потребама градскога становништва, а нарочито његовим аристократским слојевима.

До сада нађене објекте из кличевачке некрополе можемо исто тако с правом приписивати сиромашнијем (сеоском) становништву микенскога доба у Кличевцу; а онакав исти однос, као и тамо на Криту, даје се утврдити и поређењем нашег идола са већ наведеним примерцима са Југоистока; и овде и тамо ми видимо исте узроке, исти процес и исте последице. Истоветност тих појава у нашим пределима с једне и оним на Југоистоку с друге стране претпоставља и исте узроке, које ми, као што се види не без права, тражимо у даљој или ближој националној сродности становника тих предела.

Да бисмо ову тесну везу између наших предела и оних на Југоистоку могли што правилније проценити, потребно је бар неколиким потезима представити однос наших предела према онима пределима Дунавске Долине, који су ближи Средњој Европи. При томе се ограничавамо само на оне објекте и појаве, које смо на овом месту споменули и проучили, не узимајући у обзир још и друге, далеко многобројније појаве, које овамо спадају.

Већ при проучавању типичног облика наших гривни споменули смо оне егземпларе, који су нађени у Угарској, и показали због чега њих ваља сматрати као непосредан импорт, вероватно, из околине Јухора. У томе факту лежи велика важност ових наших гривни; јер није увек тако лако могуће појединим објектима и појавама на њима одредити ни место постанка, ни област распростирања, као што је то било могуће у овој прилици.¹⁰²

На основу тога утврђенога факта добијају већу вероватност и друге аналоге појаве у тим пределима, које су у самој ствари последица културних

¹⁰⁰ Sam Wide, на навед. месту, сл. 2 и 3; упореди и сл. 4 и 5.

¹⁰¹ На горњем месту стр. 255 и даље.

¹⁰² Упореди и Mitteilungen der anthrop. Gesellschaft in Wien. Bd. XXX (1900) стр 104.

утицаја; такве су појаве далеко многобројније. Лако је нпр. увидети везу између наших гривни на таб. Ia и б и оних из Траункирхена, чија се величина, техника, орнаментика па и намена не би могле довољно поуздано објаснити и разумети, кад не би било оних наших гривни. Али с друге стране гривне из Траункирхена упоређене са нашим на таб. Ia и б јасно нам сведоче о свима изменама, које су у тамошњој продукцији морали претрпети узор из наших предела. Већ и сам облик наших гривни неоспорно је компликованији, а за његову израду потребно је далеко више знања и умења, него ли за израду упрошћеног прстенастог облика оних гривни из Траункирхена. На орнаментацији ових последњих гривни још већма се истиче упрошћавање и дегенерирање појединих појава на узорима из наших предела; јер тамо као орнаменталне мотиве налазимо само концентричне кругове, а и они су изведени жиговима, а не слободном руком, на воштаном слоју. Таква одступања од узора, далеко се већма разликују од оних, које смо констатовали на објектима из наших предела и њиховом упоређивању са онима на Југонстоку. Та одступања нису само последица мање или веће разлике у времену, узрок им треба тражити и у томе, што су творцима траункирхенских гривни потпуно страни били узор из наших предела, које они нису могли чак ни разумети.

Поступност у дегенерирању појединих узорних облика зависи како од географске удаљености њихових места постанка од јачих југоисточних центара, тако и од разлике доба њиховог постанка, а она се одлично репрезентује при упоређивању жртвеника из Ленђела и Еденбурга са оним нашим из кличевачке некрополе и његових узора из Микене и Кноса. Није потребно нарочито доказивати да су т. зв. „Feuerhunde“, „Feuerböcke“ или „Mondbilder“ из угарског Ленђела¹⁰³ (из налазишта бронзане периоде), као и они из околине Еденбурга (Oedenburg, у доњој Аустрији),¹⁰⁴ који припадају старијем халштатском добу, у самој ствари имитације микенских жртвеника.¹⁰⁵ Да ли су те имитације имале и исту намену и значај, као наш примерак из кличевачке некрополе, није могуће за сада дефинитивно одлучити. Али у целом низу тих жртвеника најинтересантнија појава јесу њихови облици на којима се јасно види, да је наш кличевачки примерак најближи микенским представама жртвеника; да том нашем примерку најближе стоји већина оних жртвеника из Ленђела (на нав. месту, табла XCVIII); докле други примерци са тог истог налазишта (табла XCIX) служе као углед онима из околине Еденбурга.

На керамичким производима у ужом смислу могле би се наћи многобројне појаве, које потврђују зависност продуката оних предела од појава на нала-

¹⁰³ Moriz Wosinsky, Tolnavármegye Története, I, табла XCVIII и XCIX.

¹⁰⁴ M. Hoernes, Urgeschichte der bild. Kunst, стр. 504 и табла XVI.

¹⁰⁵ Упореди Revue archéologique, на нав. месту, стр. 186 прим. 2.

цима из наших предела. Набрајање таквих примера и сувише би нас одстранило од наше главне теме; а сем тога то су и иначе довољно позната факта.¹⁰⁶ За нас је на овом месту довољно то, што се даје утврдити да постоје аналогije, које и квантитативно и квалитативно доказују далеко тешњу културну заједницу између наших предела и Југоистока, него ли између њих и Северозапада.

За објашњење ових северозападних појава предлагана је већ раније претпоставка,¹⁰⁷ по којој су културни утицаји са крајњег Југоистока у добу халштатске периоде преношени непосредно (Јонци као посредници); али се та претпоставка није могла одржати, и ако су ти југоисточни утицаји неоспорни. Напротив, данас се мисли да је халштатска култура постала под утицајима југоисточне културе, али посредништвом Италије.¹⁰⁸ С друге стране допирали су ти југоисточни утицаји, као што се то даје утврдити и овде проученим појавама, и долином Дунава, али ипак не непосредно, него тек посредништвом наших и југоисточних предела Угарске. У томе смислу мора се исправити мишљење S. Wide-а, чија су опажања у свему осталом потпуно тачна.

Против оваквог објашњења тих појава не може се наводити чак ни она знатна разлика у времену, коју бисмо били склони ценити на векове година; јер је познато, да савремено са халштатском културом живи у југоисточној Угарској т. зв. култура млађег бронзаног доба,¹⁰⁹ као што је и то познато, да је халштатска култура од целог Балканског Полуострва захватила у главном само његове западне покрајине Босну и Херцеговину;¹¹⁰ ма да се и та претпоставка, по нашем мишљењу, тешко може у важности одржати. С тога је, дакле, веома вероватно мишљење, да је халштатска култура примила југоисточне утицаје тек из друге руке, а сем Италије још и посредовањем предела источног дела Балканског Полуострва и југоисточне Угарске.

Оваким даном множе се у Србији налази, који све већма утврђују мишљење, да је Балканско Полуострво заједно са Дунавском Долином исто онако као и Апенинско Полуострво било пут, којим су културне тековине преносене са Југоистока у Средњу Европу, а нарочито у ужу област халштатске културе. Оба полуострва показују, нарочито у познијим преисторијским периодама (а сличне се појаве налазе и у доцнијем историјском добу), сличне и идентичне

¹⁰⁶ Упореди S. Müller, *Urgeschichte Europas*, стр. 90 и даље. Ing. Undset, у *Mittheilungen der anthropol. Gesellschaft in Wien*. Bd. XIX, стр. 132.

¹⁰⁷ S. Wide у *Mittheilungen des kaiserl. deutschen archäol. Instituts, athen. Abtheil.* Bd. XXII, стр. 257.

¹⁰⁸ S. Müller, *Urgeschichte Europas*, стр. 132.

¹⁰⁹ „ „ „ „ „ 137.

¹¹⁰ „ „ „ „ „ 128.

културне појаве, које су резултат заједничког им културног извора на Југоистоку. Докле с једне стране изгледа као да је међусобно културно утицање између ова два полуострва искључено; дотле се опет с друге стране мора већ на северним обалама Јадранског Мора тражити већа или мања заједничка област, у којој су се те културне струје, прешавши разне путове и пределе, поново спајале у једну целину. У халштатској области и периоди овај се процес веома јасно истиче. — Само се по себи разуме, да су поједине културне тековине на својим дугим путовима — са Југоистока, преко оба полуострва, до Средње Европе — гредом претрпљивале локалне измене, те тако измењене послужиле као узор за стварање културног облика Средње Европе. Пратити и проучавати те измене културних тековина на њиховим путовима, а затим и њима изазване појаве у Средњој Европи, јесте један од битних задатака преисторијског испитивања, на основу којег ће се моћи дубље и поузданије загледати у живот људи дотичнога доба и области. На овом месту ми смо пружили неколико примера ове врсте преисторијског испитивања и показали резултате, који се њиме добијају.

Овај дуги живот микенске културе у нашим и угарским пределима као да се мора доводити у узрочну везу са историјским догађајима на ужом Југоистоку. И ако је дуже времена оспоравана *дорска сеоба*, то су ипак нови налази неолитскога доба у *Тесалији* пружили нових података, који убеђују и досадашње противнике о њеном постојању.¹¹¹ Дорском сеобом и ако није потпуно упропашћена, али је силно потиснута микенска култура у Грчкој, где настаде културна периода, у којој се ови дошљаци поступно прилагођавају затеченим приликама подлежући све већма новим утицајима више оријенталске културе. Насиоци тих нових утицаја бејаху Феничани.¹¹² Тек у VIII. и VII. веку пре Хр. извршује се грчка колонизација;¹¹³ а у међувремену од дорске сеобе па до VIII. века нема више тамо на Југоистоку тако моћне културе, која би својом експанзивношћу могла бар потиснути раније утицаје микенске културе на Северистоку Балканског Полуострва, одакле се та култура почела преносити и даље на Северозапад у правцу ка Средњој Европи. У осталом ову појаву ваља нарочито проучавати, а то би нас овом приликом и сувише одстранило од постављене теме.

Али у орнаментици је као и у религији; старо се дуго одржава баш на оним местима, која су мање на ударцу,¹¹⁴ те с тога бисмо поједине елементе

¹¹¹ Fr. Poulsen, die Dipylongräber итд. стр. 76.

¹¹² Fr. Poulsen, на нав. месту, стр. 71.

¹¹³ F. Baumgarten итд. die hellenische Kultur, стр. 60.

¹¹⁴ Fr. Poulsen, на нав. месту, стр. 131.

у националној орнаментацији народа на Балканском Полуострву, југоисточној Угарској и Ердељу били склони приписати културном кругу микенскога доба, као што је то већ и А. Riegl учинио.¹¹⁵ Разуме се, да су се и у тим пределима очували елементи још старије, премикенске, геометријске орнаментике, који и сада као у оном раном добу једни поред других и даље живе и постоје. Тек после тих запажених појава, које ни из далека нису довољно проучаване, нама постаје јасна и сумња г. Dr. Ђуре Трухелке у аутентичност кличевачких налазака (види напред стр. 19). Ми понављамо, да су опажања г. Dr. Трухелке и тачна и оправдана; али су тој појави узроци сасвим друге врсте, које ће тек будуће испитивање имати темељно проучити и њихов значај за проучавање националне културе модерних становника Балканског Полуострва достојно оценити.

* * *

Ранијим нашим испитивањем, а у вези са резултатима других испитивалаца, утврдили смо да је култура неолитскога доба у нашим пределима интегрирајући део културе на ужем европском Југоистоку и малоазијском Западу.¹¹⁶ На основу до сада прикупљеног материјала на налазиштима бронзане периоде као: *Винче*, *Пољне* и *Варварина* — *Горњег Катунa*, као што ћемо то другом приликом показати, даје се исти такав однос утврдити и између наших предела и оних на даљем Југоистоку. Један део таквих заједничких појава ми смо споменули и на овом месту проучавајући гривну на таб: Iа и предмете из кличевачке некрополе.

Да би објаснио те појаве S. Müller¹¹⁷ убраја и ове наше пределе у круг земаља, које сачињаваху најближу спољашњу зону око ужег центра микенске културе, а у тим пределима настањене трачко-илирске народе сматра као далеко цивилизованије од становника на Северу и Западу Европе. О Трачанима и њиховој култури на Балканском Полуострву говорио је у последње доба Н. Schmidt,¹¹⁸ који се, заједно са другим испитиваоцима, не устручава приписивати трачким племенима и културне остатке у Троји, као и у осталим налазиштима у М. Азији.

Међутим је још раније запажена веза између културних остатака у Троји и оних на архипелашком острвљу, у Микени и осталим налазиштима њене епохе.¹¹⁹

¹¹⁵ Stilfragen, стр. 185 и даље.

¹¹⁶ Прилози ка решавању тројанских проблема, Глас LXX, стр. 281.

¹¹⁷ Urgeschichte Europas, стр. 37.

¹¹⁸ Zeitschrift für Ethnologie, Heft 5, 1904, стр. 626 и даље; затим на истом месту Heft 1, 1905, стр. 110.

¹¹⁹ Perrot-Chipiez, l'histoire de l'art, tom. VI, стр. 991 и даље. — R. Dussaud, Revue de l'École d'Anthropologie, на нав. месту стр. 130 и даље.

Perrot (на нав. месту стр. 58 и даље) сматра да су негдашњи становници Троје и Тере били грчке расе, претпостављајући континуитет и еволуцију у културном развоју, али без промене народности становништва тих предела почевши од најстаријег насеља у Троји па до краја микенске периоде.

У основи је несумњиво тачно мишљење о сродности и узајамној вези између културних остатака на Југоистоку, који се тамо појављују у разним културним епохама поступно се усавршавајући и достижући у том раном добу свој врхунац у микенској периоди. Али ту исту микенску културу и њену уметност, која је неоспорно резултат дугог културног развоја на Југоистоку, Perrot¹²⁰ сматра као „прву главу, или шта више као предговор грчке класичне уметности.“ Данас се увиђа да је микенска култура карактеристична за грчко племе, и да њу треба приписати Прајелинима.¹²¹ Сви су изгледи, да ће овакво мишљење у науци преовладати, а самим тим ће се морати прећи и на испитивање премикенских периода на Југоистоку; јер је, као што се види, неоспорна тесна веза између микенске културе и културе предходних епоха.

За сада стоје у супротности само два мишљења о томе, да ли ће се као носиоци југоисточне културе премикенске епохе сматрати Трачани или Прајелини, али се и та супротност све већма губи. Сви знаци говоре за скоро решење овога спорнога питања, које као да се већма тиче назива, него ли стварних факата. За решење тога питања, као што смо видели, неколико података пружило је и наше проучавање вотивне гривне и кличевачких налазака.

Др. Милоје М. Васић.

¹²⁰ Perrot-Chipiez, l'histoire de l'art, tom. VI, стр. 1009.

¹²¹ F. Baumgarten, итд. die hellenische Kultur, стр. 25, 39 и 42

РИМСКЕ ОПЕКЕ ИЗ РИТОПЕКА

У *Ритопеку*, западно од брда на којем се налази данашње сеоско гробље, а на месту где су до сада често налажене старине римског доба, нађени су приликом риљања за винограде и остаци старих римских зидова. На томе месту повађене су гомиле материјала за зидање: тесаног и ломљеног камена и опека. Пре кратког времена купио је Народни Музеј од Младена Лукића из Ритопека неколико опека, које имају на себи разне жигове.

На сл. 1a, b, c, d, e представљени су жигови са тих фрагментираних опека.

Слика 1.

Жиг у сл. 1a COH I PAN = Coh(ors) I Pan(tonio-rum) налази се на фрагменту опеке за зидање, дебљине 5,5 см. Жиг 1b, налази се на фрагменту опеке за кров, дебљине 3 см. Жиг 1c, COH I PA.. на једном фрагменту опеке за кров, дебљине 2,8 см., који је нађен на локалитету „Плавиначки Поток“ у атару села Ритопека. Жиг 1dI PAN на фрагменту опеке за кров, дебљине 2,6 см.

На основу ових жигова даје се утврдити, да су те опеке справљане од војника кохорте I Панонаца, која је

вероватно неко извесно време у Ритопеку логоровала.¹ Cichorius у Pauly-Wissowa, Real-Encyklopädie, IV. 1, ст. 321 и 322 набраја две панонске I

¹ О значају жигова појединих војних одељења на опекама упоређи Bogdan Filow, die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian, Leipzig, 1906, стр. 58 и даље.

кохорте. Једна од њих извесно време је боравила у провинцији Германији, затим вероватно у Горњој Италији и најпосле у Британији. Друга Coh. I Rap., коју Cichorius одваја од прве, боравила је у Мавританији. Која је од ових двеју кохората логоровала у Ритонеку, или је, можда, постојала и нека трећа Coh. I Rap., није за сада могуће одлучити².

Али је од интереса то, што су у Ритонеку и даље низ Дунав на ушћу Плавиначког Потока нађене ове ауксилијарне опеке, кад се зна да су на пр. у Германији ауксилијарне трупе употребљаване као пограничне трупе.³ Питање је, дакле, да ли је на овом месту у Ритонеку било само логориште једне кохорте (чија је нормална јачина износила 500 бораца⁴), којој је главни задатак било чување границе; или је на том локалитету био Tricornium, главно место племена Трикорниенса.⁵ Географска карта уз Corpus Inscriptionum Latinarum Vol. III Suppl. ставља отприлике на овом месту назив Tricornia.

Против овог другог схватања као да говори смисао жига у сл. 1e: CAST. FLAV = Cast(ris) Flav(ianensibus);⁶ јер бисмо на место Tricornium-а, имали овде логориште флавианензе, ако би се тај фрагменат опеке за зидање (дебљине 6 см.) могао сматрати као тамошњи локални (месни) продукт. Али, ако се ова опека не буде могла сматрати као тамошњи локални продукт, него да је са стране донета (што је лако могуће још и с тога, јер је тамо нађен и један фрагменат са жигом LEG III. F), онда настаје питање где су лежала Castra Flavianensia? То је питање у толико интересантније, што је још непознато, да ли је Castrum Margum (у атару села Дубравице) идентично са castra Augusta Flavianensia contra Margum;⁷ а после констатовања овога нашега жига Cast. Flav. настаје даље питање, да ли су castra Augusta Flavianensia contra Margum идентична са нашим Castra Flavianensia?

² И Coh. I Rap. припада ауксилијарним (помоћним) трупам; опеке од таквих трупа, које су у Србији нађене, побројане су у Corpus Inscriptionum Latinarum, Vol. III. Suppl. № 13.616; Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien, Bd. VI, Beiblatt, стр. 55. — Споменик XLII Срп. Краљ. Академије Наука, стр. 86 № 27. — В. Filow у већ наведеном раду на више места изнео је доказе о учествовању мезијских па и панонских трупа у ратовима на Истоку, те би се према томе смело помишљати на ту могућност, да је Coh. I Rannoniogum, чије опеке налазимо у Ритонеку, она иста Coh. I Rannoniogum, за коју Cichorius вели, да је боравила у Мавританији.

³ Prof. Dr. E. Fabricius на IX скупу немачких историчара у Штутгарту од 17—21 Априла 1906; упореди реферат у Deutsche Literaturzeitung 1906, стр. 1125 и даље. — Упореди и v. Domaszewski у Pauly-Wissowa на нав. месту Bd. II, 2, стр. 2620 и даље.

⁴ Cichorius, на нав. месту, стр. 235.

⁵ Упореди Jahreshefte, IV, Beiblatt, стр. 117 и VI, стр. 56 № 85.

⁶ Упореди Jahreshefte, IV, Beiblatt стр. 149.

⁷ Упореди Jahreshefte, Bd. IV, Beiblatt, стр. 134.

Овом приликом први пут се спомиње налазиште „Плавиначки Поток“. На томе локалитету а на десној обали потока, који утиче у Дунав, налазе се трагови једног малог кастела. До сада је на томе месту нађено доста ситних предмета из римског доба. На левој страни потока нађени су приликом риљања до сада остаци из преисторијског, римског (пре неколико година нађен је и један камени саркофаг), византијског и старосрпског доба. Вероватно је, да је у римском добу и овде била једна стражара, која је чувала од варварских упада из преко Дунава друм, који је водио из Singidunum-а (Београда) ка Viminacium-у (Костолцу), а који је друм на овом месту близу дунавској обали тако, да се са овог локалитета „Плавиначки Поток„ може догледати.

Д-р Милоје М. Васић.

СТАРОСРПСКА НАЛАЗИШТА У СРБИЈИ

ПРИЛОЗИ ЗА ПОЗНАВАЊЕ СТАРЕ СРПСКЕ КУЛТУРЕ

Ископавањем у *Костолцу* у 1903. години нађене су извесне старине, чија је појава била нова међу дотадашњим наласцима, који се чувају у збиркама Народног Музеја. Лањски наласи на *Басату* у атару села *Пољне* (срез левачки, округ моравски), затим прикупљени материјал у непосредној близини познате куле у *Сталаћу*, дају нам могућности да можемо како оне раније наласке из Костолца тако и ове из Басата и Сталаћа сматрати као остатке једне извесне културе, чији су носиоци били Срби. Из нашег даљег излагања видеће се, да ти наласи припадају *старој српској култури*, која је сем у Костолцу, Басату и Сталаћу оставила за собом трагове још и на до сада познатим нам локалитетима: *Винчи*, *Бегалици* и *Митровици* на Сави.

Како је свако од ових налазишта пружило мање или више поузданих обележја за познавање ове старе српске културе, то ћемо најпре изнети и описати саме наласке са појединих налазишта, па тек онда приступити њиховом проучавању.

І. Б а с а т.

На **табла II, 1** види се географски положај Пољне; а на **табла II, 2** види се приближна скица положаја налазишта Басата у околини Пољне. Ради бољег разумевања ваља додати да налазиште Басат лежи на једном огранку *Благотина* који је окренут у правцу према Југу. На том истом локалитету налази се и данашња сеоска црква.

За време нашега ископавања преисторијских старина у околини Пољне, саопштено нам је, да је на Басату приликом риљања избачено врло много рбина од посуђа, и да се при риљању наилазило на читаве гомиле пепела. Преглед дотичне риљевине потврдио је саопштење, те смо с тога покушали да пробним рововима на појединим местима, као што се то види на **табли II, 3**, дођемо до каквих било резултата у погледу на каквоћу и доба старости налажених предмета.

Сви се ови ровови налазе на имању Раке Мићића, преко којег води пут из Пољне на Благотин. У рововима северно од пута није ништа нађено; с тога смо прешли на испитивање простора јужно од пута, одакле почиње и падина

овога огранка силазећи у корито потока Басата. На том простору ископано је пет ровова.

Земљиште се на овом месту разликује од околног земљишта у његовој непосредној околини тиме, што је веома трошно и прашно. Оно је на том месту помешано са већом количином пепела. Тај слој хумуса измешаног са пепелом дебео је 40 см.; а у њему се свуда налазе рбине од посуђа, алатљике (нарочито ножеви) од гвозђа, животињске кости и гаревина. Све је то без икаква реда разбацано по хумусу. Испод слоја хумуса настаје здравица (сем на извесним местима, о којима ћемо доцније говорити), а у њој није било никаквих налазака. Према томе јасно је, да на овом испитиваном простору имамо само један једини културни слој, којем припадају сви нађени предмети. Тиме се утврђује, да сви ти налази припадају истој културној епоси, чије је време трајања за сада још неодређено.

На месту означеном на **табли II, 3** код **A** (упореди и основу и профил на **табли II, 5 A**) нађена је једна јама од 2 м. дужине и 1,5 м. ширине, а 2,50 м. дубине рачунајући од садашње површине земљишта. На месту означеном на **табли II, 3 B** (упореди основу и профил на **табли II, 6 B**) нађена је још једна јама кружног обима са пречником од 1,75 м., која је била дубока 2,20 м. испод садашње површине. — У тим јамама нађен је хумус помешан са пепелом и гаревином, животињским костима, рбинама од посуђа и разним фрагментима од гвоздених предмета као и слитака од гвоздене шљаке. Предмети у овим јамама били су без икаквог реда и без поделе у слојеве разбацани. О вероватној употреби ових јама говорићемо доцније.

На месту означеном на **табли II, 3** са **Г** и **В** (упореди и **таблу II, 7** и **8**) нађена су два ватришта, која су била округла и лежала непосредно на здравици, на 40 см. испод садашње површине земљишта. У пречнику су износили по 1 м., а као подлога служило је један слој песка од 8 см. дебљине. Вероватно је да ова ватришта треба сматрати као огњишта, која су била у каквом делу зграде.

Између јама **A** и огњишта **Г**, као што је то представљено на **табли II, 4**, једва је било размака од 3.50 м., те није искључена могућност да су они припадали једној истој згради, као што ћемо то доцније показати.

У рову, који се пружа у правцу према ССЗ од огњишта **В**, нађен је у дубини од 40 см. један лонац (**сл. 6**), у којем је био један мањи камен, један гвоздени јексер и земља помешана са рибљим костима. — То је све што је копањем нађено на Басату, на којем су у исто време налажени и предмети, које ћемо одмах описати.

Слика 1. представља два слитка гвоздене шљаке, на једној страни имају лоптасту, а на другој страни неравну површину. Облик лоптасте површине без сумње потиче од облика суда, у којем је гвожђе топљено.¹

Слика 1.

Слика 2 а-и представља разне предмете од гвожђа: **а** шип (? дуг 8,5 см.), **б** оков (дуг 7 см.), **в** ковани четворострани јексер (дуг 12 см.), који су предмети служили за окове и спрему зграде или предмета у њој. — Предмет **г** нож (дуг 17,5 см., сама дршка дуга 9 см.), чија је дршка увијена, а на крају има шири спљоштени део, који је превијен на једну страну; **д** нож (дуг 15,7 см., сама дршка дуга 8 см.), чија је дршка имала нарочите корице, које су биле притврђене са 2 или 3 јексера; **е** нож (дуг 6,5 см.; сама дршка дуга 2,5 см.), чија је зашиљена дршка забијана у нарочито држаље, **ж** део сечице ножа (дуг 8 см.); **з** део оруђа с оштрицом (можда српа, дуг 13 см.); **и** предмет непознате намене (дуг 6,5 см.).

Од предмета за коњску опрему нађен је један део гвоздене плоче **м** (дуга 8,3 см.) са појачаним ободом (порубом) са три целе и једном обушеном рупом за клинче дуж поруба. Затим **н** део ђема (дуг 7 см.), који је својим округлим отвором стајао у вези са осталим гвозденим деловима ђема, а кроз правоугаони отвор провлачен је кајиш од узде. Донекле сличне делове налазимо и на једном ђему из XVI века по Христу.²

Много већи значај имају нађени делови мамузе **ј** (са 6 кракова, у пречнику 6 см.) и **к** (са 6 кракова, у пречнику 5 см.), на основу којих се

¹ Г. Т. М. Бушетић у својем опису „Левча” у Срп. Етнографском Зборнику, књ. V, Насаља књ. II, стр. 476 вели: „По Рајкову Потоку и потоку Степовцу находи се често згура, по чему би се дало извести, да је то била каква рударска нарош”. — Између ова два потока лежи наше налазиште Басат.

² Упореди R. Zschille und R. Forrer, die Pferdetränse in ihrer Formen-Entwicklung, Berlin, 1893, Taf. XVIII № 5.

може бар приближно датирати налазиште Басат. Облик ових точкића (жвркова) одговара у свему облику точкића на мамузама XV века и из почетка XVI века, чија је најкарактеристичнија особина, по Р. Форгер-у,³ та, што су поједини краци у центруму најјачи, а, што ближе периферији, постају све оштрији.⁴ Добро очувани екземплари ових мамуза, чије слике налазимо у поменутом делу показују нам, како су изгледале ове мамузе, чије смо делове нашли на Басату.

Слика 2.

Р. Форгер назива тај тип мамуза „ungarische Turniersporen“. — У 1904. години нађена је таква једна мамуза на обали Дунава у околини Београда, која својим обликом личи оним мамузама у наведеном делу I део, Taf. IX, № 4 и II део Taf. XXVIII № 2, које су датиране у XV в. по Хр. Р. Форгер тврди да су се ове „gothische Sporenformen“ употребљавале чак у XVI в. када су из употребе истиснуте производима „ренесанса“.⁵

³ Упореди R. Zschille und R. Forrer, der Sporn in seiner Formen-Entwicklung, Berlin, 1891, I део, стр. 13.

⁴ На истом месту, II део, Berlin 1899, стр. 10 и даље.

⁵ На навед. месту, II део, стр. 11.

Од предмета од камена види се на **сл. 2** о један приљенак (ђинђува (?), висок 1,4 см.), који је скроз пробушен; а сем тога још један фрагменат пробушеног и с једне стране углачаног камена **п** (највећа очувана дужина 5,5 см.).

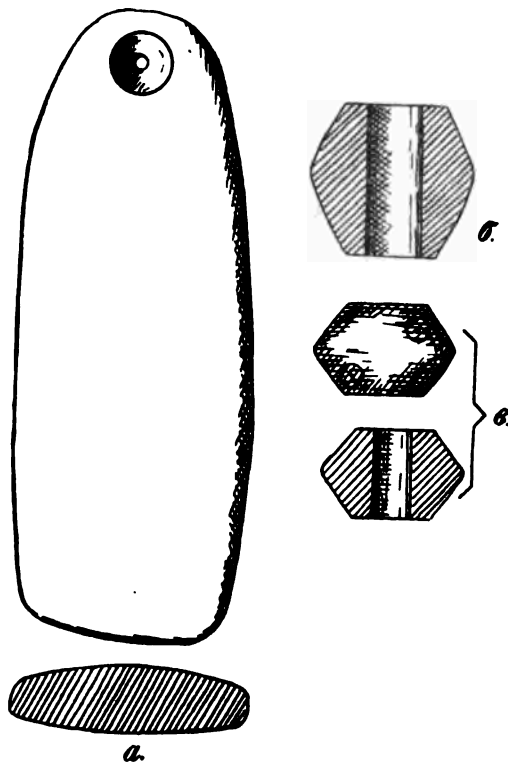
У збирци Г. Т. М. Бушетића, учитеља у Пољни, налази се већи број каменних предмета разног облика, који су сви пробушени и ношени као накит. Сви су ти предмети нађени такође у Басату, а од њих износимо у **Слици 3** а један камени предмет (дуг 8,5 см.), који на горњем, ужем делу има једну пробушену рупу за провлачење узице. **Слика 3** б и в представља два камена приљенка (б висок 2 см.; а в 1,2 см.). На комаду **в** налазе се на спољашњим полутинама по два дијаметрално распоређена урезана круга, чије се осовине укрштају под 90°.

Керамика. — Најмногобројнији су налази били рбине од посуђа.

Земља је сразмерно добро пречишћавана, али се на зидовима посуђа мањег обима и величине види нарочито мешан ситан песак; а на зидовима посуђа већег обима виде се крупнија зрна речног песка (шљунка). Овим мешањем песка и шљунка желела се постићи већа издржљивост посуђа, као што је то случај и са много ранијим, преисторијским, посуђем. Црепуље имају боју печене црвене земље, а рбине осталог посуђа ређе су црвене боје, него већином мрке, или је бар унутрашњост судних зидова мрка, недопечена.

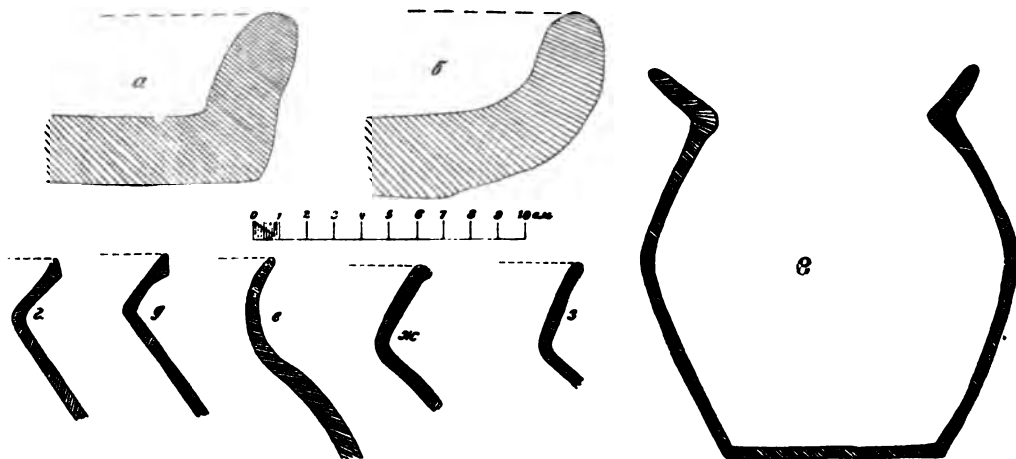
Сем црепуља, које су прављене слободном руком, без лончарског витла, све је остало посуђе справљано на лончарском витлу. Површина судних зидова није никојим начином глачана; али спољашња површина суда може бити и глеђосана мрком или зеленкасто-мрком глеђу.

У главноме су до сада констатована само два облика посуђа: *црепуља* (**сл. 4** а и б, упореди и **сл. 5**) и *лонца* (**сл. 4** в-з, упореди и **сл. 6**). Лонци су без ушица, са равним дном, без нарочите ноге и разно профилираним ободом. У главноме се варијације облика лонца састоје у различитом профилирању обода.

Слика 3.

Слика 5 представља целокупан изглед пренуља (њен профил у сл. 4 б, пречник 40 см., спољашња висина 8 см.), која је на унутрашњој страни украшена једним крстом, који је прстом у мекој земљи повучен.

Слика 4.

Слика 6 представља лонац (његов профил у сл. 4 в), који смо још раније споменули. Висина лонца износи 14,5 см., пречник горњег отвора 11,7 см. пречник дна 7,5 см. Од орнамената има само једно хоризонтално испупчење, које је испресецао паралелним косим удубљењима; изнад тога иду две паралелне, хоризонталне урезане линије; а врат и обод су профилирани.

Слика 7 а-е представља даље облике посуђа, од којих су а, б, в, и е фрагменти обода од лонаца; а г и д фрагменти *поклопаца за суд*.⁶ На ободу а налазе се на горњој ивици утиснута удубљења; на фрагменту в налази се део хоризонталног испупчења, сличног оном на лонцу у сл. 6. На фрагменту е види се урезана таласаста линија.

Слика 8 представља разне фрагменте лонаца, који су орнаментовани. Орнаменти су урезане хоризонталне линије, затим таласасте линије и рељефна хоризонтална испупчења испресецају паралелним косим удубљењима. О овим орнаментима биће доцније више говора; а овде их приказујемо ради тачније карактеристике керамичких производа са налазишта Басата.

Слика 9 представља разне фрагменте од посуђа, које је било *глеђосано*, сем комада г. Фрагменти а и б делови су једног истог суда (чији је првобитни облик непоуздан, али се приближује крчагу?), који је био на спољашњој површини глеђосан мрком глеђу. Оба су фрагмента нађена у јами Б (табла II, 3),

⁶ Примерци поклопаца од словенског посуђа налазе се у М. Much, *Kunsthistorischer Atlas*, 1889, Taf. XCIX, Fig. 19; Taf. C, Fig. 17 и 18.

те се с тога има сматрати као истовремен са употребом јама и целог насеља, а не као случајан налазак познијег постанка.

И остали комади на сл. 9 нађени су у јамама: фрагменти в и е имају исту, зеленкасто-мрку глеђ, те је вероватно да су припадали истом суду. На фрагменту д налази се глеђ отворено зелене и жуте боје, а испод глеђи налази се танак слој беличасте масе, чији ћемо значај доцније познати; на истом фрагменту налазе се и делови лучне урезане линије. Фрагменат г је део обода, на чијој спољашњој страни налазимо три пруге, које су изведене беличастом

Слика 5.

масом, вероватно добро пречишћеном и у води размућеном белом земљом (Pfeifenton), о чему ћемо такође доцније говорити.

Грбови. — Као што смо већ споменули на терену налазишта Басата, а у непосредној близини ископаног простора, налази се садашња црква села Пољне. У црквеној порти налазе се на више места камене плоче, које су местимице потпуно обрасле травом, а местимице се тек малим делом виде. Те камене плоче покривају гробове, који се испод њих налазе, а чији су скелети оријентовани са Запада на Исток (с главом на Западу). Копањем је утврђено, да је по једна, мања или већа, плоча била усађена чело главе и чело ногу.

Откопана су и испитана три таква гроба, у којима је на дубини од 1,20—1,50 м. лежао костур. У једном гробу, са скелетом одраслог мушкарца,

Слика 6.

нађено је на прсима пет ситних бронзаних пуцади; у другом, женском гробу нађена је само једна сребрна минђушица (слепоочница?), Сл. 10, која има веома карактеран облик. — У трећем гробу није ништа нађено.

Данашње становништво села Пољне не зна време, када су се људи на овом месту закопавали, због чега се ово гробље има приписати старијем становништву, а као што смо при говору о деловима мамузе казали, налазиште Басат и ови гробови могу се приближно датирати у XV или почетак XVI в. по Христу.

II. С т а л а ћ.

И ако се с пуним правом смело претпостављати, да ће се око познате *Куле Тодора од Сталаћа* и у њеној непосредној близини наћи остатака негдашњег живота у Кули и око ње, ипак је откриће тога налазишта потпуно случајно. Случај је хтео, да се последњих година прериља земљиште у обиму старе тврђаве, којим су рицањем остаци старе културе на томе месту избачени на површину, те се могу запазити и прикупити. Исто је тако случајна и наша прошлогодишња посета на терену тога налазишта, као и констатовање налазака веома сличних онима из Басата. Том приликом запажене појаве на овом налазишту и узгред прикупљене остатке негдашњег културног живота на њему објављујемо на овом месту. Објављивање ових запажених појава и нађених предмета у близини Тодорове Куле у Сталаћу има за сада два нарочита задатка: 1) да допуни наше излагање о старосрпској култури, а 2) да обрати пажњу свима онима, који долазе у ближи додир са сличним налазиштима у Србији, на појаве и наласке, који се на таквим налазиштима могу очекивати.

Констатовањем сличних појава потпомоћи ће се археолошко испитивање, а тиме обогатити и допунити познавање старосрпске културне прошлости.⁷

Слика 7.

Остаци негдашње културе на налазишту Сталаћу највећим су делом рбине од посуђа, које су прикупљене у обиму зидова саме негдашње тврђаве, а сем

⁷ Због недовољних, скоро никаквих, података о самој тврђави у Сталаћу, не можемо овом приликом ни говорити о њој. Таква, и њима слична, проучавања споменика

тога и у њеном непосредном подножју. Ове последње рбине од посуђа нађене су у јамама те се на тај начин довољно утврђује и њихово раније порекло.

Слика 8.

Сл. 11 на таб. III представља нам профил једне јаме, која је запажена у засеченом брегу поред железничке пруге, између станице Сталаћ и моста преко старе српске културе имају се тек отпочети. Надати се, да ће се то у скоро моћи предузети.

Мораве на путу за Крушевац. — Ради објашњења појединих слојева у овом профилу ваља напоменути, да се на дну налази хумус, изнад њега хоризонтални, истачкани, простор представља слој пепела; изнад којег се налази један лучни слој, а поврх овога последњег, све до данашње површине земљишта, испуњен је простор опет хумусом. — Судећи по дубини (2,60 м.) и ширини (највећа 1,85 м) ове јаме даје се закључити да она није могла служити за становање људи у

Слика 9.

њој; а на основу тога што су у лучном слоју запажени остаци љушчица од некаквог зрнеља, смело би се на то помишљати, да је ова јама служила за оставу. На висини од 1,30 м. (рачунајући од дна профила) нађен је један део гвозденог окова (упор. сл. 2 н) за некакав предмет од дрвета.

Слика 10.

У засеку брега иза механе на путу Сталаћ—Крушевац, на левој обали Јужне Мораве, налазе се такође профили јаме, које ми, због њихове велике висине изнад нивоа механичког дворишта, нисмо могли снимити. Профили истих таквих јаме налазе се и у засецима брега поред пута из села ка школи и Кули. Са овога последњег локалитета је профил јаме, који износимо у

Сл. 12 на таб. III. Испод слоја хумуса од 40 см. дебљине налази се у целом осталом простору јаме земља помешана са отпацима животињских костију и рбинама од посуђа. На дубини од 2 м. испод садашње површине земљишта пресечен је простор јаме једним хоризонталним слојем од 15 см. дебљине, који чини набијена глина, те се с тога тај слој има сматрати као некаква нарочита врста патоса. — О овој јами, као и о онима из Басата, биће говора мало доцније.

Керамика. — Пошто на терену налазишта у Сталаћу нисмо вршили испитивање ни пробним рововима, него смо само прикупили материјал који се налазио на преријаном простору у обиму саме тврђаве и у горе споменутим профилима јаме, то је лако појмити да се прикупљени остаци искључиво састоје из рбина од посуђа. Риљањем нађени предмети, ако су били од другчијег ма-

теријала, а не од земље, или ако су имали какав уочљивији облик, разнети су и разбацани, те су нам остали само остаци најмногобројнијих и најнеугледнијих налазака, рбина земљаног посуђа, које радници при риљању ни у колико не цене и не штеде. Из профила јама повадил смо оне предмете, који су из земље вирели. Али су те рбине од посуђа у толико интересантније, што нам

Слика 13.

оне својим карактерним особинама допуњују низ појава које су запажене на осталим сличним налазиштима.

Земља је добро пречишћена, али је намерно мешана са ситним песком. Ступањ топлоте при печењу посуђа био је виши него ли при печењу већине фрагмената из Басата, те с тога ове рбине из Сталаћа, изузимајући само неколико примерака, у главном имају црвени тон боје печене земље. Све је посуђе рађено на витлу; површина посуђа је неуглачана и проста, изузимајући

површину онога посуђа, које је било превучено нарочитом беличастом земљом и онога, које је глеђосано, као што ћемо доцније показати.

Облици посуђа су разноличнији него ли онога из Васата, као што се то види на сл. 13 и 16. На сл. 13 примерци а, б, в и д као да су фрагменти

Слика 14.

посуђа у облику бокала, а г, е, в и и фрагменти лонца; докле се фрагменту ж не може тачно одредити облик, али је могуће, да је он део поклопца. На фрагменту д у сл. 13 види се место, на којем је била припојена дршка: а одломци од држака налазе се представљени у сл. 16 а, е и ж.

И *орнаментика* је на фрагментима из Сталаћа богатија, него ли на онима из Басата.

На **сл. 13** видимо од орнамената само плитка, хоризонтална, паралелна удубљења, изведена чешљастим инструментом; а сем тога и хоризонтална узвишења, која су испресецана паралелним косим удубљењима.

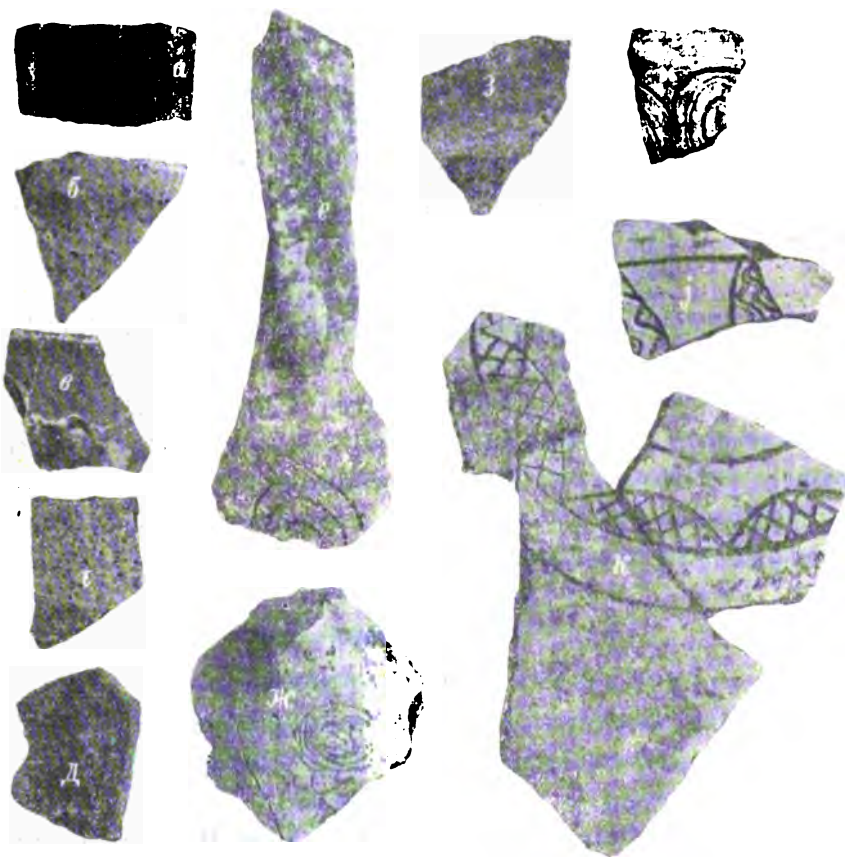

Слика 13.

На **сл. 14** на фрагментима **а, б, в, г** и **д** налазимо хоризонтална паралелна удубљења; а на **е, ж, з** и **ј** поред тих удубљења видимо још и узвишења са карактерним удубљењима. На фрагментима **ј, к** и **д** налазимо и карактерне таласасте линије.

На фрагментима у сл. 15 налазимо у главноме нижа и виша хоризонтална испупчења испресецања паралелним косим удубљењима, а често пута се изнад и испод њих налазе и паралелна хоризонтална плетка удубљења.

Веома су интересантни фрагменти на сл. 16 како у погледу на орнаменталну технику тако исто и у погледу на орнаменталне мотиве. Фрагменти а, б, в, г, д и з имају глеђосану површину. Глеђ је бледојута и зелена. На комаду а виде се урезане таласасте линије, које иду дуж дршке; а на комаду з је на зеленкасто-жутој површини изведен орнаментат мрком глеђу.

Слика 16.

Сви остали фрагменти е, ж, и, ј и к на сл 16 имају ту заједничку особину, да им је површина превучена танким слојем беле земље. На таквој површини урезани су орнаменти, који су на појединим местима тако дубоки, да кроз беличасту превлаку провирује црвена боја печене земље; док су на другим местима плићи, те и урезани орнаментат има ту белу превлаку.

Орнаментални мотиви на овим последњим фрагментима видно се издвајају од осталих, мало естетичних, орнаментата на посуђу ове врсте. На првом месту

ваља истаћи мотив *спирале*, која се на фрагментима **е** и **ж** типично појављује на оном месту, на којем је дршка припојена за суд. На фрагменту **и** (а вероватно и на **в**) налазимо две спирале, које су једна поред друге намештене, а везане међу собом својим спољашњим крајевима тако, да, шематички представљене, дају фигуру .

Фрагменат **к** има концентричне кругове; између последња два највећа круга налази се урезана таласаста линија; а између другог и трећег круга, ослањајући се на други круг, повучени су у супротном правцу лукови, између којих су простори испуњени косим паралелним линијама повученим у супротним правцима тако, да се међусобно пресецају.

Најпосле ваља нам на овом месту истаћи још и представу на дну лонца у сл. 18ж, на којем видимо у рељефу изведен један круг са равнокраким крстом у њему. Због те представе на њему овај фрагменат заслужује нашу нарочиту пажњу, а ми ћемо доцније нарочито говорити о овој и њој сличним представама.

* * *

На основу прикупљенога материјала на овом налазишту у Сталаћу немогуће је тачно одређити време, којем припада ово налазиште. Али кад би се поуздано знало, да после 1413. године, у којој Турци освојише Сталаћ,^{*} нису људи становали у тој тврђави, онда бисмо ту 1413. годину имали сматрати као најпознији рок пре којег бисмо ово налазиште и предмете са њега морали датирати. Међутим то није поуздано, те с тога можемо само претпостављати, да су овде описани налази из времена пре 1413. године.

III. Набрђе.

(Срез и округ пожаревачки).

У збирци Народног Музеја чува се од дужег времена један налазак старог српског сребрног новца, који је нађен у Набрђу. Новац је доспео у Народни Музеј заједно са лончићем, у којем је и нађен.

Сл. 17 представља тај лончић, који је висок 7 см. Пречник највећег обима износи 8,4 см., а пречник равног дна 7 см. Техничке особине на овом лончићу у главном одговарају онима на посућу из Басата и Сталаћа; али се на њему видно истичу и трагови доправљања слободном руком. Трбух суда и унутрашња страна дна неравни су, а зидови неједнаке дебљине, те се лако даје утврдити да су зидови суда, докле је земља била још влажна и мека, развлачени прстима, од којих су се очували отисци на трбуху суда. Облик лончића

^{*} М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, 1876, стр. 717.

одговара облику већ проучених лонаца: нема дршке, а нема ни орнамената. Суд је недопечен.

Сви комади, 192 на броју, нађеног сребрног новца припадају без изузетка цару Душану, али има неколико комада, који су ковани за време Душановог

Слика 17.

краљевства. У томе, што се овај лончић даје поуздано датирати у време Душановог царовања, од 1346. до 1355. године, састоји се свеколика његова вредност за проучавање старе српске керамике.

IV. Бегаљница.

(Срез грочански, округ београдски).

На путу Бегаљница—Гроцка, који води падином брега, а ближе селу, запажено је у засеку брега једно ватриште, које је лежало одмах испод хумуса. Око тога ватришта нађене су рбине од посуђа, од којих се могао саставити фрагментирани лонац, који нам представља

Сл. 18. Лонац је висок 14 см.; пречник на устима износи око 11,5 см., а пречник дна 7,5 см. — Земља и техничке особине као на посуђу из Басата; неизвесно је, да ли је лонац имао дршку. Орнаменат се састоји из косо положених у хоризонталном реду поређаних удубљења.

V. Винча.

(Срез врачарски, округ београдски).

Сл. 19 представља нам у природној величини једну бронзану жицу која је могла бити савијена у колут те служити као гривна. Један крај ове жице

куцањем је спљоштен и савијен у облику S. У тога се овај комад има упоредити са раније описаном минђушом из Басата (сл. 10).

По тврђењу налазача, чије је стално занимање прикупљање старина, ова је жица нађена у Винчи. Интересантан је факат, да се у Винчи налази и преисторијско насеље,⁹ јер није редак случај, да се старосрпска насеља, као што ћемо доцније видети, налазе на терену старијих преисторијских насеља, што је и овде могло бити.¹⁰

VI. Костолац.

О Костолцу као налазишту културних остатака из римскога и византијскога доба говорили смо последњи пут у *Archäologischer Anzeiger*.¹¹ Из нашег тамошњег снимка у сл. 1 (*Archäol. Anzeiger*, стр. 103) види се положај налазишта са остацима из римскога доба (*Viminacium*), које лежи на десној обали Млаве, а тако исто и положај византијскога *Виминаков*-а, који лежи на левој обали Млаве, на изданку Сопотске Греде.

Предмети, које ћемо овом приликом проучити, нађени су на терену негдашње византијске тврђаве.

Слика 20 на **табли III** представља нам ситуацију југозападнoг дела тврђаве и пробних ровова А, В, С.

Око очуванoг зида куле К (сл. 20) ударен је ров А у ширини од 1,50 м., чији нам профил представља сл. 21 на таб. III. На сл. 21 код А налази се један слој гара у облику карличастог удубљења, у којем је нађен и комад црвено печене земље. Ово карлично удубљење испуњено је било хумусом помешаним са оста-

⁹ О Винчи, као преисторијском налазишту упореди LXX Глас Срп. Краљ. Академије Наука, стр. 236. — Тачнијим проучавањем терена, на којем је преисторијско налазиште у Винчи, а нарочито после пролетoшњег риљања на томе месту, даје се закључити, да су се овде налазили старосрпски гробови, јер су нађени скелети са карактерним старосрпским посуђем. Горњи предмет у сл. 19 може потицати из једног таквог одроњеног гроба. — На том истом месту налазе се рушевине и темељи некакве зграде, која је изградана разноликим материјалом. Како нам није познато да се на ма ком другом месту у Винчи налазе рушевине старијих грађевина, то бисмо можда баш ове рушевине имали сматрати као остатке манастира Винче, који је саградио Деспот Стеван Лазаревић (1403—1427), о којем је манастиру говорио пок. Иларијон Руварац у „Старинару“, година IV (1887), стр. 33 и даље, а под насловом: „Судбина манастира Винче у Србији“.

¹⁰ Господин Д-р Јосип Бруншмид у својем раду „hrvatske sredovječne starine“ (забелни отисак из VII књиге „Vjesnika hrvatskoga arheološkoga društva“) стр. 12 вели: „Из Male Mitrovice u Srbiji ima u narodnome muzeju u Zagrebu 7 komada karičica sa nastavcima raznolika oblika,“ на основу чега бисмо и Малу Митровицу имали убројити у налазишта ове врсте, о којима овде говоримо.

¹¹ *Jahrbuch des kaiserl. deutschen archäologischen Instituts*, 1905, *Archäologischer Anzeiger*, стр. 102 и даље.

цима животињских костију и рбинама посуђа. Код **В В** налазио се набијени слој глине, који се степенасто спушта, а на прелому код **Г** нађен је комад печене земље. Слој набијене глине налазио се и код **Д Е**; а код **Ж** је нађено једно лежиште од 50 см. висине и 16 см дебљине, у којем је вероватно, била усађена дрвена греда, која је у току времена иструнула, те је остало само њено лежиште. Простор између слојева **В В** и **Д Е** испуњен је многим љуштурама обичне речне школке, отпацама костију, рбинама и комаћем угљевља. На десном крају овога профила запажено је једно удубљење, које се доста тешко давало разликовати од осталог простора овога слоја, јер је и само било испуњено истим материјалом као и остали простор. Међутим се оно ипак издвајало нарочито ровитом земљом од осталог простора, те га с тога морамо нарочито истаћи. Није невероватно, да је ово удубљење (или јама) стајало у вези са слојем набијене глине **Д Е**, јер се његов постанак не може доводити у везу са слојем набијене глине **Г В**. У томе удубљењу поред осталог материјала нађено је неколико гвоздених јексера и једна гвоздена воловска (?) плоча.

Слојеви набијене глине (**В В** и **Д Е**) вероватно се имају објаснити као па-

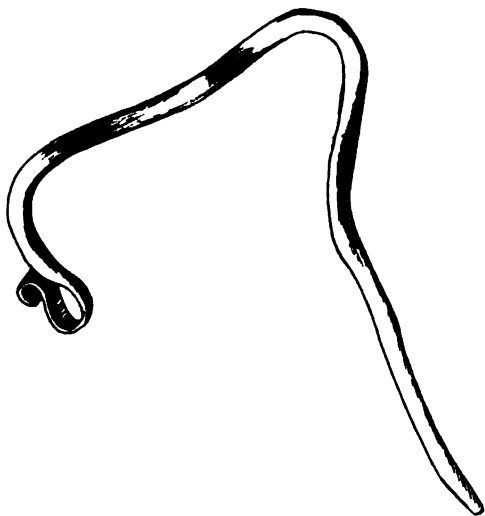

Слика 18.

тоси у негдашњим зградама за становање људи; а на основу разлике у висини њихових нивоа морамо између постанка слоја **Г В** и **Д Е** ставити извесан размак времена, чија нам је дужина за сада непозната. Керамички налази изнад слоја **Д Е** не разликују се од керамичких налазака изнад слоја **В В**, те с тога не смо овде претпостављати две разне културне периоде, него два разна одељка једне исте културне периоде, којима ти патоси припадају. Према томе што слој **В В** лежи дубље, а одмах испод њега почиње здравица, треба га сматрати као старији. Слој **Д Е** је доцнији, а он је положен већ на ранијим културним остацима, који припадају слоју **В В**. Мало пре споменуто удубљење или јама испод слоја **Д Е** било је ископано у земљишту измешаном са културним остацима, те

се с тога оно теже давало запазити. Вероватно је да ту јаму ваља упоредити са споменутим јамама из Басата и Сталаћа. Даље испитивање на овом месту пружиће нам драгоцене стратиграфске податке за датирање појединих појава, које карактеришу ову културну периоду, о којој овде говоримо.

На сл. 20 види се положај рова В чији нам профил представља сл. 22 на таб. III. Овим се ровом тежило за постизањем стратиграфских података, који би објаснили конструкцију и постанак насипа, који се налази на јужној страни овога платоа. Насип је постао копањем једног дубоког шанца, те је на тај начин,

Слика 19.

насипом и дубоким шанцем пред њим, тврђава учињена неприступачнијом и са те јужне стране, на којој је стајала у вези са осталим делом Сопотске Греде; са свију осталих страна тврђава је, са мом конфигурацијом терена, на којем се налазила, била теже приступачна.

Између тачака А и В налазила се некада круна насипа; али се данас на томе месту дуж целог насипа налази јарак, који је постао вађењем темеља зида, који је ишао круном насипа. Од тога зида није се очувало на прекопаном месту никаквих трагова. Лапоровита глина (на левој страни профила) доцније је насута да би се

ублажио прелаз између нивоа тврђавиног зида и осталог, унутрашњег простора тврђаве.

Код В Г на сл. 22 нађен је један слој малтера и рушевина, који је био дебео 8 см.; тај слој је једини остатак од каквог повађеног и уништеног зида. Али ови трагови негдашњег зида на овом месту не могу се довести у везу са зидом који је био на круни насипа између тачака А В, јер не стоје у истој вертикали; те се отуда даје закључити, да су то трагови старијега зида него ли што је онај на круни насипа. Као што се на сл. 20 види зид, од којег имамо трагова између В Г, имао је правац, који смо ми на горњој слици непрекиданом линијом означили, те би се могла претпостављати његова веза са кулом Е.

Али као да нам ни овај слој малтера и рушевина код В Г не представља најстарије делове утврђења на овоме месту; јер на дубини од 1,20 м. испод тога слоја нађена је једна јама Д са иструнулим деловима дрвета око којег су били фрагменти једнога суда, који се по својим карактерним особинама има

приписати времену римске културе. Да ли бисмо остатке код **Д** смели рачунати као остатке пекадашњег утврђења из римскога доба — за сада је још непоуздано.

Сл. 23 на таб. III представља нам основу и профил рова **С** (упореди и сл. 20), који је дао интересантне наласке.

У овом рову **С** код **А** нађен је на дубини од 80 см. испод садашње површине земљишта 5 см. дебео слој набијене глине, као што су такви слојеви нађени и у напред описаном рову **А** (сл. 21) код **Д Е** и **В Г В**, те ће и његова намена бити иста као оних слојева у рову **А**. Докле се тај слој у неоткопаном простору простирао, није испитивано.

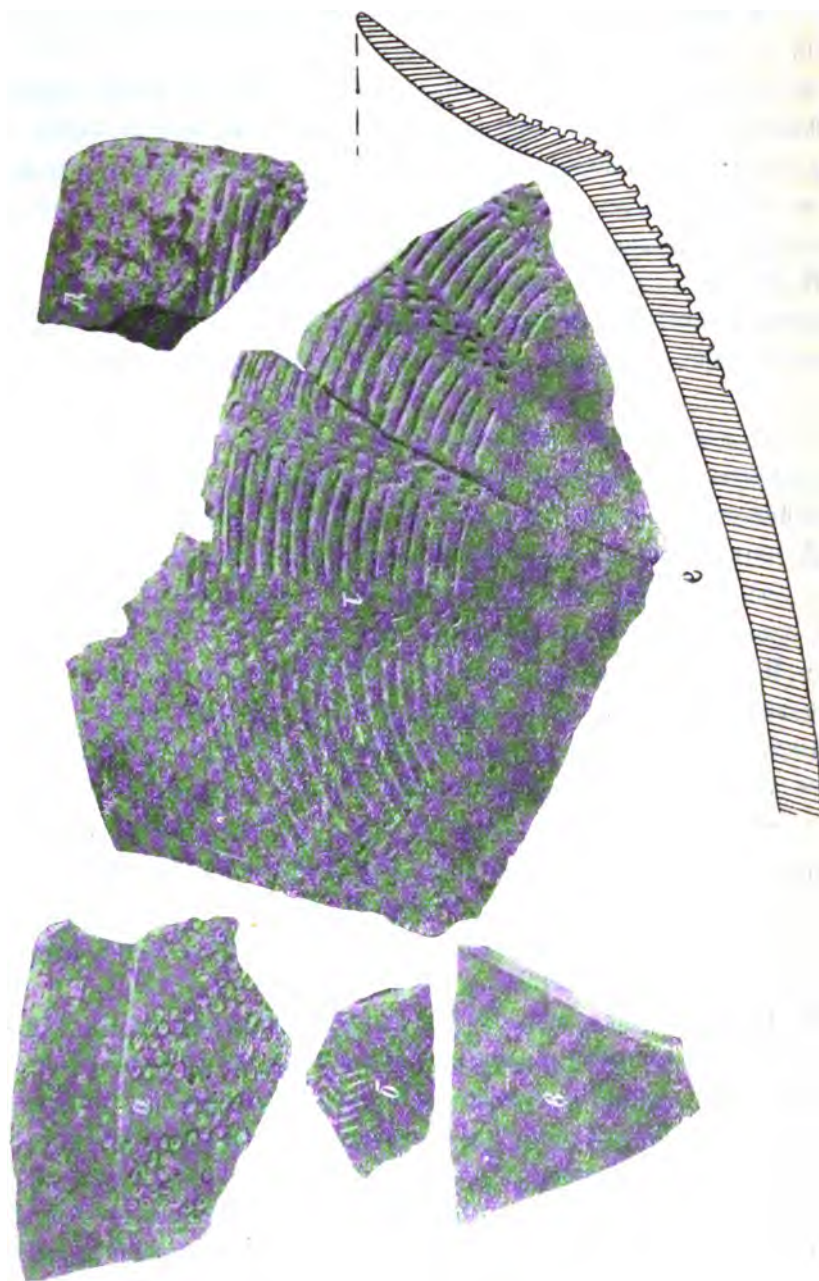
Код **В** је нађено 80 см. широко лежиште повађенога зида, које је било испуњено комађем ломљеног камена и разбијених опека — отпадака при рушењу зида. Лежиште није достизало до здравице, те је с тога настављено копање у дубину.

На 40 см. испод овога лежишта код **В**, или на 1,50 м. испод данашње површине земљишта наишло се на набијен под здравице, чије је простирање обележено праширањем у основи. У нивоу овога патоса нађене су две левкасте јаме **Г** и **Д** чија су зидови заједно са набијеним подом имали боју црвено печене земље. Код **В** је ударен један дубљи ров, чије дно достиже дубину од 3 м. испод данашње површине земљишта. За читавих 1,50 м. испод набијеног пода у рову **В** земља је имала црвену боју печене земље, и могла се копати будаком без већих тешкоћа. Веома је вероватно, да је ова печена земља испечена вештачки, а не природно, произведеном топлотом, која је морала бити јака и дуготрајна те да би могла црвено испећи земљу у тако дебелом слоју.

Сасвим је оправдано питање чему су служиле ове јаме **Г** и **Д** и којем добу оне припадају? У њима самим није нађено никаквих налазака, на основу којих бисмо на горње питање могли одговорити, али је у нивоу печенога пода, а у близини јаме **Д** нађено карактерних рбина од посуђа, чијим проучавањем можемо одговорити и на то питање.

Сл. 24 а-е представља нам те карактерне рбине од посуђа. Фрагменти **а**, **г**, **д** и **е** комади су већих и мањих здела са нарочитим раменом и вратом. Техничке особине и облици ових фрагмената јасно нам доказују да је посуђе којем су они припадали израђено још у преисторијском добу. То исто утврђују и орнаменти на тим фрагментима: на **а** налазимо орнаменат у облику шаховске табле, чија су наизменична поља испуњена убодима. Фрагменти **г** и **д** (чији је профил у **е**) припадају једном истом суду, који је био украшен вертикалним низовима сложеним из убода и урезаних линија, са мањим или већим интервалима између низова. Здела није имала ногу; њена површина, на којој је стајала, није украшена. Урезане линије изведене су нарочитим начином, т. зв.

„intermittierende Furchen“ а сложене су из плићких и дубљих убода на близу један до другог поређаних.¹² Овакав начин извођења орнаменталних линија

Слика 24.

¹² Упореди Hubert Schmidt у Zeitschrift für Ethnologie, 1903, 2 и 3 стр. 442. — Ова се техника назива у последње време „Furchenstich“ - или „Stichkanal“ - техника; упореди о томе наш рад „Прилози“ итд. у LXX Гласу Срп. Краљ. Академије, стр. 288.

употребљаван је с тога, да би се беличаста маса којом су те линије испуњене, у њима могла боље одржавати.¹³

Фрагменти **б** и **в** припадали су посуђу непознатих облика; а фрагмент **в** је орнаментиран нарочитом врстом орнаменталне технике, коју смо нашли и на фрагментима посуђа из неолитских насеља Чаршије и Малог Друма.¹⁴

Ове орнаменталне технике једини су поузданији ослонац за датирање ових преисторијских рбина од посуђа, те их с обзиром на те технике смемо датирати у бронзано доба, а најраније око половине друге тисуће пре Христа.¹⁵ Према томе и јаме **Г** и **Д** припадају томе добу, а оне су и иначе стална појава у преисторијским насељима. — Констатовање овога преисторијскога насеља у Костолцу на локалитету, на којем се доцније налазила византијска тврђава, а после ње и насеље из доба српске културе, допуњује већ раније запажени факат, да су словенска насеља често пута оснивана на локалитетима ранијих, преисторијских насеља.

Као што се види у профилу у **сл. 23** на **таб. III** између нивоа набијеног печеног пода и нивоа најниже тачке лежишта зида **В** постоји разлика од 40 см. у висини. Али већ на дубини од 20 см. изнад нивоа печенога пода нађене су веома карактеристичне рбине посуђа, које ћемо мало доцније описати (**сл. 31 ж**, стр 64 и даље). На основу налажења тих рбина од посуђа испод лежишта зида **В**, смели бисмо цео слој изнад нивоа печенога пода сматрати као један исти културни слој. Ми га за сада као таквог и сматрамо резервишући у исто доба евентуалну могућност, да ће се даљим испитивањем на овом месту наћи поузданијих индиција за поделу тога слоја на више културних слојева.

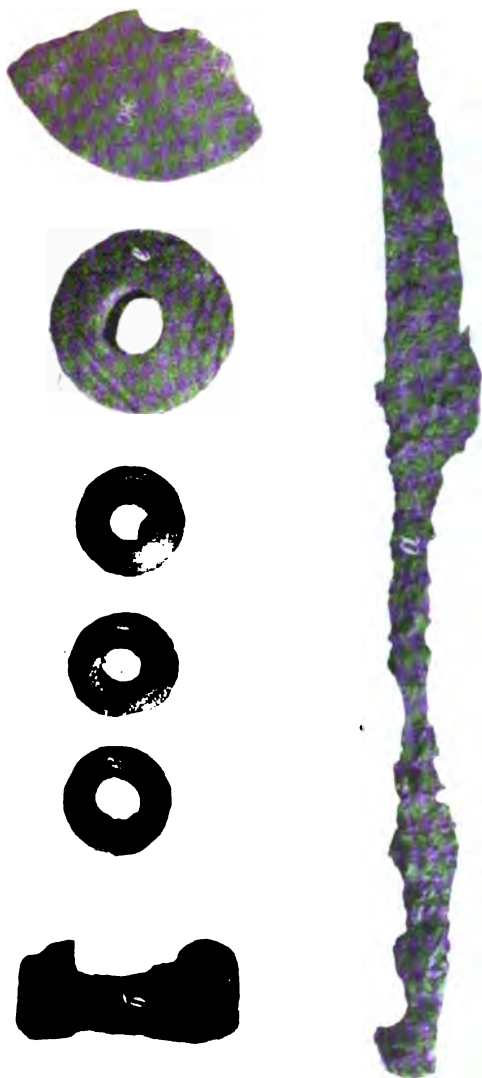
Сл. 25 а-ж представља разне предмете од гвожђа, бронзе, кости, камена и печене земље који су нађени у горе описаним рововима. Нож **а** (дуг 18,5 см.

¹³ Moriz Wosinsky, die inkrustierte Keramik der Stein-und Bronzezeit, 1904, стр. 18 и даље.

¹⁴ Упореди наше излагање о овој техници у „Прилози ка решавању тројанских проблема“, LXX Глас Срп. Краљ. Академије стр. 237 и даље.

¹⁵ Сличан орнаменат као на фрагменту **сл. 24 б** налазимо чешће насликав на вазама микенске периоде; упор. Mitteilungen des kaiserl. deutschen archäologischen Instituts, Athen. Abteil. Bd. XXVI (1901), стр. 250, прим. 1 и тамо наведене примере. Таквом датирању одговара и сам положај овога насеља. Насеља ове периоде разликују се од насеља неолитске периоде већ и по самом положају. (Упореди наш рад „Прилози“ итд. у LXX Гласу, стр. 165 и стр. 282 заједно са тамо наведеном литературом). Упореди и S. Müller, Urgeschichte Europas, стр. 67. — Није искључена могућност да налажење преисторијске нотивне гривне, о којој на овом месту (стр. 1 и даље) говоримо, у близини атара села Костоца стоји у вези и са овим преисторијским насељем. На објашњење ове појаве морамо се другом приликом забавити у нарочитом раду, пошто будемо прикупили више података за њено проучавање.

сама дршка дуга 11 см.) има ту заједничку особину са **ножем** из Басата (сл. 2 г), што им је дршка дужа од самог сечива. — Бронзана **карика** **б** (у пречнику 3,6 см.), чија се намена не може тачно одредити. — Камени **пршљенак** **в** (широк 1,8 см., висок 1 см.) без орнамента; **г** пршљенак од печене земље (широк 2 см., висок 1,2 см.) украшен је на спољашњој сферној површини вер-

Слика 25.

тикалним и косим урезима; пршљенак од кости **д** (широк 2 см., висок 0,6 см.) са једном равном страном. — Пршљенак од печене земље **е** (широк 3,2 см., висок 2,5 см.) украшен је на спољашњој сферној површини трима урезаним спиралама; **ж** фрагмент пршљенка од печене земље (висок 2,5 см.). Пршљенак **е** највећа потсећа на сличне преисторијске објекте, али је он нађен у рову **А** (сл. 21) заједно са посуђем ове културне перiode, о којој овде говоримо. Објекти **б**, **в**, **г** и **д** нађени су у најдубљем слоју хумуса у рову **С**.

Керамика. — Керамички производи из Костолца, који су предмет овога проучавања, својим техничким особинама одговарају у свему онима из Басата и Сталаћа. Облици лонца у главном се слажу са онима из Басата и Сталаћа, али су у Костолцу нађени и лонци са вертикалним дршкама, који тамо нису нађени. Орнамента се већма приближује оној на посуђу из Басата.

Сл. 26 представља фрагментiran лончић без ноге, са кратким раменом и развратним ободом; висок је 8,1 см., пречник највећег обима 8,2 см., а дебљина зидова износи око 0,5 см. Лончић је направљен од добро пречишћене, али са ситним песком помешане земље; зидови су му неједнако печени, те отуда поједини делови површине суда имају

сиво-црну боју, докле је већи део површине црвене боје. Лончић је украшен: испод рамена таласастим паралелним линијама, које су час јаче час слабије утиснуте чешљастим инструментом у површину суда. На доњој страни дна налазе се трагови од некакве марке, чији се облик не може тачно одредити. — Лончић је нађен у рову А (сл. 21) између слојева Г В и Д Е, али не у оном удубљењу, о којем смо говорили (стр. 57 и даље).

Сл. 27 представља лонац без дршке, који се чува у збирци г. Ђ. Вајферта у Костолцу. Лонац је нађен у атару села Костолаца, али се не зна поуздано место налажења. — Техничке особине као и код лончића у сл. 26. Висина лонца износи 12,5 см., а пречник највећег обима гакође 12,5 см. Украшен је само двема таласастим линијама на рамену.

Сл. 28 представља нам зеленом глеђу глеђосани фрагментирани суд, чија је највиша очувана висина 19,8 см., а пречник највећег обима 10,9 см. Земља је добро пречишћена, сиве боје (ума?). Суд има нарочиту ниску ногу, а, као што се и на слици види, имао је и вертикалну дршку, од које нам се очувао само траг на оном месту, где је она доњим крајем била припојена за суд. Украшен је хоризонталним испупчењима, а на рамену суда хоризонталним низом плићих, а дужих удубљења. — Суд је нађен у рову С.¹⁶

Даље облике посуђа заједно са њиховим орнаментима приказује нам

Сл. 29 а-в, на којој се налазе фрагменти лонаца. На фрагментима б и в видимо вертикалне дршке, од којих је она на б тракаста, а она на в има на пресеку овалан облик; сем тога дршка на фрагменту б припојена је горњим крајем

Слика 26.

¹⁶ Извесне техничке особине овога суда не налазимо ни на пренесторијском, ни на старосрпском посуђу. Такву једну особину нарочито истичемо, а она се тиче начина израде хоризонталних испупчења. На унутрашњој страни ових спољашњих испупчења одговарају им иста таква удубљења. На основу тога даје се закључити, да су та спољашња испупчења постала још на витлу, докле је земља, од које је суд справљен, била влажна. — Такву особину запазили смо до сада само на позном римском посуђу из Костолаца и других римских налазишта. На основу те особине имали бисмо овај суд приписати или позном римском добу или периоди византијске владавине у Костолцу. Ако би се тај суд смео приписати овом последњем — византијском — добу, то би нам он решио врло многа питања,

на обод суда, али испод његове ивице, имајући у исто време на доњем крају отисак од прста, који је постао притиском при припојању дршке. Дршка на фрагменту **в** припојена је горњим својим делом за ивицу обода.

Обод лонца може бити профилиран (као код **б**), или без икаквих профила; али и сама усна лонца може бити такође профилирана (као код **д** и **е**). — Фрагменти су неједнако печени, али је већина недовољно печена.

Од орнамената имамо на овим фрагментима појединачне хоризонталне линије (**а**, **ж** и **з**) или такве линије у траке скупљење (**б** и **в**); даље хоризонталне низове плћких (**д** и **е**) и дубљих (**ж** и **з**) удубљења, а затим, слично оном орнаменту на екземплару у сл. 27, две хоризонталне неправилно таласасте линије (**г**). У погледу на орнаменталну технику важан је фрагмент **е**, на којем се тачно види, да су плитка квадратна удубљења прављена нарочитим инструментом у облику зупчастог точкаћа. Сличним инструментом изведена су вероватно и удубљења на екземплару **д**; а по облику његових удубљења даје се утврдити, да је лончарски витао окретан с десна на лево.

Слика 27.

Сл. 30 **а-ј** представља такође већином фрагменте лонца. Непознат је облик суда, којем је припадао фрагмент обода **а**. — Од орнамената је на овој слици поглавито заступљена таласаста линија, која може бити појединачна (**б**, **в**, **г** и **д**), или двојна (**а**), или сложена из више паралелних (**ж**, **з**, **и**, **ј**). На фрагменту **е** видимо нарочиту врсту орнаamenta, који се, по свој прилици, има сматрати као дегенериран облик таласасте линије.

Сл. 31 **а-ж**. Фрагмент **б** је део једног поклопца за суд, има профилиран обод, а украшен је хоризон-

талним паралелним линијама и једним испупчењем са косим паралелним удубљењима. Фрагменти **а** и **в** припадали су истом суду са вертикалном дршком.

која стоје у вези са старосерпском керамиком, јер би се, на основу многих заједничких особина на овом суду и познијем старосерпском посућу могао извести сасвим оправдан закључак о зависности српске керамике од византијске. — На жалост не можемо то још сада непобитним фактима утврдити, а поглавито с тога, што су слојеви овога рова **С**, као што изгледа, чешће претрпљивали повреде у доцнијем добу, те нам с тога не пружају поуздане стратиграфске податке. — С појавама на овоме суду треба довести у везу и остале, о којима ћемо мало даље говорити.

која је горњим делом била припојена за ивицу обода суда (в); оба су ова фрагмента глеђосана затворено зеленом глеђу, а а је украшен још испупчењима са удубљењима, као што се таква удубљења налазе и на ивицама дршке (в).

На примерцима г, д, е и ж, који су фрагментирана дна посуђа, налазе се на доњој страни већ раније споменуте рељефне *марке*. На фрагменту г видимо да је суд имао нарочиту ногу као и онај суд у сл. 28;¹⁷ а исти тај фрагменат има као орнаменат типичне, паралелне, хоризонталне линије. На очуваном делу дна виде се делови три концентрична круга у рељефу. — На примерку д не налазимо никакву ногу; а облик марке: два концентрична круга са равнокраким крстом преко њих; све је у рељефу. — На примерку е имамо ниску ногу; а облик марке: у кругу уписан равнокраки крст; све у рељефу. Облик ове марке потпуно одговара оном на дну примерка из Сталаћа (сл. 13 и) и ако се по величини разликују. — На примерку ж налазимо 4, ако не и 5, мање правилних концентричних кругова око једног округлог испупчења у средини. Простори између прва четири унутрашња круга испуњена су косим испупчењима.

Ови примерци са маркама (упореди и лончић у сл. 26) нађени су у разним рововима; а примерак ж нађен је на 20 см. изнад нивоа набијеног печеног пода у рову С (упореди стр. 61).

Техничке особине ових фрагмената са маркама одговарају у свему онима на осталом посуђу ове врсте; а, као што смо видели на екземплару г (у сл. 31), ни орнаменталне појаве на њима нису ни у колико стране овој врсти посуђа.

Слика 28.

¹⁷ Упореди и прим. 16 на стр. 63.

С тога морамо сматрати, да сви овде описани примерци (сем донекле комада у сл. 28; види примедбу 16) керамичких производа из Костолца припадају истој култури, као и они из Басата и Сталаћа.

* * *

Укратко речено резултат нашег испитивања на споменутом локалитету у Костолцу састоји се у овом:

1.) У рову С нађене су јаме и рбине од преисторијскога посуђа, које нам јасно сведоче о негда постојалом преисторијском насељу на овом локалитету.

2.) Запажене и посматране стратиграфске појаве у рову В дају нам повода, да можемо, сем преисторијске, претпостављати још три друге веће културне периоде.

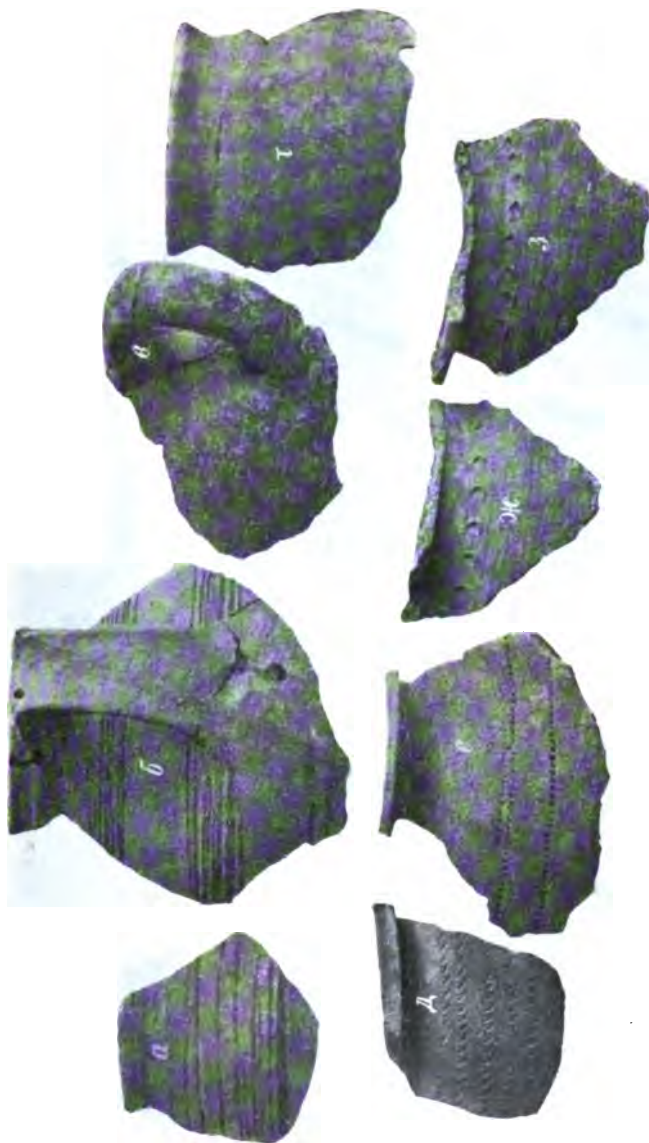
3.) Стратиграфске појаве у рову А говоре за то, да последњу, већу културну периоду ваља поделити на два мања одељка.

О преисторијској периоди и њеним остацима на овом локалитету ми смо већ напред довољно говорили; о налазима из римског и византијског доба говорено је, а и говориће се другом приликом, те се с тога нећемо на њима овом приликом дуже задржавати. На овом месту нас поглавито интересује доба трајања последње културне периоде, чије смо остатке напред описали. Из нашег даљег излагања видеће се да те описане наласке ваља приписати словенском културном добу, те је с тога потребно бар приближно одредити време, у којем су ти остаци могли постати. Да би смо то могли одредити морамо обухватити и податке о трајању ранијих културних периода на целокупном налазишту у Костолцу.

На терену старог римскога Виминацијума (на десној обали Млаве) најпознији до сад нађени новци припадају цару Теодосију II, који је владао до 450 године по Хр.¹⁸ Византијска тврђава *Βιμινάκιον* (на левој обали Млаве) могла је постати за време цара Јустинијана (владао од 527—565), пошто један писани извор (*Procop. de Aed. IV, 5*) тврди, да је Јустинијан обновио Виминацијум. Неизвесно је, да ли је на терену овога налазишта у Костолцу било људскога насеља у времену између 450 и 527 године. Међутим на основу запажених појава у рову В могло би се тврдити, да је, пре постанка византијске тврђаве, на томе месту било једно привремено утврђење. Због веома погодног одбранбеног положаја овога локалитета од непријатељских напада (која је околност и при зидању тврђаве под Јустинијаном била од пресудног значаја), могли су се остаци становништва склонити на то место и привремено га утврдити.

¹⁸ Упореди *Archaeologischer Anzeiger*, 1905. стр. 108.

Извесно је, дакле, да је за време Јустинијанове владе Виминацијум био у рукама Византинаца; али настаје питање: докле су га Византинци могли под својом влашћу држати и бранити од варварских напада, и најпосле, у којем су добу Византинци једном за свагда напустили Виминацијум, јер је јасно, да

Слика 29.

је тек после тога доба Словенима могуће било у Виминацијуму и око њега настанити се и за собом оставити раније описане културне остатке.

Радн података за решавање овога питања обратили смо се Г. Д-р Станоју Станојевићу, професору Университета, који нам је те податке писмено са-

општио. Наводећи ове податке у целини, ми на овом месту изјављујемо Г. Станојевићу своју захвалност на указаној услузи. — Одговор Г. Станојевића гласи:

„1.) Виминацијум и Сингидунум (данашњи Београд) помињу се последњи пут у споменицима у лето 602 год.; онда су били у византијским рукама

Слика 30.

(Theophanes 281, Ed. De Boor; Theophilactus Simocattes 285, Ed. De Boor, Teubn.)“.

„2.) Од год. 602 могли су Словени освојити те тврђаве и населити се око њих“.

„3.) Вероватно су те тврђаве пале у руке Словенима или Аварима између 602—623 год. вероватније пре (602—10), но после“.

„4.) Тврђаве су свакако *освојене*; посаде после 602 г. у њима по свој прилици није више било, али су их при нападају непријатељском бранили грађани“.

Слика 34.

„5.) Да ли су их освојили Словени или Авари, није сигурно. Ниш и Софију освојили су Словени (*Acta Sanctorum*, octobris IV, 170), такође 602—623 г.“

На основу ових података даје се закључити, да је византијска културна периода у Виминацијуму трајала до краја прве четврти VII века, те да би

се почетак словенске периоде смео најраније ставити тек у другу четврт VII века. На тај начин добили смо за датирање словенске периоде у Виминацијуму поуздан *terminus post quem*; али нам је с друге стране непознато доба, у којем је људски живот за време словенске периоде на овоме локалитету престао. Досадашњи наши налази нису нам у том погледу пружили никакав поузданији ослонац; а тешко је веровати, да ће нам писани историјски извори у томе бити од веће помоћи.

Међутим судећи по извесним појавама на споменутим маркама на дну посуђа из Костолца и упоређујући их са оном марком на фрагменту из Сталаћа (сл. 13 и), могли бисмо рећи да је словенско, или боље рећи, српско насеље у Костолцу старије од оног у Сталаћу, при чему бисмо годину 1413 (пад Сталаћа) имали сматрати као најпознији *terminus ante quem*. Уз то ваља додати да и остале особине на посуђу из Костолца, при поређењу са онима на посуђу из Сталаћа, говоре за већу старост онога првог. Али те две крајње границе, година 650 и 1413, између којих мора пасти датирање културних остатака из Костолца, имају међу собом и сувише велики размак времена. С тога се, а с обзиром на ово иначе потпуно историјско доба, не можемо и не смејемо задовољити овако сумарним датирањем, него морамо тражити податке за детаљније датирање тих остатака.

Остављајући да нам будуће испитивање и проучавање пружи поузданијих података за датирање налазака у Костолцу, ми морамо нарочито истаћи, да од тачно проучених налазака из Костолца и од њиховог релативно тачног датирања зависи решавање врло многих спорних проблема у проучавању старе словенске и српске културе, као што ћемо то одмах видети.¹⁹

VII. Завршна посматрања.

Довољно је прочитати рад Е. Богуславскога „Увод у историју Словена“²⁰ па да се одмах увиди са каквим се тешкоћама и данас још има борити при проучавању културне историје словенских народа.

Познаваоцима је јасно, да се на пољу испитивања старе словенске културе за сада може применити само метода прибирања и упоређивања појединих културних појава у једнога словенског народа са сличним или идентичним појавама у другога словенског народа. То је за сада једини правилни пут, којим морамо и ми поћи у нашем даљем излагању.

У току даљег говора видеће се, да се извесне појаве на објектима из овде описаних насеља заједно са појавама на објектима из других словенских

¹⁹ Упореди и прим. 16 на стр. 63.

²⁰ Eduard Boguslawski, Einführung in die Geschichte der Slaven, Jena, 1904.

области имају сматрати као поуздана национална обележја њихових словенских твораца. Та се обележја појављују у разним областима разновремено; она се у појединим областима дуже или краће време одржавају у употреби; али се за сада сматра као утврђено, да се поједина од тих обележја појављују само онде, где су одиста Словени живели. — Лако је појмити, а нарочито кад је говор о овим опште словенским наласцима из Угарске, да није могуће тачно одредити и словенско племе, којем су они припадали. Али, кад је говор о наласцима словенског карактера из Србије, а нарочито о онима из познијег доба, то се они могу без великог устезања приписати Србима, као што смо то већ учинили, и као што ћемо то у даљем излагању чинити.

1. Положај налазишта и њихов карактер насеља.

Налазиште у Басату лежи на једном изданку Благодина, између потока Степовца и Басата, који се мало даље сливају у поток Вуковац. Овај изданак Благодина окренут је Југу, а од Севера је заклоњен високим Благодинам. Међутим у атару села Пољне није ово једино налазиште са културним остацима из ранијег доба. Г. Т. М. Бушетић спомиње, да се ту налазе и рушевине т. зв. „Госпођине цркве“, ²¹ а око ње старо гробље, ²² који се налазе, као што смо то аутопсијом утврдили, на једној удаљенијој узвишици, с друге стране потока Вуковца, према Басату. Да ли су та два налазишта истовремена или не, утврдиће се доцнијим испитивањем. Исто тако остаје да се утврди, да ли ова налазишта стоје у каквој вези са путем „Дервен-Вошиновац“, који је у време „цара“ Лазара водио из Крушевца у Каленић, као што то народно предање тврди.

Налазиште у Сталаћу има много одређенији карактер, како у погледу на локалитет, тако и на време трајања. У старосрпској тврђави и на њеном подножју налази се старосрпско посуђе са карактерним обележјима.

Налазиште у Костолцу одликује се тиме, што су на локалитету са старосрпским културним остацима нађени и остаци византијске тврђаве као и остаци пренесторијске културе. Ови последњи наласци утврђују мишљење Ј. Нампел-а, да „земљана утврђења“ у Угарској не припадају само Словенима, него и пренесторијским становницима тих предела. ²³ На истом месту, на којем налазимо пренесторијско и старосрпско насеље, бејаше подигнута и византијска тврђава. Исти су били узроци, који су у све те три културне периоде наг-

²¹ У већ наведеном опису Левча, стр. 499.

²² На истом месту, стр. 500.

²³ J. Nampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Bd. I, 1905, стр. 47; упореди и Jos. Brunschmid, на нав. месту, стр. 35.

нали људе да се настане и своје насеље утврде баш на овом, за одбрану веома погодном месту. Ни византијске војске не бејаху тако велике, и оне се рађе бораху иза утврђених зидова.²⁴

Као што смо раније показали у Басату и Костолцу (ров А) нашли смо огњишта и ложишта за ватру; а у Басату, Сталаћу и Костолцу нашли смо још и јаме, од којих је једна у Басату била у непосредној близини једног ложишта. Та огњишта, ложишта и те јаме заједно са свима поред њих и у њима нађеним објектима јасно нам доказују, да су на тим местима људи становали. и да су та налазишта у самој ствари старосрпска насеља.²⁵

За сличан положај словенских насеља у Чешкој, као и осталих сличних појава на њима веома је карактеристично налазиште Hrádek код Чаславе,²⁶ са чијим ћемо налазцима имати често пута прилике упоређивати наше наласке.

2. Остаци зграда.

Свеколики остаци од некадашњих зграда, као што смо то већ показали, састоје се у набијеним подовима у Костолцу (ров А и С);²⁷ а затим у огњиштима у Костолцу и Басату, и најпосле у јамама у Басату, Сталаћу²⁸ и Костолцу (ров А).

Узрок неналажењу никаквих грађевинских остатака у Басату ваља тражити у томе, што су зграде за становање на испитиваном месту по свој прилици биле саграђене од дрвета, које је упропашћено или пожаром или другим низом година. — Од интереса је тврђење Ј. Hampré-а,²⁹ да из ранијег доба средњег века у Угарској нема никаквих грађевина; затим да су у Атилиној вароши биле грађевине од дрвета и да је сам Атила становао у једној дрвеној палати. У сарматским варошима, по причању Птолемеја, бејаху такође дрвене зграде, а Хампел то исто претпоставља и за једно гетидско село.³⁰

L. Schneider³¹ повлачи паралелу између појава, на основу којих можемо закључивати о облику и справљању зграда за становање у прехисторијском добу

²⁴ Упореди Charles Diehl, *Justinien et la civilisation au VI siècle*, 1901, стр. 233.

²⁵ Налазиште у атару села Бегалице такође изгледа по свему као да је насеље. Набрђе не познајемо, ту је могао бити и појединачан налазак.

²⁶ Cl. Čermak, *Forschungen auf dem Hrádek bei Časlau*, у *Mittheilungen der k. k. Central-Commission*, XVII Jahrgang (1891) стр. 6 и даље.

²⁷ Ложиште повађеног зида В у рову С не може се за сада узимати у обзир, јер је тај зид могао постати и за време византијске периоде (види примедбу 16 на стр. 63).

²⁸ О архитектонским остацима тврђаве у Сталаћу такође се не може овом приликом говорити, почем наша испитивања нису ни вршена у томе правцу.

²⁹ На навед. месту стр. 43 и даље.

³⁰ На навед. месту стр. 43 и даље.

³¹ *Mittheilungen d. k. k. Central-Commission Jahrg. VIII* (1882) стр. 85.

с једне и у добу словенске културе у Чешкој с друге стране, тврдећи: да нам остаци од зграда, који се налазе у несумњиво словенским градинштима, показују, да су словенске куће биле саграђене од доста јаких облица. Исто то тврди и М. Lüssner за наласке из словенскога доба у „*ve Voltovych koutech*“ код Кенигреца,³² на које ћемо се чешће позивати.

Ради бољег разумевања негдашњих дрвених зграда на Басату ми ћемо указати на сличне појаве, које се и данас могу посматрати. — У опису кућа из *Буковине*³³ говори се о томе, како се тамо праве данас куће од дрвета без икаквог темеља од камена и без икакве зидане супструкције, а често пута без икаквих гвоздених делова, па чак ни јексера. Као узрок тој појави наводи се богатство у шумама тамошњих предела.

Специјално за Басат од значаја је опис садашњих кућа „брвнара“ у Левчу,³⁴ где се сусрећемо са оним истим појавама као и у Буковини. Исто тако важна је за познавање конструкције „темеља“ тих зграда и та околност, што „брвнаре“ немају икаквог темеља, него „платине“ леже непосредно на земљи. Међутим при зидању „сламара“³⁵ темељ замењују четири „кладе“ које се „на земљу наместеу виду четвороугла, на њих се положи четири греде — „*темељаче*.....“

Из ових наведених примера јасно се види, како су могле бити саграђене ове зграде у Басату, као што се опет с друге стране утврђује да такав начин грађења зграда датира из далеке прошлости.

Као остатке негдашњих зграда за становање у Басату, Сталаћу и Костолцу (ров А) познали смо још и описане *јаме*. Због димензија ових јама искључена је могућност, да су оне могле служити за становање. Највероватније објашњење таквих јама у насељима, које су нађене и „*ve Voltovych koutech*“ у близини Кенигреца,³⁶ дао је М. Lüssner³⁷ доводећи их у везу с описима у *Mauritius-a* и *Helmhold-a*, од којих први тврди, да Словени своје најпотребније ствари радо скриваху у подземним просторима; док други прича,

³² Mittheilungen d. k. k. Central-Commission Jahrg. X (1884), стр. LXXXIII.

³³ Упореди Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien, Bd. XXII (1892), стр. 193 и даље; сл. 2, 3 итд.; нарочито стр. 197.

³⁴ Упореди Т. М. Бушетић, на навед. месту стр. 468.

³⁵ На истом месту стр. 469.

³⁶ Mittheilungen d. k. k. Central-Commission Jahrg. X. (1884), стр. LXXXI.

³⁷ На истом месту стр. LXXXIII: „Von derlei unterirdischen Räumen bei den Wohnungen der alten Slaven spricht sowohl Mauritius als auch Helmhold, indem erster sagt, dass die Slaven ihre nothwendigsten Sachen am liebsten in unterirdischen Räumen bargen, während letzterer erzählt dass die baltischen Slaven bei Kriegsgefahr ihre Vorräthe von Lebensmitteln und ihr Vermögen in Gruben aufbewahrten“

да балтички Словени у опасним приликама за време рата чуваху своју зајру и своје покретно имање у јамама.

Наласком и утврђивањем тих јама у Басату, Сталаћу и Костолцу, утврђује се постојање сличног, ако не истоветног, обичаја и у старих Срба; али се то исто даје с друге стране утврдити и постојањем тога истог обичаја и у данашњих Срба у Кратову. Г. Стеван Симић, филозоф, саопштава нам, да се у подрумима садашњих кућа за становање у Кратову и околини још и данас копају нарочите, плаће или дубље, мање или веће јаме, у којима се у нужди и тешким данима скрива све оно што је од вредности, а што би непријатељ или противник могао одузети и собом понети. Те се јаме, кад нису нарочито зидане, добро покрију озго, те су на тај начин довољно прикривене.

У многим погледу интересантна је појава сличних удубљења испод патоса у палати у Кносу на Криту, која је зидана у времену између 1600—1200 године пре Христа. Та су удубљења, по оправданом мишљењу научника, имала исту намену, као и ова у Словена.³⁸ Али и ако не инсистирамо на томе, да због ове појаве ваља претпостављати какву тешку везу између тадашњих становника Крита и Словена, а нарочито не у погледу на њихову националност; то је ипак од неоспорног значаја та аналога појава баш с тога, што се и на другим културним пољима између културе микенског доба и ове културе Словена, а нарочито Срба, појављују такође сличне аналоге појаве, које се непосредно доводе у међусобну узрочну везу, као што ћемо то мало доцније показати.

Као ни оне јаме у Кносу нису ни наше јаме дале никакве особите наласке. Али баш због њихове намене није искључена могућност, да ће нам те јаме, у срећном случају, пружити драгоценијих налазака него ли и сами гробови. С тога ће се при испитивању старосрпских насеља морати обраћати нарочита пажња на те јаме.³⁹

3. Слепоочница.

За боље познавање насеља у Басату и за тачнију одредбу националности негдашњих његових становника веома је важан у гробу нађени примерак сре-

³⁸ Упореди F. Baumgarten, F. Poland u. R. Wagner, die hellenische Kultur, 1905, стр. 37: „Unter dem Plattenbelag des Bodens waren Versenkungen ausgemauert, die zweifellos zur Aufnahme von Kostbarkeiten dienten. Der feindliche Eroberer, der schon in mykenischer Zeit den Palast in Flammen aufgehen liess, hat leider das Geheimniss dieser Versenkungen gekannt: man hat sie sämtlich ausgeleert gefunden“.

³⁹ У Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien, Bd. XIX (1889) стр. [14] инжињер Götting вели: „Am Fusse der Vrška Čuka befand sich eine alte Niederlassung, wahrscheinlich aus slavischer Zeit“, спомињући и извесну врсту јама; али је веома вероватно да су то остаци из времена старијих културних периода, а не из словенског доба.

брне минђуше или *слепоочнице* (? *Schläfenring*) у сл. 10, уз који ваља имати на уму и ону бронзану слепоочницу из Винче у сл. 18.

По Ј. Хампелу најстарији примерак таквих слепоочница са карактерним завршетком једног краја у облику спирале (или у облику S) у Угарској припада добу од 408—450 по Хр.; а најпознији примерци из Угарске припадају добу XIII в. по Хр.⁴⁰ Облик ових слепоочница може и варирати, али је овакав, као у оба наша примерка, најобичнији и вековима остао непромењен.⁴¹

Исти научник слаже се са резултатима Lissauer-а,⁴² да се налазишта са оваквим слепоочницама поклапају са седиштима словенских племена, а затим још и у томе, да полазну тачку распрострањења овога украса међу Словенима ваља тражити у дунавским пределима. У *сарматским гробовима* (од V—IX в. по Хр.) такође се налазе такве слепоочнице, те се с тога мисли, да су обичај ношења таквог накита Словени примили од Сармата.⁴³

Г. Ј. Бруншмид, у већ наведеном раду, на основу тих слепоочница, или како их он назива „каричица“ приписује гробове на Белом Брду код Осека Хрватима,⁴⁴ тврдећи, да су се ове каричице до сада свуда налазиле, где је у средњем веку било Словена.⁴⁵ Он сумња у датирање примерака из Угарске у доба IV и V века, као и оних из Чешке у доба VII и VIII века; а претпоставља да је облик таквих каричица постао тек у IX в. у панонских Словена, „а oдавle se је radijalno širio.....“⁴⁶ Најпосле мисли г. Бруншмид да су ове каричице служиле као минђуше, као „слјепочничарке“ и као прстење.⁴⁷

⁴⁰ На нав. месту стр. 438.

⁴¹ На „ „ „ 439.

⁴² На „ „ „ 441 и даље.

⁴³ Е. Boguslawski у својем раду *Methode und Hilfsmittel der Erforschung der vorhistorischen Zeit in der Vergangenheit der Slaven*, Berlin, 1902, стр. 55 устаје против тога, што немачки, угарски и словенски археолози сматрају ове слепоочнице као несумњиво карактерни накит Словена. Он мисли да се такав накит има приписати: Аварима, Хунима или њиховим последицима, или чак и Немцима; али само не Словенима.

Ово мишљење Г. Богуславскога не може се одржати. Напротив баш из његових твђења (упореди *Einführung* итд. стр. 72, прим. 174 и стр. 83) јасно се види оправданост оног мишљења против којег Богуславски устаје. Исто су тако из тих података јасне и културне везе између Сармата и Словена. — У целокупној културној историји можда би јединствен пример био појава, да су Сармати од Словена примили врло много чега, чак и језик, не дајући ничега овога овим последњим. Ми у такву претпоставку не верујемо, те с тога мислимо да ће се моћи одржати оно мишљење, које и Ј. Хампел заступа.

⁴⁴ На навед. месту стр. 7.

⁴⁵ На навед. месту стр. 12.

⁴⁶ На навед. месту стр. 20.

⁴⁷ Истпан чланак о налазима ових слепоочница дао је L. Niederle у *Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien*, Bd. XXIV (1894) стр. 194 и даље, који у не-

Нама је за сада довољно утврдити, да се овакав облик накита, нарочито у познијем добу његовог појављивања, има сматрати као карактерна ознака за Словене; да такве наките Г. Ј. Бруншмид приписује старохрватској култури из доба друге трећине XI в.; а да се такав накит у Угарској налази све до XIII в. по Хр.

Према свему томе наш примерак из Басата ваља сматрати као старосрпски, пошто су до његовог предела од Словена, бар у колико се сада зна, једино Срби доспели и стално се настанили. Заједно са тим ваља сматрати напред споменуте гробове и цело насеље у Басату као старосрпске. На основу налазака споменутих делова од мамуза, као што смо то већ показали, даје се ово насеље датирати најпозније у почетак XVI в., али га у главном треба приписати XV в., ако не и ранијем добу. Таквом датирању овога насеља иде у прилог донекле и очувана традиција у тамошњег становништва о историјским догађајима и личностима, које стоје у вези са непосредном околином овога старосрпског налазишта.⁴⁸

4. Керамика и карактерне појаве на њој.

И за проучавање ове културне периоде, о којој сада говоримо, као и за остале, раније периоде, керамички производи и појаве на њима од неоспорне су важности нарочито с тога што су и у овој периоди, као и у ранијима, наласци ове врсте најчешћи и најмногобројнији.

Али поред свеколиког значаја тих керамичких остатака, историјски развитак словенске керамике није довољно проучен, нити је до сада познати материјал систематски сређен. Тај посао, пун труда и напора, има тек да се отпочне.

С тога се ми и у овом специјалном случају морамо ограничити на то, да појединим значајнијим појавама на нашем посуђу нађемо паралелне и истоветне појаве на посуђу са других словенских налазишта. У исто доба мораћемо споменути и она налазишта и њихове појаве, која донекле стоје ван обима словенске области у Европи, те се можда једино с тога разлога намерно у мањој мери обрађала пажња на њих. Међутим факта се не смоју превидјати; а ако појавама тих факата за сада још не знамо тачних узрока, то није искључена

колико допуњава М. Much у Mittheilungen der k. k. Central-Commission, Jahrg. XXIV (1898) стр. 138. — Угарска налазишта са словенским старинама набраја Г. Ј. Бруншмид на навед. месту стр. 20, и ако списак тих налазишта није у свему потпун. — Налазишта са карактерним словенским предметима у самој Чешкој, набраја Д-г J. L. Pič у Archaeologický výzkum ve středních Čechách, sv. I, у Прагу 1893, стр. LXXI, примедба 1; а на страни LXXIII налазе се побројана дотле позната налазишта ван Чешке.

⁴⁸ Упореди Т. М. Бушетић, у већ наведеном опису Левча, стр. 496 и даље.

могућност да ће те узроке доцније испитивање моћи пронаћи. Ми овом приликом мислимо на оне паралелне појаре на керамичким производима са налазишта на Кавказу, на које ћемо се чешће позивати ради упоређења са појавама на нашем и осталом словенском посуђу.

Ма и најповршнији преглед овде описаног посуђа и његових фрагмената учи нас, да се оно од свега до сада прикупљеног материјала ове врсте у Србији својим карактерним особинама издваја, истичући се у исто доба као једна хомогена засебна целина. Те главне карактерне особине овога посуђа ми смо и раније истицали при опису објеката са појединих налазишта. Тада смо говорили и о техничким особинама овога посуђа, о његовим облицима, орнаментима и о маркама. Али на овом се месту морамо задржати на оним појавама на нашем посуђу, које су једним делом карактерне за већи део словенског посуђа, те их укупно проучити; а другим делом одступају од главних карактерних особина на словенском посуђу представљајући нове појаве, којима ваља тражити узроке.

Општа је појава на посуђу описаних, као и већине осталих словенских налазишта употреба *таласасте линије* као орнамента. — Питање о пореклу овога орнамента изазвало је многу научну дискусију, и ако се у последње време већина научника слаже у томе, да је тај орнаменат са провинцијалне римске прешао на словенску керамику.⁴⁹ Ј. Хампел⁵⁰ признаје да се у литератури тај орнаменат сматра као словенски и да се налази на посуђу оних налазишта, на којима су у средњем веку искључиво Словени становали; али у исто доба наводи и то, да се тај исти орнаменат у ранијем добу средњег века у Угарској налази заједно и са другим орнаментима, који се не могу приписивати искључиво Словенима. У доцнијем добу средњег века, и по мишљењу Ј. Хампела, постаје таласаста линија националним орнаментом северних Словена.

Dr Martin Križ⁵¹ мисли, да је орнаменат у облику таласасте линије највећма распрострањен међу Словенима; а он се у том истом облику у словенскога становништва у Моравској очувао све до данас.

Од осталих словенских налазишта са посуђем које је украшено таласастом линијом примера ради наводимо паласке из „*ve Voltovych koutech*“, које М. Lüssner⁵² датира у време IX—X в. Овамо спада и посуђе са Белога Брда код

⁴⁹ Упореди L. Niederle, на наведеном месту на стр. 208; M. Much, на навед. месту стр. 137. — Упореди и Jos. Déchelette, *les vases céramiques ornés de la Gaule romaine*, Paris, 1904. tom. I, стр. 4.

⁵⁰ У наведеном делу, стр. 143 и даље.

⁵¹ Über einen Skeletgrab aus der slavischen Heidenzeit bei Gaya in Mähren, у Mittheilungen der k. k. Central-Commission Jahrg. XXII (1896) стр. 5 и даље; упореди и стр. 10.

⁵² На наведеном месту, стр. LXXXI, сл. 2; стр. LXXXIII сл. 9 и 10.

Осека у Славонији, које Г. Бруншид датира у другу трећину XI в.;⁵³ и нај-
после примерци из Чаславе у Чешкој,⁵⁴ које Чермак датира чак до XIII в.⁵⁵

Таласаста линија као орнаменат налази се и на посућу са *Кавказа*,⁵⁶ које
примерке Е. Chantre приписује скитско-византијској периоди датирајући их од
VII в. пре Хр. до VII в. по Христу.⁵⁷ А с тим фактом треба довести у везу
и појаву, коју спомиње М. Much⁵⁸ да се на малоазијској обали Црнога Мора
орнаменат у облику таласасте линије још и данас употребљава.

Ну ваља веома жалити, што М. Much није тачније обележио област на
малоазијској обали Црнога Мора, у којој се овај орнаменат у облику таласасте
линије још и данас употребљава, као што је опет за жаљење и то, што Б. А.
Панченко у својем чланку⁵⁹ „Памјатникъ Славянъ въ Виѣнии VII вѣка“ није
пружио никаквог материјала из области материјалне културе тамошњих Сло-
вена, ако таквог материјала у опште има. Судећи по томе што и сам Панченко
мисли (на нав. месту стр. 60), да научна експедиција у малоазијске области,
у којима су негда Словени живели, не би била бескорисна, вероватно је, да се
у тој области налазе и остаци материјалне културе тих Словена. За сада су
нам они непознати. Али ако се таласасти орнаменат појављује на црноморској
обали М. Азије само у обиму области Витиније, онда не би било тешко обја-
снити га, јер су и у том случају Словени његови носиоци. У овом последњем
случају ми се у исто доба сусрећемо са новим научним проблемима, за чије
решавање испитивање у тим областима постаје још потребнијим.

И ако се, дакле, орнаменат у облику таласасте линије не може по својој
доказној снази сматрати као еквивалентан слепоочницама, те да на основу ње-
гове појаве можемо поједине наласке и њихова налазишта сматрати као неоспорно
словенска; ипак је и појава овога орнамента, заједно са другим појавама, до-
вољан доказ да наша напред описана налазишта сматрамо као старосрпска.

Сличан карактер, као и орнаменат у облику таласасте линије, имају и
раније споменуте *марке* на дну лонаца чије значење као да није ни до данас
потпуно јасно. М. Lüssner, проучавајући примерке са таквим маркама из „*ve*
Voltovyeh koutech“, ⁶⁰ мисли да ће те марке пре имати значење каквих ми-

⁵³ На навед. месту стр. 11 сл. 4; стр. 6.

⁵⁴ На навед. месту стр. 8, Taf. I.

⁵⁵ На навед. месту стр. 9.

⁵⁶ E. Chantre, recherches anthropologiques dans le Caucase, Paris, tom. III, табла XXVI, № 2.

⁵⁷ На истом месту стр. 7.

⁵⁸ На наведеном месту стр. 137.

⁵⁹ Упореди Извѣстия русскаго археологическаго института въ Константинополѣ, VIII
(1902) стр. 15 и даље.

⁶⁰ На наведеном месту, стр. LXXXI и LXXXIII.

стичних знакова, него ли значење обичних лончарских марака.⁶¹ Најобичнији су облици тих марака: крст, концентрични кругови, крст у кругу и т. д. — Ђл. Чермак⁶² износи све варијетете тих марака из Чаславе, од којих се облик марке под његовим бројем 33 даје упоредити са нашим примерком из Сталаћа (сл. 13 и) и из Костолца (сл. 81 е); његов број 69 даје се донекле упоређивати са марком на нашем екземплару из Костолца (сл. 81 ж); докле се костолачки примерак г (сл. 81), због тога што је јаче фрагментиран, не даје упоређивати.

За посуђе са Белог Брда код Осека г. Бруншид вели: „неке од тих posuda имају доље некакве *biļege*.....“⁶³

Исте се такве марке налазе и на посуђу са Кавказа, за које Е. Chantre вели: „Сва су дна равна и врло често су у средини украшена једним крстом уписаним у кругу.“⁶⁴ Као што нам је већ познато ове наласке ставља Е. Chantre у „скитско-византијску епоху“, од VII века пре до VII в. после Христа.⁶⁵ — Међутим нису то једине паралелне појаве, које сусрећемо на Кавказу с једне стране, а с друге стране у Европи у оним пределима, у којима су Словени живели. Довољно је, сем осталог, споменути само т. зв. „камене бабе“,⁶⁶ које се у европским налазиштима сматрају као дела словенске скулптуре, а које се налазе и на Кавказу.

Сем појаве ових марака на Кавказу нама су непознати слични наласки изван европских предела и других културних периода, који би се са онима на словенском посуђу дали упоређивати.

Међутим и у самој појави ових марака на словенском посуђу загонетно је то, што се оне у Угарској не појављују у ранијем добу средњег века. Као што смо при проучавању слепоочнице, а затим и орнамента у облику таласасте линије, нашли у Угарској примере из ранијег и најранијег доба средњег века, које нам објашњавају те појаве међу северним и балканским Словенима, исто смо се тако надали, да ћемо из тога ранијег доба наћи и примера за ове марке. У поменутом опсежном делу Ј. Хампела нема ни помена о тим маркама. Међутим је Г. Ј. Хампел био љубазан те нам је писмено јавио, да до сада, у колико је њему познато, такве марке, из времена пре X века, нису у Угарској нађене.

Ако се, дакле, ово тврђење Г. Ј. Хампела буде доказало као тачно и поуздано, онда се ми налазимо пред неколиким питањима од великога значаја.

⁶¹ На наведеном месту стр. LXXXI.

⁶² „ „ „ „ 8, сл. 1.

⁶³ „ „ „ „ 11.

⁶⁴ „ „ „ „ t. III, стр. 115, табла XXI, № 2 и 5.

⁶⁵ На истом месту стр. 7.

⁶⁶ На истом месту стр. 63 и даље; упореди и Dr M. Weigel, Bildwerke aus altslavischer Zeit у Archiv für Anthropologie. Bd. XXI (1892) стр. 41 и даље.

Откуда су примерци са таквим маркама доспели на Кавказ још у времену пре краја VII в. по Хр. Због чега се те марке појављују с једне стране у нашем Сталаћу и Костолцу, а с друге стране на Белом Врду, у близини Кенигреца и Чаславе, припадајући у овим налазиштима добу од X—XIV в. по Хр.? Због чега нема тих марака у Угарској из времена пре X в.; и које су и какве су те културне струје, које су их у тако удаљене пределе распрострле?

Мање је вероватно, да решење ових питања стоји у вези са етнолошким приликама средњег века у Угарској, и да ће се она моћи решавати заједно са осталима палеоетнолошким питањима Угарске, као што ћемо то доцније видети. Баш у овом погледу су од велике важности слични налази на Кавказу, јер се Кавказ, по речима S. Reinach-а има сматрати као једна врста затона, у који су допирали последњи таласи из околних културних центара и ту слагали свој нанос.⁶⁷ Па и при таквом схватању Кавказа и његових паралелних појава са појавама на осталим словенским налазиштима, за нас постаје још важније решење питања о правцу и начину, којима су доспеле до Кавказа оне појаве, које се у средњовековним насељима Европе сматрају као карактеристичне за словенску културу. Да ли се при томе смеју кавкаски примерци са таквим паралелним појавама тако рано датирати — до краја VII в. пре Хр. — као што их датира E. Chantre? Ако се опет с друге стране претпостави, да су словенска или њима сродна племена та, у доцнијем добу карактерна, обележја словенске културе са Севера, преко Русије, на Кавказ пренела — због чега нема тих појава у Угарској пре X. века?

На сва та питања покушаћемо одговорити мало доцније: а на овом месту довољна је напомена, да уз резерву и ограду према мишљењима појединих научника, која стоје у вези са појавом ових марака на словенском посућу, те марке сматрамо као карактерну појаву за словенско посуђе после IX века по Хр.

У погледу на паралеле у орнаменталној техници од интереса је слагање једног комада из „*ve Voltovych koutech*“ са нашим екземпларом из Костолца у сл. 29 е, чија су удубљења, као што смо раније већ казали, изведена нарочитим инструментом. То се исто даје утврдити и за орнаментална удубљења на примерку из „*ve Voltovych koutech*“.⁶⁸

⁶⁷ *Revue archéologique*, 1900, Sept.-Oct., стр. 250: „Tout le monde, cependant, paraît aujourd'hui d'accord sur un point essentiel: le Caucase n'est pas, comme on l'avait cru longtemps, le point de départ et le foyer d'une civilisation qui aurait rayonné sur l'Europe, mais bien plutôt une sorte de golfe où des vagues européennes d'une part, asiatiques de l'autre, sont venues expirer en superposant leurs apports.“

⁶⁸ M. Lüssner, на навед. месту, стр. LXXXI, са. 4; који Lüssner овако описује: „Noch sei ein Ornament, bestehend aus kleinen Vierecker erwähnt, mit denen in einem Falle nach dem erhaltenen Fragment zu schliessen, das ganze Gefäss bedeckt war.“

У Сталаћу (сл. 18 д и сл. 16 а, е, ж) и у Костољцу (сл. 28, сл. 29 б и в и сл. 31 в) нађени су фрагменти посуђа са дршкама или само фрагменти од држака. У Часлави је посуђе са дршкама велика реткост;⁶⁹ али у Јагошећу „урне“ са ушницама нису ретке.⁷⁰

Сем ових заједничких појава на нашем и осталом споменутом словенском посуђу, налазе се на нашем посуђу и такве појаве, које су стране осталом словенском посуђу, а које морамо из више разлога нарочито истаћи.

У Басату (сл. 9 а, б, в, д и е), у Сталаћу (сл. 16 а, б, в, г, д и в) и у Костољцу (сл. 28; сл. 31 а и в) нађени су фрагменти *глеђосаног посуђа*. У раније наведеним публикацијама такво се посуђе не спомиње ни у Славонији ни у Чешкој. За објашњење ове појаве могућа су два начина: 1) или је наше посуђе млађе него ли остало доде споменуто словенско посуђе, или су 2) Срби доласком у данашње њихове пределе овде нашли боље очуване традиције старије културе (као што је то могућ случај нпр. у Костољцу), те су се могли раније, него остали Словени, упознати и с техником глеђосања посуђа.

Као доказ, да је у добу римске културе од III—IV века било у нашим пределима глеђосаног посуђа, могу нам, поред осталог, послужити баш налази из Виминачијума, који се сада чувају у збирци Народног Музеја. Истина је, да глеђосано посуђе из ранјег доба римске културе у Србији има екзотичан карактер; те с тога његово порекло ваља тражити ван обима тадашње римске провинције Горње Мезије. Међутим нама се чини да Г. Ј. Хампел грешки, кад мисли да је свеколико глеђосано посуђе у Панонији пореклом из истог центра, из Аквилеје.⁷¹ Извесне појаве на керамичким производима у Панонији доводе ту римску провинцију у тешку културну, па и националну везу са Горњом Мезијом,⁷² из које је такође могло потицати глеђосано посуђе у Панонији; али о томе ће бити говора другом приликом.⁷³

Још при опису керамичких фрагмената из Басата (сл. 9, д) и Сталаћа (сл. 16, е, ж, и, ј, к) ми смо нарочито истакли оне екземпларе чија је површина превучена беличастом превлаком, као и оне са орнаментима, који се разликују од обичних орнамената на словенском посуђу.

⁶⁹ Упореди Mittheil. d. k. k. Central-Commission, Jahrg. XVIII, стр. 195: „Henkel wurden keine gefunden; überhaupt traf man am Hrádek in der oberen Schichte unter einigen, Tausenden Scherben nur zwei Henkel“.

⁷⁰ Упореди Храбе, у Mittheilungen der k. k. Central-Commission, Jahrg. VI (1880) стр. XL1.

⁷¹ J. Hampel, на наведеном месту, Bd. I, стр. 134.

⁷² Упореди наш чланак „Bronzani sud iz Viminacija“ у Vjesniku hrvatskoga arheološkoga društva, N. S. VIII, 1905, стр. 148 и даље.

⁷³ За сада ваља упоредити наведено дело Jos. Dechélette-a, les vases céramiques ornés de la Gaule romaine, t. II, стр. 333 и даље.

У погледу посуђа са беличастом превлаком неизвесно је, да ли такву површину посуђа ваља сматрати као дефинитивно свршену, или се у томе превлачењу површине беличастом масом огледа само један прелазан ступањ у техници глеђосања посуђа. Пошто је то посуђе било већ у употреби — његове смо фрагменте нашли у насељу — могло би се закључити, да је превлачење површине беличастом превлаком и урезивање орнамената у површину суда једна нарочита врста орнаменталне технике. Међутим тачнијим посматрањем глеђосаних фрагмената, долази се до другчијег резултата.

На фрагменту **а** и **ж** у **сл. 16** испод глеђи провирује тамна беличаста превлака; а на фрагментима **в** у **сл. 16** и **д** у **сл. 9** налази се сасвим озго слој отворено жуте или зелене глеђи, испод којег долази танак слој беличасте превлаке, па тек онда права површина суднога зида. На фрагменту **а** у **сл. 16** видимо да се и преко урезаног орнаmenta налази глеђ, што значи да је суд најдоцније био глеђосан. — Из проучавања ових комада у техници глеђосања посуђа, којем су припадали споменути фрагменти, била је оваква процедура: Орнаменат се урезује или у још влажну површину суда, који се тек после тога превлачи беличастом превлаком и у пола пече; или се најпре превлачи беличастом превлаком и у пола пече, па се у тако спремљену површину урезује орнаменат — што је, судећи по већем броју нађених егземплара, било обичније. После тога првог печења суд се глеђоше и поново пече све дотле, докле судни зидови не буду скроз печени и док не добију црвену боју опеке.

Према свему што смо до сада могли запазити превлачење судне површине беличастом превлаком пре глеђосања имало је два главна задатка: 1.) да се груба површина суднога зида у неколико препарира, те да маса глеђи остане у дебљем слоју на самој површини, коју је у исто време требало и углачати и 2.) да се у основном тону боје глеђи добију отвореније и затвореније нијансе, као што се то лепо може видети на посуђу чија површина није сва, него само на појединим извесним местима, превучена беличастом превлаком. На оним местима, где нема беличасте превлаке испод слоја глеђи, ту је тон боје глеђи дубљи, тамнији; а на оним местима, где се налази та беличаста превлака, ту је тон боје глеђи јаснији, отворенији.⁷⁴

Не мање је интересно ово посуђе из Сталаћа и у погледу на поједине његове орнаменталне мотиве.

Од ових мотива највећма се истиче *спирала*, којој нисмо нашли директних паралела на до сада познатом нам словенском посуђу. Али ако се сетимо, да су слепоочнице на једном крају често пута савијене не само у облику *S*, него

⁷⁴ Ова техничка процедура превлачења спољашње судне површине беличастом превлаком обавља се, као што нам изгледа, у истом циљу и у данашњем нашем лончарству.

и у облику *спирале*,⁷⁵ то смо рећи, да ни Словенима није овај орнаментални мотив у основи био непознат. На фибулама из „доба сеобе народа“ такође се сусрећемо са орнаменталним мотивом спирале;⁷⁶ а од свију тих фибула за нас је веома важна она из „па Košince и Libně“,⁷⁷ на којој налазимо исти спирални орнамент као и на нашем фрагменту *и* (а можда и *в*) у сл. 16.

У нашој народној орнаментици мотив спирале очувао се до данашњих дана и то нарочито на оделу са украсима од вуноног, свиленог, сребрног и златног гајтана. Такав и њему сличне, још већма компликоване, орнаменталне мотиве покушао је, не без права, А. Riegl⁷⁸ довести у везу са орнаментима византијске, односно класичне („микенска“ периода) уметности. Усвајајући ово Riegl-ово мишљење, ми се налазимо пред једним веома важним питањем: Када су се Словени, а са њима и Срби, упознали са тековинама „византијске“ односно грчке класичне културе? Од тачног решења овога питања зависи и правилно решење других питања; јер су се Словени са том „византијском“ односно класичном грчком културом могли упознати још у својим праседиштима преко обала Црнога Мора, затим за време њиховог бављења у панонској равници; а балкански Словени поврх свега тога посредовањем затечених аутохтона и на самом Балканском Полуострву.

Несумњиво је, да су мало пре споменути мотиви класичног порекла, као што је несумњиво и то, да они нису међу Србе доспели из римске или доцније италијске уметности, као што то и сам Riegl утврђује. Али је исто тако важан и тај факат, што се, по Riegl-у, ти орнаменти налазе у употреби не само на Балканском Полуострву, него и на грчком острвљу, и у Малој Азији чак до Сирије. Међутим то су они исти предели, који су у врло раном, чак неолитском,⁷⁹ добу, а и доцније, стално стајали у тесној културној вези са обалама Црнога Мора и Дунавском Долином тако, да не мора бити *eo ipso*

⁷⁵ Упореди Ј. Бруншмид, на навед. месту стр. 10 сл. 6, № 8; а овамо спадају у главном и примерци 22—24.

⁷⁶ Упореди Е. Chantre, на наведеном месту, tom. III. стр. 97, сл. 35 и 38.

⁷⁷ Dr J. L. Pič, *archaeologický výzkum ve středních Čechách*, књ. I, стр. 159—160 сл. 5.

⁷⁸ А. Riegl, *Stilfragen*, Berlin, 1893, стр. 185. — На овом истом месту (види напред стр. 14, прим. 53) ми смо покушали довести у везу један специјалан орнаментални мотив са српских народних изражењима са истим мотивом из микенске периоде. Мишљење Riegl-ово налази потврде и у онајма Г. Dr Кире Трухелке, које смо ми такође већ навели (види напред стр. 19, прим. 65; упореди и стр. 34.). — Сличне појаве у националној индустрији и култури Српског Народа са оним појавама из много ранијих — преисторијских — културних периода могли бисмо већ сада у већем броју навести; али томе није место овде.

⁷⁹ Упореди М. М. Vassits, *die neolithische Station Jablanica*, Braunschweig, 1902, стр. 64.

искључена могућност, да су се потоњи балкански Словени са тим класичним културним тековинама могли упознати још у својој старој постојбини, пре почетка своје сеобе. Сасвим је природно, да је много јаче класична култура могла утицати на потоње балканске Словене за време њиховог бављења у панонској равници, када су они у веома тесним везама стајали са тадашњом Византијом.⁸⁰ Међутим извесни знаци, који се тек у последње време опажају, као да говоре за то, да су ти класични орнаменти са свима својим разноврсним и савршеним формама могли ући у употребу у нашега народа и у доцнијем добу; јер већ и сада имамо несумњивих доказа о утицајима М. Азије и Сирије на српску велику уметност под владом Немањића, па и доцније до краја средњовековне српске државе.⁸¹

Шта је, којим путем и у којем добу из класичне, и осталих, под њеним утицајем посталих, уметности доспело у нашу националну уметност? — све су то питања, на која се неће тако скоро и тако лако моћи одговорити. Али решавање тих питања биће главне тачке, око којих ће се груписати свеколико проучавање старосрпске материјалне културе.

Не могући за сада ни покушати решавање ових питања — јер је прикупљених и утврђених факата за сада још и сувише мало — ми скрећемо пажњу испитивалаца на ове наласке из Сталаћа, који су неоспорно важни прилози за решавање горњих питања.

Међутим ни орнаменат на фрагменту **ж** у **сл. 16** није без извесног интереса. На њему се сусрећемо са орнаментом сложеним од концентричних кругова; на средњем од њих налазимо мање лукове, који су повучени у супротном правцу. У основи сличан орнаменат налазимо и на једном огледалу из некрополе код „Kammunta“ на Кавказу,⁸² на којем такође видимо један круг, на чијој се унутрашњој страни налазе 6 мањих лукова повучених у супротном правцу. При упоређивању ова два орнамента не може бити говора о њиховој идентичности, али може и мора бити говора о њиховој заједничкој основној подлози. Доцније ћемо имати прилике да утврдимо и друге везе између орнамената на овим огледалима са Кавказа и марака на дну нашег посуђа, те поред још других, већ споменутих, паралела између појава на нашем посуђу и оном са Кавказа, и ова мало пре споменута паралела добија више значаја и важности.

Простори између средњег круга и лукова, који се на њега наслањају на фрагменту **ж** у **сл. 16**, испуњени су косим паралелним линијама, повученим

⁸⁰ Упореди J. Hampel, на наведеном месту стр. 6.

⁸¹ Упореди J. Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalters, у Denkschriften der kaiserl. Akademie der Wissenschaften in Wien, philosophisch-historische Klasse. Bd. LII. (1906); стр. 89; 95 и даље: 118; 128; а нарочито одељак „Serbien und Syrien“ на стр. 133 и даље.

⁸² E. Chantre, у навед. делу, том. III, табла IX № 1.

у супротним правцима, које се међусобно пресецају. Таква појава није ретка ни на посућу са Кавказа;⁸³ као што нису ретки ни рељефни украси у облику хоризонталних испупчења, на којима се налазе плића удубљења.⁸⁴

* * *

Пре завршетка овога нашега проучавања ваља покушати да се одговори на питање: откуда потичу ове паралелне појаве на словенским налазима из Чешке и овима из Србије. Са решавањем тога питања стоји у вези питање: да ли те паралелне појаве треба сматрати као чисто словенске, т. ј. да ли су оне природна последица појава у ранијој заједничкој словенској култури;⁸⁵ или њихово порекло ваља тражити у другим културама и пределима, из којих су се доцније распрострле међу словенска племена и ту постале карактерним обележјем националне културе тих словенских племена?

Познато нам је да се *слепоочнице* у Чешкој појављују у главном од краја IX—XI в. по Христу.⁸⁶ — Niederle мисли да је *орнаменат* у облику *таласасте линије* тек после VII в. распрострањен из Угарске међу северне Словене;⁸⁷ његово порекло, распрострањење и доба трајања његове употребе већ смо напред показали. — Слично томе даје се утврдити и у погледу на *марке* на дну посућа; јер од свију осталих налазишта у Чешкој најстарије је оно „ve Voltovych koutech“, које Lüssner датира у време IX—X в., а примерци из Чаславе дају се датирати чак до XIII в.

Али ми смо већ показали, да се орнаменат у облику таласасте линије и марке налазе и на Кавказу, које наласке E. Chantre сумарно датира у доба

⁸³ E. Chantre, на навед. месту, tom. III, стр. 115; табла XXI, № 1; таб. XXII, № 2; табла XXIII, № 2.

⁸⁴ На истом месту, стр. 115; табла XXIII, № 2. — Од интереса је споменути да се с овим ромбичним пољима сусрећемо врло често на архитектонским споменицима „византијске“ уметности. Ну, за нас је важно то, да се у просторима између лукова на спољашњој површини зида над вратима на „лазарици“, у Крушевцу, такође налазе ромбична поља, која су разнобојна. — И ако се за сада не могу потпуно поуздано доводити у узрочну везу ове две појаве, ипак је од интереса, што се оне појављују на истовременим споменицима једне уже географске области.

⁸⁵ Sophus Müller, *Urgeschichte Europas* (1905), стр. 190, сматра да Словени, за време њиховог становања у првобитним стаништима у Западној Русији, бејаху у култури веома заостали, те да скоро нису ни имали никакву културу. Културу су добили тек после њихове сеобе у правцу на Југоисток и Запад Европе.

⁸⁶ L. Niederle, на наведеном месту стр. 204; само би се неки налази смели приписати можда VII и VIII в. — J. L. Pič на навед. месту, стр. XC.; на стр. LXXVII датира их од X до половине XII в.

⁸⁷ На истом месту, стр. 208.

од VII в. пре до VII в. после Христа. Niederle мисли да су кавкаски примерци са таласастим линијама једна засебна група споменика, које ваља приписати утицају римске културе.⁸⁸ — Тим самим, што се истоветне појаве налазе и у Чешкој, и у Србији, и на Кавказу, пружа нам се могућност ширих погледа на те појаве и њиховог правилнијег разумевања.

Појаву орнамента у облику таласасте линије у јужној и западној Немачкој, сматрајући сам орнамент као несумњиво оријенталског порекла, објашњава Buschan⁸⁹ старим везама рајнских провинција са Византијом, које се везе огледају и у односима саксонских и франачких владалачких кућа са византијским царевима. Идентични наласци у пределима Дунавске Долине, па и оних у Чешкој јасно нам обележавају пут, којим су у том добу — као и у свима ранијим културним периодама — поједине културне тековине могле са Оријента доспети на Рајну.

Међутим истоветне појаве на Кавказу казују нам где у главном треба тражити културни центар, или културне центре, из којих су те појаве потекле. С тога је вероватно да тај центар треба тражити на обалама М. Азије или Сирије, из којих су баш у овом као и ранијем добу потицале веома снажне културне струје не само у правцу према Европи, него и према Кавказу. Претпостављајући, дакле, да је центар тих појава у споменутим пределима, а ипак јући на уму све околности које за то говоре, нама је лако разумети како су те појаве у једном правцу, а нарочито обалом Црнога Мора (где се, као што смо видели таласаста линија све до данас очувала) могле доспети до Кавказа, а у другом правцу, Дунавском Долином, чак до предела на Рајни.

И ако у свему не делимо Buschan-ово мишљење, да су везе између појединих дворова могле утицати на битне измене у култури дотичних народа, ипак је врло лако појмити, да су те дворске везе утицале врло повољно на развитак трговинских односа тих народа. С тога као један од најјачих фактора у давању правца културном развоју једног народа овога времена с правом се смеју сматрати његове трговинске везе са другим народима. За доказ тих трговинских веза са Оријентом ваља навести извесне наласке са већ раније споменутог налазишта *Gaya*, у Моравској, за које М. Križ мисли да су тамо доспели у времену „арављанске трговине“ са Чешком и Моравском, која је у IX и X веку била најјаче развијена.⁹⁰

Међутим при решавању ових питања не сме се губити из вида ни то, да постоји једна традиција (чија се вредност, можда, неоправдано оспорава), а по којој су Словени, почевши од оних на Балкану па до оних у Моравској, при-

⁸⁸ На наведеном месту, стр. 208.

⁸⁹ Наведен цитат у чланку L. Niederle-а, на наведеном месту стр. 206.

⁹⁰ Упореди Mittheilungen der k. k. Central-Commission, Jahrg. XXII (1896), стр. 9.

мали хришћанство од словенских апостола Ђирила и Методија, баш у другој половини IX века, и да су ти апостоли у исто време били из Византије.

Истина је да са примањем хришћанства Словени нису тако хитали; јер је, као што знамо, на ширењу Хришћанства међу Србима чак и Св. Сава на крају XII и почетку XIII в. имао пуно руке посла. Али ни у Чешкој није било боље, као што се то види из наредба краљева Бретислава I. (из год. 1039) и Бретислава II. (из год. 1092).⁹¹ Међутим не може се превидјати факат, да се и проучене карактерне појаве на словенском посућу у Чешкој појављују у главном од X в. по Христу. Сам тај факат иде у прилог мишљењу да између ширења хришћанства међу Чесима и тим карактерним појавама на њиховом посућу очевидно постоји једна извесна веза, коју је у толико лакше разумети, што је познато како је религија у добу, о којем говоримо, утицала на правац културног развитака једног народа. Уз то ваља имати на уму, да су и хришћанство и те карактерне појаве дошле из истог културног центра, овом приликом преко Византије. Најпосле од важности је и то, што је најчешћи облик марке: крст, крст у кругу итд., који као да такође наглашују њихову везу са хришћанством.

Из свега овога јасно се види, како су разноврсне и многобројне биле везе Средње Европе са Византијом и да се извесне карактерне појаве на словенском посућу из Чешке дају објаснити утицајима са културнијег Југоистока. Ове импортиране културне тековине постају затим националним обележјем, које карактерише израђевине дотичних словенских племена. С обзиром на целокупно тадашње културно стање у Европи такво нам објашњење изгледа још вероватније.

За сада се заустављамо на истицању могућности оваквог решења горњих питања, која се тичу оних паралелних појава с једне стране на налазцима из Србије а с друге стране на налазцима из Чешке. О појавама на нашем посућу, које су различите од оних на осталом словенском посућу, говорили смо још раније, када смо покушали и објаснити их. А из свега тога, што смо до сада казали све вероватнијом постаје претпоставка, да и оним сличним, као и оним различитим, појавама на нашим и осталим словенским налазцима ваља претпостављати исти страни извор и порекло, па било то у обиму Балканског Полуострва, било ван њега. Ова разноликост потиче у самој ствари једино од веће или мање удаљености појединих предела од заједничког им културног центра; те је у оне пределе, који су удаљенији били од тога центра доспевао мањи број културних тековина и појава, него ли у оне пределе, који су били ближи том заједничком центру.

* * *

Сам карактер проученога материјала налаже нам, да ово проучавање старосрпских културних остатака завршимо неколиким напоменама.

⁹¹ J. L. Pič, на наведеном месту, стр. LXXV.

Довде описаним објектима и проученим појавама на њима, а с обзиром на појаве у данашњој култури мање цивилизованих слојева Српског Народа с правом би се могла оспоравати њихова велика старост, јер се, као што смо и сами на неколико места истакли, те појаве налазе и данас у култури тих слојева. Али том оспоравању старости не може и не сме бити места нарочито с тога, што су ти објекти нађени на већ напуштеним људским насељима, чија крајња граница трајања није обележена у традицијама данашњег околног становништва дотичних налазишта. Ти објекти и њихова налазишта могу се исто тако сматрати и као знатно старија. За њихову већу старост говори нарочито та околност, што ти објекти нису налажени на површини локалитета, него су морали бити, истина у веома плитком слоју, ископавани.

Из сличности и идентичности описаних и проучених објеката са онима из данашње културе споменутих народних слојева мора се, на жалост, доћи до убеђења, како је у тим слојевима кроз читав низ векова сразмерно било врло мало, да не речемо никаквих, промена на боље. Није место да овде говоримо о узроцима тих последица; али је ипак важно истаћи, да је са тим и таквим културним ступњем стајало у вези одржавање индивидуалности Српског Народа и гајила његова националност у току неколиких векова, а нарочито под владом Турака.

Несумњиво је, да ће се добар део етнографског проучавања Српског Народа имати бавити проучавањем културних прилика у сеоском становништву Српског Народа и том приликом констатовати или исте или њима веома сличне појаве, које смо ми на нашим налазцима констатовали. Тај део етнографског проучавања Српског Народа моћи ће се само тако успешно извршити, ако се те појаве из садашњости буду довеле у везу са овим појавама из прошлости. Изгледа нам, да се у опште у животу тих народних слојева неће моћи повући оштра граница између оних појава у њиховој ранијој и оних у садашњој култури; а самим тим постаје јасним и значај археолошког испитивања старосрпске културе за етнографско проучавање садашњости Српског Народа. С тога ови наши прилози имају скоро потпуно једнаку важност како за једну тако и за другу врсту научног проучавања, што у довољној мери истиче и значај њихове публикације на овом месту и у оваквом облику.

Д-р Милоје М. Васић.

Старинар Новог Рѣда год. I.

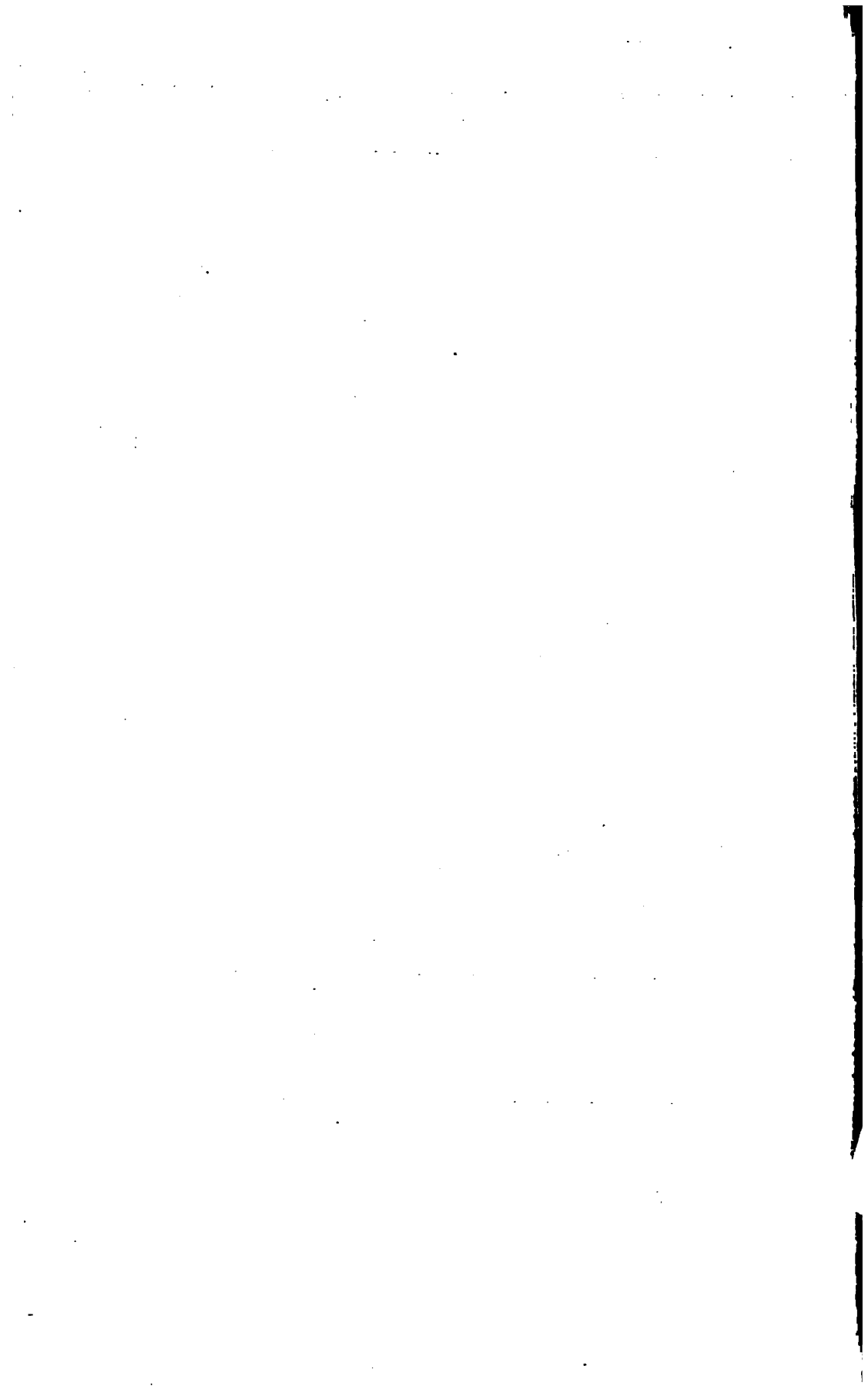
Табла I.

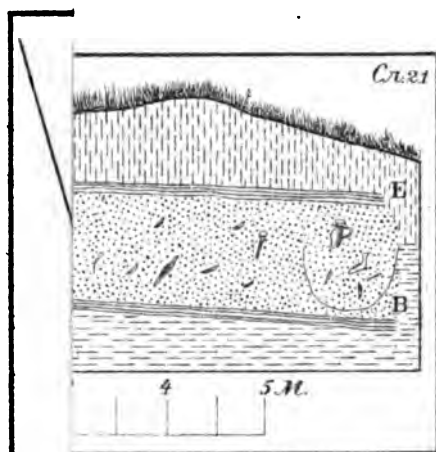
Старинар

1. ГЕОГ

5

СТАРИНАР

ОРГАН

СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

Напомена. Рукопис за другу свеску Старицара Н. Р. Год. I предат је штампарији још око половине Јануара о. г. Због нагомиланости послова и због израде хитних државних наруџбина морало је, поред других публикација, задоцнити и штампање ове свеске Старицара.

Уредништво Старицара нада се, да ће обе свеске II године Старицара моћи бити готове до краја ове године.

Уредништво Старицара.

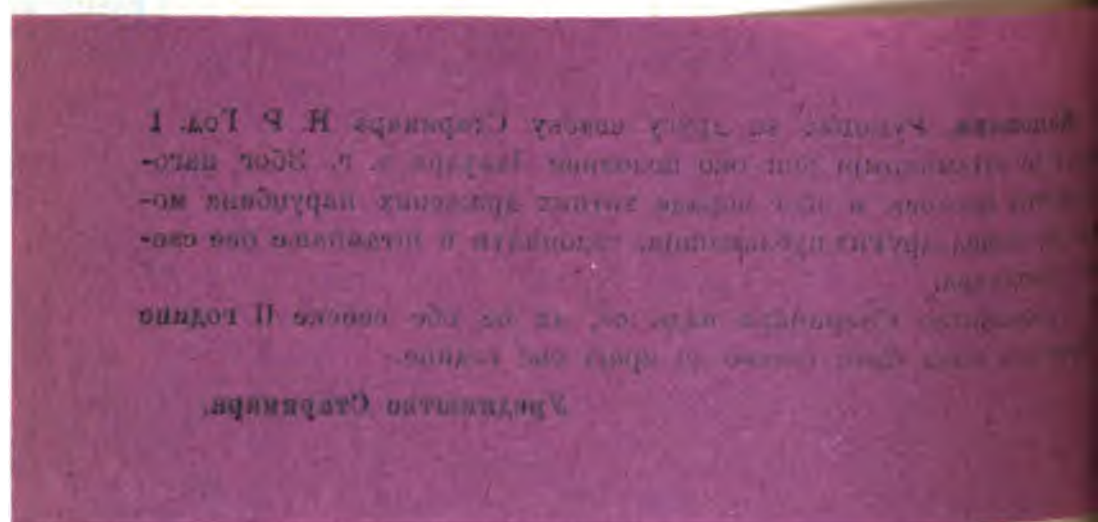
МИХАИЛО ВАЛТРОВИЋ

професор Велике Школе у пензији

БЕОГРАД

Краљевско Српска Државна Штампарија

1907.

у. свк

СТАРИНАР

ОРГАН

СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

НОВОГ РЕДА ГОДИНА I.

1906.

²
ДРУГА СВЕСКА

УРЕДНИК

МИХАИЛО ВАЛТРОВИЋ

ПРОФЕСОР Велике Школе у пензији

БЕОГРАД

Краљевско Српска Државна Штампарија

1907.

СТАРИНАР

Издази у полугодишњим свескама од по 5—6 табака текста са потребним илустрацијама у тексту и на засобним таблама.

Уз Старинар публикаваће се и **Додатак** Старинару, који ће садржавати белешке, кратке извештаје и дописе о наласцима, који су у току дотичног међувремена нађени, као и преглед и оцену стручне литературе, која стоји у даљој или ближој вези са проучавањем старина Балканског Полуострва и суседних земаља. Величина **Додатка** одређиваће се према потреби.

Чланови Српског Археолошког Друштва, по одредби чл. 9. статута Српског Археолошког Друштва, добијају **бесплатно Старинара заједно са Додатком**.

Члан *утемељач* плаћа један пут за свагда 120 дина. или у један пут, или у пет годишњих рокова по 24 динара.

Члан *помажући* плаћа за прву годину чланства 8, а за остале године по 6 динара.

Књижарска цена Старинара са Додатком за целу годину износи 10 динара.

Примљени научни радови за објављивање у Старинару хонорисаће се са педесет (50) динара по штампаном табаку.

Рукописе, сву осталу преписку с уредништвом Старинара као и пријаве у чланство Српског Археолошког Друштва ваља упућивати на адресу *Г. Михаила Валтровића*, професора Велике Школе у пензији, уредника Старинара, *Љубичина улица бр. 36 у Београду*.

Напомена. Друга свеска Старинара *Н. Р. Год. I* слаће се само оним члановима Српског Археолошког Друштва, који су већ положили цео годишњи улог за годину 1906.

НЕКОЛИКИ ПРЕИСТОРИЈСКИ НАЛАСЦИ ИЗ ВИНЧЕ

Преисторијско налазиште у *Винчи* ми смо до сада неколико пута споменули.¹ У свима тим приликама могли смо говорити само о појединим наласцима са тога налазишта, ма да са њега имамо прикупљене многобројне наласке. То потиче отуда, што на томе налазишту нисмо ни до данас успели извршити ископавање, и ако смо, као што ће се и из овог излагања довољно јасно видети, убеђени, да би систематским испитивањем добивени резултати били од великога значаја за целокупно преисторијско испитивање не само на томе налазишту, него и на осталим налазиштима у прилично пространој околној области.

Ми смо већ у XIX Годишњаку (на навед. месту) описали начин добијања налазака с овог налазишта у Винчи. Нашим чешћим одлажењем на само налазиште ради прибирања објеката заинтересовани су већ у јакој мери и становници Винче, који ревностно прикупљају све објекте и доносе на откуп Нар. Музеју. На тај начин прикупља се без мало све оно, што вода из одрошеног брега испере, те више не пропадају објекти, који су дотле били чак и неопажани.

Али није то све, што се до сада постигло овим интересовањем становника Винче у погледу на прибирање остатака преисторијске културе у атару села Винче. Поред овог главног налазишта откривена су уз сарадњу тамошњих сељака још два налазишта у атару села Винче, чији се обим за сада не даје тачно одредити. Једно од тих налазишта налази се на ушћу, на десној обали, Болечке Реке, а друго, на десној страни од друма, који води из Београда за Смедерево, и то на оном месту где се од друма одваја сеоски пут за Винчу. Будуће испитивање имаће утврдити којим периодама припадају ова два налазишта, а сем тога још и то у каквој су вези она стајала према оном налазишту на *Белом Брду* у самом селу, на обали Дунава. За сада се о томе не може ништа дефинитивно рећи.

Ну, најважније и неоспорно најинтересантније налазиште у атару села Винче јесте насеље на *Белом Брду*, чији је културни слој дебео 6—7 метара, а

¹ Види XIX Годишњак (1905) Срп. Краљ. Академије Наука, стр. 258; LXX Глас Срп. Краљ. Академије Наука, стр. 164; 167; 236 итд. сл. 1.

на чијој се површини налазе старосрпски гробови и рушевине од негдашњег манастира Винче.² Географски положај овога налазишта види се на карти у сл. 1 у наведеном LXX Гласу Срп. Краљ. Академије. Детаљан топографски снимак овога локалитета остављамо за другу прилику, а сада напомињемо само толико, да ово насеље лежи на обали Дунава, која је овде уздигнутија, те није могла бити плављена ни за време највеће воде у Дунаву. На југоисточној страни овога налазишта тече Болечка Река, која приличан део терена плави за време велике воде. На северозападној страни налази се данас један рит, у који се излива Дунав; ну, да ли је тај рит и раније, за време тамошњег преисторијског насеља, постојао, није могуће тачно одредити. Као што се из овог описа може видети, налазиште Бело Брдо у Винчи лежи на једном, крајњем изданку, Авале, који у главном са Севера испира Дунав, а са Југоистока Болечка Река, докле се на северозападној страни налази данас један рит.

Г. Д-р Ђиро Трухелка говори³ о сличној врсти насеља, карактеришући их као насеља, која нам „готово никада не представљају чисту неолитску добу, него неки прелазни степен у деба ковина“.⁴ — Ну ово налазиште у Винчи у томе се нарочито издваја из групе сличних налазишта, што на њему није заступљена само једна културна периода, него скоро све периоде почевши од краја неолитског (млађег каменог) доба, па све до у гвоздено доба.

Извесне појаве на овом налазишту веома га тесно везују за културна облича на Југоистоку, као што га опет с друге стране друге појаве везују за Северозапад, а нарочито суседна налазишта у Угарској. С тога ће и стратиграфско проучавање ових културних слојева и њихових налазака пружити поузданијег ослоња за датирање не само оних налазака из Србије, него и оних из суседне Угарске; као што ће се према појединим налазима на овоме налазишту Белом Брду моћи датирати и целокупна станишта, на којима су људи краће време становали те с тога за собом оставили мање културних остатака.

² Упореди Старинар Н. Р. година I, стр. 56, прим. 9.

³ Гласник Земаљског Музеја у Босни и Херцеговини XVIII (1906) стр. 451.

⁴ На томе је месту Г. Д-р Трухелка говорио о насељу *Доњем Клакару*, испод Бос. Брода. — Према опису самог локалитета у Д. Клакару видимо да се он положајем својим слаже са оцим нашим налазиштем у атару села *Глушаца* (округ подрински, срез мачвански), који сељаци називају *Ланилиштем* (XIX Годишњак Академије, стр. 264), докле се овај локалитет код Д. Клакара зове *Ланиште* с тога, што се „ту први пута, када се искрчила шума, садио лан.“ У Д. Клакару нађено је и бронзаних објеката; а наши случајни налази с *Ланилишта* одају јасно карактер бронзаног доба, те се отуда јасно види, да оба ова налазишта припадају истој периоду, коју ми не бисмо означавали као „најстарији одсејек неолитске добе,“ у коју би Г. Д-р Трухелка хтео ово налазиште у Босни датирати на основу керамике.

На овом месту нећемо за сада изнети типолошки обрађен целокупни до сада познати материјал са овога налазишта, јер је он тако многобројан и разноврстан, да је за његову обраду потребно далеко више и времена и простора, него ли што нам сада на располагању стоје. Ну, то за сада није могуће још ни с тога, што нам нови налази пружају ~~нове~~ податке, који модифицирају већ утврђена посматрања. С тога се ми овом приликом ограничавамо само на неколиким налазима, који су с једне стране сами собом значајни, а с друге стране могу послужити као главне тачке, главни моменти, око којих ће се остали налази имати груписати. Ти налази дају се и иначе, без стратиграфских посматрања, мање више приближно датирати, те су још и с тога значајни.

І. О р у ђ а.

Карактеристичне примерке каменог оруђа из Винче описали смо и изнели у својим „Прилозима ка решавању тројанских проблема“, сл. 8 и 9.⁵ Као даљи прилог за боље познавање осталих врста каменог оруђа износимо овде један комад у

Слика 1, која нам представља једну фрагментирану секиру са једном сечицом и челом. Пробушена рупа за држање иде паралелно са сечицом, која је исте ширине као цело оруђе, а није развраћена. Зидови рупе су храпави. Секира је била дуга око 8,5 см.; ширина сечице износи 3,5 см.

Сл. 2 представља нам један камен, фрагментирани чекић, чија садашња дужина износи 11,8 см.; највећа ширина 4,4 см.; дебљина чекића износи 2 см.; а пречник рупе 1,6 см. Горњи је део чекића неокрњен, те је и првобитно био туп; а доњи је општећен, те не можемо поуздано закључивати о његовом првобитном изгледу. — Слични комади нађени су и у Бутмиру⁶ део I, табла XIX, № 12, 15 и 20; део II, табла XV, № 1.

Сл. 3 представља један фрагментирани чекић или секиру, која је сада дуга 7,5 см.; на челу широка 3,5 см., а 3,2 см. висока. Највећа ширина развраћене оштрице износи сада 4,5 см., а првобитно је могла износити до 5 см. Чекић је фрагменат — половина — од некаквог чекића, који се на дру-

Слика 1.

Слика 2.

⁵ LXX Глас Срп. Краљ. Академије Наука, стр. 167 и 168.

⁶ Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien, 1895 и 1898.

гом крају завршавао тупим челом. То се види из тога, што на садашњем челу чекића налазимо остатак некадашње руне за држање. Доцније је покушано да се оштећени комад још једном употреби, те је с тога започета нова рупа паралелно са оштрицом, која није довршена. Рупа је бушена шуљним оруђем, јер се у доњем делу види остатак чепастиг облика; рупа је широка 1,5 см. — Очуваним својим обликом овај се комад даје најпре упоређивати са оним из Троје, *Katalog № 7196*,⁷ с којим има и ту заједничку особину да је дужином нешто повијен према држању.

Бушено камено оруђе неоспорно је својим првобитним постанком млађе од небушенога; ма да се обе врсте могу налазити у истим налазиштима чак и у истим слојевима.⁸ Али код ове врсте оруђа није карактерна ознака само пробушена рупа за држање, него и његов облик, који је од пресуднога значаја за одре-

Слика 3.

ђивање старости (датирање) појединих комада. На основу облика као и на основу налажења таквих облика у другим до сада испитиваним налазиштима можемо наше примерке у сл. 1 и 2 датирати у крај неолитског (млађег каменог) доба, и то оног његовог одсека, који већ стоји под јачим утицајима културе металног доба. Њихово слагање са облицима бушеног оруђа у Бутмиру говорило би за неолитско доба, али њихово налажење на овом станишту у Винчи, које у главном носи тип културе металног доба, опомиње нас, да су такви комади оруђа могли бити израђивани и употребљавани и у познијем — металном — добу. Континуитет у културном животу у нашим пределима за време преисторијског доба узрок је, те се између појединих периода не могу повући

тачно одређене, оштре границе. Ну, како у погледу на културни живот у опште, тако је исто немогуће ни у погледу на поједине културне појаве одредити оштре границе њиховог трајања и њихове употребе. Појединима од њих можемо често пута у главном одредити границу на више, преко које оне не прелазе у даљу прошлост; докле се опет код других појава та граница може одредити на ниже, преко које у потоњем времену нису употребљаване.

Онај први случај, тј. одређивање горње границе, даје се извести у погледу на наш примерак у сл. 3. И тај чекић или секира припада групи про-

⁷ Hubert Schmidt, Heinrich Schliemann's Sammlung Trojanischer Altertümer, Berlin, 1902.

⁸ Упореди „Прилози ка решавању тројанских проблема“ у LXX Гласу, стр. 170.

бушеног оруђа; али на основу његовог облика не смо га сматрати као исто-времен са оним примерцима у сл. 1 и 2. Пре свега у чисто, или бар претежније неолитским насељима, као што је н. пр. Бутмир у Босни, не налазимо такве облике оруђа, докле су опет с друге стране такви облици нађени у Троји поглавито у слојевима II—V насеља, који се слојеви неоспорно морају сматрати као слојеви бронзане периоде, која је тамо трајала од прилике од 2500—1500 година пре Христа.⁹

Главни узрок, због којег морамо тај наш примерак у сл. 3 датирати у бронзано доба, лежи у његовом облику. Као што се и на слици види оштрица је у овога комада развучена, она је шира него ли што је горњи део чекића, а такав облик оштрице баш с тога није погодан за извођење у камену, што је камен крт, и што су ти развучени делови оштрице без довољнога ослоња те се при употреби оруђа лако крпе. Напротив је такав облик оштрице лако појмљив у еластичном материјалу, у жиловом металу, а он је оправдан и самом применом оруђа, како би оштрица била што шира, те већу површину засецала при употреби оруђа. Најпосле до сада су на врло многим местима и у великом броју нађени просеци, који имају исте такве оштрице, али који су израђени од бакра или од бронзе са веома незнатном примесом калаја.¹⁰ На основу тога сматра се као утврђено, да су камена оруђа ових облика постала по угледу на метална оруђа истих облика, што је сасма оправдано.

Према томе камена оруђа ових облика смеју се датирати најраније као савремена оним од бакра и бронзе; а ма да су од камена не смеју се датирати у камено доба. Такви узорци, који су били изведени у металу, могли су још на почетку металног доба у нашим крајевима бити познати становницима Белог Брда; ну непоуздана је доња временска граница, до које је такво камено оруђе израђивано и употребљавано. Ми смо о томе већ на другом месту говорили,¹¹ када смо казали, да се камено оруђе употребљавало у нашим крајевима и после бронзане периоде. Та употреба каменог оруђа у металном добу могла је потећи из два главна разлога: прво што је метал тада ипак био ређи и скупоценији материјал, него ли што је био камен; а сем тога још и из других, обичајних или религиозних разлога. Ну, без обзира на тачније датирање овога комада у сл. 3, његово нам налажење на станишту на Белом Брду јасно доказује, да је то станиште било насељено и у бронзаној периоди, те да се са

⁹ W. Dörpfeld у Troja und Ilion, Athen, 1902, стр. 31.

¹⁰ Упореди Старинар, год. VII, стр. 69 и даље; табла VI, сл. 3 и 4. — О овој културној периоди у опште говорио је и Д-р Тиро Трухелка у Гласнику Земаљског Музеја, у Босни и Херцеговини, књ. XVIII, стр. 117 и даље.

¹¹ LXX Глас Срп. Краљ. Академије Наука, стр. 283.

његу смело очекивати и метално оруђе. Доцнији налаасци то су и потврдили, као што нам то доказује предмет у

Сл. 4, која нам представља једну врсту бронзаног оруђа, коју бисмо могли назвати секиром(?).¹² Секира је фрагментирана, горњи део није очуван, али се на основу других комада са других налазишта даје реконструирати у један део пљоснатог облика,¹³ који је углављиван у држаље.

Слика 4.

Слика 5.

Највећа дужина овога оруђа износи сада 11,8 см.; ширина оштрице 4,6 см.; највећа ширина на прелазу ка делу за углављивање у држаље износи 3 см.

На прелазу из горњег у доњи део овога оруђа налазе се с обе стране узвишени ободи, који се у правцу на ниже сужавају; а ти су ободи служили на то, да би се држаље, у које је оруђе било углављено, имало о шта опирати при употреби оруђа, те да не би оруђе улазило дубље у држаље. Оштрица је пак с тога проширена, да би при употреби засецала у дужу површину.

Оруђе оваквог облика својим постанком млађе је од обичних клинастих, пљоснатих металних секира, али оно ипак припада брон-

заном добу, а сме се означити као старије од оруђа, које је имало на горњем крају по једно удубљење, у које је држаље улазило.¹⁴

Сл. 5 представља нам једно бронзано длето, дуго 10,5 см.; ширина оштрице износи 1 см.; а ширина на горњем крају 2 см.; пречник округле рупе 1,4 см.

Карактеристичне су појаве на овом длету пре свега његова оштрица, која је с једне шире стране конкавна, а с друге конвексна. Удубљење на конкавној страни продужава се и даље у правцу на више, докле се отприлике на горњој трећини висине не изгуби; а дотле отприлике достиже и унутрашња шупљина која се у правцу на ниже сужава. Длето је ливено, његова је површина фасетирана, а

¹² Иначе се овакво оруђе назива и палштабом.

¹³ Упореди нпр. J. Hampel, *die Altertümer der Bronzezeit in Ungarn*, Bd. I. Taf. VI, VII и VIII.

¹⁴ Примерци оваквих секира налазе се у типолошком реду поређани у делу М. Hoernes-a, *Urgeschichte des Menschen*, стр. 376 и даље. — Упореди и A. Lissauer у *Zeitschrift für Ethnologie*, 1904, Heft 5, стр. 547, који датира овај тип секира у „први одсек старијег бронзаног доба“.

на ободу се налазе два хоризонтална паралелна испупчења, која допиру до уздужних испупчења на ужим странама. У унутрашњости шупљине нађени су остаци сагорелог дрвета, од којег је био направљен сап.

Обликом своје оштрице ово је длето слично онима из Угарске.¹⁵

На основу овога егземплара даје се закључити, да је станиште на Белом Брду у Винчи постојало и у бронзаном добу и то у једној од његових развијенијих фаза, као што се опет на основу оне секире у сл. 4 даје закључити, да је то станиште било насељено и у ранијој фази бронзаног доба.

Најзанимљивији налазак на станишту Бело Брдо неоспорно су ови предмети у

Сл. 6 а и б, која нам представља две остве или харпуна од јеленског рога. — Харпун а дуг је 13 см.; а сâм доњи део за натицање у држаље висок је 2 см. Највећа је дебљина на доњем делу и износи 0,6 см. Харпун б такође је дуг 13 см., а сâм доњи део за натицање у држаље дуг је 2 см. Највећа дебљина налази се на доњем делу и износи 0,8 см. Највећа ширина харпуна а износи 2,5 см., а харпуна б 2,2 см. Према томе ови харпуни припадају типу плоснатих, а не цилиндричних харпуна, о којим ћемо типовима мало даље говорити.

Попречни пресек на харпуну а давао би фигуру у облику ниског правоугаоника (2,5 см. × 0,6 см.); докле би попречни пресек на харпуну б дао фигуру у облику елипсе, чија би дужина износила 2,2 см., а највећа висина (на средини харпуна) износила 0,8 см. Од ових облика харпуна зависи и облик њихових врхова, те је с тога врх харпуна а дужи, ужи, али је дебљи; докле је врх у харпуна б краћи, шири, али је тањи.

Доњи део харпуна а, који се на крају донекле сужава, ограничен је с горње стране по једним проширењем, чији је задатак био да при удару харпуна у жељени предмет задржи харпун од даљег улажења у држаље. На харпуну б доњи део је завршен једним шиљастим врхом, који је од харпуна такође одвојен једним незнатним проширењем, које је имало исти задатак као и оно на харпуну а, — али је то проширење на харпуну б одвојено од горњег дела харпуна по једним удубљењем или урезом с обе стране. Ово удубљење било је с тога начињено, да би се при утврђи-

а б
Слика 6.

¹⁵ J. Hampe, на наведеном месту, Bd. I, табла IX, № 7 и 8.

вању харпуна на држаље он могао узицом привезати за држаље, те да се при употреби оруђа оно не би могло из држаља извући.

Према свима овим ознакама смемо сматрати харпун б као бољу практич- нију и савршенију израду, него ли што је онај харпун а. Томе свему придру- жује се још и избор самог материјала за њихово справљање. Харпун а је направљен од једног дела јеленског рога, који је донекле извитоперен, а чија површина није марљиво углачана. Напротив харпун б је начињен од једног правог комада јеленског рога, а има веома добро углачану површину.

Употреба ових харпуна нарочито нам постаје јасна из нашег примерка б као и других њему сличних, које ћемо мало после споменути. — Харпуни су били углављивани у држаље (највероватније од дрвета), у које су улазили доњим крајем до проширења (дакле око 2 см.); харпун б био је привезан за држаље још и узицом, која је обухватала и оне усеке изнад проширења. И харпун а је такође морао бити привезан узицом, која је могла ићи изнад про- ширења на доњем крају. Таквим притврђивањем ових харпуна за држаље по- стизано је пре свега то, што они при удару у жељени предмет нису могли залазити дубље у држаље због проширења на својем доњем крају; а при из- влачењу харпуна нису се они могли извлачити из држаља, јер их је придр- жавала узица, којом су били за држаље привезани. Својим осталим обликом били су харпуни намењени на то, да се својим шиљастим и оштрим врхом (као што је онај у харпуна б) забоду, а посувраћене израсли с обе стране имали су спречити смицање харпуном погођеног предмета. Све те особине овога оруђа говоре за то, да су харпуни (остве) употребљавани за ловљење риба, те да су они били *рибарско оруђе*.¹⁶

За одређивање доба постанка ових наших харпуна потребно је упоредити их са облицима харпуна, који су нађени на другим местима.

Харпуни се појављују још у последњој фази палеолитскога доба (доба не- углачаног каменог оруђа) у *магдаленијену*. Ну ти су егземплари већином од рога севернога јелена, а имају већином цилиндрично стабло, као што су нпр. они из Енглеске,¹⁷ Швајцарске,¹⁸ Немачке,¹⁹ Француске²⁰ и Моравске;²¹ ма да има харпуна који припадају такође још палеолитском добу, али су справ-

¹⁶ Упореди изглед појединих делова „рибарских виљушакa“ у сл. 2 и 3 у *Zeitschrift für Ethnologie*, 1905, стр. 446, о којима је реферисао Krause. Ти делови имају облик наших харпуна.

¹⁷ Moriz Hoernes, *der diluviale Mensch in Europa*, 1903, стр. 62, сл. 19, № 3, 4 и 5.

¹⁸ На истом месту стр. 69, сл. 25; стр. 71, сл. 27.

¹⁹ На истом месту стр. 73, сл. 29.

²⁰ На истом месту стр. 83, сл. 32.

²¹ На истом месту стр. 169, сл. 72.

љени од јеленског рога, а имају пљоснато стабло, као што су они примерци из Француске.²² Ове последње примерке приписује М. Ноегнес ономе добу, када је северног јелена заменио јелен, и које се доба даје уврстити између палеолитског и неолитског доба, али не испуњава познати „хијатус“ између те две велике културне периоде.²³

Обликом својег доњег дела сличан је онај комад из Швајцарске (у наведеној сл. 25), затим онај из Француске (у навед. сл. 32) нашем харпуну б; а на комадима из пећине Mas d' Azil (у навед. сл. 31) служиле су за боље притврђивање у држање руке, које су се налазиле на доњем крају. У свему осталом наши се харпуни разликују од ових палеолитских примерака, као што се и палеолитски примерци од рога северног јелена типично разликују од оних, који су начињени од јеленског рога.²⁴

У млађим културним епохама ово је оруђе такође израђивано и употребљавано; а нама су из ових периода познати примерци из швајцарских накољничких насеља („сојенице“),²⁵ из оног из Северне Италије²⁶ и из Холандије (Maestricht).²⁷ Ну ниједан од ових примерака не даје се типично упоређивати с нашим харпунима.

Наши харпуни имају свој нарочити значај с тога, што су они нађени у области, у чијој близини није до сада нађен ниједан сличан примерак; а по писменом саопштењу Г. М. Ноегнес-а, у Аустроугарској, сем онога палеолитскога из Моравске, није нађен ниједан примерак више.²⁸ Та околност с једне, затим непоузданост датирања најстаријег културног слоја на Белом Брду с друге и најпосле неизвесност у којој су дубини целокупног културног слоја (чија дебелина износи 6 - 7 м.) на Белом Брду ови харпуни лежали с треће стране, нарочито нам отежавају тачније датирање ових наших харпуна. Међутим баш од тога датирања зависило би решавање многих других питања, а међу осталим од њих и онога о односу културе овога нашег и њему сличних станишта према култури у алпјским накољничким насељима; јер нису више тако усамљени по-

²² На истом месту стр. 79, сл. 31, и стр. 84, сл. 33.

²³ На истом месту стр. 84.

²⁴ М. Hoernes, *der diluviale Mensch*, стр. 80.

²⁵ Упореди Robert Munro, *The Lake-Dwellings of Europe*, стр. 46, сл. 10, № 8; стр. 79, сл. 16, № 7; овамо припада и примерак на стр. 131, сл. 28, № 19 из Untersee.

²⁶ На истом месту, стр. 199, сл. 50, № 32; упореди Oscar Montelius, *la civilisation primitive en Italie*, Pl. IV, № 6, који ово насеље датира у бронзано доба.

²⁷ *The Lake-Dwellings*, стр. 305, сл. 94, № 3.

²⁸ У Истри је нађен један харпун заједно са једним гвозденим копљем, упореди *Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien*, Bd. XXXV (1905), стр. [51] сл. 16 № 1; али се овај харпун типски разликује од наших и њима сличних харпуна.

једини научници, који ту културу накољничких насеља Средње Европе доводе у зависност од оне у Дунавској Долини;²⁹ докле је други научници доводе у зависност од оне културе у Северној Италији.³⁰

Ну према целокупној слици, коју смо ми себи на основу досадашњих налазака на Белом Брду о култури на томе станишту могли створити, чији почетак једва да смо ставити ван краја неолитског доба, а извесно у бронзано доба, смели бисмо и ове наше харпуне датирати најраније око прелаза из неолитског у бронзано доба, ако не и у доба развијене бронзане културе. Они би на тај начин били истовремени са онима из Северне Италије, а извесно и релативно и апсолутно старији од оних из швајцарских накољничких насеља, које Sophus Müller датира у главноме у доба бронзане културе тих предела.³¹

Остављајући за сада на страну решавање свих других питања, која стоје у вези са налажењем харпуна на Белом Брду, потребно је ради бољег познавања културног живота у томе насељу скренути пажњу на његове теренске прилике, које су можда у опште биле први и најглавнији узрок постанку и употреби овог оруђа. У ранијем опису положаја овога насеља ми смо нарочито истакли ту околност, да је ово насеље са три стране било ограничено водом, са Севера и Југоистока текућим рекама, а са Северозапада, вероватно и у то доба, ритом. Риболов је према томе био једно од знатнијих занимања тадашњих становника на Белом Брду, а имајући на уму тадашње богатство текућих вода у рибама, лако је појмити, да је риболов пружао веома лак и брз начин прибављања хране. С тога и видимо да се у нашим крајевима баш на таквом једном насељу налазе и харпуне, који су иначе у Средњој Европи нађени у накољничким насељима, чији су становници већ и због самог положаја својих станова (над водом) такође били упућени на риболов. У томе лежи заједничка црта у појави харпуна на Белом Брду и у накољничким насељима у Швајцарској.

Најпосле напомињемо, да је наше мишљење, да харпуне нису служили као оружје за бацање („Wurfwaffe“), као што их означава Sophus Müller,³² него да су они искључиво употребљавани као рибарско оруђе, које је било усађено у дуже или краће држаље, и да се при његовој употреби није из руке пуштало.

И ако сам по себи није оруђе, али једно с тога што је он служио као украс на оруђу, а друго с тога, што је и он од кости, проучићемо на овом месту један предмет, који нам представља

²⁹ Упореди мишљење Zaborowski-јево у M. Hoernes, *der diluviale Mensch*, стр. 96.

³⁰ Sophus Müller, *Urgeschichte Europas*, 1905. стр. 113.

³¹ Упореди *Urgeschichte Europas*, стр. 98, 102, 107 и 113.

³² *Urgeschichte Europas*, стр. 9.

Сл. 7. Највећа дужина очуваног комада износи 2,5 см.; а највећа ширина 1,8 см. Предмет је од јеленоског рога; а на њему се види, да је био у ватри, јер је кост добила мрку боју и нагорела. Доња страна оштећена је, а сем горње очуване стране, налази се још један део с побочне стране, који је марљиво углачан, али није орнаментиран. Тој очуваној побочној страни ближе, а између оба круга у доњем реду налази се очуван један део рупе, која је пролазила скроз; а могла је имати у пречнику 3—4 мм. — На основу свега тога даје се закључити, да је овај предмет део коштаног окова на пласнатој дршци каквог оруђа или оружја као нпр. ножа, бодеза, или, што је још највероватније, мача.

Слика 7.

Ну поред тога што је овај фрагмент значајан по својој намени, он је још већа значајан обликом орнамената, који се налазе на његовој горњој, очуваној површини. Орнаментално поље ограничено је с горње стране трима паралелним, хоризонталним тракама, које су пластично изведене. Очувани делови орнамента јасно нам показују, да је он био сложен од концентричних, пластичних кругова са означеним центрима, који су били у два хоризонтална реда поређани, а око њих је ишла једна таласаста трака.

Овај орнаменат и његову појаву с једне стране у Микени, а с друге стране у Угарској и Халштату проучио је већ Sam Wide у својем чланку „Nachleben mykenischer Ornamente“ на стр. 249;³³ те с тога није потребно нарочито указивати на заједничку подлогу тога орнамента на тим местима. Ну, за нас је овом приликом од особитога значаја датирање нашег егземплара, из којег ће се моћи закључивати и о односу његовом према оним примерцима с једне стране у Микени, а с друге стране у Угарској и Халштату.

Микенски примерци нађени су у гробовима у тврђави, који припадају једној старијој културној фази бронзаног доба, т. зв. добу бодеза.³⁴ То доба претходи добу мачева не само у Микени него и у осталој Европи.³⁵ Међутим примерци овога орнамента налазе се у Угарској на једној специјалној врсти мачева и то на једном делу њихове дршке.³⁶ То су мачеви типа Вв, које Julius Naue³⁷ датира у периоду млађег бронзаног доба у Угарској. Али на

³³ Mitteilungen der k. deutschen archäologischen Instituts, athenische Abteilung, Bd. XXII (1897).

³⁴ Упореди напред Старинар, Н. Р. година I, стр. 17 и даље.

³⁵ Sophus Müller, Urgeschichte Europas, стр. 87 и стр. 90.

³⁶ J. Hampel, die Altertümer der Bronzezeit, Bd. I, Taf. XIV, № 4; Taf. XXV, № 2, 3, 4; Bd. III, Taf. CXCVIII; упор. и Bd. I, Taf. XXIII, № 2.

³⁷ Die vorrömischen Schwerter, München, 1903, стр. 56 и 112.

овом типу мачева налазимо пуно ливену дршку, а од њих су у Угарској старији мачеви са плоснатом бронзаном дршком, која је била оплаћивана дрветом и коском. Ови последњи мачеви припадају Напе-овом типу II а, које он датира у крај старијег или почетак млађег бронзаног доба у Угарској.³⁸ Оваквом типу мачева морао је припадати и овај наш примерак, те би с тога и орнаменат на њему морао бити по својем постанку старији, него ли што су примерци тога истог орнамента на пуно ливеним угарским мачевима типа Вв.

Али релативно већа старост нашег орнамента од оних на угарским предметима дала би се утврдити и стилистичком анализом тих орнамената у Микени, на нашем примерку, на оним из Халштата па чак и на другим предметима који су пореклом из даљих северних предела Европе.

Орнаменат на нашем примерку има исти облик, као што га има и на микенским примерцима, само што је он на овим последњим свагда употребљен за украшавање једне кружне површине, докле је на нашем примерку он употребљен у облику хоризонталних трака. — На наведеним примерцима из Угарске орнаменат је употребљен за украс кружних површина као у Микени, али су поједини саставни делови самог орнамента друкчије размештени. Тако концентрични кругови не леже тамо у најширем делу траком обухваћенога простора, него су слободно распоређени на њиховом отвору каткад само с једне, а каткад с обе стране таласасте траке. — Даљи ступањ дегенерације самога узорнога облика овога орнамента видимо на примерцима из Халштата; јер тамо налазимо место концентричних кругова искуцана испупчења, траке не обухватају својим завојцима само испупчења из два непосредно суседна хоризонтална реда, него поједини од тих завојака прелазе чак и у трећи ред; најпосле и тамо је орнаменат употребљен за украшавање праволинеарних површина у хоризонталним редовима као што је случај и на нашем примерку. — Још већа је тај исти орнаментални мотив дегенерирао на Северу Европе, као што нам то доказују примери на дршкама мачева из Мекленбурга и са острва Sylt-a,³⁹ који припадају, по Montelius-овој хронологији, другој периоди бронзаног доба од 1250—1050 године пре Хр.

На основу свега овога ми видимо, да се овај проучени наш предмет увршћује својим орнаментом у читав један низ сличних појава почевши од Микене на Југоистоку, па чак до острва Sylt-a на Северозападу Европе. Према томе распрострањању овог орнаменталног мотива, који је пренешен заједно са осталим културним тековинама, даје се утврдити и његова релативна старост, тј. он је

³⁸ На истом месту, стр. 21.

³⁹ J. Naue, на наведеном месту, табла XXVIII, № 9 и 6.

неоспорно млађи од оних примерака из Микене, као што је опет с друге стране неоспорно старији од оних примерака из Мекленбурга и Sylt-а. Микенски примерци обично се датирају око 1500 пре Христа, а за оне из Мекленбурга и Sylt-а видели смо, да се датирају од 1250—1050 пре Христа. Између тих година, дакле, између 1500 и 1050 г. пре Хр. смомо датирати наш, затим оне угарске и халштатске примерке. Ако сада узмемо у обзир стилистичке разлике, које смо на примерцима овога орнамента стилистичком анализом утврдили, то ћемо видети, да је наш примерак старији и од оних из Халштата; али да се због извесних појава у примени овога орнамента на примерцима из Угарске и на нашем екземплару не може поуздано одлучити, да ли је наш екземплар и апсолутно старији од оних из Угарске. Ну за нас је овом приликом од важности то, што се на основу свега овога овај наш примерак даје датирати у другу половину друге тисуће пре Христа, и што нам он с друге стране пружа један нов беоцуг у ланцу појава, чији је почетак на Југоистоку а крај на Северозападу Европе.⁴⁰

II. Статуете од печене земље (тераците).

У својем раду „Прилози ка решавању тројанских проблема“ ми смо опширније говорили о статуетама од печене земље⁴¹ са дотле познатих нам налазишта, а том смо приликом проучили и неколике екземпларе из Винче, са Белога Брда.⁴² Све до сада нађене статуете на Белом Брду, изузевши један једини примерак, о којем ћемо овом приликом нарочито говорити, припадају оним типовима, које смо већ раније утврдили и описали.⁴³ И на овима статуетама налазимо представу појединих делова тела, који нам сведоче о томе, да су творци тих статуета свагда хтели представити женску, а не мушку фигуру.

Типу на престолу седећих фигура припадају следећи примерци:

Сл. 8 а, б представља нам један фрагмент (висок 7 см.; највећа ширина 7,5 см.; а 7 см. износи дужина од колена па до задњег дела тела), на којем је очуван доњи део трупа и ноге до колена. На трбуху се виде остаци шака, почем су руке биле у лакту савијене са положеним шакама на трбуху. Представа одећа ограничава се на делове тела испод појаса, где су с преда на крилу представљене косе паралелне линије, које се међусобно пресецају. На странама и

⁴⁰ Упореди и Старинар, Н. Р. год. I, стр. 30 и даље, где су поменуте и друге појаве ове врсте.

⁴¹ LXX Глас Срп. Краљ. Академије Наука, стр. 171 и даље.

⁴² На истом месту, стр. 174 (сл. 12), стр. 189 и даље (сл. 30 и 31).

⁴³ На истом месту, стр. 191.

позади имамо правоугаона поља која су ограничена паралелним вертикалним линијама, а испуњена паралелним хоризонталама. На деловима испод колена налазимо ~~неки~~ **неки** украс као и на сл. 14 из Чаршије. („Прилози“ итд.).

Слика 8.

Од свих до сада познатих нам егземплара овога типа статуета са Б. Брда, ово је најбоље, највећма натуралистички рађен примерак. Њему стоји у том погледу веома блиско примерак у

Сл. 9, на којем је очуван само горњи део доњег дела тела до испод колена. Његова највећа очувана дужина износи 6,5 см., а ширина 5,5 см. — Испод колена налазимо као и у онога примерка у **сл. 8** неколико урезаних хоризонталних и паралелних линија; ну, нарочита им је одлика то, што се на прегачи (упореди „Прилози“ итд. стр. 181 и даље), на левој страни (с гледаоачеве стране), и на средини налазе по два сочиваста узвишења на горњем и доњем делу прегаче. Њихова је појава несумњиво од интереса, ма да јој не можемо наћи право објашњење.

Слика 9.

Сл. 10 а, б представља један фрагмент, (висок 6 см.; највећа ширина 6 см.; а дебелина варира од 1,8—1,2 см.), на којем је у главном очуван труп. Руке су биле представљене кратким патрљцима, а бедра су јако истакнута,

докле су дојке једва приметна узвишења. Орнаменти на оделу на доњем делу тела били су у облику шаховске табле, чија су поједина неизменична поља била испуњена убудима (сличну представу орнамената види на статуети у сл. 25а и на фрагменту суда сл. 46с, у „Прилози“ итд.) На трупу налазимо пред-

Слика 10.

ставу огрлице и накита, који је ношен преко рамена, а они су представљени простим урезаним линијама. (Упореди „Прилози“ итд. стр. 187, где су наведене и остале аналоге појаве).

Потребно је истаћи, да је труп и сувише пљоснато представљен, што нити одговара старијем, већма натуралистичком начину представљања трупа, нити пак размерама на човечијем телу у природи.

Сл. 11 а, б представља један фрагмент (висок 8,5 см.) на којем су сав главе у главном очувани остаци делови тела, или се на основу очуваних дају лако реконструирати.

— На очуваној страни престола налазимо представљену урезану ћопка-

Слика 11.

сту спиралу; а преко леђа иде с десног рамена ка левом бедру једна коса трака. — Карактеристично је, да се на овој фигури не налази представа ногу као ни на оној са Малога Друма („Прилози“ итд. сл. 23, где су наведене и друге аналогije), а тиме је довољно јасно обележен и њен релативно позан постанак.

Типу седећих фигура без престола припада комад, који нам представља **Сл. 12** у свеколикој његовој потпуности. Статуета је висока 6 см. Сама представа људскога тела и сувише је упрошћена; а такви су нам примерци познати и из Јабланице (упореди „Прилози“ итд. стр. 179, где су наведене и даље аналогije), који су такође као и овај наш примерак на задњој страни

Слика 12.

пробушени једном вертикалном руном. Због ове појаве на њима ваља их сматрати као накит у облику људске фигуре, који је ношен нанизан на узицу, као што смо то већ и раније споменули,⁴⁴ а потврду за то наћи ћемо и у једном даљем примерку у **сл. 21**.

— Овоме типу статуета из наших насеља припадају и статуете из *Беотије* које је недавно публиковао *Georgios Sotiriadis* у *Mitteilungen d. kaiserl. deutsch. archäol. Instituts, athen. Abteil. Bd. XXX (1905)*, стр. 124, сл. 5, а донекле и оне из сл. 4 — Беотска статуета у сл. 5, лево, веома је слична примерку из околине Татар-Пазарџика у Бугарској (упо-

реди М. Hoernes, *Urgeschichte der bildenden Kunst*, Taf. III, Fig. 6). Ови нови налази из Беотије интересантни су у толико већма, што су то први примерци статуета овога типа из континенталне Грчке, јер је тај тип био иначе, сем предела на Северу Балканског Полуострва, заступљен још и на Кикладима и у Малој Азији. (Упореди „Прилози“ итд. стр. 179, где се налази наведена и ранија литература о овом предмету). О аналогим појавама из наших и оних беотских налазишта нарочито ћемо говорити другом приликом.

Стојећем типу женских фигура припадају следећи примерци.

Сл. 18 а, б, в представља нам једну статуету (високу 12,3 см.), на којој није очувана глава. На иначе сразмерно добро моделираном телу пада у очи површна представа руку, затим веома спљоштених дојака и кратких бутњача. Између ногу, с преда и позади, налази се по једно удубљење, које дели обе ноге, али се њихове стопале завршују у један округло део, на којем је статуета стајала. Нарочито се јако истиче и претераност у представи задњег дела тела. На статуети нема никаквих других цртежа, сем по три вертикалне паралелне урезане линије изнад дојака на предњој страни тела и групе паралелних вертикалних линија на задњој страни трупа.

Најближу аналогију овој статуети из наших насеља налазимо на оној статуети из Јабланице (*Jablanica*, стр. 22, сл. 57), ма да се на овој статуети

⁴⁴ Miloje M. Vasits, *die neolithische Station Jablanica bei Medjulužje, Braunschweig*, 1902, стр. 31.

налази више детаља у моделирању појединих орама тела (као нпр. стопале и представе чланака на њима). — Грубља је представа људског тела на фрагменту у

Сл. 14 а, б, који је висок 13,5 см. Оштећена је глава, руке, лева страна и доњи део. Поједини делови тела моделирани су сумарно тако, да се добила само приближна сличност с фигуром људског тела, али без довољно потребних детаља. Задњи део тела јако је наглашен, а дојке су представљене ниским узвишењима; слично једно узвишење налази се спреда и на очуваној десној страни у висини колена. Према очуваним траговима даје се закључити, да је и овде постојало једно уздужно удубљење између ногу. Иначе нема никаквих цртежа, који би представљали било накит, било орнаменте на оделу.

Слика 13.

Још је грубља представа људског тела на статуети у

Сл. 15 а, б, и в (висока 6,5 см.), на којој је сем мањих ерозија, оштећен само задњи део главе. На лицу су представљене урезима очи у облику троуглова. На раменима, деловима руку и позади налазе се вертикални и коси урези; а на задњем делу тела такође се налази један вертикалан урез на средини.

Сл. 16 а и б приказује један фрагмент (висок 4,5 см.) без главе, на којем је такође задњи део тела веома јако наглашен.

Сл. 17 а и б представља једну фрагментирану статуету (високу 9 см.), која у сваком погледу одаје веома јаку дегенерацију у представљању људског тела на статуетама. На предњој страни једва се опажају ниска испупчења, која представљају дојке; представа руку је веома онакажена, а бедра су одвише

ниско представљена, али су она скроз пробушена хоризонталним рупицама, докле се на једној руци налази само траг такве рупице. Од цртежа налазимо само косе линије, које се средином тела стичу у углове, а стоје под утицајем представе огрлице, са којом су оне више или мање паралелно повучене.

Сл. 18 а, б представља један фрагменат (висок 6,5 см.), на којем је очувана глава, а можда и један део трупа. Очи су представљене пластички. Од осталих представа на фрагменту нарочито су интересантни вертикални па-

Слика 14.

ралелни урези, који су представљени на потиљку, али се такви урези налазе и на темену. О њиховом значењу говорићемо доцније.

Сл. 19 а, б представља фрагменат (висок 4 см.), на којем се на лицу налазе урезима представљене очи, а испод носа има једно брадавичасто испупчење. На задњој страни има косе паралелне линије, које се по среди стичу у углове; а на доњој страни има још и других уреза другчијега правца.

Међу најинтересантније комаде са налазишта Белог Брда спада следећи фрагменат у

Сл. 20 а и б, на којем је, на жалост, и сувише мали део очу-

ван. Фрагменат је висок 3,5 см.; а на њему се виде остаци руке, горњег дела тела са пластичном представом једне дојке и ниски делови врата. На горњем делу фрагмента, где бисмо имали очекивати фрагментiranу површину од само једнога врата, налазимо ту површину подељену једним удубљењем, чија се површина очувала у првобитном стању без икаквих ерозија, што нам доказује, да су на томе трупу биле представљене две главе са засебним вратовима. Постојање два врата доказују нам и представе две огрлице, око сваког врата по једна, које се спреда и позади завршују оштрим углом. На врату десне фигуре налазимо изнад огрлице још и вертикалне паралелне урезе; а између фигура две вертикалне урезане линије, које вероватно имају да представе већ познати накит, који је висио преко рамена.

Техника израда овога фрагмента има локалан карактер, те се у том погледу не разликује од осталих статуета са наших налазишта. — Напротив новина је то, што се на једном заједничком трупцу налазе представљена два засебна врата, на

Слика 15.

којима су биле засебно рађене главе. Овај за наше пределе нови тип пренсторијских статуета од печене земље заступљен је још само на Кипру,⁴⁵ где та-

кође припада добу металне културе, али се нпр. на острву Роду очувао чак и до класичке архајске епохе.⁴⁶ М. Ноернес, на наведеном месту⁴⁷, помишља на то, да је овај тип статуета могао постати по угледу на статуете, које нам представљају женске фигуре са дететом у наручју, као што су такве статуете нађене и у Микени и Тиринту; али то је мало вероватно.

Слика 16.

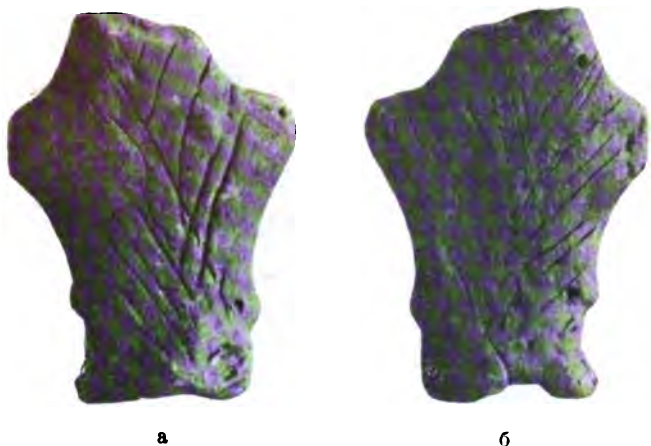
На овом последњем фрагменту, затим на оном у сл. 18, 15 и 13 нашли смо на темену и потиљку, или на прелазу између врата и леђа, паралелне вертикалне урезане линије, које вероватно представљају косу, која је падала чак и на плећа. Таква представа косе налази се и на једном фрагменту из Ја-

⁴⁵ Упореди Moriz Hoernes. *Urgeschichte der bildenden Kunst* стр. 182, сл. 35 и 36.

⁴⁶ August Salzmann, *Nécropole de Camiros*, Paris, 1875, livraison I à IV, Taf. XIV. које Салцман датира у „époque archaïque“.

⁴⁷ Стр. 182.

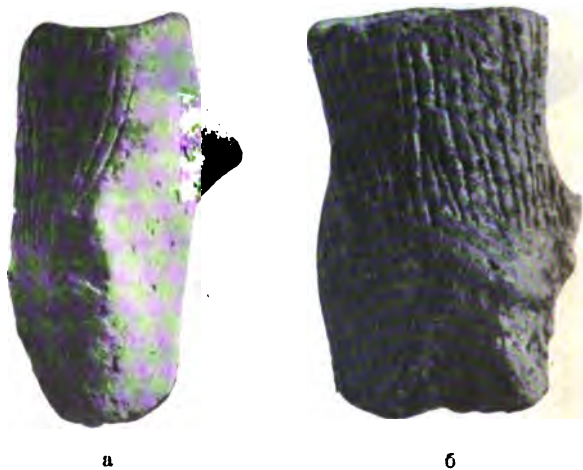
бланице (Jablanica, стр. 18, сл. 48), затим на статуетама из Бутмира (Butmir, Teil II, стр. 23), али се таква представа косе налази и на антропоморфним вазама и статуетама из Троје.⁴⁸ Према свему томе представа косе на преисторијским статуетама има се сматрати као млађа појава на њима.

Слика 17.

Као и код осталих до сада проучених предмета са налазишта Белог Брда, а нарочито оних у сл. 3, 6 и 7, тако је и у овом погледу на статуете од пе-

чене земље са овога налазишта веома тешко извршити ма и приближно тачно датирање појединих описаних егземплара. Ну, имајући на уму већ и до сада речено о датирању појединих објеката са овога налазишта, релативно се дају ове статуете датирати у бронзано доба наших предела, ну опет с додатком, да су неке од њих могле постати и пред крај неолитског доба. Границе њиховог датирања крећу се између статуета са налазишта Чаршије и Малега Друма (упореди „Прилози“ итд. стр. 171 и даље) као најстаријих до сада познатих егземплара с једне, и познатог идола из

Слика 18.

Кличевца, као најмлађег представника једног нарочитог типа преисторијских статуета, с друге стране.⁴⁹ Овом кличевачком примерку слични идоли нађени су при испитивању једног преисторијског насеља *Жуто Брдо* у атару села *Усја*

⁴⁸ W. Doerpfeld, Troja und Ilion, стр. 256 и 380; Katalog № 306.

⁴⁹ О кличевачком идолу упореди и оно, што смо казали у Старинару II. Р. Год. I, стр. 28 и даље.

(срез голубачки, округ пожаревачки), које налазиште припада већ почетку гвозденога доба, као што нам то доказују објекти од гвожђа, који су тамо нађени. На Белом Брду у Винчи нису нађене статуете овога типа, као што нису нађене опет ни други типови статуета на Жутом Брду у Усју; али су у околини Ковина нађене статуете овога типа из Кличевца и Жутог Брда на истом налазишту заједно са статуетама типа на престолу седећих фигура.⁵⁰ Са истог налазишта из околине Ковина има и облика посуђа, који су истоветни са појединим примерцима из Винче, као што има и облика посуђа и орнамената на њима, који су истоветни са онима са Жутога Брда. Ну, о свему томе биће говора другом приликом, а овде само узгред спомињемо ове разнолике појаве, да бисмо показали с каквим је тешкоћама скопчано датирање преисторијских статуета из наших и њима суседних налазишта на обалама Дунава. Сем тога те тешкоће доказују нам још и то, да се на основу самих појединих

Слика 19.

Слика 20.

егземплара ових преисторијских статуета не може с поузданошћу тачније одредити и њихово доба постанка, почем је ипак и сувише велики размак времена — од краја неолитског па до почетка гвозденог доба — којем би се оне могле приписивати, те да се тога ради морају имати на уму још и друге појаве на дотичним налазиштима, које ће нам често пута само у неколико олакшати, али ипак не и обезбедити поуздано датирање.

⁵⁰ Упореди „Прилози“ итд. LXX Глас, страна 178; Moriz Wosinsky, die inkrustierte Keramik der Stein-und Bzonzzeit, 1904; таб XCII, стр. 66; затим Milleker Bódog, Dél-magyarország Régiségleletei, одштампано из „Tört. és Rég. Értésítő, 1905, 3 és 4 füzet стр. 69, сл. 9 а, в; стр. 70, сл. 12 и 14.

Ради бољег познавања овде описаних статуета ваља имати на уму оно, што смо ми у „Прилозима“ итд. стр. 192 и даље казали о строгом и слободном стилу на тамо публикованим статуетама, те ће се видети да међу овде описаним екземпларима нема ниједног, који би био већма натуралистички израђен, него ли најбоље израђени тамошњи примерци. Што се пак тиче односа ових статуета према онима у другим насељима ваља упоредити и оно, што смо ми у „Прилозима“... на стр. 283 и даље казали. — Ну све су ово само узгредне напомене, јер смо намерни у овом чланку изнети само главне објекте, који служе за карактеристику налазишта Белог Брда не хотећи улазити детаљно у све до сада запажене појаве на овом налазишту. То ћемо учинити другом приликом.

III. Предмети разне намене.

Од интереса су и неколики објекти које ћемо овде изнети; намена и употреба неких од њих непознате су нам, али због аналогија на другим налазиштима ови су објекти ипак значајни.

Слика 21.

Сл. 21 а, б. представља једну статуету (висока 4,3 см.), која је потпуно очувана, а припада типу стојећих фигура. На лицу су представљене само очи и обрве, а остало је изостављено. Око врата иде огрлица; на рукама и телу има спреда паралелних вертикалних и косих урезаних линија; а на задњој страни тела, на целој површини, налазе се разнолики цртежи, међу којима се распознаје и спирала.

Ову статуету нисмо убројали међу остале статуете с тога, што је она дужином кроз пробушена (рупа има у пречнику 2 мм.), те је могла бити навијена на узицу или о узицу обешена и ношена као *накит*. Овамо припада и комад из сл. 12, при чијем је опису и објашњењу споменута и ранија литература о овој појави.

Ну примерак у сл. 21 нарочито је важан с тога, што се он има сматрати као посредни члан с једне стране између сличних металних привесака у облику идола из Троје, из другог насеља, дакле бронзане периоде,⁵¹ а с друге стране сличних творевина халштатске периоде у Средњој Европи.⁵² И у овом случају као и код других објеката настаје питање о датирању овога нашег егземплара, које се може кретати између крајњих граница 2500 и 1000 го-

Слика 22.

дине пре Христа, којима припада почетак другог насеља у Троји с једне и почетак халштатске периоде у Средњој Европи с друге стране. Свакако се наш егземпляр са много вероватноће сме датирати око друге половине друге тисуће пре Христа тим пре, што је он израђен од печене зомље, дакле као јефтина замена златних егземплара из Троје, а никако оних бронзаних из халштатскога — гвозденога — доба, када је и у нашим пределима, као што се на основу налазака бронзаног накита сме закључивати, било бронзе у изобиљу.

Слика 23.

Сл. 22 а, б, в представља нам три предмета разног облика, који су такође пробушени целом дужином, те су и они морали служити као *накит*. Предмет в висок је 4 см.; а је висок 5,5 см.; а б је висок 5 см. — Објекти сличнога облика и исте намене нађени су и у Јабланици (*die neolithische Station Jablanica* итд., стр. 34 и даље); наш предмет у сл. 22 в сличан је примерцима из Јабланице

сл. 73—75; предмет а сличан је онима из Јабланице у сл. 70—72; а онај под б сличан је ономе из Јабланице у сл. 83.

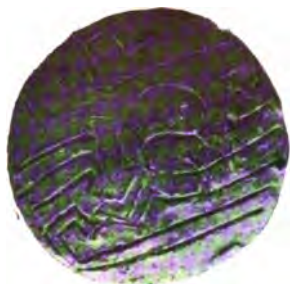
Сл. 23 представља један пршљенак од печене земље (висок 3 см., а највећа ширина на доњем крају износи 5 см.), који има исти облик, као што нам је

⁵¹ Упореди Н. Schliemann, *Illos*, стр. 507; *Troja und Ilion*, стр. 360 и *Katalog* № 5878.

⁵² Упореди М. Hoernes, *Urgeschichte der bildenden Kunst*, стр. 440 и даље.

познат из Троје (Troja und Ilion, стр. 424, сл. 455 с; Katalog № 4197—4199, С 5). На пршљенку нема никаквих орнамената.

Сл. 24 представља један предмет сочивастог облика (чији пречник износи 4,5 см. а највећа дебелина 1,1 см.). Доња страна нема никаквих орнамената; а на горњој страни налазимо представљену један пут двојну урезану спиралу, а три пута урезану ћошкасту спиралу.

Слика 24.

Употреба овог предмета није нам тачно позната; али би се можда он могао објаснити као жиг од земље, којим су поменути орнаменти помоћу боје преношени на тело, као што су такви жигови нађени у Theresienhöhle код Дуина, које М. Ноernes⁵³ назива „pintadera“; али се од њих разликује тиме што на неукрашеној страни нема дршке. — На нашем

егземплару нису нађени никакви трагови од боје, а ни урезани орнаменти нису били испуњени беличастом масом. — С овим нашим егземпларом ваља упоредити примерке из Троје (Katalog, стр. 303 № 8857—8866).

Сл. 25 представља један фрагмент, чија највећа очувана дужина износи 16,5 см.; а највећа очувана ширина 15 см.; дебелина износи 3 см. Фрагмент је сиве боје, од слабо печене земље. На њему се налазе четири потпуно очуване и фрагментирани рупе, неправилне периметрије (чији пречници варирају од 1,8 см. — 2,6 см.), које су, по

Слика 25.

свему изгледу судећи, у мекој земљи пробушене прстом. — Такви су фрагменти нађени и у Чаршији и на Малом Друму па, по тврђењу Г. Косте Васићкића.

⁵³ Urgeschichte der bildenden Kunst стр. 287, сл. 100. — Сличне наласке из Тордона спомиње P. Reinecke у Zeitschrift für Ethnologie, 1902, Heft 5, стр. 246

учитеља, и у Јабланици. Најближу аналогију, ван наших налазишта, познајемо из Троје (Katalog, № 8853 в.). — А. Goetze (Troja und Ilion) назива тројански примерак *решетком* (? Rost), а мисли да је он могао бити употребљен у кухињи као подлога за сушење посуђа.

IV. Антропоморфна ваза.

О антропоморфној вази у нашим налазиштима ми смо опширније говорили на другом месту;⁵⁴ али тада нисмо ни издалека располагали оволиким материјалом, који сада пред собом имамо. Без осталих, раније проучених примерака, имамо данас у збирци Нар. Музеја 27 већих и мањих фрагмената од поклопаца, који су припадали антропоморфним вазама, а који су сви нађени у Винчи,

Слика 26.

на Белом Брду. Неке од тих налазака описаћемо на овом месту, а они ће нам изнети не само нове појаве, него ће нам помоћи да исправимо ранију нашу реконструкцију антропоморфне вазе из наших предела, која је у неким појединостима погрешна.

Сл. 26 а, б, представља један на задњој страни нешто мало оштећени поклопац, који је висок 5,5 см.; пречник отвора износи 6 см., а унутрашња висина 3,5 см. — На лицу је представљен само нос и очи, које су такође пластички представљене. Испод и око очију, а затим и на челу налазе се урежани орнаменти, који имитирају тетовиране орнаменте на људском лицу у природи. На задњој страни такође се налазе траке сложене од паралелно урежаних линија.

С горње стране на поклопцу налазе се две израсли, које стоје вертикално, а нису повијене ка унутрашњости, као што је случај на оним пример-

⁵⁴ Види „Прилози“ итл. у LXX Гласу Срп. Краљ. Академије, стр. 266 и даље.

цима из Тордоша, које смо узели за углед при нашој реконструкцији антропоморфне вазе (упореди „Прилози“ итд. стр. 267 и слика 62 d.) На задњој страни овога поклопца налазе се две хоризонталне рупице (чији пречник износи 4 мм.), кроз које је провлачена узица.

Слика 27.

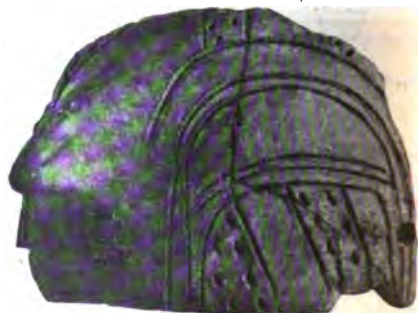
Сл. 27 представља један фрагмент поклопца, који је висок 14 см.; а унутрашња висина износи 9,5 см.; пречник отвора могао је износити 14—15 см. И на овом примерку су нос и очи пластички представљени, а тетовирани украси на лицу репродуковани су урезаним орнаментима. На фрагменту је очувана десна страна поклопца, лева (већим делом) и задња страна недостају.

Сл. 28 представља један фрагмент (очувана висина 5 см.) са представом носа и већег дела леве стране лица. Око је пластичко, а поједине орнаменталне траке испуњене су убодима (упореди и „Прилози“ итд.

стр. 267). Испод спољашњег угла очуваног ока налази се једна пробушена рупица.

Сл. 29 представља један фрагмент, на којем је очуван већи део чела, корен носа, десна израстао и један део темена и потиљка. Највиша очувана висина износи 9 см. Поклопац је био већих размера; поједини орнаментални делови такође су испуњени убодима.

Сл. 30 представља један фрагмент, на којем је у главном очуван средишњи део лица, нос и очи. Фрагмент је висок 7,5 см. Судећи по кривини на унутрашњој страни поклопца очи и нос били су сувише високо постављени тако, да је чело било и сувише ниско. У опште се на овоме фрагменту види јачи ступањ дегенерирања у представи људског лица на овим поклопцима, што говори, као и примена убода за испуњавање појединих орнамената, за његов познији постанак.

Слика 28.

Сл. 31 представља фрагмент (очувана висина 7,5 см.), на којем су у главном очувани исти делови лица као и на оном у **сл. 30**. Карактеристично је за нехат при изради овога фрагмента још и то, што очи нису у истој хоризонтални, него је лево око више од десног.

Сл. 32 представља

један, 9,5 см. дуг, фрагмент, на којем је очуван горњи део чела и десна израстао. Ну овај примерак нарочито је карактеристичан с тога, што се онакве рупице, које смо на примерку у **сл. 26** нашли позади, овде налазе на темени као и на оним егземпларима из Тордоша (*Zeitschrift für Ethnologie*, 1903. страна 455, слика 35 а-с.

Слика 29.

Израда ових рупица, изгледа, имала је двојаку намену. Кад се оне налазе на горњем делу поклопца, то је вероватно, да су кроз њих провлачене

узице које су служиле за то, да се за њих хвата при дизању поклопца са суда. Али, кад се оне налазе позади, као што је случај у **сл. 26**, то је вероватно, да су такви поклопци били узицама прикрјивани за обод суда које су поклапали, јер би се помоћу узице, која би кроз такве рупице била провучена, веома незгодно подизао поклопац са суда. За објашњење тих рупица као напуцавања за привезивање поклопца узицама за суд говоре још и налази обода

Слика 30.

од посуђа, који су такође имали по једну или две такве рупице, као што нам их представља

Сл. 33 а, б, в, који су сви такође нађени на том истом налазишту. На примерку а и б очувана је само по једна таква рупица, а на примерку в једна цела и једна фрагментирана рупица. Ну, облици овога посуђа, сем онога фрагмента в не одговарају замишљеном облику антропоморфне вазе, те је могуће,

Слика 31.

да су на њима били и равни дрвени поклопци, који су узицама привезивани за суд. — Сличну појаву налазимо на златним вазама из трећег гроба у Микени,⁵⁵ само што је тамо место узице употребљена златна жица; а ваља упоредити и сличне примерке из Троје, где се налазе пробушени равни поклопци (Katalog, № 804; упореди и даље наведене примере код сл. 35).

Од интереса је још један фрагмент антропоморфне вазе с тога, што се на њој представа људскога лица није налазила на поклопцу, него на врату самога суда.

Сл. 34 представља нам тај фрагмент (очувана висина 7 см.), који је део обода и врата једног суда. Од представе лица очувано је цело десно, пластички изведено, око и десна половина носа.

Није извесно да ли су била представљена и уста, јер нешто коси положај дубоког хоризонталног удубљења испод носа не говори за представу уста; а сем тога и само удубљење као да је познијег постанка. — Ну интересантна је појава косог испупчења на самој доњој ивици фрагмента, које је украшено удубљењима, те није искључена могућност да је то један део пластички представљене огрлице.

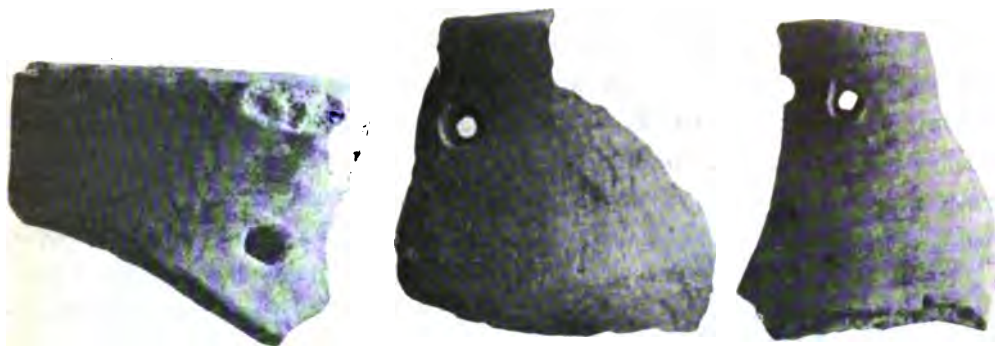

Слика 32.

Представу огрлице налазимо и на антропоморфним вазама из Троје, (Katalog, № 2233, 2234, 2265) која је на тим примерцима, као и на тамошњим статуетама, представљена хоризонтално, докле би на овом нашем фрагменту ишла

⁵⁵ Н. Schliemann, Mykenae, стр. 238 и 239; № 319 и № 322.

тако, да се с преда и позади свршује у оштар угао онако исто, као што огрлицу налазимо представљену и на статуетама из наших насеља.

а

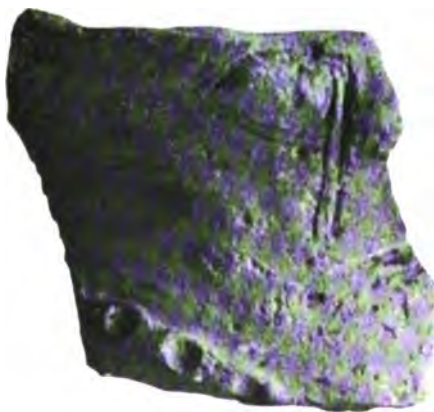
б

в

Слика 33.

Сл. 35 представља један округло поклопац од печене земље (пречник 7,8 см., а висина 4,7 см.), који је на доњој страни раван, а горња је страна конична и завршава се једном веома грубо представљеном људском главом, као што их налазимо и на grubим, познијим статуетама. Тај горњи део служио је у исто доба и за хватање поклопца при отклапању суда.

Овакви поклопци нису редак налазак ни у Троји (Katalog, № 340—349; № 350—356; № 492—494; № 759—803); за поједине од тих примерака Н. Schmidt сасвим оправдано вели, да су поклопци ове врсте употребљавани за антропоморфне вазе, када се на њиховом врату налази представа људског лица. С тога мислимо и ми, да је овај наш поклопац у сл. 35 могао припадати онаквим антропоморфним вазама, као што је онај фрагмент у сл. 34.

Слика 34.

Још раније смо говорили о географској распрострањености антропоморфних ваза,⁵⁶ те с тога није потребно да овде то понављамо. Ну напротив потребно је — јер је од особитога значаја —, истаћи то, да се овим налазима из Винче такође даје утврдити културна веза између наших налазишта с једне и оних

⁵⁶ Упореди „Прилози“ итд., LXX Глас, стр. 270 и даље.

позијих из Средње Европе с друге стране. У ранијем нашем говору о антропоморфним вазама из наших насеља и онима у Средњој Европи и даље на Северу ми смо рекли, да постоје „поуздане етапе и ступњи, који би нас одвели из нашег неолитског доба, у тамошње халштатско доба,“ а поједине од тих појава споменули смо и на овом месту (упореди оно, што смо рекли нарочито у говору о предмету у сл. 6, 7 и 21). Али с друге стране ови примерци антропоморфних ваза са Белога Брда стоје у тесној вези и са ~~примерцима~~ таквих ваза из II—V насеља у Троји; те с тога и ова врста налазака јасно истиче посредничку улогу наших насеља и културе у њима између сличних

Слика 35.

појава на европском Југоистоку с једне и оних у Средњој Европи с друге стране. То посредовање наших насеља још јаче се истиче на овим налазима са Белога Брда нарочито њиховим добом постанка.

Као што смо при проучавању већ неколиких предмета са овог налазишта, а нарочито при њиховом датирању казали, ови налази припадају у главноме бронзаном добу у нашим пределима, те је с

тога потпуно јасно, да се могао одржати континуитет ранијих традиција из неолитског доба у нашим пределима, почем је бронзано доба следовало неолитском добу. Ну за време трајања бронзаног доба у тим нашим пределима морале су постојати културне везе и са културом II—V насеља у Троји, која насеља такође припадају бронзаном добу. За бронзаним добом и у нашим, као и у свима другим пределима у Европи, следовало је гвоздено доба, халштатско доба Средње Европе, у чијој смо културној садржини такође нашли појаве, које стоје у зависности од културних појава у нашим насељима бронзаног доба. Међу те појаве, као што видимо, ваља сада убројити и антропоморфну вазу, која, заједно са осталима појавама, такође утврђује наше раније мишљење, да је један део садржине и обличја културе халштатског доба у Средњој Европи доспео тамо Дунавском Долином преко наших насеља.⁵⁷

V. Посуђе и његови фрагменти.

Поједине појаве на посуђу из Винче, са Белога Брда, ми смо већ раније споменули.⁵⁸ Фрагменти од посуђа најчешћи су налазак и на овом насељу. У Нар. Музеју налазе се сада на стотине прикупљених фрагмената са овог на-

⁵⁷ Упореди Старићар, Н. Р. Год. I, стр. 32 и даље.

⁵⁸ Упореди „Прилози“ итд. LXX Глас, стр. 209, 210, 215, 236, 245, 268 и 273.

лазишта, који су значајни било својим обликом, било орнаментима на њима. Типолошко проучавање овога материјала несумњиво ће дати многобројних важних резултата. Проучавање овога материјала остављамо за доцније, а на овом месту изнећемо само неколико добро очуваних екземплара или фрагмената од посуђа, који се могу сматрати као појаве, које се са мање или више поузданости дају датирати, те нам на тај начин казују, између којих је периодских граница трајало ово насеље на Белом Брду.

Сл. 36 представља нам један фрагментирани пехар (садашња висина 17 см.), са шупљом ногом, као што је и онај пехар из Чаршије („Прилози“ итд. LXX Глас, стр. 265, сл. 59 а, б), при чијем смо опису навели, да су нам најближе аналогичне томе пехару познате из I насеља у Троји. Према томе ми бисмо и ове наше пехаре из Чаршије и са Белог Брда имали сматрати као облике посуђа, који се појављују на прелазу из неолитске у металну периоду, а за датирање најстаријег културног слоја на Белом Брду у то доба, говоре већ и друге, раније проучене појаве на овоме налазишту.

На пехару са Белог Брда оштећена је нога, али се јасно види да је она била шупља. Обод пехара не постаје тањим на својем највишем делу, као на ономе из Чаршије, него је озго равно одсечен. — Земља је веома груба и помешана с крупнијим песком, те је с тога и површина суда веома неравна и без икаквих трагова механичког глачања. Ступањ топлоте при печењу овога пехара био је низак, те су с тога зидови на прелому пепељаво-црнога тона.

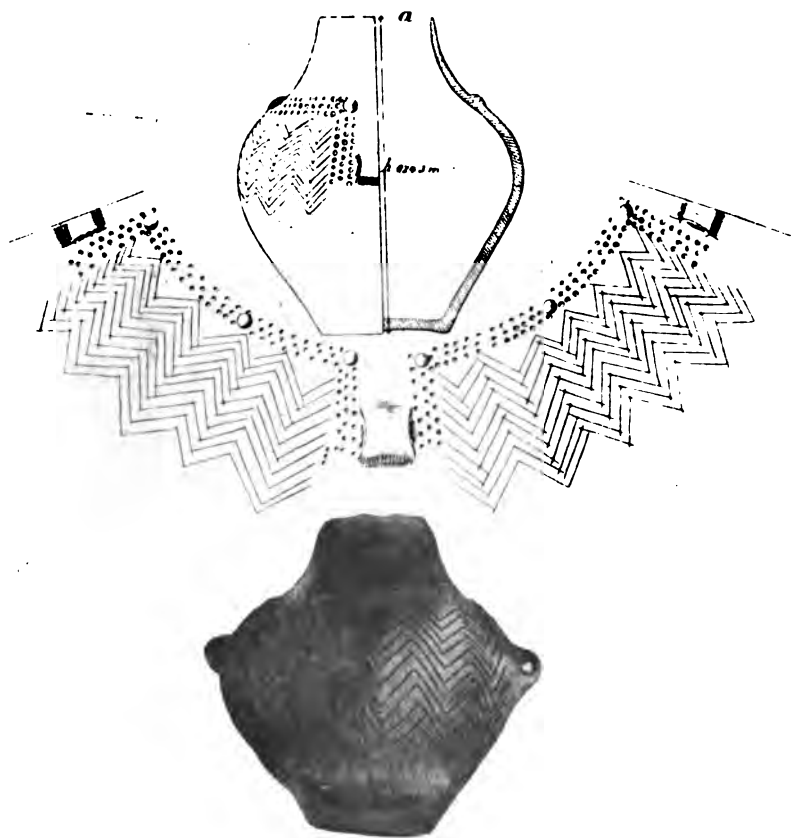
Сл. 37 а, б, в, представља један суд, који је нађен на локалитету *Ушће* (на десној обали Болечке Реке). — Ма да овај суд није нађен на локалитету Бело Брдо, ми ћемо га овде проучити из више разлога, а он се може на овом месту у толико пре навести, што је удаљеност између ова два локалитета (Ушће и Б. Брдо) и сувише незнатна, а сем тога што овај суд припада једној периоди, која је неоспорно заступљена на оба локалитета.

Суд је висок 24,3 см.; с малим изузецима очуван је у целини. Суд је направљен од средње пречишћене земље, недовољно печен, а површина му је механички углачана. Својим обликом суд је сличан једном суду из тела (tell) Мечкура код Филипопоља у Тракији, који је нађен око једног гроба, где су

Слика 36.

нађени и предмети од *бакра* и *гвожђа*.⁵⁹ Ну посуђе таквог облика налазимо из далеко ранијих периода на Кикладима,⁶⁰ које R. Dussaud и C. C. Edgar сматрају као најстарије тамошње земљано посуђе приписујући га *енеолитској* периоди. Ови егземплари са Киклада слични су донекле нашем суду с *Ушића*

Слика 37 а, б, в.

и својим орнаментима, али је ипак орнаменат, на нашем суду модифициран. — Због облика ушица на оном посуђу са Киклада мисли Dussaud, да је то

⁵⁹ G. Seure, A. Degrand, Exploration de quelques tells de la Thrace, у Bulletin de correspondance hellénique, XXX année (1906), стр. 395, са. 29.

⁶⁰ R. Dussaud, la civilisation préhellénique dans les Cyclades, у Revue de l'École d'Anthropologie de Paris, XVI année (1906), IV, стр. 107, са. 37. — Упореди Excavations at Phylakopi in Melos, conducted by the British School at Athens, London, 1904. стр. 83. слика 67.

посуђе постало по угледу на старије посуђе од камена;⁶¹ али наш суд ипак се не може доводити у зависност од каменог, него од металног посуђа, као што ћемо то одмах показати.

Целокупна орнаментика на овоме суду даје се поделити по својем значењу на двоје; прво је подражавање појавама на металном посуђу, кад је оно састављено из појединих делова, који су јексерима притврђени једни за друге. Овамо спадају пластичка испупчења (којих има 6, а налазе се на прелазу од рамена ка врату), затим и три реда плићких округлих удубљења. Како она испупчења тако и ова удубљења својом представом подражавају главице јексера на металном посуђу.⁶² Други део орнаментике има чисто орнаментално значење, а овамо спадају хоризонталне паралелне цик-цак линије, које су с три стране обухваћене оним

Слика 38.

плитким округлим удубљењима. Према овоме овај суд је украшен на један нарочити начин, о којем смо ми већ говорили (упореди „Прилози“ итд. стр. 285 и даље), те га треба приписати *Hoernes*-овом „Rahmenstil-у“. — На сличан начин украшено посуђе налазимо и у *Троји*, у II—V насељу, од којих је најлепши примерак онај у *Katalog* № 2304. — Према свему до сада реченом о овом суду даје се он датирати у *бронзано* доба, а тиме је и само налазиште *Ушће* довољно јасно и поуздано датирано.

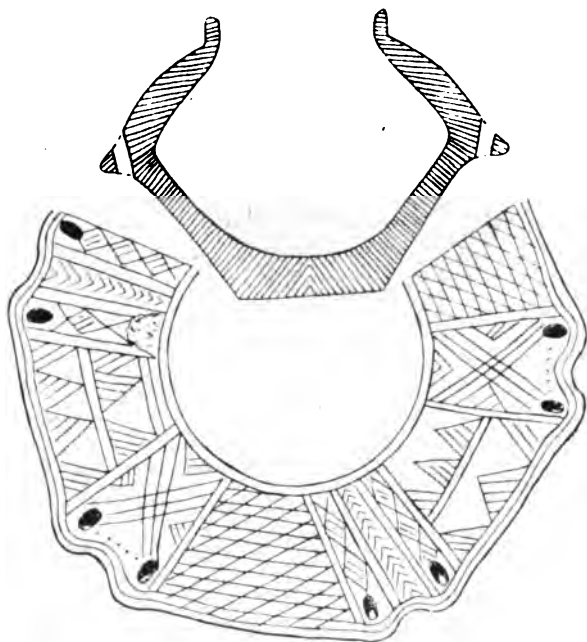
⁶¹ На наведеном месту, стр. 107: „Donc on y sut tailler des vases dans la pierre et le marbre avant de savoir préparer et sécher l' argile“. — За слично посуђе из *Тордоша* упореди Paul Reinecke, *Zeitschrift für Ethnologie*, 1902, Heft. V, стр. 245.

⁶² Као што је ипр. онај бронзани суд из *Ирске*, Sophus Müller, *Urgeschichte Europas*, стр. 134, сл. 116. — О сличним појавама на земљаном посуђу са локалитета *Аспис* код *Аргоса* у *Аргониди* упореди W. Vollgraff, *Fouilles d' Argos, Bulletin de correspondance hellénique*, tom. XXXI (1906), стр. 10, сл. 5; стр. 25, сл. 39. Vollgraff је нарочито истакао зависност керамичких производа с *Асписа* од металног посуђа; он је у томе погледу био чак и сувише конзеквентан, као што се даје видети из његовог извођења на стр. 19.

Сл. 38 представља фрагмент (највећа очувана висина 16 см.) од једног суда са веома пространим устима, чији је један део такође очуван. И овај је фрагмент нађен на „Ушћу“, а има исте техничке особине као и онај суд у

сл. 37. И у погледу на орнаментуку у главноме се слаже с њим, али је орнаментално поље украшено косим паралелним линијама, које се међусобно пресецају градећи тако ромбична поља.⁶³

Слика 39 а, б, в.

Сл. 39 а, б, в, представља нам један судић (висок 5,2 см.) са Белога Брда, који је само на ободу нешто окрњен и са незнатним ерозијама на горњој површини. Већ и по самом облику овај суд је занимљив, јер је при дну ужи него ли на устима, а трбух му је веома обиман.⁶⁴ Из тога облика као и због тога, што се на оштрој ивици трбуха налазе дијаметрално распоређена четири пара руница, кроз које се може узица провући, — даје се закључити, да је посуђе таквог облика вешано о узице.

Горњи део трбуха, или веома пространог рамена украшен

је разним орнаменталним мотивима, који се симетрично налазе распоређени у засебним пољима. Поља су радијална, кад ужа кад шира, свагда су једна од других одвојена танком траком, коју сачињавају две паралелне урезане линије. У пољима налазимо мотив ромбова, вертикални низ угластих линија које паралелно

⁶³ О овоме орнаменталном мотиву упореди Старићар, Н. Р. Год. I, стр. 6, као и тамо наведену литературу.

⁶⁴ Сличан облик има један суд из Ленђела, упореди М. Hoernes, *die neolithische Keramik aus Oesterreich*, на навед. месту, стр. 11, сл. 16; даље из Бутмира (М. Hoernes, *Urgeschichte der bild. Kunst*, Taf. VI. № 12 и 14).

теку, затим по два хоризонтална реда равнокраких троуглова, који су испуњени косим урезима; даље је поље подељено трима паралелним дијагоналама, између којих се налазе опет равнокраки троугли и најпослед хоризонталне и косе паралелне линије, које се међусобно пресецају правећи ромбична поља. — И ако је веома јасна творчева тенденција, да симетрично украси дату му површину, то му ипак није пошло за руком, јер поједина наспрамна поља нису исте величине.

За сада нам није могуће указати непосредне аналоге појаве овом нашем егземплару, ма да се за поједине његове орнаменталне мотиве могу наћи аналогije. Тако на једном поклопцу из Троје (Katalog № 2459) из II—V насеља налазимо такође исти систем поделе орнаментираног простора на широка радијална поља, од којих је једно такође испуњено ромбичним пољима, која праве паралелне косе линије које се пресецају. Сличне траке налазимо и на двема кипарским вазама из Аламбре (Perrot-Chipiez, l'histoire de l'art, tom. III, стр. 686, сл. 487 и 488), на којима налазимо и вертикалне низове ромбова, као и на нашем суду. — У многим погледу интересантне су и појаве на једном суду са Асписа (код Аргоса, Vollgraff, на навед. месту, стр. 21, сл. 24).

По свима до сада споменути особинама на овоме суду смо га датирати у бронзану периоду.

Сл. 40 приказује нам једну тракасту ушицу (највећа очувана висина 8,5 см.) са Белог Брда, која је нарочито карактеристична због својегностраног удубљења средином горње површине. Аналоге ушице налазимо на једном суду од алабастра из IV гроба из Микене (H. Schliemann, Mykenae, стр. 283, № 356). Налажење оваквих ушица у Микени с једне, њихова велика сличност с нашим егземпларом с друге и најпослед све до сада утврђене појаве на налазишту Бело Брдо, које га карактеришу у главном као насеље бронзаног доба, оправдавају и датирање овог нашег примерка у бронзано доба, у другу половину друге тисуће пре Христа. Овакве врсте ушица из Тордоша спомиње P. Reinecke,⁶⁵ доводећи их у зависност од узора међу југоисточним вазама од камена, а сматра их као узоре т. зв. ansa lunata неолитског доба у Средњој Европи. Ну, још на овом месту морамо узгред напоменути, да, поред осталих аналогних појава у Тордошу и Винчи, и облик ове ушице као и

Слика 40.

⁶⁵ Zeitschrift für Ethnologie, 1902, Heft. V, стр. 245.

налажење металних објеката на оба налазишта,⁶⁶ доводи у оправдану сумњу датирање Тордоша у неолитско доба. Напротив изгледа већма вероватно, да су Тордош и Бело Брдо истовремена насеља; ну, о томе ће бити другом приликом нарочито говора.

Сл. 41 представља један фрагмент (садашња висина 6 см.), на којем је очуван део обода, врата и трбуха суда. Од орнамената налазимо на оном делу суда између трбуха и врата групе ширих, а плћних удубљења, која су на површини светлија од остале површине суда, те тако подсећају на начин извођења орнамената техником „удубљивања орнамената“ и „сликаних“ орнамената (упореди „Прилози“ итд. у LXX Гласу, стр. 211 и даље; затим стр. 237 и даље).

Слика 41.

Ну за нас овом приликом има нарочитог интереса сам облик суда, од којег је овај фрагмент; такви су нам се облици на другим налазиштима очували у целини. На њему је нарочито карактеран део између трбуха и врата, који чини утисак, као да је један шири суд стављен у други ужи, па онда тај облик подражаван на једном истом суду, који је исцела рађен.⁶⁷

Посуђе сличног облика сусрећемо на налазишту Дубовац у јужној Угарској (упореди карту сл. 1 у „Прилози“ итд), који лежи на левој обали Дунава према Кличевцу;⁶⁸ затим, опет у Јуж. Угарској у околини Бовина,⁶⁹ па и даље уз Дунав код Szegemle-a⁷⁰ код Баје, затим на налазишту код Nagcsz-a,⁷¹ у комитату Толна. Опет из Дунавске Долине, из Североисточне Србије (вероватно област око Кладова) познат нам је један екземплар овог облика посуђа, који је био висок до 60 см., и на којем се као орнамент налазио карактеристични меандар.⁷² Даљу везу са Југоистоком представља нам онај екземплар

⁶⁶ За Тордош упор. на истом месту, стр. 246.

⁶⁷ Место оваквог начина поставка овог судног облика G. Seure (Bull. de corr. hellén. 1906, стр. 431) замишља, да је лончару послужио као узор суд постављен на једно постоље; упор. тамошње слике 71 и 72.

⁶⁸ M. Wosinsky, die inkrustierte Keramik, Taf. XCVI.

⁶⁹ На истом месту Taf. XCI.

⁷⁰ На истом месту, Taf. LXIX, а донекле и Taf. LXVIII.

⁷¹ На истом месту, Taf. LIV.

⁷² Поменути суд налазио се овде у Београду као својина једног овдашњег трговца, који га је купио од једног скупљача старина из Кладова. По причању, суд је био нађен у Прахову код Радујевца; али је далеко вероватније, да је он нађен у околини Кладова, где смо још раније констатовали преисторијска насеља. — Сви покушаји да се овај суд купи за збирку Нар. Музеја остали су без успеха, јер је његов сопственик очекивао да ће на

са „Плоске Могиле“, који је на наведеном месту публиковао G. Seure. Тај суд нађен је са предметима од гвожђа (на нав. месту стр. 431), те је с тога омогућено и тачније датирање овог облика посуђа у североисточним пределима Балканског Полуострва и њима суседних области. Овај наш екземплар не само обликом суда, него и за то посуђе карактерним орнаментом даје се упоређивати са познатим посуђем тога облика у Северној Италији,⁷³ које припада старјим периодама тамошњег гвозденог доба.

Од важности је, дакле, појава да се у читавом низу преисторијских насеља, пре свега у Тракији, а затим почевши од Кладова у Србији па све до комитата Толне у Угарској, поред Дунава налази исти облик суда, који (као нпр. онај из околине Кладова) има чак и исти карактерни орнаменат — меандар — као што га скоро стално налазимо на примерцима из Сев. Италије. Не може се спорити да су споменута насеља на Дунаву стајала у међусобним културним везама, те је отуда лако и објаснити појаву овог облика посуђа у свима њима. Ну тешко је објаснити сличност између оних појава у Сев. Италији с једне и ових у Дунавској Долини с друге стране, јер нам за сада нису позната налазишта, која би се и у погледу на ове пределе могла означити као посредници. Додуше S. Müller (Urgeschichte Еугорас, стр. 138) вели, да се и у Источној Угарској и Ердељу, огледају утицаји халштатске културе, која је овамо из Сев. Италије пренела извесне културне тековине у времену млађег бронзаног доба; али се то тврђење тешко може одржати пред оном великом разликом, која постоји између културних остатака тога доба из Дунавске Долине и оних из Сев. Италије. Сем тога ми не увиђамо узроке, са којих не би могла и Дунавска Долина стајати у сталној вези са оним културним центрима на Југоистоку, у чију зависност S. Müller доводи и културу овога доба у Сев. Италији. Напротив, између европског Југоистока и Дунавске Долине, као што знамо, постојале су културне везе и у далеко ранијем добу; а баш за бронзано доба налазимо међу овим објектима са Белог Брда као и оних из кличевачке некрополе (упор. Старић, Н. Р. Год. I. стр. 1 и даље) врло много примера тих не само јаких, него и сталних културних веза између Југоистока и Дунавске Долине.

Сем тога за нас је од особите важности датирање овога фрагмента у сл. 41; јер из свега овога, што смо казали о појави посуђа истог облика на другим местима, а нарочито оног у Тракији и Сев. Италији, излази да овај фрагмент морамо

страни добити баснословну цену, те га је, као што чујемо тамо негде и продао. Такви случајеви нису ретки у Србији, а они нам најбоље доказују неопходну потребу доношења закона о старинама, чији је пројект већ давно израђен.

⁷³ O. Montelius la civilisation primitive. Serie B. Pl. 53, 12; Pl. 75, 10; Pl. 93, 2 итд.

датирати најраније у прелазно доба између бронзане и гвоздене периоде, ако не чак и у прво време ове последње. Тај фрагментат сматрамо као најпоузданији податак, који нам је за сада познат, а на основу којег се с великом вероватноћом сме закључити, да је насеље на Белом Брду у Винчи својим трајањем допирало до гвозденог доба у нашим пределима.

* * *

Објављивањем ових налазака из Винче, нарочито са њеног локалитета Бело Брдо, жеља нам је била да бар поједине из читавих група људских израђевина са тога налазишта изнесемо пред стручњаке, те да на тај начин истакнемо свуколику важност овога нашег налазишта, чији се значај за преисторијско испитивање у области Дунавске Долине данас још не може тачно проценити. У колико је нама познато до сада у тој области није откривено ниједно налазиште, које би дало не само тако многобројне, тако разнолике, тако разновремене, него и тако важне наласке као што их је до сада дало ово налазиште у Винчи.

Ну баш тај карактер овога налазишта најбоље и најјасније нам доказује како су нам и сувише недовољно познате преисторијске културне прилике у нашим и њима суседним пределима. Сасвим је природна последица тога непознавања и оскудица детаљније разрађене систематике за сређивање појединих културних појава тога доба.

Као намерно појављују се ови налази из Винче да би разноликошћу појава на себи осујетили досадашњи рад читавог низа научника.

У овом нашем излагању ми смо се често пута позивали на аналоге појаве из наших раније проучаваних насеља; али то је само један и сувише мали и незнатан део заједничких појава, које се налазе и на њима и на овом налазишту у Винчи. Далеко је већи број заједничких им појава остао непоменут; а после тога факта настаје питање, да ли у опште смо и даље сматрати та раније проучена насеља као насеља неолитскога доба, кад с друге стране исте такве појаве налазимо и на овом насељу у Винчи, које смо морали датирати у главном у метално доба. За наше пределе и њихова најстарија до сада позната налазишта веома је важно решење питања, да ли су то у опште најстарији до сада познати трагови, које је живот људски за собом оставио; а ако то нису, каква је била културна садржина људског живота у тим пределима пре тога времена, ако га је ту у опште и било. Или ће се, можда, и даљим испитивањем моћи утврдити, да су најстарија људска станишта у нашим и њима суседним пределима постала под истим културним условима и приликама, под којима је постало и најстарије насеље у Троји, за које су тамошњи

наласци довољно јасно утврдили, да оно не припада чистом неолитском добу (упореди „Прилози“ итд. стр. 279), него да је своју културну садржину добило од неке друге, више културе металнога доба.

У том последњем случају наша проучена насеља имала би се убројити међу она насеља на ушем Југоистоку, у којима се такође не даје повући оштра граница између камене (неолитске) и металне периоде, те би се на тај начин и она дала означити као противност оним насељима у средњој и северној Европи, где је постојање неолитског доба као таквог неоспорно. Од дефинитивног правилног решења о односу ових наших најстаријих насеља према онима на ушем Југоистоку зависи у првом реду правилност у датирању појединих културних појава у њима; јер ако су она стајала у сличним приликама као и она на Југоистоку, то ћемо и аналоге и идентичне појаве у њима имати сматрати без мало као савремене са онима на Југоистоку, а тиме би се обим т. зв. *јегејске културе* имао у правцу према Северу проширити у најмању руку бар до Дунавске Долине, а не ограничити само на обале и острва Јегејскога Мора. Таквом схватању морало би се наћи оправдања и у познијим преисторијским епохама, јер је познато, да једном од културе освојена област, не престаје више бити стално изложена културним утицајима из јачих центара.

Ну с друге стране опет не даје се спорити ни то, да се на периферији ове простране културне области појављују и мање или веће разлике које су само природна последица локалног самосталог развића, ну свагда под директивом сталних утицаја из јачих културних центара.

Овим неколиким напоменама завршује се наш говор о овим налаасцима из Винче. Напомено су општег карактера, који је последица општих прилика на пољу Преисторије. Што је то тако није мала кривица ни до држава, које својим границама обухватају пределе Дунавске Долине и осталог дела Балканског Полуострва; јер у неким од њих до сада је преисторијско испитивање било већином у рукама љубитеља старина, у другима се опет тек отпочело, а у трећима се још и не мисли на то. Дефинитивна решења врло многих и значајних преисторијских проблема зависе од тачног познавања преисторијских прилика у североисточном делу Балканског Полуострва, а баш у томе и лежи свеколики значај преисторијског испитивања у дотичним пределима.

Др. Милоје М. Васић.

РИМСКА ГРОБНИЦА У СЕЛУ БРЕСТОВИКУ

Садећи шљиве у своме шљивику, у пролеће године 1895., тежак Вукашин Милосављевић, у селу *Брестовику* (срез грожански, округ смедеревски), наишао је, при копању јама, на свод и зидове једне римске гробнице. Донекле откопану гробницу видео сам последњих дана месеца Априла, а првих дана месеца Септембра 1895. год., откопана је сва о трошку Народног Музеја.

Гробница лежи јужно од Вукашинове куће, на једној узвишици до које се шљивик пење и на којој сад штрче оgrade и крстаче данашњег сеоског гробља.

Један сељак причаше да су пре више година гробари, копајући раку за сахрану једног детета, на томе гробљу, такође наишли били на један свод под земљом, те тако били принуђени да за раку друго место потраже.

Гробницу састављају више простора разнога облика, који се испред главног њеног дела на свод, у којем су ковчези за сахрану, ређају од Запада на Исток. Са Истока се ступало у гробницу.

Њен просторни распоред показује нацрт на **табли IV. сл. 1.** Ту се виде три правилна простора, скројена и сложена према римском погледу на смрт и с њоме спојене обреде и обичаје у почаст и спомен покојнику.

Први, скоро квадратни део гробнице, по служби својој најглавнији је простор, јер се у њему сахрањивало. На то су у њему спрењена три ковчега. Покривен је озго ваљкастим сводом.

У другом, исто тако, скоро квадратном простору, који на својој северној и јужној страни има по полукружно удубљење — нишу —, вршени су посмртни обреди. Он није имао ни таванице ни крова.

Трећи, дугуљастог облика простор, са четири стуба, био је предверје, улаз. Стубови су јамачно носили таваницу и кров. У то предверје водио је по малој узбрдици пут, који је лево и десно, у дужини од четири метра, био ограђен зидом.

Архитектонски склоп ове гробнице, који је на првом месту требао да одговара потребама посмртних обреда, смишљен је и изведен с рачуном на отмен утисак. На то су му служиле камене статуете и по зидовима насликани

украси. Друга, оваквог или сличног облика гробница, до данас у Србији није нађена. Само се зна за ковчеге од опека и од камена (саркофаге), који су били под земљом.

Гробница је зидана од опека разних мера и од простог, ломљеног камена беличасте и модрикасте боје. Но опека је много више употребљено но камена. Малтер је у зидовима крупнозрнаст и између опека толико дебео колико опека. С лица су зидови превучени танким малтером — лепом —, који је углачан и носи насликане украсе.

Простор за мртваце, са већ наведена три ковчега, мери у дужину 3·175 м., у ширину 2·60 м., а у висину до у врх сводног темења 2·70 м. Свод му је полукружан, а дебео 0·30 м. У западном зиду тога простора има мало удубљење — ниша —, чији полупречник мери 0·40 м.; а у источном су улазна врата са по једним узаним прозором од камена, с лева и десна. Довратници, надвратник и праг — рагастов, вратни оквир — у врата од грубог су, жутог, тесаног пешчара. Довратници су високи 1·58 м.; врата су изнутра висока 1·74 м., а с пола у оквиру своје мере 1·58 м. у висину, а 0·76 м. у ширину.

У прага и надвратника има на њиховом северном крају по једна округла јамица у којој су се кретали чепови од вратног крила. Доња јамица мери у пречнику 0·05 м., а горња 0·11 м. У јужном довратнику издубљен је жљоб у који је хватао језичац од браве. Шупљина његова мери 0·055 × 0·045 м. А у северном довратнику истесано је горе и доле, на потребном месту, по једно удубљење у које су улазили вратни кушац кал су врата отворена била. Та удубљења мере по 0·27 м. у ширину, и по 0·14 м. у дубину. — Вратно крило било је према томе од дрвене грађе, од талапа.

Патос у тога простора грађен је од бетона — од смесе креча и ситних комада опека (*opus signinum*). Слој бетона дебео је 0·06 м.

Ковчези су зидани од опека. Како се из нацрта основног распореда гробнице види, два се ковчега пружају од Истока на Запад, а један од Севера на Југ. Нису једнаких мера. Онај уз јужну страну простора положени, дугачак је 1·77 м.; широк 0·53 м., и дубок 0·70 м. Узглавље за мртваца — до благе косине подигнут комад патоса — израђено је на његовом источном крају. Други с овим описаним паралелно, уз северну страну простора положени ковчег, мери у дужину 2·15 м., у ширину 0·55 м., а у дубину колико и први, 0·70 м. Узглавље је у њему на његовом западном крају. У трећега ковчега, поред западне стране простора, дужина је 2·00 м.; ширина 0·48 м., а дубина опет 0·70 м. Узглавље је у њему на његовом северном крају. Ковчези су споља и изнутра малтерисани малтером, у којем је помешана туцана опека, те је с тога

ружичасте боје. Затворени су били озго земљаним печеним плочама, које су упадале у жлеб начињен дуж унутрашњих ивица у зидова ковчега.

Опеке у ваљкастом своду дугачке су 0·345 м., а дебеле 0·048 м.; у зидова ковчега дугачке су 0·38 м.; широке 0·14 м., а дебеле 0·035 м.

Простор с ковчезима нађен је скоро пун земље, када је године 1895 откопан гробница. Свод му је на његовом западном крају, изнад мале нише, раније проваљен, извесно ради плачкаања, те је тако земљи и влази дато било маха да исквари већи део лепа и сликаног украса на њему.

Два ниска степена (један је висок 0·06 м., други 0·08 м.) воде из овог простора у онај други, одређени на вршење посмртних помена, а чији патос лежи за 0·16 м. ниже од патоса првог простора, те је отуда праг у врата, споља висок 0·30 м.

Овај други простор пада у очи својим обликом који му дају удубљења — нише. Њима је увећана запремина његова; унешено је више промене у архитектонском смислу и одговорено је јаче удобној употребљивости тога простора. Будући без крова, те изложен непосредном утицају атмосферских чинилаца, простор је тај у удубљењима својим давао посетиоцима гробнице подесна скло-ништа и места за миран одмор.

Дужина његова — узета у правцу од Запада на Исток — мери 4·26 м.; ширина му између правих зидова износи 3·00 м., а из једног удубљења до у друго, 6·30 м.

Зидно градиво је опека са грубим малтером, чији су слојеви толико дебели колико опека. На местима где је са зида оба удубљења отпала спољна превлака од лепа на којој су кичицом и бојама били изведени украси, види се да је малтер на зиду око опека брижљиво глачан, те опека њиме правилно оперважена.

Употребљене опеке у овом простору дугачке су по 0·29 м. и 0·38 м.; широке по 0·22 м. и 0·30 м.; а дебеле по 0·04 м.

Патос као да је био састављен од шестостраних опека, каквих је неколико нађено испред северног удубљења. Пречник њихов мери између страна 0·165 м., а између два наспрамна рођа 0·185 м.

У јужног удубљења порушено је теме свода. По зидним остацима од његових страна, могло би се извести да је свод озго био заравњен. На своду северног удубљења који се боље одржао, од свега тога нема никаквих трагова, јер су ту нестали горњи делови зидова са стране. Свод је у удубљења дебео 0·35 м.

Из овог другог простора прелази се по каменим степенима у трећи — у предверје — чији патос лежи за 1·00 м. изнад патоса другог простора.

Три су степена. Грађени су од просто отесаног камена, и не слажу се међусобно у свим својим мерама. Тако је у доњег дужина 1·21 м., висина

0·25 м., ширина 0·45 м.; у средњег дужина 1·21 м., висина 0·26 м., ширина 0·43 м.; а у горњег дужина 1·30 м., висина 0·18 м., ширина 0·40 м. За овим иде камени праг дугачак 1·65 м., висок 0·33 м., а широк 0·57 м.

Са горњом површином трећег степена стоји равно по један озидан, 0·84 м. широк, банак с леве и десне стране степена.

Степени су и праг спреда, према другом простору, малтерисани па затим жуто обојени. На прагу је била још дужином његове ивице извучена црвена пруга, каква се иначе по зидовима узимала за оквирање шара.

Простор с удубљењима био је пун рушевине. Ње је имало у њему толико, да би скоро оправдана била помисао, да су многи комади малтера и разбијених опека разнога облика, донети са каквих других порушених зграда и ту бацани као у какву јаму.

Међу рушевинама нађени су у овом простору и скулптурни радови, кипови људски и животињски.

Трећи простор — предверје — који је према архитектонском саставу гробнице управо њен први део, јер су полазници гробнице најпре у њега ступали и кроз њега приступали осталим просторима — тај трећи простор требао је својим стубовима, гредљем и тимпаноном извесно дати први утисак гробне зграде богатијег распореда. Колико је био висок не да се данас одредити по незнатним остацима његових зидова и стубова. Почем није служило на дуже борављење у њему, но само на пролаз, то му је и запремина скромна. У дужину мери 3·73 м., а у ширину 1·90 м. Зидан је био као и остали простори од опека и грубог малтера у слојевима дебелим колико опека; био је извесно такође олепљен и крашен сликаним шарама.

Предверје се од простора са удубљењима одвајало зидом, дебелим 0·50 м., који се могао дизати до под таваницу предверја. На средини тога зида била су врата од којих се до данас сачувао само камени праг. Нестали су довратници и надвратник. Врата су била двокрилна и од метала судећи по чанцима за чепове у крила, јер им пречник мери само 0·075 м. У чанку на јужном крају прага, имало је остатка од негдашње металне подлоге (гвожђа?) под чеповима.

Ноге и главе у стубова биле су од белог, меког кречника, а стабла зидана од опека и грубог, острог малтера у слојевима једнаке дебљине. Стабла су била превучена слојем лепка — штука — и по свој прилици обојена. Пречник њихов мери 0·40 м., а међусобно одстојање 1·10 м., мерено од средине до средине стубова.

Патос у предверја — данас проста земља — лежи, као што је већ наведено, за 1·00 м. изнад патоса у суседног простора с удубљењима, а лежи равно са земљиштем испред предверја. Да ли је патос био грађен од бетона или опека

није се дознало. Исто тако није при откопавању гробнице сазнато, да ли је предверје имало свога подножја од два или три степена по уобичајеном архитектонском саставу зграда са стубовима. Дубљим копањем показаће се, да ли су степени однесени или не — јер их је вероватно било — или их сад покрива земља, нанесена у току векова.

Међу рушевином у предверју било је у његовом јужном делу много малтера у већим, доста дебелим комадима. Ваљда су то делови архитектонских профила са гредља, таванице и крова. Профили извесно нису били грађени од камена, почем ни стабла у стубова нису била од камена, те је длето резачко ограничено било само на израду ноге и главе у стубова.

Са комађа од овде нађених опека — почем у рушевини ни једна цела опека није нађена — ухваћене су ове мере: дужина 0·38 м., ширина 0·28 м., дебљина 0·04 м. и 0·06 м.

Приступ у гробницу није био отворен просто само предверјем, но се још из даље спремао једним ходником, који је био усечен у земљиште те зато с леве и десне стране озидан. Широко је био колико предверје, а дугачак, како је већ напред наведено, четири метра. Пењао се, као и висина његових зидова, поступно према косини земљишта. Зидови су били дебели 0·48 м., а грађени, поред мало опека, од облутака.

Довде изнесени опис гробнице, са њене архитектонске стране, показује је као занимљив сложај трију грађевина различних по облику и намени, у једну целину, чије је остварење вођено утврђеним народним појмом и осећајем о човековој дужности према покојнику.

И сложај тих трију грађевина у облик основе заиста је оно што најпре буди интерес. То не чини техничка израда гробнице која стоји на висини обичног доброг занатског умења; а никако се није за то трудила конструктивна и декоративна архитектура, оставивши све површине зидова глатке, без и једног пластичког средства — профила — за перважење, раздвајање и друга обележја око прозора, врата, дуж цокла, таванице итд.

Тај посао архитектонског дељења извела је кичица, за коју је нарочито удешен премаз — леп (штуко) — по зидовима. Тек је кичица у грађевину унела конструктивне јасности; оживела површине разним бојеним облицима и тако корисно допунила архитектонску замисао градитеља гробнице. Зато је њен рад и успех важан чинилац при разматрању и проучавању гробнице.

Само је штета што се тога сликаног рада и украса по платнима није одржало више и у бољем стању. Земља и рушевине, испунивши шупљине и просторе у гробници, искварили су леп и боје. Леп испуцао, раскокао се и поотпадао, а боје се од чести промениле или се сасвим изгубиле.

Највише се живописа још види у правој гробници — у простору са три ковчега — па у удубљењима, нишама — у простора испред праве гробнице.

Осим свода у простора с ковчезима, остале сликане површине показују карактер оплате разнобојним каменним плочама. Правоугаоници, квадрати, ромбови и кругови облици су које је кичица разним бојама изводила, тежећи за одличним утиском зидова у богатих, монументалних грађевина. На неким од њих насликана је тања или дебља усправљена грана или птица.

Свод — полукуге у оба удубљења — у ниша — био је просто обојен жутом бојом, а свод — ваљкаст — у праве гробнице, украсом својим опомиње на обичне таванице у римских јавних грађевина, сложене од касета, од четвртастих сандучастих делова. На **табли IV.** под **сликом 2.** нацртани пресек АБ показује колико се сликаног украса одржало на северној подужној половини зграде. А на **табли V.** под **сликом 1.** нацртан је, ради веће јасноће, у већем је размеру, украс из праве гробнице.

Украс у њој почиње тек изнад ковчега, о којима је већ споменуто да су грађени од опека, малтерисани малтером, у којем је помешана туцана опека. Они чине подножје осталом украсу, који је, како се из нацрта на **таб. V.** види, сложен од разних геометријских облика и озго завршен двома поширим, пруженим шарама. Изнад ових диже се линија свода на којем су насликана четвртаста поља са колутима на угловима, а ружом на средини.

И на украсу у северног удубљења — у северне нише — изведено је тројство правилног архитектонског склона — подножје, стабло и завршетак озго, који је такође ширира пружена шара.

Исто толико сликаног украса одржало се од прилике и на јужној подужној половини ове гробне зграде.

Имало га је и на лицу праве гробнице (в. сл. 3. таб. IV.).

Извесно су и остали простори били на сличан начин украшени. Но од њихових зидова одржали су се само већи или мањи трагови. (в. пресек АБ).

Добар утисак, што га украс чини већ распоредом својих делова, који се одликују допаљивим сразмерама и лако изградом, дизао се нарочито ситним и сложним бојама, чија се првашња живост опажа на појединим местима.

Не да се данас, због штетног утицаја земне влаге на леп и боје, одредити, да ли је сликани украс рађен начином званим а tempera (кад се на сувом лепу слика минералним бојама које су замешене у оцату растањеним жуманцетом) или је изведен *al fresco* (кад се на још влажном лепу слика бојама, раствореним у води). Од влаге је потамнео и онај сјај, што су га леп и боје примале глачањем или најпре самога лепа, или лепа и боја заједно, по свршеном сликању.

Употребљене су ове боје: жути окер (угасит и отворен), жењени окер, цинобар, плава, зелена, мрка и црна боја, која је на зиду могла постати и променом од друге какве боје (од плаве или мрке).

Поред малих измена у ситним појединостима, јужно и северно платно у праве гробнице, носило је сличан украс. Један његов део са северног платна нацртан је на сл. 1. на таб. V., где су у нацрту положајем цртица, по хералдичком обичају, означене употребљене боје. Као што се из нацрта пресека АБ на таб. IV. види, већи део украса чине три широка и три узана четвороугаона поља. У широким стоји по један усправљени ромб са уписаним кругом, а у узаним по једна права гранчица окићена трима трачицама. На средини круга пак био је лик какве животиње. Ни на једном платну није се сав украс одржао.

На јужном платну, у кругу до источног платна гробнице, познаје се доста искварен лик неке зелене птице изнад танке гране. (в. сл. 2. на таб. V.) У одржатој узаном пољу на истом платну, гранчица је црвена, а траке су зелене. У средњем кругу тога платна слика је пловке. Нацртана је црном бојом; крила су мрка, остало тело пловкино плаво, а кљун је отворено црвене боје. Слика је дугачка 0·16 м.

Остала поља на овом платну нестала су. Испуцао је леп, те се од украса ништа више не види. На северном платну (в. сл. 1. таб. V.) у крајњем, западном кругу нестало је слике са његове средине. У средњем кругу насликана је пловка, слично оној на јужном платну, а у трећем, крајњем, источном кругу, као да је била зелена слика неке рибе(?), испод које је пружена зелена гранчица. Слика је нејасна јер је оштећена. Дугачка је 0·10 м., а нацртана црном бојом. (в. сл. 3. на таб. V.) У узаним пољима гранчица је зелена, а траке су црвене.

На источном платну гробнице, до врата и прозора у њему, украс чине узана поља са по једном окићеном гранчицом.

На западном платну, које на средини својој има мало удубљење — нишу — нацртано је с јужне и северне стране удубљења по једно веће и по једно мање поље. Већих поља више нема, нестала су. У јужном узаном пољу гранчица је зелена, а траке црвене, док су у северном пољу боје обрнуто употребљене, те је гранчица црвена, а траке су зелене.

На овом платну као да је било и људских слика, састављених ваљда у какав приказ, судећи по остацима некадашњег живописа којег је имало у ниши и изнад ње. У самој ниши, која је била дуж ивице своје оперважена црвеном, а по површини својој обојена белом или благом жутом бојом, види се, поред других црвених и плавих комада, један црвен комад, окићен низом белог бисера. Изгледа да су то делови каквог одела. Извесно су пак то комади

живописа изнад нише, где се са северне стране њене распознају летећи крајеви хаљина жуте и црвенкасте боје. Живопис је ту био на плавом пољу, осеченом одоздо правом линијом одмах изнад нише. Из некадашњег живописа, да је одржан, ваљда би сазнали податке о господару гробнице и о времену кад је грађена. Али као да је баш њега требало да нестане. Леп испод њега испуцао, влага га је изапрала, а ниша је у горњем делу своје порушена.

По тежњи да сликани украс изгледом својим буде што сличнији оригиналној оплати од каменних плоча, наведени геометријски облици цртани су разним бојама. Тако су четвороугаоници зелени, а ромбови и кругови мрки. Поље око њих — површина платна — превучено је благом жутом бојом.

Шаренилу боја дато је слободнијега маха на оним тракастим украсима, који чине завршетак шара на платнима и у неколико и конструктивни прелаз у украс на своду.

То су најпре трака са таласасто извијуганим црвеним линијама, на поврх ње ред истурених гредица као у какве стреје.

Радн бољег склада између боја, у траке је дуж њених ивица повучен по узан млаз од жуте боје — окера — те је тако ублажена белоћа њене површине, која би јаче но остале боје избијала и тиме склад кварила.

Гредице, које као да служе као носиоци свода, обојене су са три боје. Чело им је бело и носи као украс по пет котурића, а по двома видним странама својим, обојене су црвено и жуто или зелено и плаво.

У нацрта **сл. 1. таб. V.** изнесено је на његовом левом крају, колико се гредица још види на северном платну. Оне су се ређале и по западном и јужном платну, али су ту положене биле у противном правцу, с лева на десно. Од чела пружао се труп на десно. На јужном платну још се неке распознају.

Ваља најзад нарочито напоменути, да се, како се из нацрта даје опазити, до сад описане шаре — поља и траке — раздвајају и опасују 0.06 м. ши-роком пругом од тавније црвене боје.¹

¹ Занимљиво је овом приликом споменути, да се дељење и оквирање поља тавнијом црвеном бојом — индијским црвенилом — на платнима, вршило и у средњевековном живопису по нашим манастирима. Сликарску технику и многе употребљиве облике примила је од Римљана старохришћанска уметност, из које се, поред извесно утирђене сталности у погледу и раду, даље развила средњевековна. У орнаментици наших манастира налазимо н. пр. у групи размештене тачке, на жутим пругама дуж ивица њихових, у склад доведене беличасте траке, а и од гредица сложен украс. Тако се у манастиру Благодонештењу код Страгара, у Жичи и Жежевици виде наведене жуте пруге на орнаментима. У Жежевици има као украс на зиду четвртасто поље, састављено од гредица у више редова. Дуж граница поља повучена је жута пруга, те су и чела у гредица ту жуте. Иначе су чела бела. Гредице су косо положене с десна на лево. У једног реда гредице су одозго обојене црвено, а са стране зелено, а у другог реда употребљене су исте боје обрнуто.

Украсу на своду гробнице служила је за образац, као што је напред већ споменуто, таваница у римских грађевина, сложена од касета. Ну украс је овде строго задржао свој декоративни карактер, не улазећи у пластичну, конструктивну страну касета. Оне су на своду просто састављене од низова мерцана. На укрштајима ових има по једна округла плоча, а на средини тако добивених четвороугаоних поља, по једна ружа. Мерцани су црвене боје као и руже, у којих између њихових листова избијају врхови зелене цветне чашнице. Округле плоче на укрштајима сложене су од три сасредна круга, од којих је најмањи досредински, мрке, средњи плаве, а спољни црвене боје (в. сл. 4. таб. V.).

Према гробници, остали су простори, како се из остатака украса у њима закључити даје, били простије крашени. У удубљењима — нишама — другог простора, употребљени су познати геометријски облици и поврх њих завршна трака са извијуганим линијама. Позађе за ове украсе жућкасто је. Међусобно се украси одвајају, и у исти мах опасују пругом тавнице црвене боје. Правоугаоници су нацртани зеленом бојом, а котури у њима обојени су или зелено или жуто. У завршне траке, тавно жуте пруге, повучене дуж њених ивица. доводе је у склад са осталим бојама. У полукубетима удубљења нема цртежа. него су, како је већ споменуто, просто обојена жутом бојом.

Испред геометријских облика у ниша, а поред њихових ивица, описано је по једно жуто поље на коме је насликана шира грана, као што је показује сл. 5. на таб. V. По средини узаних правоугаоника има по једна танка, усправљена грана.

Толики су и у таквом стању одржани остаци декоративног живописа у овој занимљивој згради за вечни покој.

Природно је замислити да је слична врста украса покривала платна и у сад порушених простора, а да су и стабла у стубова морала бити обојена да би доликовала осталоме, те да су на лецу своје носила боју и изглед белог или шареног мрамора или друге какве за стабла употребљаване врсте камена.

С архитектонског гледишта сликани је украс распоређен и сложен правилно и смишљено; израђен је марљиво лаком и извезбаном занатлијском руком, и утисак му је морао бити светао, складан и миран. И скултурни радови који су нађени у овој гробници, били су исте судбине које је била њена архитектура и њен живопис. И њих су сакатиле људске руке и време.

Нађен је један кип одрасла човека, два кипа ђенија смрти, два кипа лежећих лавова, труп од малог кипа војника који мач вади или оставља и потиљак од једне људске главе.

У човекова кипа глава је одбијена и нестало је; биле су му и ноге изнад чланака пребијене, али су међу рушевином нађене стопале с подножјем за кип. Овако оштећен кип висок је 1.42 м.; а подножје, на којем стоји, дебело је 0.12 м.

Кип представља снажна човека одевена кратким хитоном и дугачком хламом. Хитон допире до половине бутине, а хламида низ леђа до чланака. Хитон придржава уз тело широк појас, на коме су као украс наизменце ређана по једно квадратно и по једно узано четворострано испупчење, која представљају оков. Хламида је на десном рамену скопчана помоћу крупне фибуле, облика у нас доста познатог. Она покрива прса и обавија леву руку, којом кип лако придржава један њен део. О углу тога дела висе крупна кићанка. Десном, низ тело спуштеном руком држао је кип, неку, сад пребијену облицу — завијутак(?) — која није допирала до подножја, јер од ње ту нема трага. Терет тела ослања се на десној нози. На ногама су тавки плитки опанци који покривају прсте, а притегнути су испод чланака узаним кајишем с пређицом. Израда кипа је груба. Грађен је од белог мрамора, али од једног комада гредља — архитрава и фриза — са некакве грађевине на стубовима. На полеђини кипа види се архитрав сложен од три пруге и са једним низом мерцана; а на фризу су извајане као обешене гужве — венци — од лишћа, изнад којих се у размацима ређају округле плочице — штитићи.

Од оба кипа ђенија смрти, одржали су се само трупови. Главe и ноге од колена на ниже одбијене су и изгубљене. Грађени су да се један према другом симетријски наместе, јер се један на обрнуту буктињу наслонио десном, а други левом мишком. Високи су сад 0·62 м., а грађени су од белог мрамора.

И кипови лавова изрезани су с рачуном на симетријски положај. Они мере у дужину по 0·65 м., а с подножјем 0·70. Грађени су од белог мрамора.

Људски кип је по свој прилици стајао на банку уз јужну страну степеница које воде из другог простора гробнице у предверје. Ту је и нађен при откопавању рушевина. На истом банку могао је бити постављен и један кип ђенија смрти, док је други стајао на банку са северне стране степеница.

Отуд што се на јужном удубљењу — ниши — отвореног простора познаје да му је свод озго био заравњен, и што је под рушевином у северног удубљења нађен кип једног лава, могло би се лако помислити да су лавови лежали на сводовима. Али то би у овом случају било одступање од древног обичаја да се лавови наместе испред улаза с улогом чувара и бранилаца од свега што би месту — овде правој гробници — могло нанети повреду или штету. Лавови су зато извесно лежали пред вратима праве гробнице.

Довде изложени опис ове до сад јединствене римске грађевине у Србији, ограничио се на оно што је непосредно дало њено откриће. Према до сад познатим римским гробницама у нашој земљи, она је богато замишљена и изведена. Градитељи њени нису били уметници, али извезбане занатлије. Градиво нису мрамори разне боје и мозајици; али их је сликар подражавао. Господар који

је гробницу таквог распореда и такве израде желео, извесно је снабдео био и осталим деловима који по обичају његова времена, улажаху у састав већег и отменијег боравишта за покојника. Можда би се ширим истраживањем могли наћи трагови оградних зидова; темељи куће за чувара и вртара; напране за одржавање врта итд.

Врт је могао захватити и простор над сводом у праве гробнице и оба удубљења; јер су сводови морали бити покривени земљом. Остали простори били су под ведрим небом. За кров над средњим простором нема архитектонски конструктивног ослоња. Данас на сводовима лежи земља где за пола, где за три четвртине метра високо.

Међу одломцима од опека имамо их је од дебљих опека но што су оне употребљене за зидање.

Један комад опеке носио је утиснут жиг IIIIFF, што је одломак од жига четврте легије Флавље; а на другом се читали утиснути бројеви и слова IIICL, што је одломак од жига седме легије.

Гробница је озидана у правцу ЗЗ—ИИ.

Мих. Валтровић.

Р. S. Уз публикацију овога важног споменика, а по допуштењу Г. М. Валтровића, потребно је рећи још неколико речи о сличним споменицима, са којима се он мање или више даје упоређивати.

У падину брега узидане гробнице налазимо још у микенској периоди, али се те гробнице из више разлога не дају непосредно упоређивати с нашом гробницом из Брестовика. Ну она обликом својега главног простора, саме гробнице, у коју су покојници сахрањивани, стоји у вези са типом гробница, које су познате под именом *καμάρα*. Тај тип гробница одликује се поглавито тиме, што је простор, у којем се један или више покојника сахрањују, свагда покривен коритастим (ваљкастим) сводом. Испред тога простора обично се налази дужи или краћи ходник, који је зидан, а који је споља водио у гробницу.

Гробнице овога типа *καμάρα* нарочито се често налазе у Македонији и то почевши од друге половине IV в. по Хр. па и доцније;¹ а у литератури се налазе споменуте чак и у првој половини II в. по Хр. За тај тип гробница мисли Р. Perdrizet² да он није проналазак трачко-македонски, него да су њега пронашли Грци.

¹ Упор. L. Heuzey, у Daremberg-Saglio, dictionnaire, I, 2, s. v. *camara* стр. 855, сл. 1048.

² Bulletin de correspondance hellénique, tom. XXII, 345.

Напротив К. G. Vollmoeller описујући једну гробницу истог типа код Еретрије на Еубеји, мисли да је она припадала једној македонској породици и да су гробнице овога типа с клинама продрле у Грчку из Македоније.³ Vollmoeller спомиње и оне примерке овога типа из Јужне Русије. Ну, далеко је занимљивије, да се овај тип гробница налази заступљен и у Египту, и да га његов испитивалац сматра као гроб, који је припадао каквом слободном, одличном и моћном Македонцу, који је хтео бити сахрањен по отачаственом обреду и начину.⁴

И по броју простора пред главним простором, у којем су покојници сахрањивани, даје се наш примерак упоређивати у главном са оним код Sidi-Gaber код Александрије,⁵ где такође налазимо три простора, само што су они обликом другачији. Напротив се наша конструкција не може по броју простора упоређивати са онима из Еубеје, где налазимо само ходник и простор за сахрањивање. Упоредивши једне гробнице код Палеокастро на Криту са основом и распоредом једне куће на Делосу⁶ пружио је Г. Н. Thiersch поуздан ослонац и за објашњење простора у нашој гробници. Према томе ми бисмо на нашој конструкцији имали разликовати најпре један ходник на стубовима, затим средишни простор са нишама, који је вероватно био непокривен и који би одговарао атријуму и, најпосле, права гробница са саркофазима у њој. — Овај средишни део — атријум — који је знатно проширен нишама са стране, имао је неоспорно врло важан задатак, којем одговара и сам распоред простора. У њему су, као и иначе, приношене жртве покојницима и за покојнике; јер се прави гробни простор, отварао само по потреби, када се морало у њега полагати тело покојника.⁷

О сликаним представама за сада се може мало рећи, јер је и сувише мало очуваних примерака, на основу којих бисмо могли у опште говорити о живопису овога доба. Сем тога много чега је на овом примерку вероватно специјално везано за њега и његовог творца, те се с тога такве појаве не могу генерализовати и сматрати као опште карактерне појаве.

Ну ипак се може истаћи као општа, а сем тога и старија, појава, која се огледа у подели зидне површине на три хоризонтална дела, од којих су доњи и горњи ужи, а средњи део најшири. Доњи део у гробном простору замишљен је овде као заклоњен саркофазима; а изнад њега се налази средњи

³ Mitteilungen d. k. deutschen archaolog. Instituts, Bd. XXVI (1901) стр. 365.

⁴ Hermann Thiersch, Zwei antiken Grabanlagen bei Alexandria, Berlin, 1904, стр. 6.

⁵ На истом месту стр. 3, сл. 3.

⁶ На истом месту, стр. 14, сл. 8 и 9, упореди и стр. 16.

⁷ На истом месту, стр. 11.

део који је подељен у вертикална поља са разним представама. У горњем делу видимо веома пластично представљено гредље, које носи кров, у овом случају коритасти свод.

По представама на површини свода не можемо тачније одредити, по којем је узору сликар украсио ову површину. О могућим узорима, који би се могли узети у обзир, налази се више речено на већ наведеним местима, а нарочито у делу Г. Thiersch-а стр. 13 и даље.

И ако су конструкције овога типа гробница, као што смо напред видели, пореклом из Македоније, одакле су после владе Александра Великог нарочито пренете на Исток и у Африку, ми ипак не смомо закључити, да је ова наша конструкција постала под непосредним утицајем из Македоније. Против тога у осталом говори још и богатији распоред у основи саме конструкције. Вероватно су тамо негде на даљем Југоистоку или у Египту доцније постали обрасци, који су служили и за извођење ове конструкције у Брестовику, која на себи има тако мало специфично римскога. Многе друге појаве, а међу њима н. пр. и ходник на стубовима пред простором, који смо означили као атријум, говоре за узор на Југоистоку, а такве ходнике на стубовима (стоа) испред грађевина налазимо у другој грађевинској периоди и у Виминацијуму (Упореди *Archäologischer Anzeiger*, 1905, стр. 106).

Ну да оставимо за сада на страну све друго што стоји у вези са бољим и тачнијим познавањем самог овог споменика, јер је он и самим својим постојањем очито доказ негдашње високе културе за време римске владе у нашим крајевима. Само је човек са довољним материјалним средствима и вишом тадашњом културом могао мислити на то, да на овај начин и у оваквом облику спреми себи и својима вечиту кућу, у којој ће по смрти боравити. С друге стране опет овај нам споменик поново доказује, да се од археолошког испитивања у нашој земљи имају очекивати резултати, који својим значајем далеко надмашају обичан појам локалног испитивања, него да ће ти резултати имати значаја и за општу науку, а нарочито за познавање културних прилика у источним пределима Балканског Полуострва трећег века по Хр., којем добу припада и ова гробница.

Д-р Милоје М. Васић.

Ж И Ч А

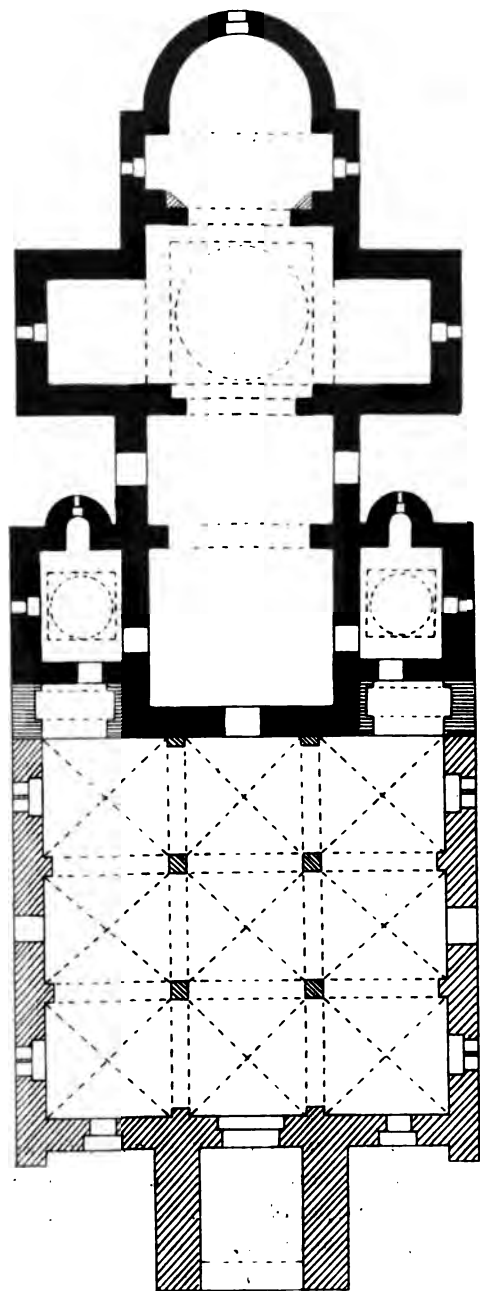
Дала нам се прилика, да у три маха посетимо цркву у Жичи, и ако сва три пута само на кратко време: први пут 4. и 5. маја 1906. године, затим 16. јуна, најзад 13., 14., 15. и 16. септембра исте године. Резултат наших истраживања саопштавамо у овоме чланку. Први одељак обухвата критичан преглед архитектуре и живописа, у другоме се говори о историји Жиче, у трећем о нартексима византиских цркава, а четврти је одељак резервисан за детаљнију стилску анализу живописа и архитектуре. Ту ће се на основу података прибраних у претходним чланцима покушати реконструкција Жиче.

I

Црква у Жичи, која је посвећена Вознесењу Господњу, има крстообразну основу (слика 1). Она је на западној страни својој продужена једним пространим спољашњим нартексом, а на источној се страни завршава пространом апсидом. Спољашњи нартекс изгледа као црква за се и не стоји са правом црквом у органској свези. Он је на западној страни својој свезан са једном високом кулом на два спрата, испод које се у њ улази и чини са њом једну целину исто онако, као што права црква са њеним побочним капелама чини једну целину за себе. Нартекс је несумњиво доцније дозидан. Одмах се даје приметити, да између севернога и јужнога зида овога нартекса и зидова остале цркве нема свезе, већ су речени зидови нартекса уз зидове цркве просто прислоњени. Ископавања на местима, где се споменути зидови нартекса састају са зидовима прилона, што су дозидани уз предњу страну обеју капела, како би ове дошле на западној страни у исту линију са црквом, показала су, да и темељи њихови

Напомена. Због краткога бављења у Жичи нисмо стигли спремити снимака, који би се могли употребити. Фотограф из Краљева г. Хофман, кога смо за то били обавезали, обмануо нас је. Захваљујући готовости Г. Михаила Валтровића, да нам стави на расположење збирку својих снимака, ми смо у стању, да читаоцима изнесемо неколике скице неколиких појединости цркве у Жичи. Надамо се, да ћемо у четвртоме одељку нашега списа моћи обилно накнадити оно, што смо сада у овоме погледу били принуђени пропустити.

немају свезе. Између темеља, на коме почивају зидови нартексови (а ови иду до 0,90 м. дубине) и онога, на коме почивају поменути прислони јужне и северне капеле (а ови иду до дубине од 0,40 м.) нема састава, а овај се не може

Слика 1.

констатовати ни између последњег темеља и онога, на коме почивају обе капеле (а овај иде до 0,80 м. дубине). Састава би, међутим, морало бити, да су сва три темеља у исто време постављена. Темељи су солидно сазидани од крупнога комађа речнога камена (валутака и камења најразличније форме). Полагано је прво камење, више кога је долазио малтер, а поврх овога долазила је опет једна полога камења. Саставци нису изглађени. Све чини једну чврсту, компактну масу, која није онако расклиматана, као што је то случај код зидова нартексових. Темељи су уз то појачавани додавањем крупнога комађа речнога камена.

Да су нартекс и црква две посебне целине, даје се судити и по материјалу, из кога су саграђени. Кула и нартекс сазидани су, у главном, од крупнога речњака, разна облика и разне боје. У зидовима ће се наћи и сиге, плочастог камена, пешчара, литографског камена (глинца) и цигле, а по где-где (у зидовима нартекса) и који комад мрамора. Камење је без великога реда једно на друго набацано и чини утисак, да је на брзу руку и у великој хитњи узиђивано. То је узрок, те

је спољашња површина зидовѣ веома неравна, овде испупчена, онде удубљена, те тако на извештан начин мање више таласаста. Црква са својим побочним капелама сазидана је опет на други начин. Доле до висине од једнога метра зидови су озидани од речнога камена разне боје, од сиге и плочастог камена или је све то помешано, а изнад ове висине настаје измена редовѣ опека са редовима сиге. Један, два, три, четири и више редова опека наизменично се мењају са једним до пет и више редовѣ сиге.

У погледу дозиђивања спољашњег нартекса Жича не стоји усамљена. Ми имамо и писмених сведочанстава у делима наше старе књижевности, да су и код других неких цркава нартекси доцније дозидани. Нарочито је поучно у томе погледу једно место у Животописима архиепископа и краљева, које је Даничић издао на свет, а који се у целини без довољно разлога приписују архиепископу Данилу. Ту се вели на једном месту, како архиепископу Данилу дође богоугодна мисао, да сазида леп нартекс, о коме би се на далеко причало. Разуме се, да је прво морао дубоко о тој ствари промислити и умом својим промерити, колико би један такав нартекс требао да буде висок, колико широк и дугачак, те да подесно налегне уз цркву св. апостола, св. Димитрија и Пресвете (а све три чине данас патријаршиску цркву у Пећи). Тек када је све то срачунао, почео је зидати нартекс.¹ Зна се исто тако, да је кнез Лазар уз цркву у Хиландару, сазидану краљем Милутином 1293. године, дозидео спољашњи нартекс.² Ми се за сада ограничавамо само на ова два примера. Они најречитије и најубедљивије говоре у прилог тврдњи, да је било цркава, код којих су спољашњи нартекси доцније дозиђивани и уз првобитне цркве просто прислањани.

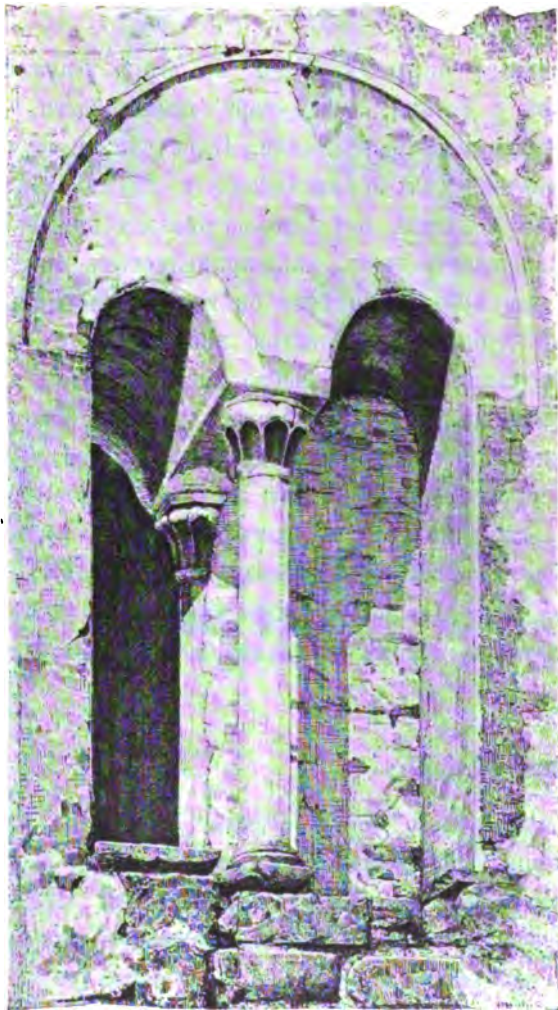
Архитектура.

Кула је четворострана и на два спрата. Доњи је спрат озидан од речнога камена (валутака и др.), глинца (литографскога камена), сиге, а горњи је спрат озидан од сиге, у којој се нађе и по гдекоја танка опека. Предње ивице куле ојачане су у доњем спрату первазом од тесана литографскога камена. Поврх горњег спрата наводи се један назидак од опека, несумњиво из доба позније рестаурације. У доњем су спрату усечени прозори, који су споља веома узани, а на унутрашњој се страни постепено шире. Њих је три: по један на

¹ Даничић Животи краљева и архиепископа српских 1866. стр. 370. и сл.

² Овај је најки и са једним кубетом. II. Успенскіи Первое путешествие въ Афонскіе монастыри и скиты II 1 (Київъ 1877) стр. 9. Н. Кондаковъ Памятники христіанскаго искусства на Афонѣ 1902. стр. 38. II. Дучић Гласник С. У. А. 56.

јужној, западној и северној страни. Озидани су врло просто: стране су ни од сиге, а горе и доле ограничава их једна широка плоча од камена. И горњи спрат куле има три прозора, на истим странама, на којима се налазе и прозори доњег спрата. Ови прозори имају у свему форму прозора романске периоде. Они су дводелни (слика 2). У средини се на спољашњој и унутрашњој

Слика 2.

страни прозора налази по један осмострани стубић од мрамора. Ови су стављени један иза другог у правцу зидне дебљине. Капител и базис потпуно су им романски. Базис сачињавају два торуса, раздвојена трохилосом. Он почива на једној четвоространој плочи. Доњи торус прекинут је на угловима ове плоче са по једном израсли (Eckknollen, Eckblatt), која се у уметности романске епохе први пут јавља у XI и XII веку. Доњи торус је већег пречника него горњи. Капителе обеју колонета везује заједничка плинта, на коју се лево и десно наклања свод прозора (који је од опека). Над прозором се своди један полукружни лук од опека, који лево и десно почива на по једној подугачкој плочи од мрамора или плочаста камена. Полукружни простор, који овај лук обухвата, удубљен је и са спољашње и са унутрашње стране, те образује тимпанон. Допрозорници су од сиге.

Доњи је банак од плочастог камена. У њему су са страна одмах до зидова издубљени спреда жљебови за прозорска крила. Иначе је спољашњи и унутрашњи изглед прозора потпуно идентичан. На источној страни горњег спрата налазе се у место прозора једна пописка и узана врата. Пада у очи, да

врата не заузимају средину зида, као што је то случај са прозорима, већ је отвор за њих више Северу помакнут. Горњи и доњи праг ових врата од пешчара су, а тако исто и доворотници њихови. Испод врата, а на месту, где од прилике почиње горњи спрат, виде се на целој дужини источнога зида седам четвоространих отвора, распоређених у три групе: три су отвора у средини, а по два на сваком крају. Растојање средње групе од других двеју веће је, него што је растојање између свакога од ових отвора посебице. То су лежишта гредђ, на којима је почивао под капеле, што се налази у горњем спрату куле. Данас су сачуване само три греде, које иду у правцу И—З. Ове рупе леже у једној хоризонталној линији, дужином које се (са С. на Ј.) пружа шупљина, у којој је, несумњиво, била смештена греда везач.

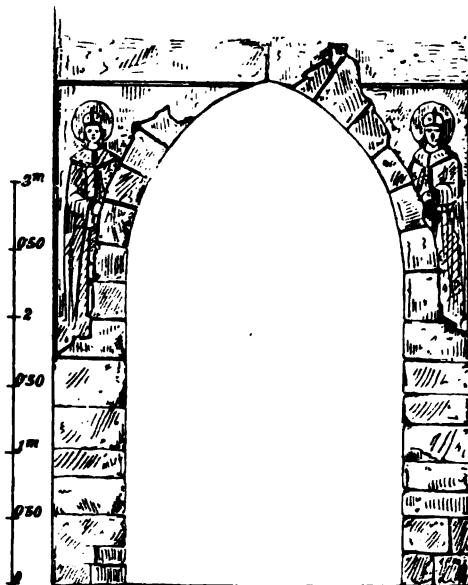
Капела у горњем спрату куле мање више је квадратна облика и засведена је једним крстастим сводом (Kreuzgewölbe). Троугли простори између дијагонаалних лукова овога свода испуњени су редовима танких опека. Дијагонаални су луци од комађа сиге. Тачка, у којој се ови луци укрштају, истакнута је једним комадом сиге, који је знатно већих димензија од осталих и скоро је квадратна облика. На јужној половини источнога зида капеле наводи се једна повећа ниша, горе приближно полукружна. Из капеле се, нема сумње, силазило у простор, који испуњава доњи спрат. Овај простор осветљавају она три споменута прозора, који споља имају узане прорезе, а на унутрашњој су страни постепено проширени.

Испод куле се улазило у спољашњи нартекс. Простор испод куле (Turmhalle) засведен је једним обличастим сводом. На угловима овога простора горе извирују четири камене плоче. Предњи улаз овога простора испод куле полукружна је облика, док су на готски лук она врата, што воде у спољашњи нартекс. Обоје је озидано од тесана литографска камена. Пада у очи, *што обоје управо у темну свода има састав*. Испред предњег уласка био је један прислон, каквих срећамо код византиских цркава (на пр. црква у Дафни код Атина и она св. Луке Стириота у Фокиди). Од овога прислона сачувани су данас само остаци од темеља, веома плитких и веома расклиматаних. Судећи по овима прислон је био дугачак 1,80 м. Он се завршавао горе на забат (калкан). На спољашњој страни западнога зида куле, одмах изнад улазних врата, повучене су на доњој малтерној кори две загасито црвене пруге, које су нагнуте једна према другој и образују оштар угао. (Теме овога угла лежи за сјгса 0,50 м. испод западнога прозора на првome спрату куле). Оне, несумњиво, обележавају у исто време висину, до које је споменути прислон допирао. Оваких испадђ веома често срећамо на порталима романских

црква у Италији и другде. Они ту имају махом облик балдахина, чији предњи стубови почивају на лавовима. Кров овога прислона био је, по свој прилици, саграђен од лака материјала.

Дужина куле (севернога и јужнога зида њена) износи са спољашње стране 4,87—4,80 м, а са унутрашње стране 4,89—4,84 м. Дебљина севернога дела износи 1,41 м., а јужнога 1,43 м. Ширина простора испод куле износи 3,31 м. од којих 2 м. пада на отвор врата, што воде у нартекс, а 0,70 м. на северни део зида, у коме су отворена ова врата.

Спољашњи нартекс сазидан је, као што смо видели, од истог материјала, од кога и кула. Језгро његових зидова чини речни камен најразноврснија

Слика 3.

облика и веома различне боје. У њима има и доста плочаста камена, као и ситне, литографскога камена, опека, фрагментата од ћерамидџа и мрамора (бела и шарена).

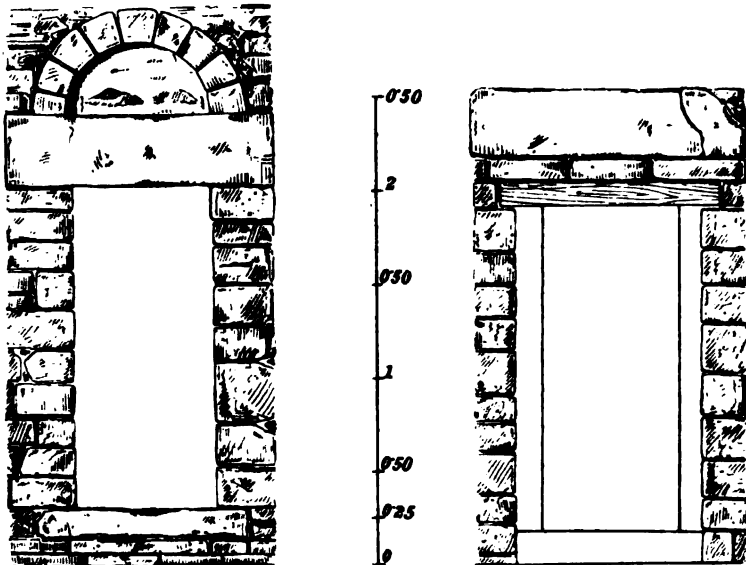
На нартексу су троја врата: западна, северна и јужна. Она западна су на готски лук, она јужна су полукружна, а она северна имају на унутрашњој страни горе хоризонталан праг. Западна су врата (слика 3) споља оперважена каменом од тесана литографскога камена (само се сасвим доле налази плочаста камена и речњака). Са спољашње су стране врата на готски лук, и у самоме темену оштрога лука (Spitzbogen) показују састав. Са унутрашње стране

врата су полукружна. Свод им је озидаан од ситне, а стране од валутака и плочастог камена. На месту где се свод врата наслања на стране њихове и где се ове сучељавају са зидом, у коме је отвор са готским луком, налази се с обе стране по један отвор за двокрилну капију. Ширина врата са спољашње стране износи 2,04 м., висина доврћника износи на овој страни 2 м., а висина оштрога лука 1,80 м. Са унутрашње стране врата су широка 2,30 м., висина њихових страна од прилике је 3,30 м., а висина лука 0,25 м.

Северна су врата (слика 4) споља полукружна, а изнутра се завршавају горе хоризонталним прагом. Споља су доврћници озидаани од ситне и нешто пешчара (високи су 1,73 м. а дубоки 0,23 м.). Доњи праг чини једноставан камен од мрамора (дугачак 1,09 м.), а горњи једноставан камен од пешчара

(дугачак 1,47 м., висок 0,39 м., дубок 0,23 м.). Полукружни лук на овој страни од сиге је и затвара један тимпанон (висина му је 0,37 м.). Изнутра се врата горе завршавају хоризонталним прагом. Њега сачињава једноставан камен од пешчара (висок 0,35 м.) испод кога се налазе један ред сиге (висине 0,15 м.) и дрвене греде (висине 0,11 м.). У једној од ових греда налази се отвор за крило вратâ. У странама пак вратâ (које су овде високе 1,90 м., а дубоке 0,64 м.) ушлебљени су у пешчару жљебови за мандалу, којом се врата изнутра затварала. Врата су споља широка 0,77 м., а изнутра 0,99 м.

Јужна су врата (слика 5) споља полукружно а изнутра мање више елиптично сведена. Споља су им рагастови као и полукружни лук од тесана ли-

Слика 4.

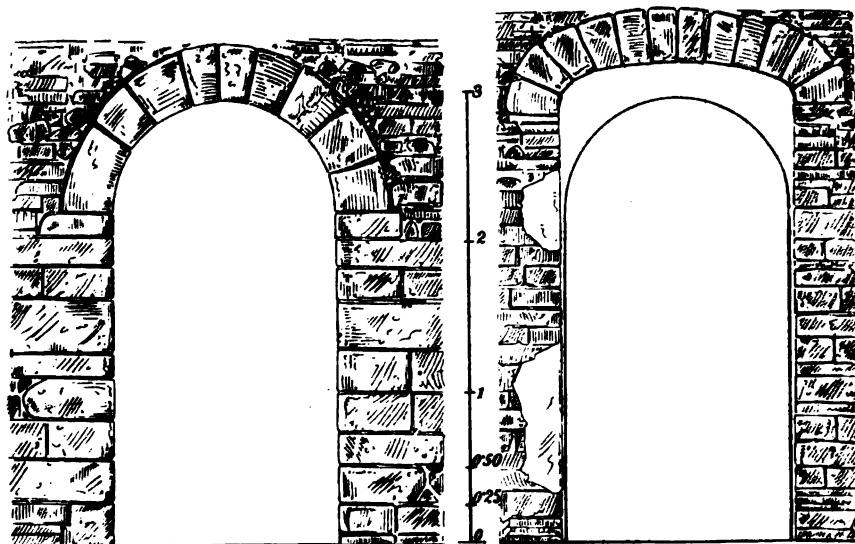
тографска камена, а само се сасвим доле налази плочаста и речна камена. На унутрашњој су страни стране врата озидане од речњака, плочаста камена и сиге. Врата су споља широка 1,40 м., а изнутра 1,55 м. Висина доворотника износи споља 2,20 м. а изнутра 2,90 м. Висина полукружнога лука (споља) износи 0,75 м., а мање више елиптичнога лука (изнутра) 0,26 м.

Нартекс има на западној страни својој два округла прозора, један лево, а други десно од куле. Они су озидани од сиге и на унутрашњој страни износи им пречник око 1,60 м. Ови се прозори ка спољашњој страни зида постепено шире, те им је спољашњи круг знатно већи од унутрашњег. Округле прозоре срећамо веома често у цркава романске периоде. Они обично осветљавају

са предње стране горње просторе побочних бродова (Seitenschiff) цркве, а и иначе нису ретки на западној фасади, као што то видимо у Жичи. Цркве у Италији пружају за ово најлепших примера.

На јужној страни својој има нартекс два прозора, један лево од јужних врата, други десно од њих. И северна је страна исто тако имала, несумњиво, два прозора. Данас се само на источној страни овога зида јасно познаје отвор, који је потпуно зазидан, а на западној је страни тешко пронаћи место негдашњему прозору.

Западни прозор на јужном зиду (слика 6) споља је полукружно, а изнутра елиптично сведен. Стране су му изнутра озидане од речнога камена, у коме се нађе и по који комад плочастог камена. Споља су допрозорници од

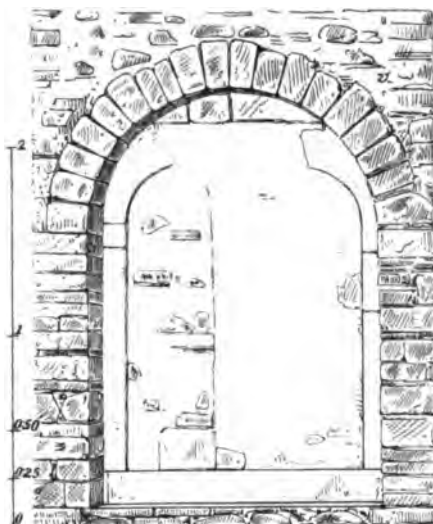
Слика 5.

тесаногa литографскогa камена и не леже у истој равни са спољашњом површином зида, већ су увучени за 0,08 м. Сводови су и споља и изнутра од сике. Прозор је, несумњиво, био дводелан. Стубац у средини био је, по свој прилици, озидан, а није био од једноставногa камена. Да је овога ступца морало бити, види се већ из тога, што су допрозорници горе на лево и на десно тако накренути, да је егзистенција једногa ступца, на који би се ове кривине наслањале, била неизбежна. Шта више очувано је нешто малтерне коре, која је овај стубац покривала, ма да он сâм није очуван. Уз то се данас дају распознавати три посебна дела пологâ од опека и камена, којима су отвор прозора и место ступца попуњени и зазидани. Кад је прозор зазидан, онда је

место, на коме је негда био стубац, добило засебну попуну, а лева и десна шупљина прозорска такође посебну. Прозор је са унутрашње стране широк 1,40 м., а са спољашње 1,55 м. Стране прозора су споља високе 1,45 м., а изнутра 1,60. Висина лука износи споља 0,53 м., а изнутра 0,26 м. Источни прозор на јужноме зиду у свему је сличан овоме западноме. Доњи банак његов од једноставнога је литографскога камена и дугачак је 1,60 м. И прозори на северној страни нартекса имали су, несумњиво исти облик, који и ови на јужној. Онај на источноме делу севернога зида био је са унутрашње стране широк 1,35 м., а висина страна износила је од прилике 1,20 м.

Нартекс је, као што смо већ споменули, на својој западној страни свезан са кулом. Источни зид куле је на месту овога састава знатно дебла, те испада испред зида нартексова. Овај испад диже се до отвора за греде, што су носиле под капеле у горњем спрату куле. Ну овај се испад не простира целом дужином источне стране куле. На јужној половини ове стране све до уласка у капелу на горњем спрату куле даје се у једној косој линији констатовати ред плочастог камења, степенасто поређаног једно више другог. Ту су, веома могућно, почивале камене степенице, које су водиле у поменућу капелу. То се потврђује и тиме, што троугли простор изнад ових степеница све до јужне ивице кулине не показује никака испада, као што је то случај са осталим простором на овој страни, већ источни зид куле, што је на овој страни, по свој прилици, био белим лђпом олепљен, знатно уступа иза предње површине поменућа испада. Овога празнога простора нема, дакле, на северној половини источнога зида кулина. Степеница на овој страни не би могло бити већ и с тога, што су врата знатно Северу помакнута, те би оне морале бити скоро вертикалне. Нартекс се дизао на овој страни до висине удвојених прозора романске форме. Још су очувани трагови његова зида у висини споменутих прозора уз јужну и северну ивицу источне стране куле.

Лево и десно од западних врата нартексових у висини њихових довратника, а удаљене од врата за 0,90 м. испадају две велике плоче без икаква профила. Оне су завршавале горе ступце, којих сада нема. Ови су ступци но-

Слика 6.

сили крстате сводове, а морали су, по свој прилици, бити озидани. Основе њихове дају се пронаћи откопавањем. Ове су четворостране и озидане су од крупних валутака, које је спајао слој малтера. Висина ових основа износи до 0,32 м., ширина до 0,80 м., а дужина 0,86—0,96 м. На споменуте плоче ~~нападали~~ су се крстасти сводови, од чијих се лукова познају још трагови. На источној страни нартекса ~~одмах до зида~~ праве цркве дају се откопавањем пронаћи основе стубаца, који су одговарали онима на ~~западној~~ страни. И на јужноме и северноме зиду нартекса дају се у висини мало пре споменутих ~~плоча~~ констатовати по три овакве плоче: по једна на крајевима (на источној страни) поменутих зидова (и ту је доле косо одсечена), по једна лево од врата на дотичној страни, по једна десно од истих. (Она десно од јужних врата, т. ј. на западној половини јужнога зида, удаљена је од врата 1,05 м., она лево, т. ј. на источној половини јужнога зида удаљена је од врата за 1,50 м.). И те су плоче завршавале горе сада уништене ступце. Поједини ступци били су удаљени за четири метра један од другог. Између стубаца на западној и источној страни нартекса стајала су по два ступца у самоме нартексу. Како су сви ови ступци носили крстасте сводове, то је нартекс њима био подељен у девет поља. Дужина севернога и јужнога зида нартексова подешена је тако, да крајње тачке њихове (на И.) леже у истој линији са предњом површином прочеонога (западнога) зида праве цркве. На овај је начин омогућено, да се крајњи луци крстастих сводова на источној страни нартекса поставе паралелно осталим луцима. На тај је начин и сам нартекс згодно прислоњен уз цркву и њене побочне капеле. Ове су капеле, по свој прилици, пре него што је нартекс дозидан, имале већ своје прислоне, који су испадали испред њих само толико, колико је било потребно да дођу у исту линију са западним зидом праве цркве. Кад је нартекс дозидан, његова је ширина подешена према целокупној ширини цркве и њених побочних капела. Да поменути прислони нису првобитно сазидани, познаје се пре свега по томе, што између њихових зидова и зидова цркве и капела нема органске свезе, а уз то ни темељи капела и ових прислона не показују састава. Они су, дакле, као и онај прислон пред кулом, дозидани доцније, и то тек онда, кад су капеле и црква биле већ готове. Нартекс је уз њих доцније просто прислоњен.

На западноме зиду нартексову познају се још и данас луци, што су спајали поменуте плоче, на којима су почивали крстасти сводови. Нарочито се јасно познаје лук изнад западних врата нартексових. Он је сазидан од крупнога комађа ситге. На споменутих плочама почива и један лук танких цигаља, који иде паралелно са полукружним луком западних врата нартексових. Простор између овога лука и лука споменутих врата испуњен је речним валуцима

и осталим речним каменом, а између овога лука од опека и онога горњег од сике испуњен је сигом. Иста појава даје се констатовати лево и десно од ових плоча. Тако се изнад севернога округлога прозора на западном зиду нартекса одмах даје распознати појас од танких цигаља, а њега је, несумњиво, било и изнад јужнога округлога прозора. И овде налазимо сигу између овога појаса од танких цигаља и онога горњег лука од сике. Тек изнад овога лука од сике почиње поменути испад, који обележава свезу куле са нартексом и који носи степенице за капелу. Од прилике 0,90 м. изнад овога лука налази се удубљење за греду (везач), која је везивала уздужне греде доњег спрата куле. На овима је почивао под овога спрата.

У зидовима нартекса, као што смо то већ споменули, налази се узидано и комађе од мрамора. Тако се један комад шаренога мрамора налази на северном зиду одмах до онога једноставнога камена од пешчара, што чини горњи праг северних врата, и то источно од њега. Једна профилисана плоча од мрамора налази се и у висини кемфера код јужних врата. Овде-онде нађе се у зиду и по који комад гранита.

Нартекс је са западне стране споља широк до јужне стране куле 4,57 м., а до северне стране 4,50 м. Изнутра је на овој страни нартекс широк 13,42 м., док му ширина на источној страни износи 14 м. На јужној страни нартекс је споља дугачак 14,45 м., а изнутра 12,95 м., док је на северној страни нартекс дугачак споља 14,50 м., а изнутра 12,89 м.

Прислови обеју капела сазидани су у главном од цигаља. Ну нађе се и нешто сике. Лево и десно имају по једну пространу четвороуглу нишу.

Правна црква, као што смо споменули, има облик крста. Јужна и северна певница испадају за нешто више од три метра и дају цркви крстообразну форму. Црква нема унутра никаквих преграда (осем иконостаса). Место за припрату није, дакле, овде одвојено зидом од остале цркве, као што је то случај у неким другим црквама (Студеница, Ариље). Њега обележавају два ступца, од којих један на јужној, а други на северној страни испада око 0,75 м. Оваких испада можемо констатовати и на месту, где почињу певнице, као и тамо, где настаје олтар. На тај је начин црква подељена на четири поља. Над трећим се пољем своди кубе, а четврто се завршава олтарском апсидом. Из првога се поља лево и десно иде у побочне капеле, које су са црквом у исто време подигнуте. Друго поље има данас двоја врата, на јужној (на која се сада улази у цркву) и на северној страни.³

³ Својим побочним капелама, својим певницама, које испадају (ма да нису полу-кржне), и својом пространом олтарском апсидом Жича подсећа на цркву Лавре св. Атанасија на Атосу. Упор. *Bulletin de correspondance hellénique* 1905. стр. 82—83 фиг. 5 и 6.

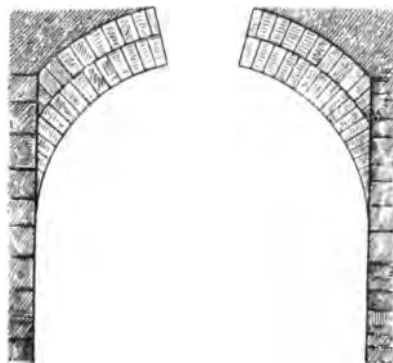
Што се материјала тиче, од кога је црква саграђена, он је, као што смо већ споменули, различан од онога у спољашњем нартексу и у кули. На западноме се зиду до висине од 0,90 м. даје констатовати речни камен, више овога настају дванаест редова опека, за тим иде ред сиге, коме следује више од петнаест редова опека. Са свим горе настаје наизменична измена редова опека и сиге: на три до пет редова опека долази по 1—2 реда сиге. Комади сиге скоро су два пута дебљи од комада опека, ма да су, иначе, исте дужине (од прилике 0,43 м.). Остале стране првога поља (унутрашњег нартекса) показују, у колико је малтер отпао, доле до висине 0,80 м. речни камен, плочаст камен, сигу, а за тим настаје наизменична измена редова опека са редовима сиге. Она два испада (ступци) су од сиге и од опека. Ове се дају констатовати само у средини, и има их доста везача. У јужноме ступцу налази се укрпљено и нешто студеничка мрамора. И друго поље показује доле до висине једнога метра камена, а за тим се наизменично ређају редови опека и сиге. Северна и јужна певница показују исти однос, а тако исто и олтар. Сви лукови, што се своде над ступцима и сви сводови саздани су од сиге.

Свод првога поља крпљен је. Саставци појединих комада од сиге измазивани су новим малтером. На своду другог поља не дају се познати трагови овога накнадног малтерисања. И свод над обема певницама показује саставке појединих комада сиге измазане новим малтером. Онај свод над северном певницом има и по гдекоју опеку. Интересантно је, да је свод и над северном и над јужном певницом двогуб (слика 7). Изнад доњег свода познаје се са предње стране лук, саздан од комада сиге, поребарке једно уз друго поређаних и нешто мало већих димензија од комада доњег свода.

Кубе се своди над квадратним пољем, у коме се певнице секу са осталом црквом. Оно почива на четири лука, који су озидани од сиге. Прелаз квадрата у круг бива помоћу пандантифа, који су такође од сиге. Луци, што носе кубе, почивају на четири ступца, који горе имају неку врсту капитела. Ка-

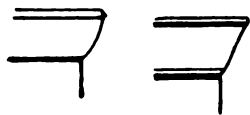
Од цркава у Србији најсличнија је Жичи својом основном црква Богородичина Градац (недалеко од Рашке) Интересантно је веома, да неке цркве у Србији из 12 века имају подукружне певнице, које заједно са олтарском апсидом заступају тип триконхоса (*ναός τριконχος*). Црква Богородичина код Куршумља, задужбина Стевана Немање, показује овај тип. Он је обилно заступљен код цркава у Јерменској и Грузији, а порекло му ваља тражити у Персији и у Египту (Црвени и Бели Манастир). У првобитној основи Лавре св. Атанасија он је, несумњиво, био усвојен. Ово је већ и с тога вероватно, што је овај зидао човек пореклом из Трапезунта (зидана око 1000 год.). Лако је могућно, да је овај тип преко Атоса дошао и у Србију. Односи Стевана Немање према Светој Гори говорили би овоме у прилог. И црква Никоља у Овчарско-Кабларској клисури има исту основу. Ово би било сведочанство о њеној дубокој старости.

пители су од пешчара и сви су профилирани, (слика 8 и 9) само је онај северо-источни сада одбијен (оштећен). И триумфални лук, који се налази ниже од источнога лука, на коме почива кубе, као и лук, што је триумфалноме на западној страни паралелан (а исто се тако налази испод западнога лука, што носи кубе), почивају на некој врсти капителâ. Ну ови испадају само на предњој страни, а остале им стране леже у истој равни са странама ступца и лука, што се на њ наслања. Овај испад је олепљен лепом и живописан. Она два ступца, на које се наслања источни лук, што носи кубе, не допиру до пода цркве, већ имају облик дугачких консолâ (од прилике дугачки 1,50 м. слика 10). На овај начин морали су јако бити оптерећени ступци, на којима почива триумфални лук, јер је сада и тежина кубета

Слика 7.

на њих падала. Да би им се дало више отпорне снаге према терету, који је на њих налегао, ови су са стране олтарâ до висине капителâ, на којима почива лук кубета, појачави једним назитком, чија предња страна (окренута олтару) стоји косо према појединоме од споменутих стубаца, те према томе, у хоризонталноме пресеку показује троугао. И у олтарске је апсиде свод од сиге. Он

Сл. 8.

Сл. 9.

је у темену оправљан, јер је у доба турских најезда био, по свој прилици, проваљен. На месту оправака налази се у своду поред сиге и опека. Гесимс, који дели свод апсиде од њена полукружна зида, исто је тако од сиге.

Свуда у околò иду два степена, један више другогâ, који су чинили седишта за духовна лица, што су овде чинодејствовала. Трећи је степен у самој ниши испод прозора апсидина. Он је служио као седиште за епископа. Степени су озидани од сиге и опека.

Ваља још напоменути, да се у другоме пољу са свим горе до самога свода налазе на северној и јужној страни по пет четвоространих отворâ доста великих димензија. Неки су од ових отворâ сасвим затворени опекама, неки само до половине, а неки су потпуно отворени.

Данас на цркви и обема капелама скупа има седмòра врата. Из нартекса се на једна врата улази у цркву, а и за сваку капелу посебице има по једна врата. Из цркве се лево улази у северну капелу кроз једна врата, а десно кроз друга у јужну капелу. Друго поље има такође на северној и јужној страни по једна врата, а на ова се последња данас улази у цркву. Ну ова обоја

врата пробијена су тек у далеко позније доба, док су првих пет несумњиво првобитна.

Врата, кроз која се из спољашњег нартекса улази у цркву, полукружно су сведена и споља и изнутра. (слика 11). Доле имају праг од једноставнога мрамора беле боје (дугачак 1,80 м.). Горњи праг је од модрога мрамора (висок 0,26 м.). Полукружни лук, што се над њим своди и обухвата шупљину за тимпанон, такође је од модрога мрамора, а тако исто и довратници на предњој страни. Мрамор је само спреда углачан, а са унутрашње је стране остао рапав. Довратници су са унутрашње стране у целој дужини ижљебљени на прав угао, како би се могла кретати двокрилна врата, за која се у горњем

Слика 10.

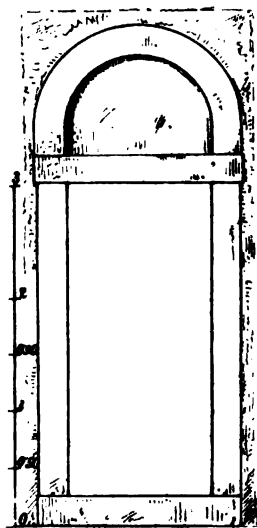
прагу налазе и данас очувани жљебови. На унутрашњој су страни первази врата озидани од сиге (дужина 0,32). Довратници од мрамора високи су 2,74 м., широки 0,26 м., а дубоки 0,30 м. (дубина правоуглога жљеба износи 0,11 м.). Лук врата има висину 0,84 м. Врата су на спољашњој страни широка 1,25 м., а на унутрашњој 1,37 м.

Врата, која воде у јужну капелу, имају исти облик као већ описана врата. И у њих је тимпанон и са стране цркве, као и са стране капеле. Висина довратника је са стране цркве 2,35 м., а висина лука 0,48. Ширина врата је на овој страни 0,90 м. Довратници су на овој страни широки 0,22 м., а дубоки 0,19 м. Са стране капеле перваз од мрамора дубок је само 0,19 м., а после настаје перваз од сиге (и нешто опеке у горњем делу) дубине 0,40 м. Са овим вратима, које смо сада описали, у свему се подударају врата, која спајају цркву са северном капелом.

Она врата, што се налазе на северноме и јужноме зиду другог поља, доцније су пробијена. Она се, пре свега, ни у чему скоро не слажу са већ описаним вратима, а уз то су и прозори, што се над њима налазе, нешто у страну помакнути. Оба су прозора, као што ћемо већ видети, првобитна. Да су и врата првобитна, онда би се, несумњиво, и прозори налазили управо изнад њих, а не би били од њих у страну помакнути. У доба, из кога је последњи живопис цркве, јужни је прозор био узидан, олепљен лепом, па је по овоме живописано. И место, на коме се сада налазе јужна врата, било је покривено живописом. Кад се доцније указала потреба за вратима, пробијен је у овоме живопису отвор за њих. Доцније је отворен и зазидан прозор, ну десило се, те отвор врата није био згодно подешен према отвору прозора. И дан данас

се јасно види, како је пробијањем врата и отварањем зазиданог прозора живопис остао јако оштећен.

Великих је прозорâ црква првобитно имала осам на броју: један над улазним вратима, три у олтару, два у певницама и два у другоме пољу (на северној и јужној страни по један).⁴ Уз то је и свака капела имала по један велики прозор. Сви ови прозори носе исто обележје. Сви су полукружни. Њихови су допрозорници од сиге, а тако исто и сводови њихови. У свих су допрозорници увучени иза предње површине зида за неколико сантиметара. Величином својом између њих свију истиче се прозор у олтарској апсиди. Полукружни прозор, што се налази изнад улазних (западних) врата у цркву има допрозорнике од прилике 1,30 м. високе. Прозор је од прилике широк 1,60 м., а висина његова лука износи око 0,30 м. Северни прозор у другоме пољу има допрозорнике од сиге и опека, а лук му је од сиге. Висина његових допрозорника износи од прилике 1,10 м., а ширина прозора око 0,75—0,80 м. Висина његова лука од прилике 0,15—0,20 м. Прозор, што се налази на супротној (јужној) страни, у свему је сличан њему. Прозор у северној певници нешто је виши и шири од ова два последња. Његови допрозорници (који су од сиге) уступају иза предње површине зида за 0,07—0,08 м. Прозор у јужној певници потпуно је идентичан са овим у северној.

Слика 11.

Осем ових прозора налази се у зидовима цркве и других отворâ, од којих су неки сада зазидани. Тако се испод прозора у северној певници налази један полукружан отвор, сада зазидан полагама сиге и опека. Овај је отвор сазидан од сиге и широк је 0,98 м., висок од прилике 0,80 м., а висина му лука износи око 0,32 м. Западна ивица овога отвора лежи у истој вертикали са западном ивицом прозора, који се над њим налази. Ну пошто је отвор ужи од прозора, то изгледа да је у лево помакнут. Црвена трака, која оперважава горњи прозор, спушта се доле, те уоквирава и овај отвор. Из тога би се могао извести закључак, да су у доба, када су ове траке повучене, обоје већ постојали. И у јужној се певници налази испод прозора сличан отвор, ну он је знатно у десно помакнут и исто тако је зазидан. Он се налази на висини од 1,40 м. изнад земље, широк је један метар, а висок око 0,85—0,90 м.

⁴ Осем ових прозора налази се по један прозор на простору између певница и допозорних лукова што носе кубе.

У олтару има данас пет ниша: две на јужној страни, две на северној и једна на источној (у апсиди). На јужној страни до саме апсиде налази се једна квадратна ниска ниша, покривена горе дрвеном даском. На истој се страни налази у висини од 0,80 м. изнад земље, а за 0,23 м. далеко од ступца једна полукружна ниша, озидана од сиге(?), широка 0,82 м., а стране су јој високе 1,20 м. У доба рестаурације живописа ове нише, по свој прилици, није било или је била зазидана. Ми смо склони веровати, да је она тек у позније време пробијена. То ће исто бити случај и са нишом, која се налази на супротној страни од ове, на месту, где су, по свој прилици, била врата, кроз која се улазило у капелицу, што је једно време била дозидана уз северну страну олтара. Оној ниској квадратној ниши на јужној страни одговара на супротној страни један велики отвор веома неправилна облика и јако изерен.

Кубе почива, као што смо већ споменули, на четири лука. Између пандантифа и тамбура посредује један појас од сиге. Тамбур је доста висок. Кубе је у темењу било проваљено, то је цела калота у новије доба саграђена од опека. До овога новог дела тамбур је саграђен од сиге и цигаља на исти начин, као што смо то констатовали и код зидова цркве: редови сиге наизменично се мењају са редовима опека. Кубе је изнутра округло, а са спољашње стране осмострано. На свакој страни има по један прозор, чији су полукружни луци од сиге и од опека.

На северној страни олтара (а вероватно и на јужној) била је једно време дозидана капелица у коју се из олтара ишло кроз један отвор за врата. Њени су темељи веома плитки (око 0,20 м.) а уз то нисмо могли констатовати састава између њих и темеља цркве. Источни део темеља уз то иде изнад једне гробнице. На простору, који су ове капелице могле обухватати, налазе се многи грбови. Вероватно је, да су оне због ових грбова и биле нарочито дозидане.

Ширина цркве износи на западној страни око 10 м., а дужина је њена од прилике 26 метара.

Обе побочне капеле⁵ сазидане су од истог материјала, од кога и остала црква. Између њихњих зидова и зидова цркве има органске свезе, те би се

⁵ Свакако је од великога интереса питање, чему су биле намењене ове капеле. На први поглед би скоро идентичан распоред и облик оба простора говорио против тврдње, да је једна од њих била намењена једној сврси, а друга другој. Присуство апсиде у обема говори у прилог мишљењу, да се у обема вршила света служба. Ако обе нису служиле као гробне капеле, онда је једна од њих несумњиво имала ту улогу. Имамо велики број византиских цркава код којих су гробне капеле чинили параклиси цркве. Северна капела цркве у Никеји чувала је један саркофаг са моштима Гроб Атанасијев био је у једном

из тога дао извести закључак, да је њихово подизање истовремено са подизањем цркве. Обе су капеле скоро у свему веома налик једна на другу.

Северна капела показује на западној страни својој у висини од 1,50 м. изнад земље сигу са по гдекојом опеком. Изнад њих настаје наизменична измена редова сите са редовима опека. На овој се страни налазе врата што спајају нартекс са овом капелом. Редови опека и сите, који сачињавају ову страну, не продужавају се у истоме правцу на обема странама од врата, већ теку независно једни од других. На јужној страни капеле има сасвим доле у главном речна камена, а нађе се и сите и опека. Горњи део чине наизменични редови сите и опека. То је скоро исто случај и са северном страном. На источној се страни налази полукружна апсида. Редови сите и цигаља, што се с обеју страна ове апсиде мењају, не теку у истоме правцу на обе стране, већ сасвим независно једни од других. Апсида је саграђена од сите. Данас је јако препукла и изерила се.

Врата, која спајају спољашњи нартекс са северном капелом, имају горњи праг од једноставнога камена, а довратници су им споља од модрога мрамора, изнутра пак од сите и опека (као и западни зид лево и десно од врата): у горњем је прагу изљебљен отвор за крило врата, која се позади затварају мандалом. Тимпанон је са стране капеле озидан од опека. Врата су са спољашње стране широка од прилике 1 м., а са унутрашње стране 1,04 м. Висина довратника је нешто већа од два метра а висина лука износи око 0,40 м.

На северној страни има капела један прозор, који је исте форме, а скоро и исте величине као и остали прозори на цркви. Свод му је сазидан од исте цигле, које има и у оправљеноме кубету, што се над овом капелом своди. Испод овога прозора на спољашњој страни учвршћен је у зиду један лав од камена. На растојању од 0,95 м. испод овога прозора налази се један прозорчић, који је споља једва прорезан и једном мотком затворен, а стране му се изнутра по-

углу севернога параклиса Лавре. У једноме овакоме параклису у цркви манастира св. Луке Стириота у Фокиди нађена је крстоница. Лако је могућно, да су, дакле, онеке капеле служиле и крштавању. *Евсевиче* у својој црквеној историји (X₂), описујући храм у Тиру, примећује, да је на оба бока тога храма подигнут по један баптистеријум: два простора, који су комуницирали са храмом — њих је „мирољубиви наш Соломон, стројитељ Божја храма, начинио за људе, који имају потребе за очишћењем и умивањем водом и св. Духом“ (X₂). Као што се из овога види, баптистерији су на И. уношени у организам цркве. Извесни знаци пак показују, да су се у северној капели Жиче држали помени и освећивало кољиво, што овој капели даје карактер гробне капеле. Г. Д-р Драгутин Анастасијевић саопштио нам је приватно, да се у Ивируну у овим параклисима сваке суботе великога поста и у дане умрлих чита помен (кољиво) умрлима.

степенно шире и достижу највећу ширину од 0,63 м.⁶ Прозорчић је веома неправилне форме и изерено је саграђен. Између овога прозорчића и споменутога прозора више њега налази се у висини од 2,50 м. изнад земље једна плоча од мрамора, хоризонтално у зид узидана. (слика 12). Плоча је профилисана и испада из зида за 0,55 м. За 0,55 м. она је и широка, а дебела је 0,14—0,16 м. На средини је плоча скроз пробушена. Отвор је на задњој страни веома узан, а у правцу ка горњој површини ловкасто је проширен.⁷ И апсида има на источној страни мали узани прозор.

Апсида је од сиге саграђена. Њон свод је веома испрепукао, те прети опасност, да се апсида свакога тренутка не откине од источнога зида и не сруши се. Апсида је у своме доњем делу масивно узидана. Овај узидани део покрива живопис за читавих 0,10 м. и нема са осталим зидом никакве свезе. Он је, према томе, познији од споменутога живописа. Материјал, од кога је овај узидак саграђен, састоји се из опека, сиге и речнога камена. Све је ово без икака реда једно на друго набацано. Апсида је широка 1,10 м., висина њених страна износи 2,17 м., а висина лука око 0,35 м.

Сл. 12.

Кубе почива на четири лука. Ови се наслањају на четири плоче, које су узидане, па виरे из зидова. Плоче се налазе у угловима и имају улогу консола. Од њих је само једна (она у углу севернога и западнога зида) једноставна, а остале се састоје из два комада, од којих је један већи а други мањи. Све су оне биле омалтерисане и обојене. Источни и западни лук имају много већи испад него северни и јужни. Тамбур је озидан од сиге и опека. Кубе је било проваљено, па су чак и сводови прозора били порушени. Обоје је у новије доба оправљено и опекама озидано. Кубе је и споља и изнутра округло и има три отворена и три слепа прозора. Банак прозора налази се у истој висини, у којој и појас, што доле опасује тамбур. Појас је од сиге и био је црвено обојен (превучен црвеном пругом).

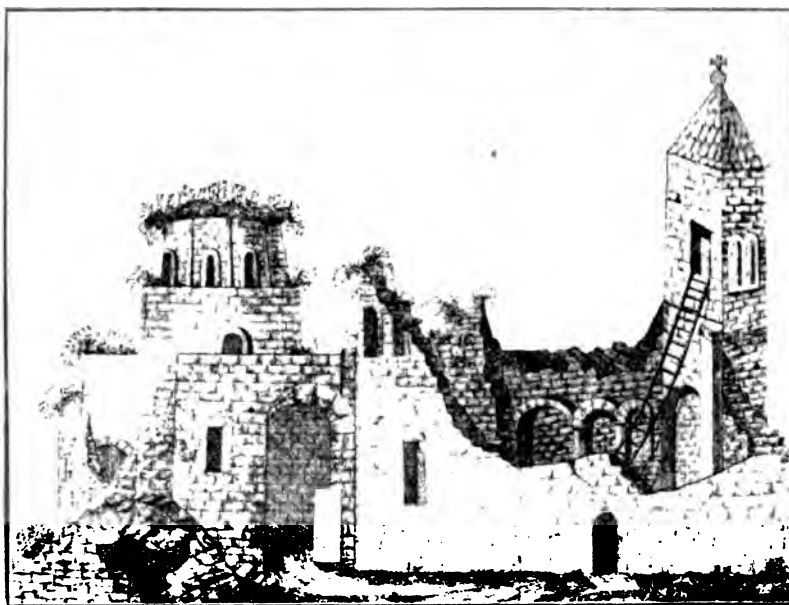
Јужна капела слаже се у главном у свему са северном капелом. Западни зид је као у северне капеле озидан доле без реда од сиге и опека, а горе

⁶ И у цркве Сирти Богородичине у Никеји у северном параклису, који је служио као гробна капела, није било прозора. (У сев. капели Жиче горњи прозор је био у доба рестаурације живописа зазидан). Ту је чак и вартело био без прозора. Упор. Wulff Die Koimesiskirche in Nicäa 1903. стр. 30—31.

⁷ Данас се не може поуздано одредити, чему је била намењена ова плоча. Из тога, што је у капели било тако мрачно, што је поред поменуте плоче на зиду насликано једно опело, могло би се слутити, да је капела служила као гробна капела (Grabkapelle), а на поменутој плочи да је горела непрекидно кака светилка. Упор. Wulff стр. 31.

од наизменичних редова сиге и цигаља. На овој се страни налазе врата, што спајају спољашњи нартекс са капелом. Јужна и северна страна имају доле за један метар висине речњака, а тако исто и литографска камена и опека. Горе се наизменично ређају редови опека и сиге. Источна страна има такође доле крупна камена, опека и сиге. Горе се сретa опека и сига у наизменичној измени. На истој страни и ова капела има апсиду. Свод у ове апсиде је од сиге, а предњи лук је од опека.

Врата, која воде из спољашњег нартекса у ову капелу, у главном су налик на она врата северне капеле. И овде су довратници, лук и прагови на спољашњој страни од мрамора. Изнутра су довратници од сиге и опеке, а и

Изглед Жиче 1822. год. (према цртежу у *Летопису* М. С. 13.).

Слика 13.

лук је на тој страни од сиге. На јужној страни има капела један прозор, чији облик одговара облику осталих прозора на цркви, а и величином се не издваја од ових. Испод овога прозора налази се један, сада зазидан, отвор, који је од прозора ужи, али за то нешто виши. У доба рестаурације живописа овај је створ био отворен, јер се још јасно распознаје црвен оквир, којим је био оперважен, а и свеци су (два десно, два лево) на обе његове стране симетрично распоређени. У источном углу јужнога зида, на месту где се овај сучељава са источним зидом, налази се једна ниска, квадратна ниша, која је у доба рестаурације живописа била зазидана. Ову нишу, као и ону у олтару њој

сличну, покрива горе дрвена даска 0,11 м. дебола. Ова је даска шира од нише, те на обема странама њеним улази у зид. Под је у ове нише од камена. Овака квадратна ниша (само нешто мало већа) налази се и на источноме зиду у углу, где се источни зид сучелава са северним. Ову нишу покривају горе две даске, које леже једна поред друге. Под јој је, нема сумње, био од камена, као и у мало пре споменуте нише. Апсида има на северној страни прозорчић, као и она у северној капели. Ну код ове се апсиде не даје констатовати позицији узидак у доњем делу, као што смо то нашли у апсиди северне капеле.

Кубе почива на четири лука. Луци се, као у северној капели, наслањају на четири плоче, што више из зида. Плоче су, изгледа, од литографска камена и једноставне су (само је она у југо-источноме углу препукла). И оне су биле олепљене лепом, па живописане. Луци су озидани од опека. Источни и западни лук и овде су шири од севернога и јужнога. Појас кубета је од сите. Кубе је и споља и изнутра округло и има три прозора (између којих се налазе три слепа прозора). Скоро је све ту у најновије доба понова саграђено, само онај део на Северу изгледа да је сазидан од старог материјала. Једна хоризонтална греда везује источну страну кубета са западном. На западној страни близу јужнога зида за један метар од прилике изнад врата има један велики отвор. У углу свода и зида налази се такође на овој, као и на супротној (истоочној) страни по једна округла рупа.

Ж и в о п и с

Кула је на трима својим странама (на северној, западној и јужној) била споља црвено обојена. Задња (источна) страна, по свој прилици, није била бојена, већ само малтером олепљена. У главном се свугде познају две пологе малтера. Малтерна се кора најбоље одржала на горњем спрату и то на јужној страни. Доња полога малтера одржала је још лепо своју загасито-црвену боју, док је горња бивала непрекидно изложена штетноме утицају непогода и с тога је веома страдала. Ту је црвена боја, ако ју је било, мање више спрана кишама, а и малтерна је кора јако оштећена, нарочито на северној страни. На западној и јужној страни као да се дају констатовати закрпе од треће пологе сасвим бела малтера. На западној је страни по доњој полози живописано. Изнад уласка под кулу, а нешто испод западнога прозора на првом спрату куле, познају се две загасито-црвене пруге, које се под оштрим углом секу. Оне обележавају место, докле је допирао забат прислона, што је испред уласка под кулу стајао. У оштроме углу, који ове две пруге образују, јасно се распознаје лик једнога анђела са нимбом око главе и са једним делом од крила.

Да ли је на овој страни било још живописа, мучно је рећи. Дало би се само према извесним знацима слутити, да га је могло бити.

Прозор на јужној страни у горњем спрату куле показује само једну пологу малтера. Тимпанон му је обојен загасито-црвеном бојом. Своднина и стране му живописане су (покривене су шарама). Шаре су на модроме позађу, које је у своднини добило скоро црну боју. Источна страна овога прозора показује шару једнога стила, какав ћемо често срести у цркви и у нартексу. Орнаменат сачињава више ромбних поља, повезаних пругама, које су исте дужине као и стране ромбова. На овај начин остају између ових ромбних поља са стране по два трапезна поља (једно лево, друго десно). Шару ошвићава свуда унаоколо једна бела трака. Ромбна поља имају загасито љубичасту основу, трапезна поља сиву и отворено црвену. У ромбним се пољима налазе цветови беле боје са црвеним листићима, у трапезним пољима розете са загасито љубичастим и белим листовима. Сва су поља уоквирена белим пругама. Западни прозор показује две пологе малтера. Горња је, по свој прилици, из доба рестаурације у 18. веку. Тада су ови прозори донекле (не целом висином) били узидани. Узидак је остављао слободним само северну половину горњег дела овога прозора. На томе слободном делу исликана је на беломе позађу једна врло велика и незграпна шара. Оваких мање више линеарних, неукусних шарџа, каке ћемо наћи и на странама врата у кули, има и на јужној страни прозора, испод којих провирују шаре истог карактера, кога и оне у јужнога прозора. Тимпанон овога прозора такође је загасито црвеном бојом обојен. И северни прозор на горњем спрату куле показује две пологе малтера, ну шаре нису очуване.

Капела у горњем спрату куле изнутра је сва живописана. Живопис је на модроме позађу и веома новешто рађен. Лево и десно од свакога прозора налази се по један квадратни оквир са допојасном сликом каквога свеца. Изнад прозора налази се лево и десно клустрован по један свети човек, који су окренути један другоме. Испод прозора иде једна зона четвоространих поља са геометријским фигурама. Обично су то кругови беле боје на модро-плавоме позађу. На источном зиду налазе се северно од полукружне нише ликови св. Константина и Јелене, а изнад њих се пружа један орнаменат, састављен из више редова геометријских фигура, сада веома избледелих.

У простору испод куле престављена је на таваници сцена *Четрдесет мученика*⁸ уморених у залеђеноме језеру. На средини таванице престављен је Исус

⁸ Култ четрдесет мученика био је веома распрострањен на И. То посведочавају пре свега многобројни храмови, параклиси, капеле посвећени њима. Велика црква код Јерусалима подигнута у част св. Саве Преосвећенога имала је параклис четрдесет мученика. Једна од капела у Јерусалиму, у којој су приликом бављења у њему познатог рускога

Христос, а испод свода лево и десно престављено је по двадесет мученика, изнад чијих глава лебде венци мучеништва. На северноме и јужноме зиду

поклоника светих места на Истоку, Василија Барскога, служили православни, била је посвећена у част четрдесет мученика (и налазила се под звонаром). Тако исто и на Синају на гори Хориву једна света обитељ посвећена је овим мученицима. Црква манастира Ксиропотаму на Атосу има за патрона ове мученике, а Лавра св. Атанасија и Дохиариу имају по један параклис четрдесет мученика. Од једанаест малих цркава, које се налазе у огради хиландарској, једна је такође посвећена имену четрдесет мученика. У Цариграду се у средини вароши близу Бронзаног Тетрапила налазила велелепна црква четрдесет мученика, коју Андроник беше изабрао за свој гроб. Св. Сава је, као што је познато, био прво сахрањен у цркви четрдесет мученика у Триову. Осем у Жичи ми налазимо сцену четрдесет мученика илустровану и у Студеници (у попречноме простору јужнога портала) и у Грацу (веома фрагментирано) — овде с једне и с друге стране врата, што воде у јужну капелу, Пада у очи да је у сва три маха овој сцени место на улазу. Г. Др. Драгутин Анастасијевић приватно нам саопштава да је исту појаву запазио у манастиру Ксиропотаму. То, по свој прилици, има свога узрока, ну овај се не даје тако лако открити. Народно веровање не може нам пружити кључ за разрешење. Иначе је обичај у једноме крају Србије (у смедеревском Поморављу) да се на овај дан (као и о Тодоровој суботи) нешто после по ноћи на раскрсницама ложе ватре, преко којих и старо и младо прескаче. Ово је остатак паганскога обичаја, да се, ради очишћења, пред кућама пале ватре и преко њих скаче. Уз то се на тај дан месе т. з. младенчићи, четрдесет колача од брашна, савијени у облику кобасице и изданком од лескова дрвета на три места убудени (у Нишу ови колачићи имају облик мале деце). У Срему се на дан четрдесет мученика (9. марта) излази у винограде и по обичају се испија по четрдесет чаша у част свакога од њих (*Војиславаљева Споменица* стр. 2—6). На овога се види, да је дан четрдесет мученика веома популаран. Он је познат под именом *Младенци* (т. ј. четрдесет младенаца уморених мученичком смрћу). У натпису златом извезену на покрону кивота кнеза Лазара у Раваници вели се Лазару: „Сабери хор („лик“) твојих сабеседника, светих мученика и са свима се њима помоли Богу, који те је прославио, јави („взвѣсти) Георгију, покрене („подвигни“) Димитрија, убеди оба Теодора (разуме се Т. Тирон и Т. Стратилат), ухвати („поими“) Меркурија и Прокопија, и четрдесет мученика Севастиских не остави, у њихову мучењу војују твоји драги синови, кнез Стеван и Вук“ (*Љ. Стојановић Записи и Натписи* 188). Овде се четрдесет мученика спомињу упоредо са светим ратницима (св. Борђем, св. Димитријем, св. Теодором Тироном и Теодором Стратилатом, св. Меркуријем и св. Прокопијем), поуздано с тога, што су и четрдесет мученика били војници. Свима овима треба да се обрати кнез Лазар, који је својом мученичком смрћу њима раван, те да у Бога испроси помоћи за своје синове. И ови војују за свету веру хришћанску, за коју су изложени мукама, сличним онима, које су они свети војници пропатили. Већ самим тим дакле, што је у мученичкој смрти четрдесет војника била оличена мученичка борба српских синова са огорченим противницима Крста, могла је сцена, у којој је илустрован мартиријум четрдесет мученика, постати омиљен предмет престављања у нашем живопису. Мученички венац отвара двери у обиталиште блажених. Кроз двери мучеништва улази се у царство небеско. Отуда је слика, на којој је престав-

налазе се овде исписане повеља и хрисовуља Стевана Првовенчаног манастиру Жичи.⁹ Оне заузимају скоро целу површину зида. Сасвим доле је исlikан орнаменат завеса (Draperieornament). На самоме улазу под кулу престављен је лево (на јужној страни) св. Петар са црквом на глави, а десно св. Павле

лено мучење четрдесет војника, имала да каже онима, што су улазили у цркву, да се не устежу прекорачити праг на вратима мучеништва у славу своје вере хришћанске. Само би се на овај начин могла, донекле, растумачити околност, што је сцена четрдесет мученика обично илустрована на улазима у цркву или у њене споредне просторе. Вероватније је пак да ту више играју улогу узроци чисто конструктивне природе. Простор пред улазом био је веома zgodан да на њему нађе места ова композиција. Иначе би тешко било неровати, да је ту имала кака утицаја околност, што се велелепна црква четрдесет мученика у Цариграду налазила поред Бронзана Тетратила (*πληστον τοῦ Χαλκοῦ Τετραπύλου*). Диканж овако објашњава *Tetrapylum aegyptium* у Цариграду: „*Tetrapylum fuit aedificium altius, quattuor portis pervium, cui adnexae erant porticus, in quas per has portas ibatur*“. (*Constantinopolis christiana*, lib. II стр. 179).

О вечерњу (на „хвалите“ и „слава“) пева се једна химна Јована Дамаскина, у којој се четрдесет мученика доводе у везу са четрдесетодневним постом пред страсну седмицу: „Стрѣносоци Хѣи всечѣстнии постѣ свѣтлѣишию сѣдѣласте наместию славнога вашѣго страдаиия, ѿ бо сущѣ четворѣдесѣтодѣвницоу шѣщаѣте, спасѣтелии стрѣти побѣще се вашимъ иже по Хѣи страдаиимъ. Тѣмже имоуще дрѣзновениѣ, молитесе въ мирѣ достигнути намъ тридневнѣо въскрѣсениѣ, бѣ и спѣса душамъ нашимъ“; (према једноме мињеју за март из XV века (1473. год.), рукопис Нар. Библиотеке Бр. 162/684). Ваља имати на уму, да дан четрдесет мученика увек пада у велики пост. Када се узме у обзир, у коликом је уважењу код нашега народа овај пост, овда ће се лако растумачити, откуда су могли постати популарни мученици, у којима је овај пост био у неку руку симболисан.

Сцена је веома живо престављена. Илустрован је онај моменат, кад четрдесет мученика, потпуно наги, стоје у залеђеноме језеру при ужасном мразу, а са неба силазе венци мучеништва на њихову главу. Само један није могао издржати, већ је побегао у топло купатило, што се одмах до залеђена језера налазило. Ну у накнаду за њ скочио је у залеђено језеро незнабожачки чувар њихов и примио венац мучеништва. О животу четрдесет мученика види: *Miklosich Vitae Sanctorum-Viennae* 1847. стр. 1—13 и *Рукопис XIV века Народне Библиотеке у Београду Број 168 (104) лист 278 а*. Сцена је пуна драмских појединости. Ко би прочитао беседу Григорија Цамблака у похвалу четрдесет мученика, (налази се у манастиру св. Павла на Атосу. Упореди *Успенскии П. Первое путешествие въ аеонские монастыри I, 2 стр. 24. и 51.*) мислио би, или да је сликар ову проповед имао пред очима, или да је проповедник под утицајем слике био. О овој сцени упореди и *Нову Искру* 1906. стр. 346.

⁹ *Miklosich Monumenta Serbica* бр. 18. *Šafarik Pamatky* бр. 7. Исправку ових натписа доноси *Гласник С. У. А.* 56. стр. 360.

са књигом на глави.¹⁰ На западном зиду престављен је северно од врата краљ Радослав („Радѣслав краљ“), а јужно Стеван Првовенчани (према Давидовићу¹¹ натпис је био; „Стефанъ првовѣнчанъ краљ“). Горе је престављена једна интересантна сцена, у којој је илустрована једна црквена химна:¹² У средини на једноме пространоме престолу седи Марија и држи малог Христа. Изнад ње анђели; десно од ње долазе св. краљеви на поклоњење Христу; лево задивљени пастири. Доле испред Марије две женске фигуре у живоме покрету, веома налик античким фигурама. Она лево носи на глави вертеп (пећину), она десно јасле. Прва персонификује Земљу, друга Пустинју. У веселоме догађају узели су учешћа и поглавари: државни и црквени. Иза девојке на десној страни престављен је краљ у пратњи својих великодостојника, а иза оне девојке лево престављен је св. Сава са кадоницом у десној руци. Њега прате архиепископи и духовници са интересантним капама на глави, а пред њим иде један исти такав монах са светњаком у рукама. Више ове сцене лево и десно насликан је по један канделабар, између којих се налази круг са осмокраком звездом. На супротној источној страни више улаза престављена је сцена: Христос тражи, да пусте к њему децу: Исус ставио руку на главу Игњата Богоносца (насликана као дете.)

Спољашњи нартеко био је, као и кула црвеном бојом обојен.¹³ На јужном делу западне стране његове као да се познаје, да је било два слоја лѣпа. Из-

¹⁰ Тако се исто и у Кахрие-Цами у Цариграду ап. Петар и ап. Павле налазе лево и десно од врата која из другог нартекса воде у цркву, (K. Barth Konstantinopel стр. 73. фиг. 27.) а у цркви ап. Петра и ап. Павла у Трнову с једне и с друге стране царских двери на зиду спољашњег нартекса налазе се мозаичне иконе Петра и Павла.

¹¹ *Летопис Матице Српске* 13.

¹² Химна Јована Дамаскина: „Шта ћемо ти принети, Христе, који си се јавио на земљи као човек нас ради? Свака ствар, која је од тебе постала, подноси ти благодарност: ангели песму, небеса звезду, маги даре, пастири чуђење, земља вертеп (пећину), пустинја јасле: ми пак девичанску мајку. Боже, који си пре свих њихова, помилуј нас“. Види Н. Искра 1906. стр. 343. и J. Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalters стр. 111.

¹³ Г. Gabriel Millet професор из Париза пише нам овим поводом, да су цркве на Атосу потпуно обојене црвеном бојом. Ну ово варварско бојење је, према његову мишљењу, модерно. У Мистри се може наћи нешто слично овоме у Жичи, а тако исто и у Маћедонији. Орнамент у облику шаховске табле, који се налази с пола на западном зиду Жиче, имитација је како вели Мије у своме писму, шарџа од опека. Ове се дају често коветатовати у црквама Маћедоније и Грчке, а и у нас код Лазареве цркве у Крушевцу. Из снимка Г. Б. Таназовића, доцента Београдског Универзитета, види се, да је и код цркве у Наупари било истога орнамента

Г. Др. Драгутин Анастасијевић извештава нас, да је на Атосу саборни храм манастира Пантократора споља цео црвеном бојом обојен, а тако исто и у Кутлумусу и Дионисију.

гледа, да су обе малтерне коре биле, као и на кули, бојене црвеном бојом. За ону доњу може се то са поузданошћу тврдити. Доња малтерна кора задржала је и дан данас своју загасито црвену боју, док је ова боја на горњој малтерној кори могла бити мање више срана кишама и непогодама. На ступцу што на овој страни испада на самоме углу, где се западни зид сучељава са јужним, познаје се горе један фрис од шара. Ове почивају на доњој малтерној кори и имају облик шаховских поља. Поља су обојена бојом угасито црвеном и кестењастом. Како се овај фрис даје констатовати не само на северној и западној страни споменута ступца, већ у истој висини и на самоме зиду нартексову (сада је, на жалост, овде леп сасвим отпао), то се даје извести закључак, да је речени фрис ишао целом дужином западнога зида нартексова. Да ли се он продужавао на јужноме и на северноме зиду његову, није могућно данас рећи, по што је тамо сада леп сасвим отпао. И стране округлих прозора обојене су црвеном бојом. На њима није било шара. Прозори су сада зазидани. У доба рестаурације живописа и цркве они су били отворени. То посведочава околност, што су њихови отвори на унутрашњој страни уоквирени црвеном траком, а живопис је подешен тако, да су фигуре лево и десно од отвора прозорских симетрично распоређене (Ово се данас даје распознавати само код севернога округлога прозора). Фигуре, које се налазе испод прозора, мање су од оних осталих фигура на овоме зиду: подешаване су, дакле, нарочито према овоме прозору. Прозори су, према томе, зазидани, вероватно, тек у 18. веку, ну зазидани део као да није превлачен лепом. Изгледа, да су остали прозори у нартексу у доба поменутог рестаурације били зазидани, а тако исто и врата на северној и јужној страни. Преко овако зазиданих прозора дошао је за тим слој малтера, па је на тако добивеној малтерној кори живописано. Стране прозора на јужној страни нартекса показују два слоја живописа (у оних на северној страни није се, у опште, одржао леп). У колико се може судити по једноме делу шара, које сада

У Ивиру је саборни храм само делимиче црвено обојен, а параклиси су потпуно црвени. У Ватонеду су обојени црвено саборни храм, параклис Пресображења, параклис св. Трифуна и многе ћелије. У Дохирију су кубета на саборноме храму црвена. На јужној обали Преспанског језера налази се једна мала црква (коју мештани зову „св. Петар“) чији су зидови споља превучени малтером и бело обојени. По овакој основи сликан је црвеним пругама орнаменат, који подражава шарама од опека (упореди цркву св. Апостола у Солуну и др.). Vide Навѣстѣя рускаго археологическаго института въ Константинополѣ IV, 1 1899. стр. 60. Црква је из 1410. год. Миљукое вели, да се ово сретало често у сеоских и манастирских црквама у Бугарској око Софије. *Ibidem* стр. 143. Скоро исто сретаме и у Руденице (крушевачки округ, недалеко од манастира Велућа). Зидна платна су споља ишарана црвеним пругама тако, да стварају илузију, е су озм- дана од наизменичних редова тесаника и опека.

извирују испод узидане масе камења, доњи живопис показује кружна поља и читав комплекс врежа (Ranken) око њих. Тако се на западној страни предњег прозора јужнога зида види један део великога кружнога поља на отворено црвеном позађу. Око њега врежаст орнаменат плаве боје. Контуре су орнамента плаве, оивичене лево и десно једном узаном белом траком. На западној страни задњег прозора налази се исти такав орнаменат, ну све је ту на зеленом позађу, а вреже је црвене боје. На горњој малтерној кори, у колико она провирује иза узиданог материјала на задњем прозору јужнога зида, дају се констатовати разне геометриске фигуре на белој основи: познају се делови кругова, који затварају розете као чивит модро-плаве боје, Кружну линију чини једна трака жуте боје оивичена модро-плавим линијама. Рагастови прозорѝ и врата на јужној страни били су споља црвеном бојом обојени. Несумњиво је исти случај био са прозорима и вратима на северној страни. Сада је тамо лѝп сасвим отпао, а рагастови прозора нису се очували, те је немогућно рећи што поузданог. Своднину и стране улазних (западних) врата на нартексу ресе шаре, које имају исти карактер као и оне са кулних прозорѝ. У темену свода налази се круг са осмоленом розетом унутра, а од њега се лево и десно разилази вреже од линија, које се укрштају и тако образују поља. У ова су поља унети цветови разне боје и разна облика. По две црне паралелне пруге оивичавају ове шаре лево и десно. Ове пруге обилазе око жљебова, у којима су били чепови за двокрилна врата. Шаре почивају на позађу као чивит модроме. Врло много има сиве (резедасте) боје. Уочљиви су многобројни бели прапници и тучкови цветова.

Све остало, што је од живописа сачувано на западној и јужној страни нартекса упућује на живопис који се донекле слаже са живописом у цркви. Оба су, нема сумње, из доба рестаурације. Данас се на северној половини западнога зида у нартексу једва назиру фигуре светаца, који су у зонама једни више других били поређани. Они махом држе у рукама развијене свитке (Rollen.) И јужни прислон (пред јужном капелом) показује на унутрашњој страни живопис. Сцене, које су ту илустроване, односе се на Крштење Исусово од Јована. Ово би, можда, говорило у прилог мишљењу, да се у јужној капели крштавало. Позађе је слика бело. Оне носе обележје живописа 18. века.

Правна црква показује на својим улазним вратима шаре, што носе исто обележје, које и оне шаре са прозора на кули. Данас су ове шаре сачуване само у своднини врата. У ромбонднa поља, која се једна за другим нижу, унети су цветови. Шаре оивичава лево и десно црна трака, а и поља су повучена црним линијама. Цветови су бели на сивој основи. Троугаона поља, која остају између ових ромбондних, испуњавају такође цветићи. Малтерна кора западнога

зида, у коме су отворена ова врата, носи живопис из доба рестаурације цркве. Ну ова се малтерна кора налази изнад оне малтерне коре, на којој почивају споменуте шаре у сводини врата. То је знак да су шаре ранијега датума него живопис на горњој малтерној кори.

Шаре истог карактера налазимо и у олтарским прозорима. Јужни прозор у олтару показује и дан данас два слоја живописа. Од горњег је сачуван само фрагмент перваза, који је, несумњиво, оквицавао ликове каквих светаца. То су четворолисне розете, наизменично црвене и зелене боје. Између њих су уметнути трolistи жућкасте боје. По једна црна пруга оквицава ове шаре лево и десно, а ове опет оперважава по једна трака црвене боје. Све је на белој основи. Овај орнамент носи карактер осталих орнамената у цркви, који су истовремени са живописом из доба рестаурације. Доња малтерна кора носи шаре истог стила, ког су и оне шаре на прозорима капеле у кули. Орнамент сачињавају шестострана поља, повезана међу собом вертикалним линијама, те тако остављају између себе по једно трапезно поље лево и десно. У пољима се налазе цветови беле и љубичасте боје са белим прашницима. Основа је модроплава. Линије, што уоквирују ове шаре, као и оне, које чине стране појединих поља, беле су боје. Шаре истог карактера наћи ћемо и код прозора, што се налази у олтарској апсиди. Поља се разликују од оних у мало пре споменута орнамента само у томе, што оне стране, које образују оштре углове у шестоуглу, нису више праве, већ је свака од њих састављена од два конкавна лука. У овим се пољима налазе цветови љубичасте боје на модрој основи, док су цветови у оним пољима трапезним (што се између шестостраних поља лево и десно налазе) на отворено-плавој основи. Све су линије беле боје. Шаре су уоквирене лево и десно белом траком, коју опет оквицава црвена пруга. Лево и десно од овога прозора познаје се јасно, да је малтерна кора, на којој почива живопис апсиде, озго прикрплена за малтерну кору, на којој почивају споменуте шаре. Да не би прва изнад друге стрчала, ивице су изглађене тиме, што су премазане малтером, па је тако добијена малтерна трака обојена црвеном бојом. На тај начин омогућен је неприметан прелаз између горње малтерне коре, на којој почива живопис у апсиди, и доње малтерне коре, која носи поменути орнамент. И северни прозор у олтару носи шаре истог карактера. Исто ћемо наћи и у прозору северне и јужне певнице. И код прозора северне капеле (на северној страни њеној) очуван је фрагмент шарâ истог стила. Нарочито су лепо очуване шаре у јужном прозору другог поља (више јужних врата), који је у доба рестаурације цркве био зазидан. Орнамент се састоји из кругова, који се укрштају и додирују, те тако образују непрекидан ред четворолиста. Поља су загасито љубичасте боје са једним малим кругом беле

боје у средини. Листови су до половине црвени, а од половине плави. Кружне су линије беле. Оквир шарā чини бела трака, коју опет оивичава црвена пруга. Како је прозор у доба рестаурације био зазидан, то је несумњиво, да су и ове шаре раније од живописа из доба рестаурације. На странама врата западних у јужној капели (оних што воде у нартекс) налази се у средини једна трака модро-плаве боје, која иде цик-цак, а углови су испуњени линијама, паралелним са овом траком. Овака иста шара даје се запазити и на потрбушју своднице врата, што из јужне капеле воде у цркву. Овде се опет јасно распознаје, да малтерна кора, на којој ове шаре почивају, улази испод малтерне коре, на којој је живопис из доба рестаурације. И у обема квадратним нишама јужне капеле наћи ћемо исте оваке шаре. Трагова од њих срећемо и у квадратној ниши олтарској, као и у оној у северној капели.

У самој се цркви на неколико места јасно распознају два слоја живописа. Ово се најјасније даје констатовати у северној и јужној певници. Живопис у овим двома певницама почива на малтерној кори, која улази испод малтерне коре, на којој почива живопис зидова, што се продужују лево и десно од певница. Ово је нарочито очито на предњим ивицама северне певнице, где је отпао лџ, који је невидљивим чинио прелаз горње малтерне коре у доњу. Ту се сасвим јасно распознају две малтерне коре једна испод друге. Очеvidно је према томе, да је живопис обеју певница старији од живописа на горњој малтерној кори. Како по свему изгледа, да шаре у прозору јужне певнице почивају на истој малтерној кори, на којој и живопис јужне певнице, то је сасвим природан закључак, да су обоје из истог доба. Ми смо и на осталим местима већ констатовали, да су шаре истог карактера, кога и ове у јужној певници, старије од живописа из доба рестаурације. И за три слике, од којих се једна налази у тимпанону западних врата цркве, а остале две у тимпанима врата, што воде у северну и у јужну капелу, може се рећи, да су старије од осталог живописа. Ту се даје одмах констатовати, да малтерна кора оба тимпана улази испод малтерне коре, на којој почива живопис зидова. Изгледа исто тако, да се и малтерна кора тимпанона западних врата непосредно продужава у сводницу врата, на којој су познате шаре, раније од живописа из доба рестаурације. Ми смо већ споменули, како се и у олтару на јужноме прозору дају констатовати два слоја живописа, од којих горњи носи обележје живописа из доба рестаурације, а доњи носи обележје оних шарā са прозора на горњем спрату куле. Исто смо тако нагостили, да и на прозору апсидну малтерна кора, на којој почивају садашње шаре, улази испод малтерне коре на зидовима апсидним. И у побочним се капелама могу на неколико места распознати два слоја живописа. У апсиди јужне капеле види се испод садашњег живописа

један велики део доње малтерне коре обојене бојом као чивит модром. На ивици, на којој се квадратна ниша источнога зида јужне капеле сучељава са северним видом капелиним, познаје се такође један део доње малтерне коре, обојене модро плавом бојом. Да је испод горњег живописа било још једнога, распознаје се и на ивици, где се квадратна ниша јужнога зида сучељава са источним зидом јужне капеле. Тамо, где се ове нише састају са зидовима, може се одмах видети, да су се поменуте шаре у овим нишама продужавале испод горње малтерне коре, на којој почива садашњи живопис. И у северној капели познаје се на угловима апсиде испод данашњег живописа старији живопис.

На овај начин ми можемо сасвим поуздано изићи с тврдњом, да су слике у северној и јужној певници као и оне у тимпанима западних врата цркве и врата, што воде у северну и јужну капелу, старије од осталог живописа у цркви. У тимпанону западних (царских) врата илустрована је допојасна слика Богородице у пози Огавља на ултрамарин-плавој основи, само је сасвим доле основа зелене боје. Запис *MHP*, који се на левој страни познаје, има писмена беле боје (онај десно је оштећен). Слика је много страдала, а уз то је веома слабо осветљена. У тимпанима врата, што воде у северну и у јужну капелу, илустрован је по један арханђео у допојасној слици. Они држе у десној руци куглу, а у левој скиптар. У јужној певници илустровано је на источном зиду Распеће,¹⁴ а остала два зида показују шест апостола: јужни по једног лево и десно од прозора; а западни њих четворицу. Онај десно од прозора има тонзуру, а у левој руци држи јеванђеље, док десном руком благосиља. Он је обележен ка „сѣѣ Лука“¹⁵ Онај лево држи свитак. Од оне четворице на западном зиду јужне певнице само су двојица потпуно очувана, а друга су два без главе. Само један од њих носи књигу,¹⁶ а остали држе свитке. У северној је певници на источном зиду поуздано било „Скидање с крста“. Сцена је данас скоро сасвим уништена. Сачувани су само десна група, где су две женске и један човек; једно парче крста на коме је Христос био разапет и доњи део од лествица што су биле прислоњене уз крст. Од Никодима, који се на њих био попео, да скине тело Христово, познају се сада на лествицама само стопале. На осталим зидовима представљено је шест апостола: на север-

¹⁴ Опис Распећа у Жичи и у другим црквама Србије види у нашем чланку „Иконографија манастирских цркава у Србији“. Н. Искра 1906. стр. 343.

¹⁵ Није ретко, да се св. Лука у византиској уметности представља са тонзуром, на пр. Schlumberger N. Phocas, фигура на стр. 449.

¹⁶ Свечи са књигама представљају јеванђелисте. Само апостол Павле носи књигу својих посланица место свитка. Овај овде светац представља ап. Павла, сулећи по типу, који је у византиској уметности за њ утврђен.

номе по један јеванђелист лево и десно од прозора; на западноме четири фигуре, од којих је само једна потпуно очувана, а остале су до испод половине оштећене. Све су ове фигуре, како у јужној тако и у северној певници, у природној величини представљене.

На западној страни цркве налази се, као што смо већ споменули, у тимпанону улазних (царских) врата допојасна слика Матере Божје у пози Огапс-а. Лево (јужно) од врата престављени су св. Косма (Кузман), св. Пантелеимон и св. Дамјан,¹⁷ а десно од врата два арханђела држе медаљон, у коме је допојасна слика (биста) Христова. Изнад врата заузима цео горњи простор Сирт Богородичина,¹⁸ тако компонована, да самртна постеља Богородичина са гомилом лица, што око ње стоје, заузима место између врата и прозора, а лево и десно од прозора распоређени су апостоли у облацима. Изнад прозора као да анђели нешто носе горе пут неба.

На јужноме зиду првога поља очуване су: у тимпанону врата допојасна слика једнога арханђела (о којој смо већ говорили), западно од врата две фигуре светитељске, а источно три свеца. Горњи делови ових фигура уништени су данас. Изнад врата престављена је допојасна слика једнога свеца са дугачком брадом у пози Огапс-а. Северна страна овога првога поља у цркви у свему се слаже са јужном.

На јужној страни другог поља у цркви престављена су четири света ратника.¹⁹ Они су били насликани на малтерној кори, која је покривала зазидани прозор на овој страни. Кад је овај прозор отворен и кад су доле врата пробијена, онда су фигуре св. ратника јако страдале. Она два у средини скоро су сасвим уништена. Горе је илустрован „Улазак Христов у Јерусалим.“ На северној страни овога поља била су такође илустрована четири св. ратника. Они су тако распоређени око прозора и врата, да су ови у доба рестаурације могли остати незазидани.

На северној страни трећег поља (в. слику 14.):

1, 4, 3, 6) по један светац; 2, 5) по један светац (Kniestück); 11) улаз у северну певницу; 8) прозор; 7) сцена *Noli me tangere*; 9) сцена са Неврним Томом (накнадним малтерисањем јако оштећена); 10) анђео се јавља

¹⁷ Св. великомученик Пантелеимон, лекар, патрон лекара, уморен мученичком смрћу 303. године у Никомедији (слави се у византиској цркви 27. јула). Јустинијан беше у његову част подигао цркву у Цариграду, где су биле пренете његове кости. Карло Велики их је пренео у Галију, где сада почивају у Лиону и у познатој цркви св. Дениса код Париза. Неумитни врач, „бесребрници“ Кузман и Дамјан рачунају се у патроне медицине (славе се 1. јула и 1. новембра)!

¹⁸ Опно и зависност од црквених песама види *Н. Искра* 1906. октобар.

¹⁹ *Ibidem*.

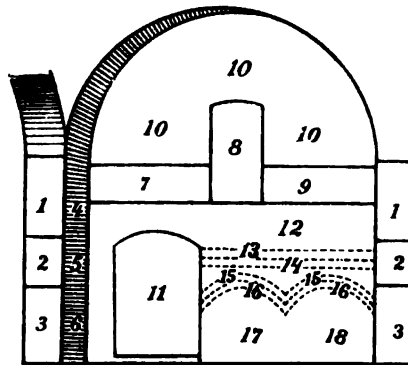
Захарији пред олтаром; 12) два свеца; 13, 14) орнаменти (насликани); 15, 16) орнаменти (насликани); 17) један свети ратник; 18) један светац.

На јужној страни трећег поља (в. слику 15.):

1 прозор; 2 отвор за јужну певницу; I А, В. сцена: Силазак св. Духа на апостоле (Тројица). У пољу I дванаест апостола у круг поређаних (седећи) На њих озго слећу језици у облику пламена. У пољу А представљене су две личности, од којих она напред има оригиналну капу на глави, а она позади носи штит. Изнад њих сачуван фрагментирани запис „ЇЦН (= ЇЗЫЦН). У пољу В су представљене три личности, од којих она напред има оригиналну капу. Руку је подигла чудећи се. Од осталих двеју личности једна носи штит.²⁰ Све остало на овој страни у свему се слаже са северном страном истог поља.

На простору између триумфалног лука и источног лука, што носи кубе, илустрован је у средини Христос у допојасној слици, а лево и десно од њега по један анђео. На простору, што лежи на супротној страни између западног лука, који носи кубе и лука паралелног триумфалноме луку, представљена је *Тајна вечера*.²¹ На потрбушју лукова у овоме пољу (трећем) представљени су медаљони са бистама светаца. Само се на средини налази круг са орнаментом унутра.

У апсиди олтарској представљена је процесија архиепископа (по четири архиепископа лево и десно од прозора на апсиди) Испод њих лево и десно од нише по четири допојасне слике светаца у квадратном оквиру²² Сасвим доле зона квадратних поља са геометриским фигурама (по шест фигура лево и десно од нише.) Оне обележавају позадни наслон седишта за духовна лица, што су у олтару чинодејствовале. (Као седишта служила су два степена што иду дуж

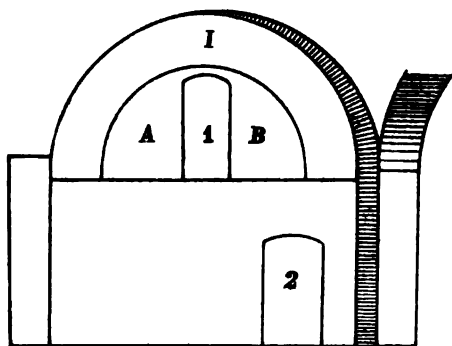
Слика 14.

²⁰ Овај тип представљања Тројица јавља се поред уобичајеног типа, где се у доњој зони преставаља „света“ (космос) са језицима у једном чаршаву (или у крилу). Разноврсни народи, чије су језике апостоли силаском Светога Духа на њих научили, представљени су овде у доњој зони. Сваки је од ових народа мање више окарактерисан нарочитим обележјем. Они су обузети чуђењем, слушајући апостоле, где говоре њиховим језицима. Упореди и интересантну сцену Тројица у минхенском псалтиру, који је Стжиговски објавио прошле године (Die Miniaturen des serbischen Psalters 1906. табл. IX (22).

²¹ О Тајној вечери у нашим манастирским црквама види Н. Искра 1906: стр. 344.

²² Имења њихова забележена су у опису Давидовићеву *Летопис* М. С. 13.

целе апсиде доле). Лево и десно од јужнога прозора у олтару представљен је по један светац. Испод прозора налазе се илустрована два допојасна лика у квадратноме оквиру. Малтерна кора, на којој овај живопис почива, несумњиво је покривала цео остали простор до апсиде и до онога дозитета, што појачава стубац, на који се наслања лук за кубе. На овоме је дозиту доле насликан један арханђео, више кога су представљена два свеца. Сасвим при врху представљене су такође две фигури светитеља. Онај дозидак на северној страни у свему је, што се живописа на њему тиче, идентичан са овим на јужној страни. И на северној страни олтара представљени су лево и десно од севернога прозора по један светац (сада пробијањем ништа оштећени), а испод

Слика 15.

прозора две допојасне слике светаца у квадратноме оквиру. На источном зиду олтара, који се на обе стране сучељава са олтарском апсидом, представљен је лево и десно по један светац, а више ових илустрован је по један стилит („столиник“).

У северној капели скоро је цео живопис оштећен. Једино је на северној и источној страни још нешто очувано. На северној страни више горњег прозора илустровано је „Ваведење“ (Улазак Богородичин у храм), а источно од овога про-

зора, више оне профилисане плоче од мрамора, што из зида испада, представљена је Смрт једнога архиепископа (или епископа). Све је остало на овој страни тако фрагментирано, да се више не може распознавати композиција, која је овде или онде била насликана. У апсиди ове капеле (на источној страни) илустрован је испод прозора „агнец“ на св. трпези, а лево и десно од њега представљен је по један светац.

И у јужној је капели живопис јако оштећен. На северном зиду илустрована су доле четири свеца, а горе је представљена једна серија сцена, које су веома страдале. Неке су од њих скоро сасвим уништене. У апсиди се изнад прозора налази Богородица у пози Огипс-а, а лево и десно од ње видимо арханђеле Михаила и Гаврила. Доле с леве (северне) стране прозора представљени су св. Григорије и св. Василије, а с десне (јужне) св. Јован и св. Атанасије. На зиду источном лево од апсиде представљен је св. Лаврентије, а десно св. Авива. Поврх ова два последња представљене су Благовести и то тако, да на једној страни апсиде стоји арханђео, а на другој Марија. На западном су зиду илустровани св. Артемије и св. Прокле.

На јужноме зиду је више прозора представљено „Распеће“, а с једне и с друге стране прозора *Пренос моштију св. Стевана*²³ Лево је илустровано: „црљ патријархъ и вѣ зборъ исходитъ прѣмо мощь сѣго Стевана,“ а десно: „несутъ мощь сѣго Стев(ана) игумни пове и диаconi.“ Испод прозора насликано је више лица у проскинеси (фигуре су сићушније од осталих на овоме зиду). Доле су представљени: лево (источно) од доњег зазидааног отвора св. Митрофан и св. Григорије Ниски, а десно св. Димитрије и св. Георгије.

II

Читавих седам векова има иза себе црква у Жичи. Свако од ових столећа остављало је трагове на њој и исписивало је по зидовима повесницу њену. Руине њене постају на тај начин „мртваци који говоре“. Ваља само умети читати њихов језик. Они слојеви живописа један испод другог, које смо на више места у цркви и у спољашњем нартексу констатовали, оне преправке у сводовима цркве и у кубетима њеним, они зазиђивани и понова отворани прозори најречитији су сведоци њене прошлости, нѣми, ну ипак за то најпоузданији. Они треба да нам помогну расветлити питање, да ли пред нама стоје они исти зидови, који су негда поздрављали првога архиепископа независне цркве српске, св. Саву; да ли се у живопису даје открити слика, на којима су се могли заустављати погледи његови. Да се јасно одвоји оно, што је раније, од онога, што је позније; да се и једно и друго може успешније анализовати, те да се даде створити бар приближна слика о првобитном изгледу цркве, неопходно је потребно знати историју саме цркве и свеколики ред

²³ Љ. Ковачевић (*Starine X* стр. 258) је мислио, да је у овој сцени представљен пренос тела Стевана Првовенчаног. У цару би био представљен Душан или Урош. На основу тога могло би се извести, да је тело краља Стевана по други пут прекошено у Жичу, као и то да је црква по други пут била живописана. Ми не бисмо рекли, да је у овој сцени представљен пренос тела Стевана Првовенчаног. У запису се јасно означава „Свети Стеван“. Познато је пак, да је Стеван Првовенчани у калуђерству добио друго име, које би несумњиво било овде забележено, да се он мислио. Уз то изгледа, да је Стеван Првовенчани добио службу своју тек у 17. веку (Упореди и *И. Руварац* Пећски патријарси стр. 64). Како су се уз то сви владоци српски од Немање звали Стевани, то би тешко било доказати, да би овде требало да се мисли баш на Стевана Првовенчаног. Нама изгледа природније гледати у овој сцени *Пренос моштију св. Стевана преомиченика*, чије су кости из Јерусалима у Цариград пренете под Пулхеријом и Теодосијем II год. 428. На дан Преноса моштију св. Стевана (2. августа) држи се и дан данас сабор у Жичи. Св. Стеван је уз то био омиљен светац у Немањини (*Monumenta Serbica* стр. 74., 78., 168. Упор. *S. Ljubic Opis jugoslovenskih novaca 1875.* стр. 26., где се вели, да је св. Стеван тек од Уроша I био изабран за патрона Србије).

црквене и манастирске службе у њој, какав је био у разним периодама времена. Ну ни за једно ни за друго ми у нашој литератури немамо списа, који би послужили као помоћна средства. Отуда је један критичар уметности у нас принуђен да оставља поље свога рада, па да, и против воље, прелази у област повесничара и литургисте. Он је приморан, да за туђе грехе понесе тешки крст одговорности на својим плећима. Отуда би изгледало веома чудновато, ако би се захтевало од једнога хисторичара уметности, који тражи да се помогне колико му је то могућно, да он исцрпно расправља питања, која на првоме месту имају да занимају једнога повесничара политичке или црквене хисторије српске. Његов специјалан задатак, свакако, није, да строгој анализи подвргава критичност извора и да претреса спољашње и унутрашње односе у држави српској. Кад је већ стицајем околности доведен до тога, да прелази у туђу област рада, он има да се ограничи на резултате дотле утврђене и да у оквир свога рада унесе само онолико, колико му је потребно ради расправљања питања чисто уметничке природе. Још недовољно утврђена критичност извора, многобројна спорна питања, у којима још није изречена одлучна и последња реч, стварају одмах у почетку огромних тешкоћа једноме раднику на хисторији наших манастира. Оскудица у изворима за онај велики период времена робовања под Турцима доприноси само у незнатној мери расветљењу многих тамних питања. Ту су поједине белешке и записи скоро једина грађа за хисторију манастира. Пок. Иларион Руварац веома се згодно једном приликом изразио, да су те белешке и ти записи само камичци, који су разбацани и развејани на све стране. Из ових растурених камичака никада се неће моћи конструисати солидна зграда. И поред свих ових незгода ми смо се подухватили да у једноме хронолошком прегледу изнесемо све важније моменте из хисторије цркве у Жичи и да додамо један приложак о реду црквене службе у византиским манастирима. И једно и друго неопходно је потребно ради коначнога утврђења многих питања, што стоје у свези са архитектуром и живописом цркве у Жичи.*

Већ смо толико пута напомињали, како црква у Жичи има простран спољашњи нартекс, који је доцније дозидан. Прво питање, које се намеће при погледу на ове махом простране нартексе, дозиђиване уз цркве наших манастира, састоји се у томе, како их је потреба изазвала. Ако бацимо један ле-

*) Напомена. Како због нагомиланог материјала није могло у ову свеску *Старинара* ући све, што смо били за штампу спремили, то смо нашли за потребно, да одељак о хисторији Жиче оставимо за доцније са четвртим одељком, са којим ће чинити подеснију целину. Приложак о спољашњем нартексу морао је из тога разлога ући у други одељак (а не у трећи, као што је на стр. 141. обећано).

тимичан поглед на развој црквене архитектуре на Истоку, неће нам из очију измаћи једна веома важна околност, да су богослужење и црквени обреди непрекидно утицали на формирање простора, у којима су се хришћани збирали на молитву. Преображај једнога облика у други, стварање новoga распореда, појава нових форми постају разумљиви тек онда, кад се узму у обзир сви разноврсни облици чинодејстава црквених. За првих векова хришћанских беседиштво црквено игра једну од најзначајнијих улога у цркви. Још у доба Јована Златоустогa црквене су хомилије имале силнога утицаја на гомилу. Није, свакако, случајно, што цретање васлике пада баш у то прво доба хришћанства. Василика се нудила као веома подесан простор за верне, који би се сабирали, да чују поуке из светих списа. Ну већ у току петогa века литургија поче добијати свечанији и велелепнији изглед. Жива реч, која је била моћно средство за распрострањање хришћанства, уступи своје место црквеним песмама. Тако је на пр. херувимска песма уведена у литургију под Јустином II (573. год.) Литургија постаде скроз проткана драмским призорима, у којима духовништво, што чинодејствоваше и црквени хор, што у чинодејству учествоваше појањем црквених песама, узимаху активногa удела. Тада олтар доби форму, која се подесније прилагођивала црквеноме богослужењу, а нарочити побочни простори (певнице), који стајаху у органској свези са организмом цркве, створише место хору. Црква са централним распоредом згодно се подударала са новим потребама и она освоји себи земљишта на свима странама хришћанскогa света.

Одвајкада се пак осећала потреба за једним простором, који би посредовао између спољашњегa света и светогa места, на коме су хришћани присуствовали символичномe престављању трагедије Христове. Нема сумње, да су атријуми старих цркава веома подесно одговарали овој потреби. Ну на Истоку су атријуми исто тако изузетак, као што су нартекси на Западу. Они су тамо рано почели излазити из употребе. Као успомена на њих остао је само позадни ходник, који се наслањао на фасаду цркве. Он је после уступио место спољашњему нартексу. Отуда је нартекс на Истоку служио као свеза раг excellence између праве цркве и спољашњегa света. Ако бисмо праву цркву упоредили са царством небеским, које у своје рајско насеље прима све верне, онда бисмо нартекс могли згодно уподобити пургаторијуму, у коме се за слободан улазак у обиталиште блажених припремају душе још недовољно пречишћене хришћанским врлинама. Ваља се само сетити, како зидове ових нартекса обично од дна до врха покривају сцене из Страшногa Суда. Ове су овима, што су се овде бавили, најречитије говориле, чему се имају надати, ако се буду припремали.

да их црква прими у своје окриље, као што су, с друге стране, очајне изгледе отварале онима, који би нашли за боље, да остану одвојени од цркве.

Кад се узме у обзир улога, која је нартексу остала намењена, онда ће бити јасно, што њему са уметничке стране није поклањана тако велика пажња, као осталој цркви. Они, што су се у њему бавили, имали су да осете и у томе погледу разлику. Царске двери, које је раскошно искитила уметничка рука, морале су будити у њима успомену на небеска врата, кроз која може проћи само један створ, наоружан хришћанским врлинама. Звуци песме, што су до њих допирали и светлост светиљака, коју су они назирали, морали су се дубоко коснути њихових срдаца. Недостојни да се наслађују лепотама простора, што се налази непосредно пред њима, они би имали да учине само један корак, па да се обрете у њему. Све те лепоте остају сакривене за оне, који и даље остају изван цркве. Њих још могу назирати они, што се припремају за улазак у цркву; њих могу уживати тек они, које је црква примила у своје окриље. На овај се начин, са чисто психолошке стране, може донекле растумачити она чудна околност, што велелепне фасаде византиских цркава махом руже ови незграпни дозидани нартекси.

Ну манастирске цркве специјално не би ни иначе могле својом фасадом производити оно дејство, које имају црквене грађевине градова, смештене на јавним местима. Какав контраст између једне цркве на западу, која своју фасаду окреће према улици и има пред собом довољно простора за естетички ефекат и једне манастирске цркве, нарочито оне на Атосу, подигнуте у средини теснога, са свију страна затворенога дворишта, где фасада ни и иначе не би имала довољно простора за естетичко дејство! Првој је главни задатак, да својој фасади обезбеди ефекта, остављајући побочне стране махом занемарене и утрпане дозиданима сваке врсте, друга не може да има другу сврху, до да се прилагоди манастирским потребама.

Из типика, које су побожни критори за своје задужбине прописивали (ма да су они сви мање више прерада студискога и јерусалимскога типика), даје се данас створити слика о компликованоме богослужењу у византиским манастирским црквама. Целокупно време од двадесет и четири сата пролазило је монасима, што у овим манастирима обитаваху, у непрекидним молитвама. Осем свете литургије монаси су се могли збирати на молитву за време јутрења, за време првога, трећег, шестог и деветог часа са међучасовима, за време вечерња, повечерја и полуноћнице, да не спомињемо бдења, помене и др. Обично се јутрење почињало одмах после полуноћнице, којом је почињао манастирски дан, а први се час продужавао одмах непосредно после јутрења.²⁴ После ли-

²⁴ Упор. типик манастира *Θεολόγιος τῶν ἡλίου βωμῶν*.

тургије настајао је први обед, а између вечерња и повечерја други обед. Цркве на Атосу пружају нам и дан данас живу слику негдашњег живота у византиским манастирским црквама. Непрестано позивање клепа²² (*συνακτήριον, σύμβολον, ζύλον*) на молитву држало је монахе стално у једноме одређеноме оквиру идеја. Тек што су свршили једну службу, имали су се они припремати за другу. Ова разноврсност богослужења изазвала је још у почетку потребу, да се за поједина чинодејства резервише нарочито место, да се за ова управо створе нарочити простори, који су са главном црквом стојали мање више у органској свези. *Манастирске су цркве одмах у почетку добиле искључиво или претежно службени карактер.* Све је било управљено на то, да се у цркви и њеним непосредним позицијама створи подесна места за разноврсне потребе богослужења. Због умноженога братства или утицајем других спољашњих и унутрашњих околности, које су имале непосредне везе са богослужењем, рађала се у овим манастирима стално потреба, да се црква прошири. Ово проширење бивало је обично на рачун увећања дужине цркве: западној фасади додавао би се обично један нартекс, а нису ретки случајеви, где је додавано два, три, па и више њих. То присуство многих нартекса објашњава Кондаков недостатком стубова у црквама, као и неумешношћу, да се сводови поставе на

²² О клепау види опширно G. Millet у *Bulletin de correspondance hellénique* 1905. 123—141. Обично су се употребљавала три клепа: једно од метала, два од дрвета. Прво је висило, а друго се обично држало на рамену левом руком, а десном се у њ ударало једним чекињем. Ударци су падали час по крајевима, час по средини и разноврсним тоновима стварали неку врсту мелодије. У једној минијатури Скилицеса (која илуструје смрт св. Јефрема: *Bull. de corr. hell.* 1905. табла III 3), у једној слици на зиду рефекторијума Лавре (*Ibidem* таб. III 2) која илуструје смрт св. Атанасија и једној њеној реплици из Ватикана (*Ibidem* фиг. 16.) представљено је једно лице, које на овај начин сабира стилите и пустињаке. И у нашем се живопису налази једна интересантна фреска, у којој се даје констатовати иста појединост. Она представља смрт једнога архиепископа и подсећа јако на споменуте слике. Она се фреска налази у порушеној цркви у долини код села Баљевца (недалеко од Рашке). Барски зоне клепа²²ом оно што је од метала, а оно од дрвета зове било. Архиепископ Никодим у своме типнику (рукопис Нар. Библи. Вр. 402). разликује „велико било“ и железно „быльце“ (или „мало“). Ударање је често скопчано са певањем каквога псалма, нар што је то био обичај у Палестини. То је т. з. ударање „тешких“ („тежких“). У Никодимову типнику је често реч о њима. (То су „*βαρέαι*“ Millet о. с. стр. 130.). У манастиру Богородице Евергетидске клепа²²ло је позивало на шест час, који се читао у ћелијама, а било на литургију. Прво је позивало на вечерње, а друго на денети час. Ова је разлика била потребна, да би се код монаха избегла конфузија у погледу на многобројне службе у току једнога дана. У нашој цркви, судећи по типнику архиепископа Никодима, било је извеснога реда при клепању, ну могле су све три врсте клепа²²ла, једна за другом бити употребљене.

стубове или ступце.²⁶ За то се место једнога продуженога нартекса зидају два, па чак и три (Ватопед има управо четири нартекса). Они ту корисно служе за читање часова, за време којих доводи се у ред главна црква, чија се врата у томе међувремену покривају нарочитом завесом (на пр. у Ватопеду, Дохпариу). Тачност ове опаске Кондаковљеве потврђује, истина, спољашњи нартекс цркве у Жичи; ну овај је могао испасти тако знатних димензија, све и да није био засведен крестастим сводовима, што су почивали на масивним ступцима. У свакоме случају остаје као главна ствар, да су из чисто практичних обзира постојали ови махом незграпни, доцније дозидани нартекси, који руже западну фасаду праве цркве. Фасада цркве је, свакако, овим дозиданима остајала изгубљена. Ну ипак се овде онде опажа тежња, да се она истакне. То је постигавано тиме, што су спољашњи нартекси добијали своју истакнуту фасаду, која је својим декоративним елементима била у стању да замени китњасту фасаду цркве. Само ови случајеви нису тако чести (црква св. Богородице у Цариграду, Кахрие-џами у Цариграду, црква манастира Пантократора у Цариграду, и др.) И код највећих цркава на Атосу (Лавра св. Атанасија, Ватопед, Хиландар) фасада је мање више занемарена.²⁷ Потреба, да се цркве прошире, изазивала је најразноврсније дозидке и пређе, као и данас. Када је архиепископија из Жиче била пренета у Пећ, морало се у брзо опазити, да је црква нове архиепископије тесна за компликовано богослужење и за умножено братство. Потреба да се црква прошири, морала је нагнати архиепископа Данила, да дозиди простран нартекс, пошто је већ био дозидео цркву св. Богородице.

Погрешно би било мислити, да су ови уз западну фасаду цркве тако неудесно дозидивани спољашњи нартекси спецификум српских цркава. Њих, на против, срећамо на целокупној области византијске уметности. Цркве на Атосу пружају нам у овоме погледу веома поучних примера. Цариград, Солун, Грчка, Мала Азија не чине ни у колико изузетак. Позната црква у Цариграду *Θεοτόκος (τοῦ Λιβῶς)*, сазидана за владе Лава Философа (око 900. год.), показује на западној страни нартекс са три висока кубета, дозидан за владе царице Теодоре (око 1185. год.).²⁸ Друга једна исто тако позната црква у Цариграду *Μονὴ τῆς Χαράς* т. з. Кахрие-џами показује на западној страни дозидан спољашњи нартекс са два кубета. При рестаурацији цркве у првој четврти XIV века Теодором Метохитом црква је добила овај нартекс и један параклис на јужној страни.²⁹ Цркви манастира св. Луке Стирниота у Фокиди

²⁶ Н. П. Кондакова Памятники христианского искусства на Атоле, 1902. стр. 29.

²⁷ *Ibidem* стр. 28.

²⁸ E. Bertaux — L'art dans l'Italie méridionale, p. 120.

²⁹ Н. Кондаковъ Византийскія церкви и памятники Константинополя (Труды VI археологического съезда въ Одессѣ), стр. 170.

(у близини Спарте) био је 1582. год. дозидан спољашњи нартекс, који је тек последњих десетина прошлога века уклоњен, да би се спасла западна фасада цркве.³⁰ Један површан поглед на неке цркве у Грчкој, у Солуњу, у Малој Азији даје одмах познати, да су ови спољашњи нартекси доцније дозидани и уз цркву прислоњени.

Да су ови спољашњи нартекси служили извесним богослужбеним потребама цркве, имамо многобројних сведочанстава. На првome су месту, у томе погледу, веома поучни типичи појединих манастира, у којима се обично велика пажња поклања извесномe реду при разноврсним чинодејствима у цркви. Ни у једномe од ових типика, а њихов је број данас доста велики, не истиче се тако разлика између спољашњег и унутрашњег нартекса, као што је то у једномe типичу из доба пре 1118. године.³¹ У њему је прописано да се павечерница држи у спољашњем нартексу.³² Међучасови (почасје) првога, трећег и шестогa часа као и трећи и шести час држе се или у спољашњем нартексу цркве или у храму погребномe, према жељи игуманице (пошто је дотични манастир био женски),³³ док се полуноћница врши у унутрашњем нартексу цркве.³⁴ У типичима осталих цркава не истиче се разлика између спољашњег и унутрашњег нартекса, већ се оба зову истим именом: нартекс. Свагда се пак при томе има на уму остали простор, одељен од цркве. Споредна је ствар, да ли је овај одељени простор имао и каквих придодатака. Главно је, да се он према правој цркви схвата као једна засебна целина, која се, према потребама богослужења, могла временом на разне начине да проширује. Према типичу манастира Пантократора, за чију се цркву вели да има и спољашњи нартекс, а у којој је манастиреки дан, као и обично, почињао у поноћи, збирала се „братија“ у поноћи на знак клепала на полуноћницу у нартексу цркве.³⁵

³⁰ R. W. Schultz and S. H. Barnsley — The monastery of saint Luke of Stiris in Phocis стр. 19.

³¹ Τυπικὸν τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς ὑπαρχίας Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης у Miklosich et Müller Acta et diplomata monasteriorum et ecclesiarum Orientis V. стр. 327.

³² Περὶ τῶν ἀποδείπνων. 'Η δὲ γε τῶν ἀποδείπνων ἀκολουθία μετὰ τὸ δεῖπνον ὑμῖν τελεσθήσεται ἐν τῷ τῆς ἐκκλησίας ἐξωνάρθηκι, ἐν ᾧ καὶ τὰ γόνατα κλιτεόν ὑμῖν, εἰ μὴ γε τὸ θεός κύριος ψάλλοιτο. Ibidem стр. 359.

³³ Περὶ τῶν μεσωρίων τῆς πρώτης, τρίτης τε καὶ ἑκτης ὥρας... Καταλαμβάνουσης δὲ τῆς προσηκουσῆς ὥρας κρουσθήσεται τὸ ξύλον, κακείσε ψαλεῖτε τὰ μεσῶρια τῆς πρώτης, τὴν τε τρίτην καὶ ἕκτην ὥραν μετὰ τῶν μεσωρίων, τῶν εὐχῶν καὶ τῶν μετανοιῶν, ἐνθα ἂν ἡ καθηγουμένη βουληθῇ, εἴτε ἐν τῷ κοιμητηρίῳ, εἴτε ἐν τῷ τῆς ἐκκλησίας ἐξωνάρθηκι... Ibidem стр. 357.

³⁴ Miklosich et Müller Acta et diplomata стр. 359.

³⁵ Εἴτα τῶν ἀδελφῶν μεταξὺ πρὸς τὴν ἐκκλησίαν συναγομένων σημενεῖ καὶ τὸ συνακτήριο, ὃ καὶ μέγα κατονομάζεται καὶ οὕτως οἱ μοναχοὶ πρὸς τὸν νάρθηκα

По свршетку полуноћнице ишла је „братија“ из нартекса у цркву. Према типичку манастира Θεοτόκου τῶν ἡλίου βωμῶν трећи и шести час држе се у нартексу,³⁶ а тако исто и девети час,³⁷ као и полуноћница.³⁸ Исти поредак даје се и дан данас констатовати у неких црква на Атосу. Познати поклоник светих места на Истоку Барски, који је у Св. Гори био у 18. веку (год. 1744.), описује начин вршења богослужења у лаври св. Атанасија, па вели, да се тамо полуноћница, часови и повечерје читају у унутрашњем нартексу цркве. За време, док се ови поје, остају врата на цркви покривена једном великом завесом.³⁹ Други приложак за ову ствар пружа нам Н. Дучић у своме опису Хиладара.⁴⁰ Он помиње, да се спољашњи нартекс у Хиладару зове *повечерница*, јер се у њему редовно чита повечерје, као и молбан Богородици и светим ктиторима Симеуну и Сави, док се унутрашњи нартекс зове *поноћница*, јер се у њој редовно читају полуноћница и часови пред литургијом, а кад је свеноћно, онда се у њу излази на литију. Црква св. Јована у Серу има спољашњи нартекс и два унутрашња нартекса. Други од ових зову *полуноћница* или *литуја*, према процесији раног јутра, на којој се певају тропари.⁴¹ Веома је важна околност, што монаси цркве Неа Мони на острву Хију зову спољашњи нартекс именом *Литѣ*⁴² (Овај је великих димензија, а на

συναχθέντες, τὴν ἀκολουθίαν τῆς μεσονυκτίου ψαλμωδίας ἐκτελέσουσιν... Дмитриевскии, Описание литургических рукописей, I. стр. 658.

³⁶ Ibidem стр. 746.

³⁷ Ibidem стр. 761.

³⁸ Ibidem стр. 762.

³⁹ Барскии Странствования... Варскаго по святымъ мѣстамъ Востока.

⁴⁰ Гласник С. У. Друштва 56. стр. 17.

⁴¹ Byz. Zeitschrift III стр. 313. Упор. један натпис у ексонартексу Лавре (св. Атанасија) више врата, што воде у унутрашњи нартекс: „*Ἡ περιαλλὴς αὐτῇ ἀνέγερσις ἐκ βάρων τῆς τε λιτῆς καὶ νάρθηκος... διὰ δαπάνης ιδίας προθύμως ἀπερτίθη τοῦ τιμίου χέροντος κυρ. Ἀνθίμου...*“ G. Millet, J. Pargoire, L. Petit. Recueil des inscriptions chrétiennes. du Mont Athos 1904. стр. 108., као и нотицу (у загради) на стр. 182. (бр. 541.) да се ексонартекс у Ксиропотаму зове литуја. G. Millet вели, да је у значењу ексонартекса израз *Литѣ* модеран. Реч би значила молитве, које су се сваке суботе вршиле у нартексу: Bulletin de correspondance hellénique 1905. стр. 74. нап. 1. На истоме месту Millet вели, да су Срби увели литују 1293. год. у Хиладару, 1443. у Костамониту, 1451. у Росикону, а суверени молдавоки и влашки после су је увели у осталим црквама XVI века, (као у Кутлумусу, Ставроникити, Каракалу, Ксенофону, Дохиару, Зографу, Ксиропотаму, Синопетри) Ibidem стр. 74. Г. Д-р Драгутин Анастасијевић извештава нас да се данас у литуји (т. ј. у унутрашњем нартексу) чита у почетку вечерња, па се после излази у храм.

⁴² J. Styrzgowski. Nea Moni auf Chios — Byz. Zeitschrift V. стр. 144.

северној и јужној страни завршава се по једном апсидом. Над њим се сводје три кубета). Само име показује већ очевидну свезу богослужења са овим делом цркве. Простор је добио име од литије, која у њему бива у разним приликама богослужења, а посебице о вел. вечерњи. Нарочито је свечана морала бити литија, која се у манастирским црквама вршила о свеноћној служби уочи дана смрти ктитора црквена. У типикима, које је св. Сава оставио манастирима Хиландару и Студеници, нарочито се наређује, да се дан смрти ктиторове на најсвечанији начин прослави.⁴³ А у типикју за Студеницу он чак наређује, да на спомен о овоме дану сазову „владичьствоушатаго сего землен и игоумене прочеје“⁴⁴ (Пада у очи, да у типика манастира Богородице Благодетељнице (*Εὐεργετιδος*) у Цариграду, према коме је поменути типик св. Саве преведен, нема ових појединости при прослави годишњице смрти ктиторове, каквих налазимо у студеничком типикју.) Несумњиво је, дакле, да су ови годишњи помени прослављани са великим церемонијама уз учешће државних и црквених власти и огромне масе света. Цркве, које су под својим кровом скривале мошти знаменитих личности, биле су и иначе беспрекидно предмет посете побожних поклоника. Личности од велика угледа могле су бити сахрањиване у самим нартексима. У спољашњем нартексу поменуте цркве на острву Хију била су, по свој прилици, сахрањена три света оца црквена.⁴⁵ Није никака реткост, да су се у старо време знаменити људи сахрањивали у нартексима византиских цркава.⁴⁶ И код нас су се краљеви, архиепископи и друге угледне личности сахрањивали у нартексима. Патријаршиска црква у Пећи пружа најлепше примере за то. Како су се обично на све стране разносиле легенде о чудима, што су мошти, у овим црквама смештене, вршиле над болеснима и здравима, то је број посетилаца стално био велики. Нарочито је велики број болесника долазио на поклоњење светим гробовима, од којих је чекао исцељења. У колико је била популарнија личност, што је у цркви била сахрањена, у толико је и посета била многобројнија. Ова је у толико обилнија морала бити о дану смрти ктиторове, кад се над његовим моштима, разглашеним са чудâ њихових, држао свечан спомен, на коме се могло забележити присуство владарца и највиших црквених и државних власти. Због ове

⁴³ „Свѣтло и съ венощнымъ пѣніемъ почисти вамъ память... отца нашего и ктитора крь Симеона... еже праздновати вамъ свѣтло и пѣніемъ и свѣщами и въ вашемъ ѣденіи и пїти, наче подаите хлѣбъ и вино на врата кто се приложитъ въ томъ днь..... а вечеръ на панахидѣхъ подати въсей братии по свѣщи, да поютьъ истомѣште (држеще) надъ гробомъ“. Гласник Срп. Уч. Друштва 24. стр. 216. и 40. стр. 172.

⁴⁴ Гласник С. У. Друштва 40 стр. 172.

⁴⁵ J. Strzygowski *Nea Moni auf Chios. Byz. Z.* V стр. 152.

⁴⁶ Кондаковъ Виз. церкви и пам. Константинополя (Труды VI стр. 173.

многобројне посете стално се рађала потреба, да се прошири простор цркве, недовољан да у себе прими безбројне посетиоце. И број монаха у једној цркви стајао је, свакако, у свези са гласом, који је црква код побожнога света уживала. За умножено братство, као и за многобројне посетиоце, требало је у цркви створити довољно простора. Дозиђивањем нарочитих простора на западној страни цркве задовољавала се ова потреба. Тако су постали пространи спољашњи нартекси.

Пада у очи, да је код цркава, које су због светиња под својим кровом биле мета безбројних поклоника, нарочита важност давана овим спољашњим нартексима. Црква св. Николе у Мирама има спољашњи нартекс знатних димензија. Како је било разглашено, да тело св. Николе, које је у поменутој цркви почивало, точи миро, то су се хришћани у великоме броју беспрекидно стицали око гроба његова. Са точења мира беше постало чувеним и тело Немањино, које је почивало у Богородичиној цркви Студеничкој. И донеста, међу нашим манастирским црквама баш оне имају простране нартексе, које су под својим кровом криле мошти знаменитих људи (Студеница, Жича, Раваница, Манасија и др.) И друге неке околности утврђују нас донекле у мишљењу, да је појава пространог спољашњег нартекса условљена популарношћу цркве због на далеко разглашених светиња (на првом месту због знаменитих гробова), које су под њеним кровом биле смештене. Теодор Метохит уз познату цркву у Цариграду доиздао је једновременно спољашњи нартекс и једну гробну капелу на јужној страни њеној. Нешто слично томе могло би се, можда, констатовати у цркви св. Николе код Куршумља. Права црква се ту потпуно издаја као целина за себе према спољашњем нартексу (који је на предњој страни својој био фланкиран двема високим кулама) и капели на северној страни цркве. Сви знаци говорили би за то, да је обоје последњих доиздано уз цркву у исто време. Није, дакле, искључена могућност, да је појава гробне капеле изазвала у исто време потребу за једним пространим спољашњим нартексом.

У типiku св. Саве прописано је, да се држе годишњи помени и свој умрој браћи. Том приликом, као и на дан смрти ктиторове, делило се јело и пиће на вратима црквеним. Уз то се сваке недеље у један одређен дан (обично у петак) освећивало кољиво.⁴⁷ Ово се делило у спољашњем нартексу или у

⁴⁷ Упор. Барскии *Странствованія по святымъ мѣстамъ Востока* (тамо где говори о лавру св. Атанасија) и *Miklosich et Müller Acta et diplomata V.* стр. 260—261. *L. Petit* је запазио на Атосу, како се кољиво може да дели овакога празника. Улогу дељења узима на се *εφημέριος*, који седи у нартексу поред врата главне цркве и дрвеном лажницом дели кољиво монасима. Ово бива пре подне после свршене литургије. Овоме дељењу кољива

предверју цркве (у ходнику, који је, у неку руку, замењивао спољашњи нартекс). Г. Д-р. Драгутин Анастасијевић приватно нам је саопштио, да је приметно, како се и данас у манастирима светогорским Каракалу и Ивирону *кољиво дели у спољашњем нартексу*. Он је исто тако запазио, да се на Атосу о дану смрти ктиторове *у нартексу врши мало водоосвећење и износе се у њ свете мошти*. Веома је интересно и једно место у типнику архиепископа Никодима (рукопис Нар. Библиотеке, бр. 402.), из кога се види, да се о помену умрлих у петак недеље Блуднога Сина *панахида вршила у нартексу*. У црквама, у које се у овим приликама слагао силан свет са свих страна, морали су се задати пространи спољашњи нартекси или дозидјивати нови простори уз нартексе мањих димензија.

У нартексу се вршила и литија на великоме вечерњу. За то имамо сведочанстава у делима наше старе црквене књижевности. У типнику јерусалимскоме Саве Освећенога, који је архиепископ Никодим превео за српску цркву,¹⁸ има на неколико места спомена о свечаној литији, са којом се излазило у нартекс. Тако на великоме вечерњу (агрипнији) оваке је литије било одмах у почетку. Пошто је јерој окадно крстообразно свету трпезу и жртвеник; изишао пред „света врата“ и пред њима окадно, чинећи кадионицом крст; пошто је окадно икону Светога, игумана „и обѣ странѣ по чиноу“, онда „ламбадѣ предходещий прѣдъ нимѣ и *ишѣ ѿ прапратоу* кадитѣ и тамо братију по чиноу.“ Тако је исто прописано, да се после певања „Господи возвах“ излази литијом у нартекс: „*ѿ прапратоу* јерој прѣдходещоу съ кадилницомѣ и съ ламбадомѣ.“ За време молитава, које су се за тим ту у нартексу читале, присутни су морали бити на коленима („намѣ же прѣклонѣшимѣ колѣнѣ до земли“). После молитава се устајало и уз појање стихирѣ улазило се у цркву. (Ова је литија нарочито свечана била у Цариградској цркви.¹⁹) И по отпусту „великога вечерња“ чинила се литија *у нартексу*, где су се појале похвалне стихире светоме, коме је црква посвећена. Вечерње и јутрење свршавала су се преко целе године *литијом у нартексу*. И на повечерју се чинила литија у припрати са метанисањем и без њега. Из овога типика Никодимова дознајемо,

претходило је већ делење у очи тога дана после вечерња и у јутру при крају јутрења. *Echos d' Orient II* (Sur les colybes стр. 323.). Упор. и *Du Cange Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis* стр. 686. и сл. и код *Goar-a Euchologion* стр. 658. (цитирано код Ди Канжа).

¹⁸ Рукопис Нар. Библ. бр. 402. (6.). На листу 137. стоји записано, да је у типнику усвојен ред „из лауре преподобнога оца нашега Саве и из киновја богоснога оца нашега Јевтимија“.

¹⁹ *Дмитріевскіи Описаніе литургическихъ рукописей I.* стр. 164—165.

да су се о Педесетници (време од Ускреса до Тројица) трећи, шести и девети час и неки полчасови („полчасиа“) читали у нартексу. Од прве недеље великога поста па до недеље свих светих певало се на јутарњој литији једнаест стихира јеванђелских у нартексу, а игуман или еклисиарх читали би поуку „преподобнога оца нашега Теодора Студискога“ братији, што је ту стајала и слушала. Тако су се исто о педесетници читала у нартексу тумачења јеванђеља од Јована Златоустога.

Да су се пак и у XIII веку извесни делови црквене службе вршили у нартексу, доказивало би веома подесно једно место из Живота архиепископа и краљова (у издању Даничићеву): „и по скончаании вечерньхъ всесвѣтънымъ и богобогославнымъ чрънцемъ ишѣдшимъ изъ цркви и пошутимъ канонъ молебньхъ въ припратѣ...“⁵⁰

Нема сумње, да се и свечана процесија о Ускресу задржавала у нартексу, пре него што ће ући у цркву. У Никодимову типiku то је веома лепо описано. На велику суботу у десети час клепа се на вечерње. Свештена лица, што узимају учешћа у чинодејству, облаче се у беле хаљине. Са вечерњем се спаја литургија Василија Великога. Еклисиарх мора да удеси читање и певање тако, да се све сврши у други час ноћи. Тада се пак не излази из цркве, већ сваки остаје на своме месту. „Кључар“ раздаје братији по четвртину хлеба и по шест смокава или урни, грожђа или ступаних ораха и „ручку“ вина. За то се време читају Дела Апостолска. После овога настаје понова кратко богослужење, по свршетку кога се излази у нартекс. Тада се затворе врата на цркви, а у њој се ужегу сва кандила и свеће и цела се црква обилно накади тамњаном. „Јереј“ облачи у ђаконикону („въ диакониѣ“) све своје одјејаније и излази у нартекс са северне стране. Пред њим се носе два светњака („ламбаде“). Он кади братију, а игуман и еклисиарх раздају свеће, које присутна братија одмах упали. После свршенога кађења јереј стаје пред царске двери, кади их кадионицом крстообразно. Уз појање тропара и црквених песама врата се отварају и свечано се улази у цркву са јерејем на челу

⁵⁰ Даничић Животи краљева и архиепископа српских 1866. стр. 266. Из једнога места у Никодимову типiku, мало пре споменутоте, види се, да су монаси стајали и у нартексу. О њиховој функцији овде говори се у Никодимову типiku, као и у другим јерусалимским типиксима (на пр. у једноме из Нар. Библиотеке, рукопис Бр. 403.). Ту стоји, како еклисиарх гребѣ да води бригу о свему: „пороучати въ припратѣ стожащимъ братиѣмъ не остављати приходецихъ молитви ради никомъ или мирскимъ приходити въ храмъ поущи цркви, еже есть знаменіе безъчиніа; нѣ длѣжни соуть шжидати въ припратѣ до упоущениа“. Несумњиво су у нартексу стајали и они монаси, који су били у улози драговољних покајника.

процесије. Веома слично овоме описан је исти догађај у типичу цркве св. Богородице Евергетидске,⁵¹ а од тога се скоро ништа не разликује ни опис у Уставу лавре св. Атанасија и Студискога манастира.⁵²

И неки црквени обреди вршени су у нартексу. Крштење је још од најстаријих времена вршено у једноме простору, који је био одељен од цркве. Тек после извршенога крштења у хришћанској вери стиче се право за улазак у цркву. Отуда се и дан данас крштавање деце у нашим манастирским црквама врши у спољашњим нартексима њихним.⁵³

Од великога је значаја освећење воде на дан Богојављења. Оно је бивало и у простору, у коме се вршило крштавање. Изгледа, да је једнога басена за освећење воде морало бити у цркви. *G. Millet* тврди, да је овај био у нартексу, као што је престављен у познатоме мозаику цркве С. Витале у Равени.⁵⁴ Он је служио за освећење воде о Богојављењу, кад другога није било у дворишту цркве. У Богородичиној цркви у Студеници био је, одиста, смештен у пространом спољашњем нартексу један овакав басен (крстионица.) Улога спољашњег нартекса проширила би се на овај начин знатно овом околносту.

Веома је интересно оно место у спомињаноме типичу Никодимовом, на коме се описује свечани акт освећења воде у очи Богојављења („въ навѣрнѣ Пресвѣщенна“ стоји записано у другоме једном типичу). Ако Богојављење пада у постан дан, онда се на вечерњу врши и литургија Василија Великог. Кад је свештено лице, које чиниодејствује, после причастена изговорило заамвону молитву, излази се „въ коупѣльницу“ (у типичу Данила Лавоокога, од 1416. год., стоји: „къ крѣпильници“). Јереј иде напред са „лампбадомъ“ и кадионицом. После песама и молитава раздају се свеће братији, а јереј благосиља воду часним крстом крстообразно, а по томе пева тропар: „У Јордану...“, кропећи све присутне освећеном водом. После овога се улази у цркву, где се понова

⁵¹ *Дмитріевскіи* Описание литургическихъ рукописей I. стр. 556—557.

⁵² 'Η διατύπωσις τοῦ ὁσίου καὶ μακαρίου πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου (τοῦ ἐν τῇ Ἀφῳ). *Ibidem* стр. 246 и 'Υποτύπωσις сὺν θεῷ καταστάσεως τῆς εὐαγγελιστῆς μονῆς τοῦ Στουδίου. *Ibidem* стр. 225—226.

⁵³ У првим вековима хришћанским крштење се са нарочитом велелепношћу вршило о Богојављењу, о Уокрсу и о Духовима. Хришћани су претпостављали ове празнике осталима из разлога, што је боље крстити се заједно за Христом (на Богојављење); што је боље ући у живот са Христом на дан његова Васкрсења; што је боље чекати дан Силаска светога духа. Успомена на овај обичај одржала се у нашем богослужењу до данас. У прокимну о литургији речених празника пева се и дан данас: „Колико год се вас у Христу крстите, обукосте се сви у Христа“.

⁵⁴ *Bulletin de correspondance hellénique* 1905. стр. 116.

пева и читају се молитве (у цркви Богородице Евергетидске у Цариграду, држало се повечерје). Онда се присутнима раздаје „анафора“ и бива „отпуст“. За тим се иде у трпезарију.⁵⁵ Ако Богојављење не пада у постан дан, онда се о вечерњу не врши литургија, већ се после паримеја, апостола и јеванђеља *излази у нартекс „ка води“*. Ту бива свечано освећење, како смо већ споменули. Одатле се иде у трпезарију. После два часа ноћи збирају жељезно и велико било братију у цркву на повечерје. Кад дође време отпуста, јереј се облачи у све своје „одјејаније“, узима „часно дрво“ у руку и са кадионицом и „лампадом“ у другој руци ставља се на чело процесии, која излази из цркве и одлази „источнику“ воде. Ту бива освећење као пређе. После кропљења улази се у цркву. На крају бива целивање крста и „отпуст“.⁵⁶

Над телом умрлих монаха држале су се у нартексу посмртне молитве. Из типика цркве манастира Богородице Благодатне (*τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου τῆς κεχαρισμένης*) види се, да су се у спољашњем нартексу над телом умрлих монаха свршавале прописне посмртне церемоније⁵⁷ (читање молитава и облачење мртваца). Св. Симеун Солунски вели на једном месту: „.....молитве бивају изван цркве у нартексу у суботне дане и друге празнике. У време куге или друге каке невоље.... чине се молитве у нартексу, да би Господ милостиво погледао на нашу беду и смиловао се на нас; а ми стојимо и молимо се пред вратима свете цркве, као да смо пред небеским вратима“.⁵⁸

Разуме се, да свиме овим, што смо навели, нису исцрпени сви случајеви, у којима се извесна чинодејства и обреди црквени врше у припрати, а специјално у спољашњем нартексу. Детаљним проучавањем молитвеника и служабника несумњиво ће се наћи још примера, у којима нартекс игра извесну улогу.

Нема сумње, да је нартекс служио и другим сврхама, а не само литургским и обредним. У типичу хиландарскоме, а тако исто и студеничком, стоји на једном месту записано, да се после свршене диаклиме у нартексу има братија да збере ту у нартексу, па да мирно чека час, кад ће клепалом бити

⁵⁵ Упор. у типичу Евергетидскога манастира *ἡ ἐορτὴ τῶν Φώτων*. *Дмитриевски* op. cit. стр. 380—381.

⁵⁶ У једном молитвенику XIV века (око 1350. год., рукопис Нар. Библиотеке Бр. 305.) стоји у „чину Богојављења“: По што је јерѣј на источнику крстио воду, „таже пришедьше ѿ води въ пратоу црквѣноу“ говори молитву над сољу и водом, после које бива отпуст.

⁵⁷ *Περὶ τοῦ ταφείου τῶν μοναζουσῶν... τελεῖσθαι μὲν ἐν τῷ ἐξονάρθῃκι τὰ ἐπὶ τῇ τεθνεώσῃ νενομισμένα, τὴν δὲ ψαλμωδίαν, φημὶ, καὶ τὴν τοῦ λειτουργοῦ πᾶσαν ἀμφίαν....* *Miklosich et Müller Acta et diplomata V.* стр. 373.

⁵⁸ *Texier et Pullan. Byz. architect.* стр. 61.

позвана у трпезарију на обед.⁵⁹ Тако је исто и у типичу манастира Богородице Благодетељнице, са кога је хиландарски устав преведен.⁶⁰ У нартексима су, по свој прилици, држани и скупови представника манастирских власти. У спољашњем нартексу цркве у Карејама скупљају се у извесне дане преко године представници свих манастира на Атосу.⁶¹ Велика црква у Карејама и дан данас је метропола свих светогорских манастира, свих скитова, ћелија и пештера, расутих на све стране на Атосу. У неким српским црквама налазимо у нартексу илустроване саборе. Тако нам унутрашњи нартекс цркве у Ариљу показује на својим зидовима многобројне саборе, а у спољашњем нартексу Љубостиње сачуван је на западном зиду више врата фрагмент једнога од васељенских сабора.⁶² По једноме уставу за избор „архијереја“ од 1705. год. (зсг), који, несумњиво, не садржи ништа новог, већ само понавља стари начин избора, патријарх је од три кандидата бирао једнога за епископа. Кад би ово већ било објављено избраноме, а у цркви се учини „благовѣстје“ са сходним ритусом, онда би патријарх наредио, те су се архијереји скупљали на једноме одређеном месту „или въ притворѣ црковномъ или въ катихуменѣ.“⁶³

Из свега овога, што смо до сада рекли, јасно се даје запазити, да је *спољашњи нартекс* византиских цркава заједно са унутрашњим, са којим је чинио према правој цркви целину за себе, *био намењен разноврсним потребама црквене и манастирске службе; да је он могао бити доцније дозифован уз западну фасаду цркве на целокупној области византиске уметности, те би, према томе, његова појава у српској уметности Средњег Века изгледала чудновата још само онима, који врло мало познају византиску архитектуру и уређење византиских манастира.*

Др. Влад. Р. Петковић.

⁵⁹ „По бывшему диаконизму въ царствѣ, еже есть по анафорѣ сѣсти по малю и испити, божѣствуѣи скончавши се литурги, подобаетъ събраныиъ се всѣмъ тоу сѣсти чающимъ на трапезу позванна оудареніемъ трапезнаго выхода; бывшоу абие съ литургисавшимъ иерѣемъ коупно изъшѣдшимъ поклоненіе игоуменоу творити.....” *Гласник С. У. Д.* 24. стр. 189.

⁶⁰ *Дмитріевскіи* I стр. 624.

⁶¹ *Didron. Manuel d' iconographie chrétienne* Paris 1845. стр. 437.

⁶² У доста пространоме нартексу цркве св. архистратига Михаила и Гаврила више села Кучевишта код Скопља, живописаноме год. 1701., представљени су васељенски сабори. Упор. *Извѣстія русскаго археологическаго института* IV 1. 1899. стр. 133.

⁶³ *Летопис Матице Српске* 204. стр. 288.

ДОДАТАК

СТАРИНАРУ НОВОГА РЕДА ГОД. I.

1906.

ПРЕИСТОРИЈСКА НАЛАЗИШТА У БУГАРСКОЈ

Из области кнежевине *Бугарске* били су познати до сада само поједини преисторијски налази.¹

Такво и толико наше познавање преисторијских прилика у обиму Бугарске ни из далека не одговара оној огромној важности тамошњих налазака за решавање врло многих научних проблема на пољу Преисторије. Важност тих налазака нису само запазили, него су стално истицали сви досадашњи испитиваоци културе преисторијскога доба. Стога је и уредништво *Старинара* веома радо прихватило понуду Г. Анастаса Д. Чилингирова да своја досадашња опажања на овом пољу објави у *Старинару*. Г. Чилингиров већ се неколико година бави прикупљањем и проучавањем преисторијских

старина у својој Отаџбини, а својим досадашњим радом он је знатно обогатио преисторијску збирку Народног Музеја у *Софији* и окружног археолошког Музеја у *Шумену*.

Сем тога Г. Чилингиров је на извесним местима о државном трошку вршио ископавање преисторијских старина, чије резултате с нестрпљењем очекују сви европски преисторичари. Неке од тих својих резултата износи Г. Чилингиров у следећим својим редовима.

I Налазиште код села Сарнасуфа.

На локалитету *Сас-Чаир*, код села *Сарнасуфа* (поповски срез, шуменски округ), око 50 м. западно од железничке пруге налази се једна могила, која на себе не привлачи пажњу ни својим обликом нити величином. Могила има кружну основу, а висока је 3—4 м.; она захвата простор од око 1000 кв. м. Околина је мочарна, те се с тога ту сада налазе ливаде.

Нама су скренули пажњу на ту могилу сељаци из села Сарнасуфа, који нам причаху, да је ту нађен један лончић, једна коштана кашика(?) много кремена, од којег су неки комади лучно повијени, затим комађе јеленског рога, рбине од посуђа и кости. Ну, ту до сада није нађен ниједан

¹ Упореди нпр. М. Hoernes, *Urgeschichte der bildenden Kunst*, 1898, стр. 206 и даље где се наводи и остала литература; Jérôme, *l' époque néolithique dans la vallée du Ton-sus. Revue archéologique*, 1901, стр. 328. Упореди и нама у изводу познати рад „Паметници из Бугарске“ Софија 1888; *Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien*, Bd. XVIII, (1888), стр. 285 и даље.

предмет од метала. Могилу смо посетили 1904 г., када смо прикупили неколике предмете.

На површини се налазе кости од животиња као: пса, овце бивола, јелена и од свиње; а затим и љштуре од обичне речне шкољке (*unio*).

Од *кремена* су нађени фрагменти од ножева и пострушки, међу којима је било фрагмената око 8 см. дугих, затим и један нуклеус (једро) у величини $10 \times 10 \times 8$ см. Кремен је вероватно доношен из околине Шумена, где се и данас вади. — Још су нађени и камени жрвни, од којих је један комад мерно 30×15 см., а имао је овалан облик.

Од оруђа од кости нађено је једно шило (дуго 6,2 см.) — Сем тога нађено је неколико округлих комада од љштура од шкољке, који су били пробушени, те вероватно употребљавани као накит.

Од посуђа су нађене рбине у великом броју; неке од њих биле су дебеле до 3 см. Посуђе је било справљено од грубе, недовољно пречишћене земље, а већином је црног тона на прелому и површини, што доказује да је посуђе недовољно печено. На површини неких рбина јасно се распознају трагови механичког глачања. Од орнамената се налазе на неколиком комађу прави урези, а на другом опет украси су изведени зупчастим оруђем. — Нађено је и комађе од лена, у којем се виде трагови од сламе, која је била с блатом поменана.

II. Налазиште код села Борисова

На југоисточној страни од села *Борисова* (поповски срез, шуменски округ), налази се „могила“, која се протеже од Северистока ка Југозападу. На југозападној страни „могила“ тече речица, која се улива у реку „Демирлик“, а ова опет у „Црни Лом“ испод села *Султан*. На југозападној страни могила је висока око 15—20 м., а ши-

рока је око 30—35 м. У правцу ка Северистоку овај изданак постаје све виши и шири, завршујући се једним лепим платом с младом гором. На осталим трима странама изданак има стрме падине. Чудновато је због чега се ово место назива „могилом“, јер нити се коначно завршава, нити пак има округлу или овалну основу. Подлога је културном слоју пешчар, који околни становници на том месту ваде. Културни слој износи 1—2 м. дебљине, као што се то види у засецима, а има карактеристичну сиву боју. Културни слој налази се у главном на југозападном делу изданка у дужини од 40—50 м., а баш то место становници и називају „могилом“; тај део је на површини обрастао травом. По причању становника раније је на овом месту нађен приликом вађења камена један бронзани суд, који је био јако оштећен.

При вађењу камена нађено је много комађа од кремена, земљано посуђе и његове рбине, комађе од јеленског рога, затим пробушени земљани тегови округлог облика. На тим је местима копано још и ради тражења закопаног блага.

Културни слој, као што смо казали, дебео је 1—2 метра, а од камене подлоге одвојен је танким слојем глине; ну местимично културни слој лежи непосредно на каменој подлози.

На површини брега, уз припомоћ два радника, извршено је пробно копање, и то на западном крају културног слоја, при чему је најпажљивије претражено око 10 кубних метара земље. Међу налазима ваља нарочито споменути следеће.

У великом изобиљу нађене су кости, углавном кухињски отпади, од ових животиња: овце, бивола, јелена, свиње и пса. Често су се налазиле и љштуре од речне шкољке.

Од културних остатака нађени су предмети од *кремена* и њихови фрагменти, као што су ножеви, и једра (нуклеи), као што

је и оно у сл. 1 а. које је дуго 8 см. Изгледа да је кремни материјал морао бити доношен са стране, почем се у непосредној околини не налази. — Даље су од камена нађени комади жрвања и каменог комађа, које је служило за глачање каменог оруђа.

Од кости су нађена четири комада оруђа од којих је једно шио (сл. 2 б, дуго 19,5 см.) и једна гледица (сл. 2 а, дуга 8,5 см.) која је направљена од једног ребра.

Од печене земље нађене су два тега („грузила“) с рупом на средини (сл. 1 б и в), који имају у пречнику око 9 см.

Ну најобичнији налазак биле су рбине од посуђа. Судећи по рбинама посуђе је прављено без лончарског витла, а површина му је механички глачана. Зидови посуђа били су каткад 2 см. дебели.; а има и комађа од добро печеног посуђа, које има црвену боју опеке. — На појединим рбинама налазимо прстом изведене орнаменте, на другом пак комађу налазимо урезане орнаменте, који су изведени каквим оштрим оруђем. Налазе се и орнаменти изведени ноктом. По причању становника налажени су раније и комади с убодима, као и урезаним линијама, које су се међусобно пресецале.

Ну, најлепши налазак са овога налазишта представља нам слика 3 а, б. То је груба представа људске главе од печене земље, од чијих се делова лица налазе представљени само нос и очи. Нос је представљен пластички, а очи су представљене са по два хоризонтална, веома плитка уреза. Ну, ова је глава у другом погледу интересантна. Она је цела превучена црвеном — цинобер — бојом сем оних места, која представљају очи. На тим је местима површина веома марљиво углачана, маснога је сјаја, а има црн тон. Неоспорно су том разликом у

боји веома јако истакнуте очи. — Глава је нађена на западном делу културног слоја у дубини од 1 м.

III Налазиште код села Јуруклери (Ревниш)

На Југоистоку од железничке станице *Стражниц* налази се удаљено за 4—5 км. село *Јуруклери* (Јуруклери, Ревниш), на чијој се северној страни налази једно узвишење, које ни у колико не привлачи на себе пажњу. Узвишење има елиптичан облик, а пространо је око 1000 кв. мет. Са сео-

Слика 1,

ске стране налази се под тим узвишењем један јак извор пијаће воде; а од села дели то узвишење и једно мочарно место. Околни становници причају, да је та „могила“ нарочито прављена, и да се на њој налазио некакав манастир или црква, чије остатке као да су сељаци нашли у облику једног зида 1 м. високог и дебелог. Зид је затим због материјала порушен. Могила је висока око 10—15 м., а површина јој је обрасла травом. Земљиште је пепељаве боје, а по њему је расуто комађе испеченог лена. При откопавању споменутог зида

сељаци су нашли фрагменте од кременог оруђа, печенога лена и рбине од посуђа.

Ми смо ово налазиште посетили 1904 године, када смо се уверили, да се ту налазе и остаци преисторијскога насеља;² у 1905 години смо то насеље понова посетили, када смо прикупили следеће објекте.

Слика 2.

По целом културном слоју налазе се раструрене животињске кости, од којих су се могле разликовати кости од следећих животиња: пса, овце, бивола, јелена, свиње и љустуре од обичне речне шкољке.

Слика 4 а-ј приказује оруђе, поглавито пожеве и њихове фрагменте, од кремена, а само последњи примерак може се донекле сматрати као пострушка. Нож а је повијен

² О карактеру онога налазишта, као и осталих овде споменутих, ваља упоредити класификацију, која се налази у додатку овога чланка. — Прим. уредништва.

у лук. Материјал је кремен већином жуте боје (као восак), а вероватно је доношен са стране.

Сл. 5 а, б представља један предмет (а) од пешчара, који у главноме има облик камених трапезоидних секира, ну можда је употребљаван и као брус за брушење каменог оруђа. Предмет је висок 11,5 см.; на доњем делу широк око 7 см., а на горњем око 4 см.; дебљина износи око 3,5 см. — Сл. 5 б представља комад јеленског рога с фрагментираном четвртастом рупом, у којој је углављивано какво камено

Слика 3.

оруђе. Комад је лежао на површини, те је с тога јако оштећен атмосферским утицајем.

Сл. 6 а-е представља предмете од печене земље. Тег (а) има мање више пирамидалан облик, висок око 7 см., а при горњем, ужем, крају има рупу за провлачење узице. Остали су предмети (б-е) рбине од земљаног посуђа. Комад б је део прелома између рамена и трбуха суда, на којем је очувана и једна ушица у облику троугласте израсли. Изнад ушице налазе се дубоким урезима ограничене угласте траке; површина суда је сиве боје, земља је добро пречишћена, недовољно печена, а

суд је механички глачан. Рбине **в** и **г** су ободи посуђа са оштрим преломом између врата и трбуха суда (**в**), оба су комада украшена хоризонталним испупчењима. На фрагментима **д** и **е** налазимо хоризонталне низове вертикалних лучних удубљења.

То су до сада нађени предмети на овоме налазишту, које смо сматрали спомена вредне. Будуће испитивање овога налазишта пружиће више материјала.

IV Налазиште код села Балџи-Омур

Око 5 Км. у југоисточном правцу од града *Поцово* налази се село *Балџи-Омур*, а покрај пута из Балџи-Омура за село *Паламарицу* налази се једна „могила“, за коју околно становништво везују разне приче и веровања. „Могила“ се налази у једној долини; мала је, те се с тога теже даје запазити. „Могила“ има приближно троугаону основу, а мери око 70 корака на свакој страни; висока је 5—8 м. Горња је површина равна, а имаће у обиму око 120 корака. На њеној западној страни тече једна речица, преко које се налази мост, а на којој мало даље меље један млин с једним каменом. Исто је тако ограничена водом ова „могила“ и с њене југозападне и југоисточне стране. — Земљиште је на површини карактеристичне сиве боје, испод којег се налази глина, као и на осталим местима у околини.

При копању на овој могили околни су становници налазили јеленске рогове, коштану шила, свињске зубе, рбине од посуђа, комађе кремена, кости од разних животиња, комађе печенога лепа и бушено камено оруђе (од којих се неки комади сада налазе у окружном археолошкот музеју у Шумону). Метални предмети нису до сада нађени,

Ми смо ову „могилу“ посетили у 1905 години, када смо прикупили неколико објеката.

Сл. 7 а и г. представља нам предмете са овог налазишта. Пострушка (**а**) је од кремена; **б** је део јеленскога рога који је био углачан, али на којем се налазе трагови скорашњег чишћења; **в** је једна гланица од кости, која се на ширем крају завршава једном оштрицом; а **г** је фрагмент једног грубог, првено печеног суда, на којем се очувао део равнот дна без нарочите ноге и једна хоризонтална ушница са вертикалном рупом.

Није за сада извесно, да ли је ова „могила“ састављена од самих културних оста-

Слика 4.

така, или је она природно узвишење, на којем се налазе културни остаци.

V Налазиште код села Мехмеди

У правцу на ЈИ. од града *Поцово*, а око 2 часа удаљено налази се село *Мехмеди*. У самом селу, на његовом источном крију, а на месту *Джами-дереси*, на десној страни пута за село *Аязлар*, лежи једно узвишење, на којем се налази врло много рбина од посуђа и комађе печеног лепа. На први поглед изгледа ово узвишење као

природно; на горњој му се површини налази једна турска гробница. „Могила“ се налази на западној падини овог узвишења, где је оно високо око 5 м., докле је на источној страни високо око 1—2 м. С јужне стране ограничена је путем, а на северној страни стрмо пада ка кориту реке *Джамби-дереси*, која тече и даље западно од овога узвишења. Узвишење је озго равно, а његов обим износи око 100 корака, док на основи износи обим око 200 корака. За ово место везана су разна предања о зидању турске џамије на њему и постојању једне хришћанске цркве. Становници села Мехмеди хтели су откопати

Слика 5.

цркву, а при том копању нађено је комађе печеног лена у великој количини, фрагментирано земљано посуђе, разне животињске кости и камене секире; ну није нађен никакав метални предмет.

Приликом наше посете овога налазишта у два маха нађене су кости од пса, бивола, овце и љустуре од обичне речне школке.

Сл. 8 а, б представља два предмета с овога налазишта. Предмет а је фрагмент једног кременог ножа (дуг 3, 4 см.), кремен је црвенкасте боје; а б је једна коштана гладлица (дуга 7 см.), која се на широј страни завршава оштрицом,

Исто су тако нађени на том налазишту још фрагменти од јеленског рога и једног коштаног шила, а од камена су нађени фрагменти жрвања.

Поред свеколиког изобиља у фрагментима посуђа ипак се међу њима није могло наћи примерака, на основу којих би се могло закључивати о облику посуђа, од којег су ти фрагменти.

Најпосле ваља поменути, да је на раскопаном месту „могиле“ нађен један цео слој печенога лена, који је местимиче претворен у шљаку. Овај слој лена има хоризонталан положај; а сем тога печен лен се налази и на површини.

VI Налазиште код села Дринова

У правцу СИИ од града *Попово*, а око два часа удаљено налази се село *Дриново* (поповски срез). За један километар југоисточно од села налази се на месту „*Чифлик-баш*“ једна „могила“, која је висока око 4—5 м. Могила лежи у најпростирањој сеоској равнини, те се с тога даје лако опазити. На „могили“ су данас њиве; земљиште је сиве боје, а помешано је с комађем печенога лена, у којем се налази помешане сламе. Околина саме могиле веома је мочарна.

Приликом наше посете на овој могили прикупљене су кости од следећих животиња: пса, овце, бивола, јелена, свиње и љустуре од обичне речне школе.

На површини су нађене и људске кости, али су оне по свој прилици тамо доспеле у много познијем добу. Те кости могу потицати из турског доба, јер Турци радо сахрањују своје мртваце на могилама или другим узвишеним местима. Ну, могуће је да те кости нису старије од времена руско-турског рата, јер је баш на том месту била једна од одсудних битака, у којој је пало много жртава.

Сл. 9 а, б представља два фрагмента

од кремена, од којих а (висина око 5,5 см.) изгледа да је служио за грубо окресивање каменог оруђа; а комад б (висок око 6,5 см.) изгледа да је део једног недовршеног оруђа у облику секире са развраћеном оштрицом.

Сл. 10 а, б, в представља фрагменте крених ножева (а, б) и једну камену секиру транзоднога облика (в), чија је сечица само с једне стране изострена. Фрагмент а висок 4,5 см.; б је 3,5 см, а в је висок 4 см.

Сл. 11 а, б представља два фрагмента од секира са руном за држање; а је дуг 7. см., а б 7,5 см.. Од руна за држање очувани су само незнатни делови; зидови руна храниви су.

Сем тога нађено је још фрагментата од кременог оруђа, затим комађе од жрвања, а нађено је и грубо комађе пешчара и кречњака.

Од кости је нађен један примерак, који представља

Сл. 12 а, б који је висок 5,3 см. На горњој страни је равно углачан, а исто тако и на трима дужим странама так, да горња углачана површина има облик равнокраког троугла. На доњој страни, као што се види на слици б, налази се један дубоко урезани крст. — Употреба овога примерка не даје се ближе одредити, јер је он могао служити и као жиг при бојењу тела (т. зв. *pintadera*); али је вероватније, да је то груба представа људске фигуре.

У Софији.

Анастас Д. Чилингиров
студент.

Подаци за познавање преисторијске културе у Бугарској, које овом приликом износи Г. Чилингиров, нису многобројни; али

су они својом појавом од велике актуелне важности.

У часопису француске археолошке школе у Атини, *Bulletin de Correspondance hellénique*, tom. XXXI (1906), стр. 359—432, публиковани су резултати испитивања неколиких тумула (или тел-ова) у Тракији (*Exploration de quelques tells de la Thrace*). Аутори тога чланка (Г. Г. G. Seure и А. Degrand) мисле, да ће можда проћи дуже

Слика 6.

време, докле се опет почне са испитивањем тумула у Бугарској, почем је по новом бугарском закону (од 1904) о старинама странцима забрањено ископавање старина. Стога се и радујемо овом раду Г. Чилингирова, који је најбољи доказ за погрешност тога мишљења.

На основу горњег извештаја Г. Чилингирова као и резултата добивених испитивањем трачких телова могуће нам је рећи неколико речи како о самим налазиштима,

тако и о предметима, који су на њима нађени, а које је описао Г. Чилингиров.

На првом месту потребно је проучити карактер описаних налазишта, те утврдити, *да ли су она преисторијска насеља или су тумули*, односно тел-ови, како их сада назива Г. G. Seure.

Из самог описа појединих налазишта види се, да се она дају поделити у две групе. У *прву групу*, која је овом приликом заступљена само једним представником — налазиштем код села Борисова — спадају налазишта, која се налазе на природним планинским изданцима, поред којих тече већа или мања речница, на тако званим „терасама“. То налазиште код села Борисова има исти топографски положај као и већ проучена преисторијска насеља у Србији, затим у Босни, Ердељу и М. Азији.³ Према томе и ово налазиште код села Борисова има се сматрати као преисторијско насеље.

У *другу групу* спада осталих пет овде описаних налазишта. То су вештачка узвишења, праве „могиле“ или тумули или, најпосле, „телови“, која су људска творевина. Она се налазе или у мочарним пределима, као нпр. могила код Сарнасуфа, Јуруклери и Балци-Омура, или се налазе на обали река, као што је оно код села Мехмеди. То нису насеља, него су гроблишта, некрополе,

у којима је често пута сахрањен већи број покојника, а сахрањивање је вршено кроз дужи низ година.

За ову врсту налазишта веома су индуктивни резултати добивени испитивањем „тела“ код *Мечжура* (Metchkour) у Тракији,⁴ где налазимо четири хоризонтална реда гробова поређаних једне изнад других. Редови су били подвојени хоризонталним слојевима глине. Гробови су се налазили у испеченом лепу; а били су споља опасани заједничким зидом, озиданим без икаквог спојног средства. На такве телове нарочито подсећа могила код Јуруклери, где је сем печеног лепа нађен и зид од некакве „цркве или манастира“, који међутим може бити само спољашњи зид, који је опасивао гробове; а слично се даје закључивати и о могили код села Мехмеди

Слика 7.

где су становници хтели „отконати цркву“, па наишли на „комађе печеног лепа у великој количини.“

С овим резултатима, добивеним испитивањем тумула у Тракији, стоји у супротности једна ранија класификација македонских тумула; коју је извршио Paul Traue-

³ Упореди „Прилози ка решавању троянских проблема“ у LXX Гласу Срп. Краљ. Академије, стр. 165 и даље.

⁴ Упореди G. Seure и A. Degrand, на нав. месту, Fig. C уз стр. 406.

гер, а коју је усвојио и Hubert Schmidt.⁵ По тој класификацији тумули коничнога облика јесу прави тумули, а ниски, већном овални тумули у самој ствари су вештачка узвишења, на којима су људи становали.⁶ Ну, како се та класификација македонских тумула не оснива на резултатима, који су добивени ископавањем, то је сасвим оправдана сумња у њену тачност.

Сл. 8.

Али и у овом погледу може бити изузетка, нарочито у облику *Грчке*, ако су онажања Г. Georgiova-а Sotiriadis-а тачна.⁷ На навед. месту на стр. 120 и даље описује Г. Сотириадис једно насељено узвишење из околине *Херонеје* у *Беогији*, које је до 3,50 м. високо, и у којем је, истина, нашао два скелета у нарочитом лежећем положају, али за које ипак мисли да је у преместоријском добу било какво светилиште.⁸ На стр. 134 и даље (на навед. месту) спомиње Г. Сотириадис два преместоријска (из

неолитског доба) насеља код села Manessi у *Фокиди*, која такође леже на вештачким узвишењима.

Ну простирање оне трачке врсте гробова у правцу на Север од Тракије веома је и карактеристично и значајно. G. Seure и A. Degrand с правом убрајају у групу трачких телова и раније већ испитивани *Tell Racheff*, који они сада називају *Tell Ratcheff*;

⁵ Zeitschrift für Ethnologie, Heft 1, 1905, die Keramik der makedonischen Tumuli, стр. 91 и даље.

⁶ На истом месту, стр. 94.

⁷ Mitteilungen des kaiserl. deutsch. archäol. Instituts, Athen. Abteil. Bd. XXX (1905) стр. 120 и даље.

⁸ На истом месту стр. 128.

а сем тога наводе још и тел *Чанак-Теле* у *Кереметлику* (бургаски округ) као и *Тел Разград*, који припада већ ужој области Дунавске Долине, и за који они кажу да се налази на Дунаву („sur le Danube“) — У међупростору (појасу) између Тел Рачева и оног код Разграда леже овде описана налазишта.

Али се такви гробови, само не на вештачким, него на природним узвишењима налазе и у *Бесарабији*, као што су они у *Петрени-ју* (Petreny) код Bielzy, које је испитивао Г. Ернест фон Штерн,⁹ а који су дали веома важне наласке нарочито у погледу на сликано посуђе. По опису Г. фон Штерна самога налазишта и прили-

Слика 9.

ка на њему немогуће је провидети ову не само велику сличност, него тако рећи идентичност бесарабијскога налазишта са онима у Тракији. Различност, која постоји између трачких и бесарабијских тумула, налази своје објашњење у сличном односу, који постоји између куполастих гробова на Југостоку и т. зв. огромних каменних соба на Северозападу Европе.

Сем тога у гробовима у *Петрени-ју* налажене су и урне, којих у трачким теловима нема. Појаве на керамичким налазцима из

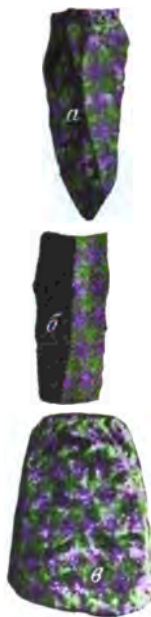
⁹ Die prämykenische Kultur in Südrussland, Москва, 1906, сепаратни отисак из I. Band-a „Trudy des XIII archäologischen Kongresses“, стр. 45 и даље.

Петренија говоре за утицаје са стране, те с тога не можемо делити фон Штерново мишљење, нити одобрити његово датирање тих гробова у неолитско доба. Исто тако не можемо одобрити ни његову претпоставку, да су то потпуно оригиналне творенине тадашњих становника Бесарабије. Напротив, ти гробови припадају већ металном добу, а као што нам сада доказују и ови налази из Тракије и Источне Бугарске, они стоје под културним утицајем Југоистока. Ну о овоме ћемо додорије рећи неколико речи више.

За испитивање пренесторијских налазишта у Дунавској Долини од важности је нарочито та појава што су већ и ови први налази из Тракије заједно са онима из Бесарабије утврдили, да је ушће Дунава било обухваћено овом културом, којој је затим, сасвим природно, морала бити приступачна и цела остала Дунавска Долина; и ако за сада још не знамо, докле се ова култура у том правцу распростирала, и какве је модификације претрпела.

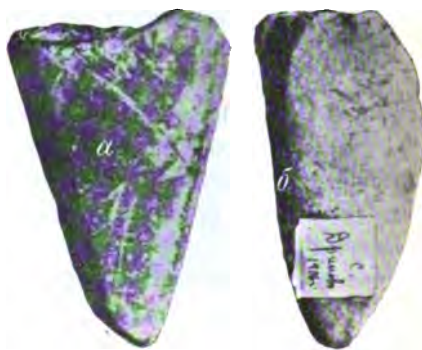
За појаву ових аналогних налазака у Тракији и Бесарабији у опште је везано решавање врло многих питања, а међу њима и питања о сликаној керамици у Ердељу, Буковини, Галицији па и у области кијевске губерније.

Описана глава од печене земље сл. 3 а, б са насеља код села Борисова у многом је погледу важна за боље разумевање до сада већ проучених појава на пластичким и ке-

Сл. 10.

рамичким израђевинама у ужем смислу из пренесторијских насеља у Србији. На тој се глави налази употреба црвене—цинобер—боје као и на главама статуета из наших насеља Јабланице, Чаршије, Малог Друма и Винче. Напротив облик саме главе у неколико се разликује, а нарочито пада у очи то, што на задњем делу главе не налазимо познате рупице, које се на главама из српских насеља скоро редовно налазе кад год је статуета рађена већма натуралистички. — Исто је тако на овој глави као и на статуетама из Србије заједничка појава представе очију хоризонталним урезима. Ну, на глави из Борисова налазимо ту засебну појаву, што су очна удубљења још нарочито истакнута местима, која имају дубок црн тон масног сјаја. Та места имају исти спољашњи изглед, а вероватно су постала и на исти технички начин, као што су постали орнаменти на посуђу из Србије, које смо ми убројали у групу „тех-

Слика 11.

нике сликаних орнамената¹⁰. Као што је већ раније речено, најближу аналогију тој орнаменталној техници нашли смо на посуђу са *Besika-Tereh* (у близини Троје) у *Малој Азији*, а сада имамо и посредни члан у том погледу између наших насеља и ма-

¹⁰ Упореди Прилози ка решавању тројанских проблема, у LXX Гласу Срп. Краљ. Академије, стр. 237 и даље.

лоазијскога налазишта на овој глави из села Борисова. — Ну Г. Г. G. Seure и A. Degrand обећавају, да ће се они поново вратити на проучавање материјала из Тракије, када ће нарочито проучити аналоге им појаве из М. Азије и Средње Европе; један прилог томе јесте и ова овде запажена појава.

Не хотећи овом приликом проучавати ове наласке у свима појединостима заустављамо се на орнаменту и његовој техници на фрагментима из Јуруклери (сл. 6 д, е). Очеvidно је орнаменат на фрагменту д онај

Слика 12.

исти, који налазимо и на фрагменту е, али само у даљем ступњу дегенерације. Исти овај мотив налазимо и на једној, скоро потпуно очуваној, вази из тела Мечкура (G. Seure и A. Degrand, н. н. м. стр. 395, №223—224, сл. 29), која је нађена поред једног гроба, у чијој су непосредној близини нађени и предмети од бакра (? дршка и једна игла, №170 и 171), а сем тога и један пљоснат прстен од *гвожђа* (№172).

Овај орнаментални мотив састављен је, по мишљењу G. Seure-а и A. Degrand-а, из хоризонталних низова „полукружних уре-

за“; а на примерцима из Јуруклери изведен је нарочито за то справљеним инструментом. — Ну исти овај мотив, али изведен техником сликања посуђа, налазимо и у *Филакопију* на *Мелосу* (из разних периода, на импортираним и домаћим израђевинама),¹¹ као и у *Кносу* на *Криту*.¹² D. Mackenzie назива овај орнаментални мотив *полумесецом*, те доводи његову употребу за украшавање посуђа у Кносу у зависност од његове примене на фреско-сликама у Миновској палати (на н. н. м. стр. 179; упор и прим. 20 на истој стр.); а затим га налази, као преостатак микенске културе, и на доцнијим вазама на острву *Самосу*,¹³ чије доба постанка пада у VI век пре Хр. Али баш због те дуге употребе овога орнаменталног мотива немогуће је само на основу њега тачније датирати примерке из тела Мечкура и Јуруклери, ма да су они млађи од израђевина микенске периоде, а старији од самоских ваза са истим тим орнаментом. — У овом погледу можемо се донеке ослонити на појаву истог орнамента у *Троји* (Catalog, №3323) на керамици VI—VII насеља, који H. Schmidt назива „Schuppenband“ означавајући га као „singuläres Ornament.“ Према томе појава овога орнамента у Тракији

¹¹ T. D. Atkinson, R. C. Bosanquet итд. Excavations at Phylakopi in Melos, London, 1904, табла XV, №7, 15 и 16; таб. XX, №2; таб. XXV, №10 и 11.

¹² Duncan Mackenzie, the pottery of Knossos, у Journal of hellenic Studies, vol. XXIII (1903), стр. 177, сл. 4; упор. и стр. 178 и 179.

¹³ Mackenzie наводи више примера посуђа с овим орнаментом, а међу њима и оне из дела J. Boehlau-a, aus jonischen und italischen Nekropolen, Taf. II, №5; Taf. III, №1 и 3, од којих је неоспорно најлепши овај први примерак. Упор. и сл. 25, 26, 29а и 30 у тексту код J. Boehlau-a.

даје се датирати најраније у доба VI—VII насеља у Трији (од 1500 до 1000 г. пр. Хр.), а најпозније у прво гвоздено доба у Тракији око 1000—800 год. пре Христа.

Због савршеније технике извођења и због његове примене у делима велике уметности сме се сматрати, да је мотив „полукружних уреза“ или „полумесеца“ на ужем Југоистоку раније постао, да је тамо најпре употребљен и за украшавање посуђа. Тек после тога пренет је он и у најближе позаје тих југоисточних културних центара у северноисточни део Балканског Полуострва, где је ускоро почео дегенерирати; а где се, још у почетку, морао изводити у опробаној, и тамошњим лончарима добро познатој техници урезивања орнамената. Очеvidно је, дакле, да се овај мотив у Бугарској појављује са свима особинама периферних појава; докле на ужем Југоистоку он има карактер централних појава. Према томе овај мотив у техници урезивања орнамената на налазцима из Бугарске сме се сматрати као упрошћен превод сложенијих и савршенијих појава тога мотива на ужем Југоистоку.

Ма колико очевидан био процес у појави и примени овога мотива у Бугарској, ипак за сада не сме се тај процес генерализовати и у погледу на остале орнаменталне мотиве, који су заједнички ужем Југоистоку и осталој Европи, у колико се они у њој појављују. То се нарочито не сме учинити са простијим геометријским мотивима, који се и тамо на Југоистоку на најранијим израђевинама појављују у истом облику и у истој техници урезивања орнамената као и у осталим деловима Европе, а нарочито у области доње Дунавске Долине. С тим мотивима могао је настати и обрнут случај, т. ј. да су они раније постали и извођени у техници урезивања, а затим, после проналаска технике сликања орнамената били извођени у тој техници.

Према томе проучени процес у појави мотива „полумесеца“ ни из далека не пружа поузданих доказа за тврђење, да је целокупна преисторијска орнаментика у Европи пореклом из области ужем Југоистока, као што би неки научници хтели доказивати; ма да је, а то је очевидно, у извесним случајевима такво мишљење потпуно оправдано, као што то доказује и проучена појава мотива „полумесеца.“

Ове неколике напомене у довољној мери истичу значај преисторијских налазака из Бугарске, који ће у Г. Чилингирову наћи вреднога испитиваоца. Стручни читаоци Старинара умиће ценити вредност тих испитивања; а уредништво Старинара радује се што ће по обећању Г. Чилингирова, моћи и у будуће у часопису српског археолошког друштва објављивати резултате његовог испитивања.

Др. Милоје М. Васић

БЕЛЕШКЕ

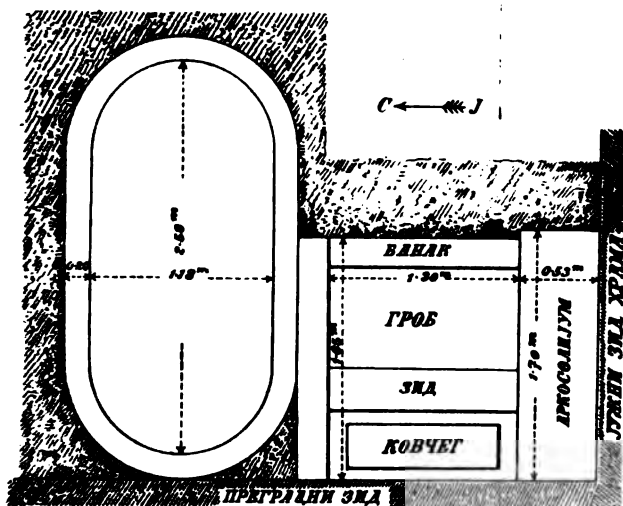
О МАНАСТИРУ ЉУБОСТИЊИ

У југозападном куту храма цркве Љубостињске, сахрањен је, како натпис на надгробној плочи од белог мрамора казује, Стефан, син кесара Угљеше. Плоча лежи на једном озиданом банку изнад којег је по дужини његовој разапет свод, те је гробница дат старохришћански облик аркосолијума. Али тело Стефаново није по старом обичају положено у банак, но је остављено у нарочити гроб који се налази испод патоса храма. Аркосолијум само је спољни белег на гробу Стефановом.

Осим овога белега у храму, има их два — две гробнице — у папери цркве. Једна је гробница сложена од каменних плоча које су крашене резом, и стоји уз јужну страну папери, а друга, која је зидаана и малте-

рисана, стоји у северо-западном крају њеном. За ону прву гробницу вели предање, да је под њом гроб царице Милице.

Пре две године у лето дигнут је патос у храму, и тако се дознало да поред гроба Стефановог има још један озидан простор, који је тада био пун земље. Због свог необичног облика — јер су му обе уже стране заокружене на полукруг — падао је у очи и давао повода помисли да је пре скровиште, него гроб. Помисао ту подржаваше и то, што је простор опасан сразмерно танким зидом, што је изнутра и споља малтерисан и што није био засвођен, но извесно покривен плочама.

Слика 13.

Тиме се јако разликује од кроја и склопа Стефановог гроба, који изнутра није малтерисан, а озго је затворен сводом.

У приложеном приближном надрту с.л. 13 обележен је положај гроба и тога простора, и означене су и мере њихове.

Спољни белег на гробу Стефановом — аркосолијум — не стоји непосредно над гробом но је за ширину испада у основног зида цркве помакнут на југ, јер је чврсто

прислоњен уз зид храма, који је тањи од свог основног зида, те се тако у овога створио испад широк колико износи разлика у дебелини оба зида.

Аркосолијум је дугачак 1.70^м а широк 0.53^м.

Гроб мери у дужину 1.65^м, у ширину 1.30^м, а висок је од патоса свога до доње нивице свода 1.38^м. Заузео је простор од преградног зида између папирте и храма до темеља југозападног стуба за кубе.

Кости у њему не састављају костур природно опружен, но су, скупљене у једном дрвеном ковчежићу, остављене у западни мањи одељак гроба. Једним ниским зидом, високим око 0.40^м, а широким 0.30^м, подељен је гроб на споменути западни мањи и на источни већи одељак, у коме уз источну страну његову има нивак, а 0.20^м широк банак. — Ковчежић је од растових таласа; распао се; одвалила се једна дужа — источна — и једна краћа — северна — страна његова, а поклонац је пао на кости тако да се од њих види само једна бутњача. Ковчежић лежи у правцу од југа на север

Простор до гроба, који није могао бити засвођен зато што

висином својом допире до под доњу страну патоса, дугачак је 2.58^м, широк 1.18^м, а дубок 1.67^м. Озидан је од онека и плочастог камена; а зид му је дебео 0.20^м. Измалтерисан је брижљиво и глатко, а и патос је грађен од слоја малтера на каменој подлози.

На што је тај простор служио, не да се данас казати. Ако је имао да пр ма каквог покојника, онда је овај морао бити само у засебном добро затвореном ковчегу.

Поклапан је јамачно великим каменим плочама, или су на то служиле патосне плоче, подржаване одоздо јаким талпама или каквим ступцима.

Немамо података о облику и изради гробова по нашим старим манастирским приликама да би смо могли што одређено рећи о овоме простору. Веома обилато, а још не проучено, градиво на спољашности наших старих црквених споменика, није дало помишљати и на испитивање њихових саставних делова под земљом. Ваљда би каква објашњења пружили она два гроба у папјерти, да се могло сад у њих загледати. Они су у току векова извесно отворани. Данашње стање њихово потиче из доба кад је оправљан цео манастир и кад је назидан и аркосолијум и свод на гробу Стефановом. То потврђује употребљено градиво: опека и малтер.

Различност у облику и изради гроба и простора до њега, лако доводи на мишљење, да су грађени на разне цели. Једна је од њих природна и појмљива, те се зато памети по најпре јавља и намеће, а то је, што је ваљало имати подесних и поузданих простора за склањање и чување ствари од вредности, којих је од разне врсте било у сваком манастиру. И о таквим склоништима — скровиштима, оставама — под земљом немамо података за разумевање и тумачење данас загонетног нам простора у храму Љубостињске цркве.

У цркви манастира Љубостиње има један други простор за који се поуздано може рећи, да је служио на склањање и чување омањих ствари. То је једна правилна шупљина у зиду који преграђује храм од папјерте. У њу се улази из папјерте на отвор — на малу нишу — у северном зиду, а на месту, где се овај зид спаја са преградним.

Из нише, која је над патосом за 1 м., а широка 0'60^m, једним кораком на десно

ступа се у шупљину која је широка 0'50^m, а при првом кораку толико висока да се осредњи човек може. исправити Таваница је њена равна, а од патоса њеног, почевши одмах на улазу у њу, ређају се на више а у правцу њене дубине, четрнаест камених степени. Ти степени служили су извесно као банци или рафови за лако и прегледно смештање и ређање н. пр. књига, путира, крстова, кандила и других црквених ствари.

Шупљина та осветљена је малим прозором који се познаје споља на северном зиду цркве. Изгледа према томе да иста шупљина није била тајно скровиште за које су само поједини у манастиру могли знати.

Али улаз у њу могао се отешчати замишљањем нише и покривањем тога места бојом, сликама, иконама, заставама и под..

Данас се ниша затвара дрвеним вратаоцима, а шупљином, као простором за оставу, манастир се не служи.

Шупљина у зиду пружа се до изнад врата која воде из папјерте у храм; захвата дакле од прилике половину од дужине преградног зида.

Извесно је да су простори за оставу и чување драгоцености као и гробови узимати у обзир одмах при грађењу цркава, јер се њима морало рачунати при удешавању распореда цркве и при одређивању дебљине у зидова.

Одмах с црквом зиданих гробова имало је без сумње редовно у оним црквама, у којима су сахрањени владари, црковни и световни великодостојници. Неке задужбине подизате су једино у жељи и нади да приме смртне остатке својих градилаца.

Користи би било од ових белешака, ако би се њима упутила пажња на подземне просторе у наших старих цркава. Осим појединих гробова моћи ће се ваљда, нарочито у већих цркава, открити простори већих размера, удешени за смештај више

ковчега. Такви шири подземни простори с распоредом, који у конструктивној вези стоји са надземним кројем цркве, били су у обичају на истоку. Зову се крипте.

Изучавање наших црквених споменика задовољавало се до данас, према могућности, само сазнавањем њихових надземних облика. Утицај подземног строја на њих још није био предмет разматрања. До данас је сразмерно мали део старих црквених споменика у неколико проучен; остао је несазнан приличан број већих црквених грађевина из XII. и XIII. века, у којих лако може имати нарочитих склопова за сахрану и оставу под патосом. Добили бисмо дакле у њима градива за сазнавање правог архитектонског кроја и састава и за одређивање пута, којим су састојци старе српске црквене архитектуре долазили.

Поред гробова имаће под земљом и скровишта, којих ће имати и у зидовима. Познато је, да у једном зиду своје вешто скривену оставу има један већи и одличнији наш манастир из XIV. века.

Прилика која је дала разгледати гроб Стефанов и простор до њега, дала је још опазити да су темељи у цркве љубостињске доста оштећени, јер се земљиште око и испод њих раскопавало. Темељи су сами по себи већ плитки; не силазе дубље у земљу но до 0·90^m; грађени су уз то доста немарљиво, јер камење од којег су — облаци и неправилно комађе — није при зидању брижљиво слагано и међу собом везивано. Поткопавањем растресени су на неким местима доњи слојеви темеља, те им се дубина смањила до 0·70^m. Тражена су скровишта. Зато се у цркви и око ње откопавало, али, како се прича, све крипом. Од тих тајних истраживања штетне су последице оне пукотине, које се виде по зидовима паперте и храма.

Нека су овом приликом наведени одломци од јачих и већих глеђосаних и шараних опека којима се негдашња употреба за сад не да поуздано одредити. По дебелини њиховој — 0·04, 0·06 и 0·07^m — и по њиховој величини — одломци су дугачки 0·17, 0·24 и 0·25^m — могли су послужити на патосање цркве, те ваљда својим шарам подсећати на мозајик. Шаре су сликане белом бојом и састављене су од појединих кругова, у ланце сложених котурића и од коврча.

Одломци се чувају у паперти.

Слични налази по другим старим црквама моћи ће дати обавештења о употреби таквих глеђосаних и шараних опека.¹

М. Валтровић

ЗАРУЧНИ ПРСТЕН КРАЉА РАДОСЛАВА

У прилично великоме броју византискога прстења, које нам је до сада било познато, издваја се као уникум један српско-византиски заручни прстен (сл. 14), објављен познатим византиологом из Минхена, професором Крумбахером.² Прстен је из више обзира интересантан. Он је пре свега једини међу византиским прстењем, који се поуздано означава као заручни

¹ На старим молдавским црквама, на манастирским ћелијама и на замцима употребљени су као украс, појаси од глеђосаних опека разне боје. Види стр. 15, 16 и 17 у *die moldauisch-byzantinische Baukunst* од С. А. Romstorfer-a. — Но те опеке нису орнаментиране, те се тиме разликују од наших горе наведених.

² *Karl Krumbacher: Ein serbisch-byzantinischer Verlobungsring (Sitzungsberichte der philos.-philol. und der hist. Klasse der k. Bayer. Akad. der Wiss.) München 1906., 8° 421—452., са једном таблицом.*

прстен једним записом на њему. Уз то је овај запис метричан и јасно спомиње имена заручених младенаца. Тако он непосредно доприноси опредељењу времена, из кога је. Као хисториски споменик прстен је од великога значаја, јер стоји у свези са двома хисториским личностима, о којима је, иначе, сачувано мало докумената.

Прстен се састоји из масивна злата. Његов обруч и натписна плочица израђени су из једнога комада. Пречник плочице износи $17\frac{1}{2}$ милиметара а обруча $18\frac{1}{2}$ милиметара. Тежина му је 26 грама. Прстен нема никаквих украса, али је изванредно

Слика 14.

добро очуван. Запис, урезан на плочици у нијело-маниру, остао је потпуно неповређен, а затварају га две кружне линије. Он је од седам редова, а ослобођен лигатура и итацисма гласи:

*Μνηστρον Στεφάνου Δουκῆς Ῥάδεως
κλάδου Κομνηνοφύης τὰν χειρῶν, Ἄννα,
δέχου.*

„Заручни прстен Стефана, изданка (из) корена Дукина, Прими рукама, Ана Комнинова!“

Несумњиво је, да се запис тиче нашега краља Стефана Радослава и Ане, кћери

Теодора Ангела Комнина Дуке, што се беше зацарио у Солуну (1216—1230.). Радослава овим именом *ὁ Δούκας* зове цар Манојло, брат Теодоров, у једној повељи, којом дарује извесне привилегије Дубровнику и познати архиепископ Охридски Димитрије Хоматински у „Различитим питањима краља Србије господара Стефана Дуке.“ Као *Στέφανος ῥήξ ὁ Δούκας* потписао се он на једној српској листини, дарованој Дубровчанима. Ана се у овоме запису зове Комнинова с тога, што су се цареви у Епиру и у Солуну који вођаху порекло из дома Ангелова, радо звали Комнинима по својој прамајци Теодори Комнини.

Према језичким особинама својим запис би требао да је из доба раног препорођаја византискога. У погледу ортографије пада веома у очи итацисам. Ваља имати у виду, да је у највећем делу византиске епиграфике неправилна ортографија скоро правило. С тога ни овај у запису задржани итацисам није кака чудновата појава. Многе околности служе као сведочанство, да је итацисам уживао управо неку врсту грађанскога права. Поред строго школске, хисториске ортографије постоји у Византији и слободна ортографија, која налази примене не само у приватном, већ и у званичном саобраћају. Интересантно је веома, што се и у ортографији, као и другде, дају утврдити два типа: један представља Византију школску, граматичку, реторску, недантну, ропски зависну од Старога Века, други пак Византију реалнога живота, пуну снаге, обогаћену многим елементима, који нису јелински, према томе у језику мање скрупулозни. Изгледа, да тек са ојачањем хуманизма и са потпуним грецизирањем византискога царства (од XIV века) нестаје и поменутих слобода у ортографији. Ова постаје тада потпуно шаблонска и дефинитивно утврђена.

Запис се састоји из два стиха, од којих сваки има дванаест слогана. Овај стих

упоредо са т. з. политичким стихом био је веома омиљен у списима везаног слога. Метрика и облик писменџ изврсно пристају уз XIII век.

Крумбахер упоређује овај прстен са осталим до сада познатим византиским прстеновима, које је поделио у две групе: једни су са орнаментом или са записом у емалу или нијелу, други су служили као печати. Наш прстен се међу свима њима издваја и стоји мање више усамљено.

Истраживања професора Крумбахера, који непрекидно и неуморно дела „на негостодубивоме земљишту Византије, где човека не мачи ни лавор славе ни обезбеђен положај у животу“, имају велике научне вредности, а и за нас Србе су од веома велика интереса.

В. П.

ПРЕГЛЕД КЊИГА И ЛИСТОВА

П. Покришкинџ, *Православная церковная архитектура XII—XVIII стол. съ численнымъ Сербскомъ Королевствѣ*. С. Петербургъ 1906. — Изданіе Императорской Академіи Художествъ. — вел. 8^{ма}. — Са 105 фотографских снимка, од којих су два бојена.

У овој књизи П. Покришкин претходно објављује један део свога рада око испитивања и снимања старих српских цркава у данашњој краљевини Србији, који је послао 1902. године кроз два и по летња месеца радио као нарочити изасланик Царске Академије Уметности у Петрограду. Године 1900-е Покришкин је био члан руске научне експедиције у Македонији, под управом познатог научника Н. П. Кондакова. Ту је могао стећи основније и шире погледе на развиће црквене уметности у балканским крајевима. У књизи се о том ништа не опажа. Ваљда ће о односу црквених споменика у Краљевини према оним

ван граница њених, које су ушле у круг експедиционог рада, бити спомена у већем делу које Покришкин спрема. Тога ће моћи извесно бити пошто најпре света угледало буде дело Н. П. Кондакова о успеху експедиције. Покришкин каже да је видео најзнатије цркве у Старој Србији, но да им није довољно времена посветио и да нема права узимати их у разматрање. Отуда текст његове књиге, са малим изузетком, садржи нами у краљевини већ познате податке, погледе и мишљења о уметничко-историјском положају наших важнијих црквених споменика.

За време свога бављења у Србији, Покришкин је видео и, више мање, разгледао и проучио двадесет и две цркве. Од њих је четири снимно мером; а остале само фотографским апаратом. Саставно је тако збирку од близу две стотине снимака.

То тако прибрано градиво поделио је Покришкин на три периоде — групе — напоменувши при том да сам ја у свом Продромосу 1878. већ поставио две. У прву иду све цркве из доба Немањина, а у другу оне из доба Лазарева. Покришкин је још као нарочиту периоду истакао доба Милутиново, познавајући од његових цркава у краљевини, само ону св. Јоакима и св. Ане код Студенице. По Продромосу карактерно је обележје прве периоде разноликост у основу, кроју и облику цркава, а у другој једноликост њихова по свим њиховим главним деловима, — по основу, кроју и облику. Та разноликост прве периоде обухвата и цркве Милутинове, ослањајући се на појави, да је сваки поједини Немањин подизао своје задужбине по својој жељи и укусу, или према приватним, јавним или политичким приликама и могућностима. Али нити ће подела на две, нити она на три периоде имати даљег опстанка чим се у проучавање узму цркве из времена пре Немање. А таквих има у кра-

љевини, као што их има из XII. XIII. и XIV. века, које би, да су већ проучене и снимљене, својим архитектонским особинама дале поузданију и истинитију слику старе српске црквене архитектуре, но што је дају Студеница, Жича, Градац, Раваница, Љубостиња, Манасија... које су више израз појединачног, личног, духовног захтева. Ове наведене задужбине најпознатије су у нас, и истичу се одмах чим је питање о старој српској уметности. Међутим о српској црквеној архитектури кроз читаве векове даће нам поуздана обавештења тек многе друге, само по имену познате црквене грађевине. Зато их ваља проучавати.

Осим оних већих задужбина, којим обично пред страним светом као уметничком тековином прошлих векова ~~парадирамо~~, Покришкин у своме делу спомиње и у снимцима доноси неке до данас у научном свету мање познате цркве (Враћевшницу, манастире у Овчару и Каблару, Павлицу, Вољавчу, Драчу и др.). Али све то градиво још није довољно за право сазнавање црквене архитектуре од XII. до XVIII. века како гласи програм Покришкиновом делу. Између изнесених примерака нема пуне природне поступности у постајању њиховом. Они скупа не чине утисак смишљеног избора ради обележја историјског развоја у архитектури; но изгледају као случајно опажени предмети од извесне уметничке или историјске вредности. Држим да би се тај недостатак могао лако исправити проучавањем неких крајева са још неискитаним црквеним споменицима. Такав је крај н. пр. планина Мојсиње, која ако не садржи сам образац, а оно јамачно посредника по кроју и облику за цркве из Лазарева времена преко којих би се могла наћи веза са ранијим добом. Исто би тако на проширење и утврђење историјског погледа на прилике у црквеном грађењу у нас, могли корисно послужити занимљиви споменици дуж

Тимока, — у источном делу краљевине. Има их разног облика и из разног доба; а неке од њих подсећају на цркве у Месемврији, где би се ваљда могли наћи угледа за неке још необјашњене појаве у наших старих цркава. Резултат оваког проучавања дао би Покришкиновом делу ширину и јачу научну подлогу, дигао би му вредност и употребљивост и начинио би од њега цеоу целину, свесну смера свога. У црној би пак мери оно постало ово последње да је у њему заступљено и доба српске црквене уметности до XII. века. Из тога доба има представника и у краљевини.¹

Са тако проширеним програмом, Покришкин би и његов високи покретач и подржавалац дела његова, науци учинили веома велику услугу. Дали би јој ослонаца за ново схватање положаја старе српске црквене уметности према истоку и западу; створили би ново гледиште за посматрање разних врста утицаја на уметнички живот у српском народу, и довели би посматрача може бити до убеђења, да дух источне уметности никад није престао владати у Србији; а да су појаве западног утицаја ограничене само на извесан крај и да су потекле из усамљених личних осећаја, те зато и остале без последица. Искрено желећи да Покришкинов труд буде од озбиљне и праве научне користи, замишљам да тога може бити само по проширеном и заокруженом програму,

¹ О старијим српским црквама има података у неколико бројева Старицара. Манастир Петковица, XIII. век; Старицар год. II. 1885. — Две старе цркве у књажевачком округу, XIV. в.; Стар. год. IV. 1887. — Манастир Витовница, XIV. в.; Стар. год. V. 1888. — Стара црква у Штрпцима, XI. в.; Стар. год. VI. 1889. — Манастир Накривански, XI. в.; Стар. год. VIII. 1891. — Старице у планини Мојсиње и околини, Старицар год. VIII. 1891. —

на било да његово испитивање обухвата све векове, било само време од XII. до XVIII. века.

Разуме се да би такво шире изучавање дало још непознатих података и о развоју црквеног живописа, на коме Покришкин опажа обратан правац утицаја но на архитектури.

У XII. и XIII. веку, вели он, живопис је чисто византијски (Студеница, Ариље). У XIV. веку јавља се западни талијански утицај, рани ренесанс (Милутинова црква). Тај утицај он налази и на живопису у Раваници, Манасији, Љубостињи, Каленићу, Драчи. Занимљива ће бити разрада тога питања у његовом великом делу. Држим да ће се при том раду морати имати јако у виду додир светогорске школе са западом. Зографи су запад познавали; те утицај његов у српским црквама није морао бити непосредан.

На *Студеници* се Покришкин у својој књизи сразмерно најдуже задржао. То није могло бити другаче; јер Студеница силно и потпуно обузме стручна, за праве архитектонске лепоте осетљива посматрача. Она то чини најпре као појава својим многим одабраним архитектонским особинама, а затим питањима која у посматрачу побуђује о своме духовном пореклу. Што се дуже посматра све се јаче допада, вели Покришкин и с топлим признањем набраја њене уметностне врлине: њене слободне сразмере, њену простоту и јасност у замисли и склопу, њену смињеност и умереност у употреби орнамената. У свему томе лежи онај племенити и силни израз којим се Студеница одликује.

Разложна је опаска да је садашња гломазна приправа у Студенице доцније зида-на, и да је кантарос — фијала — стајао не-кад под ведрим небом, као што се то може видети у светогорским манастирима, н. пр. у Хилендару.

У књизи су већ предвиђени и распоређени они правци којим ће истраживач морати поћи при одређивању положаја Студенице према извесним приморским и италским црквеним грађевинама на које подсећа неким својим појединостима. О црквама у Далмацији Покришкин ће имати више градива на расположењу (н. пр. Чагинови снимци), но што их садрже до сад објављена испитивања (н. пр. Eitelberger).

Посредно ће ваљда моћи дати каква упутства истраживање питања о градионима Владимиро-Суздаљских цркава у Русији, — да ли су били из Далмације или баш из саме Србије. Од вредности би било сазнати постојбину градилаца и о могућем утицају Студенице, о којем до данас није ништа познато.

Оба студеничка живописа — један из XII. или XIII. века, други из XVI. или XVII. — носе похвалне белеге византијске школе у пртежу, композицији и колориту. Они заслужују да се потребном збиљом сниме у бојама. Фотографски снимци не показују њихов склад.

Напис свој о Студеници објаснио је Покришкин са девет архитектурних и шеснајест живописних, фотографских таблица.

Штета је што се Покришкин није могао бавити дуже у *Жичи* од шест часова. За фотографски апарат дала би нарочито порушена паперта многог драгоценог градива за расправљање питања о постанку њеном и о променама њеним. Са архитектурне стране Жича је у неколико загонетна. Првобитни облик њене паперте још није јасан. Бад су зазидани њени прозори и врата, па олепљени и живописани, није још одређено. Градиво у зидова цркве и паперте не одговара старим вестима о мрамору који је тобож на њој употребљен и који су израдили нарочити, из Цариграда доведени, резачи. Та неодређеност у погледу зидања простире се природно и на живопис који

је покривао зидове наперте, као и на онај што се још види под кулом пред напертом. Из Жиче књига садржи само три фотографска снимка, од којих је један са живописа на своду испод куле, а други са јужне стране у јужне капелице.

Жича заслужује да јој се поклони пуна и озбиљна испитивачка пажња.

И *Ариље* је одличан рад по својој спољној и унутарњој архитектури и по своме живопису који је пун особитог израза због смелог и карактерног цртежа и моделисања. Основом храма свога *Ариље* је слично Жичи. У погледу своје пространости такође је под утицајем Жиче.

Осим сличности у распореду основа са Жичом и *Ариљем*, црква *Придворица* је све остало изгубила услед невеште оправке прошлог века.

Као четврта сродница по облику основа свога, придружује се реченим црквама, црква *Св. Тројица* у Овчару. Кубе је њено осветљено кроз округле отворе, избушене у мраморним плочама којим су прозори кубета заклоњени. Сличан је затвор и на прозорима кубета у *Ариља*. Само је ту затвор од дрвета — од дасака — а пропусти за светлост састављени су од разних изрезаних геометријских облика.

Да се један облик основа са малим изменама понавља и из њега развијају склонови са нарочитима особинам својим, позната је појава у старој српској црквеној архитектури, која се опажа и доцније, у XV. веку.

Од других манастира у Овчару и Каблару Покришкин је прегледао и снимао *Благовештење* под Кабларом и *Ваведене* под Овчаром. У првога је основ у облику крста, а у другог прост брод без испупчења по странама, осим источне апсиде. У *Благовештењу* занимао га је одличан живопис као и одлични стари, од дрвета резани иконостас из XVII. века.

У манастира *Враћевинице*, који је последњи пут оправљен првих десетина прош-

лог века, одржало се подножје — цока — од првобитне зграде, богато у профилима како их нема на другим црквама, а очували се и трагови боје на остацима западне стране. То су знаци од значаја по старину цркве. Облик њеног основа сличан је основу у мало час наведеног *Ваведене*.

Живописном руном назива Покришкин цркву *Благовештења* у Грацу, коју је подига краљица Јелена, мати краља Драгутина и Милутина. Источним делом основног плана свога опомиње на Студеницу, а западним на Жичу. Зидана је од чисто тесане сите, а врата и прозори су јој од белог мрамора. Поучљиви би били снимци њених врата због профила и капитета њихових, као и снимци капитета који се излазе у цркви. Због неразумевања конструктивних особина романског стила, које налазимо у облицима њених врата и прозора, спали су на ступањ просте декорације одупирци на источном делу цркве, као и унакрсна ребра у своду наперте. Појава која може да покаже колики је и у чему био утицај романског стила тада у нас.

Црква у *Брекови* као и она у *Брезови* под Мучњем, простог су распореда — једнобродне су — а и простог спољнег склопа. Њима сличних имаће још у југозападном крају краљевине. Кад се буду једном нарочито проучавале и снимале црквене утвари неће се смети превидети резан иконостас и коло испред њега, а испод кубета цркве у *Брекови*.

Све доведе споменуте цркве Покришкин је сложио, према двоји својој, у прву групу, коју ставља под утицај запада, управо приморја — Далмације.

На чело друге групе коју ставља под византијски утицај, ставио је *цркву краља Милутина* код Студенице.

С пуним правом могао је Покришкин о овој цркви рећи да је веома интересна. Диви се њеној простоти у распореду основа и њеној ипак живој спољашности, сложеној

од јасних и складних поступних уступа у крова, као приправе и подножја за кубе. Но њеној одличној спољашности одговара по својој лепоти и драгоцености живопис по њеним зидовима. Тако је та црква истина мали, али веома одабрани дарак краља Милутина св. Јоакиму и св. Ани.

Живопис — од којег књига садржи девет снимака — изазваће извесно живо интересовање у зналаца својим изразитим ознакама у боји, пртежу, композицији и типовима.

Спољашност цркве ваљало би напратити ослобођену од погрешака у строју услед доцнијих невештих оправака.

Обе цркве *Павлице* на Ибру, Покришкин по стилу на њима, убраја у другу групу, и ако би, вели он, она оправљена — она друга је у рушевинама — својим триконхалним распоредом могла ући у трећу групу. Та примедба даје повода помисли да је оправљена Павлица посредник између друге и треће групе, да чини прелаз између њих; те да тако онај за трећу групу једино усвојени облик тринконхоса, има својих образаца у ранијем времену српске црквене архитектуре. Отуда у овој нема прекида, и архитектонске створове треће групе више су изазвале и у облику ограничиле друштвене прилике по унутарње силе самог архитектурног развоја.

Трећа група српских цркава, према Покришкиновој подели, изведена је у византијском стилу, носећи јасне знаке самосталности. Њу чине оне најпознатије и најчешће спомињате, међу собом по распореду и облику сродне цркве: *Раваница*, *Љубостиња*, *Каленић*, *Манасија*, *Смедеревево*, које је Покришкин видео и снимао; затим крушевачка црква, Наупара, Руденица и из мало доцнијег доба Велуће. За њихов крој има угледа у Св. Гори, а имаће га, како је већ напред наведено, јамачно и међу ранијим, до сад још непознатим црквама у краљевини. Карактер и значај свој добиле су оне тиме, што су, — бар главније међу

њима — непосредни рад из живог и плодног уметничког средишта — из школе Рада Боровића. Самосталност на њима огледа се у тежњи за изменама, за новим изразима у појединостима распореда, спољашњег склопа и украса. Оне својом живописном и китњастом појавом задобијају лако гледаоца, а изазивају и на препочињање. Знатан ће губитак по Покришкиново дело бити, ако не доврши снимање Каленића, који обликом надмаша остале цркве те групе и који је тако богат у разноликим, складним, резним орнаментима. Засебно је место у овој групи заузела Манасија имајући витке, хоризонталним појасем непресечене стубове, даље низ од малих полукругова под стрејом и широке прозоре у зидовима цркве.

Поред разноврсности у архитектонским облицима и у орнаментици, ове цркве дају и озбиљног градива за сазнавање живописа у XIV. и XV. веку.

Манастир *Никоље* под Кабларом и црква *Вољавча* близу Страгара, оправљане су, поново су зидане, али на старом основу чији облик Никоље ставља у ред овчаро-кабларских манастира који су из времена Немањића, а за Вољавчу може да потврди предање о њој, да је из XI. века. Триконхос није облик који се тек у XIV. веку јавља. Он се јавља већ много раније. У XIV. и XV. веку је омиљен, а налази примене и доцније.

Порушена црква у *Сисојевцу* близу Раванице, разликује се од ове и њених сучременица и сродница тиме, што јој кубе не лежи на стубовима и што су јој апсиде споља седмоуглане, а немају на ивицама својим по стубић.

Све догде побројане цркве чине садржину дела. Ово ће бројем и величином фотографских снимака у њему учинити утисак и многоме отворити поглед на уметностно умење српског народа у Средњем Веку. Занимаће разноликошћу изложених облика, али неће, као што је напред разложено, моћи

дати заокружѐну и истиниту слику о поступном развоју старе српске црквене архитектуре и живописа. У сваку од постављених група имао би да се уведе по који нови члан који би испунио празнину и поставио везу између за дело изабраних архитектонских споменика. Тиме би се извесно створило и ново гледиште на питање о јачини и правцу западног утицаја. За Немањино време од важности би по то питање могла бити црква у Куршумлији, црква св. Николе коју је Немања зидао, као и остаци Богородичине цркве у истом месту. Делу је висок смер послужити науци. То ће моћи учинити само ако је потпуно; а његово попуњење не би ваљало да буде доцније ново, засебно предузеће.

Поред фотографских снимака архитектуре и живописа, који ће по свој прилици послужити за израду увећаних таблица за велико дело, у књизи су и две акварелске скице са живописа у Раваници. Оне нису тако израђене да би могле послужити на поуздано објашњење утиска тога живописа јер су неверне како по пртежу тако и по врсти боја и њиховом складу. Места им зато не би било у великом делу.

Снимци са архитектура су јаснији но они са живописа, јер је овај често попустио у бојама и искварен пегама и пукотинама у лецу. Снимци у бојама потпуније би одговарали задатку који је себи поставио писац Покришкинов.

Међутим и на предузети начин изведено дело биће, као појава од своје нарочите вредности, с радошћу и с признањем дочекано и од стручњака и од простог пријатеља уметности.²

Мих. Валтровић

² На два места у својој књизи наводи Покришкин да су у мојих пртежа „неверне“ пропорције, и то наводи тако да би читалац могао помислити да његово тврђење обу-

Josef Strzygowski, *Die Miniaturen des serbischen Psalters* mit einer Einleitung von V. Jagić (Denkschriften der k. Akademie der Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Klasse, Band LII) Wien 1906. LXXXVII и 139 стр., 4°. Са 62 табле (једна од њих у бојеној репродукцији) и 43 слике у тексту.

Производи ситне уметности (Kleinkunst) не носе свагда исто обележје, које и дела

хвата све моје пртеже од реда. То је тврђење најпре наивно, па затим неверно. Ја до данас још нисам ни један пртеж публиковао који би био тачно израђен шестаром према мојим скицама израђеним од ока пред самим споменицима. Публиковао сам перспективне снимке који ваљда висине другчије показују но геометријски нацртани изглед; и то не у стручним, но у забавним листовима, н. пр. у новосадским „Илустрованим Новинама“. У овима је изишла истина у геометријској представи западна и јужна страна Студенице од ока цртана. На тим странама нису забележене ни дужине ни висине њихове; а то није ни било потребно пошто су нацрти спремљени били за забавни лист. А Покришкин ће може бити и сам знати да се геометријске скице у које ће се уписивати мере, не цртају пластички, потпунице са обележјем тонова и сенке у каменог материјала, како су цртани моји наведени снимци Студенице. Ови су дакле, од ока цртане приближне скице, а за озбиљну стручну публикацију знаће се нацртати снимци потребном тачношћу и верношћу.

И у „Продромосу“ су нацртане само скице према мерама забележеним на геометријским снимцима дотичних грађевина. „Продромос“ чији је смер био наћи издавача снимака са старих српских црквених споменика, доноси само у главним потезима изглед основног распореда и спољашњег облика у црквама, да би издавача у неколико упознао са вр-

монументалне уметности Разлика лежи у самој природи њиховој. Они имају махом да задовоље потребе пролазне моде, ова су манифестације духа свеколике једне средине и једне целе епохе. Они су, да се послужио једним упоређењем Х. Тена, слични горњим, веома покретљивим слојевима на површини једнога терена, које ће прве буре подићи са њихова места и разнети на све стране, док су производи монументалне уметности као доњи, солидни слојеви, што стално пркосе свима инвазијама и тек су јаче револуције у стању да их испретурају и измене. Отуда је погрешка, кад се мисли, да се на производима ситне и монументалне уметности морају свагда констатовати паралелне појаве. Прве случај поређења и односи, друге ствара стална потреба читавога једнога друштва. Први и не стигну да се учврсте на ровитој подлози својој; други спуштају дубоко корене на земаљшту на коме су изникли и прилагођавају се поднебљу, под којим су угледали света. Први су подесни, да се на њима прати пролазни, ефемерни укус једнога извеснога доба; на другима се има да проучи дух целе једне периоде времена, свеколика духовна атмосфера једне велике заједнице људи.

У народа, који су у целокупној култури својој стајали у извесној зависности од својих културних суседа, веома ће тешко бити наћи један одређен тип у делима њихове ситне уметности. Најразноврснији се

стом понуђеног градива за публиковање Нацрт жичког основног плана изгледаће у неколико друкчије кад се буде цртао по мерама записаним на скици добивеној при његовом снимању. То би Покришкин требао да има у виду при изради свога великог дела. Простим увећањем скице из Пролетарског, није послужено тачности и верности којом треба да се одликује свака уметничка и археолошка публикација.

утицаји ту укрштају, најразноврсније појаве излазе ту на видик. Док се за живопис и архитектуру српске уметности Средњег Века може тврдити, да су разумљиви само у односу на византиску уметност, исто онако као што и стара књижевност српска и старо право српско налазе свога објашњења паралелним проучавањем византиске књижевности и византискога права, дотле се за минијатуре, позлатарске производе, уметничка дела у слоновој кости и др. мора допустити много пространија и разноврснија сфера утицаја. Отуда поставка Стјеговскога, да су минијатуре српскога псалтира, који је предмет овога приказа, директне копије неких старих српских минијатура, ма како, на први поглед, изгледала оригинална, није никако немогућна, кад се нарочито узме у обзир саобраћај српских монаха са светим обитељицама на православноме Истоку. Из прегледа садржине списка, који приказујемо читаоцима, моћи ће се најбоље уочити, колико се Стјеговски труди, да своју хипотезу постави на поуздану основу.

Српски псалтир, који се данас чува у дворској и државној библиотеци Минхенској (cod. slav. 4.), садржи 154 минијатуре. Оне нису непосредна илустрација текста као што је то случај у читавој једној групи псалтира, већ се сликар трудио, да уз поједине псалме представи оно, што би у читаоца могао сам текст изазвати. Оне би према томе биле нека врста индиректних илустрација текста. Минијатуре су, иначе, уоквирене двема црвеним или плавим паралелним линијама, а горе и доле је стереотипно остављено по једно широко златно поље. Минијатуре су изведене на белој основној хартије, а само је код омањих минијатура цело поље превучено златом. Од боја, чија мешавина даје импресионистички утицај, доминирају црвена и плава. Шаре на оделу и правац набора маркирани су златом.

Орнамент има махом облик веома карактеристичне плетенице (Flechtwerk) са мотивима лишћа и цвећа. Плаво-црвени цветови на златној основи (у средини и на ивицама) указују свугде на персиско порекло ових мотива. На то упућује и та околност, што основа, покривена орнаментима, изгледа као да је застрта тапетима. Уз то свеколика орнаментика чини утисак, као да је копирана са врло добро очуваних образаца, у којима месопотамски прототипови избијају јасно на видело. Иницијали, међу тим, немају ништа заједничкога са орнаментима. Њих је радила иста рука, која је и текст писала, док је орнаменте, несумњиво, радио сам минијатор. За оне су меродавни обрасци, који су се код Југо-Словена развили на основи византиско-оријенталских образаца; ови су, истина, чисто византиски, ну персискога су порекла и раширили су се из своје прастојбине преко манастира на све стране.

Правоме псалтиру претходе седам веома интересантних слика. Псалтир завршавају двадесет пет минијатура, у којима су илустровани акатисти Богородици (пет од њих сада недостају у Минхенскоме псалтиру, а има их у Београдскоме, који је копија његова) и шест минијатура, у којима су илустровани тропари, што се преко целе године суботом и недељом о јутрењу певају. (Ових минијатура нема у Београдскоме псалтиру). Између ових минијатура, што завршавају псалтир, и оних, што му претходе, налази се сто шеснаест минијатура, које припадају правоме псалтиру.

Слике овога сирскога псалтира стоје у самоме тексту било као пуне слике, било као зоне. Оне никада нису избачене на ивицу текста, већ обично испуњавају целу ширину стубаца. На овај начин Минхенски псалтир стоји усамљен у низу осталих псалтира, од којих једна група има пуне слике (које заузимају целу ширину текста), а друга

има илустрације на слободним ивицама текста (Randminiaturen). Прва група је јединастичкога порекла, друга је оријенталскога (месопотамско-сирскога). Стжиговски држи, да су минијатуре нашега псалтира у прикос пуних слика, ближе оријенталској групи. Он у овој разликује старију и млађу редакцију, Последња би требало да је постала после иконокласме. Њој припадају сви очувани псалтири са минијатурама на ивицама текста. Минијатуре Минхенскога псалтира припадаше би пак оној старијој редакцији.

Стжиговски је ревностно прибрао све оријенталске ознаке у минијатурама Минхенскога псалтира. Персонафикација Земље (уџ) у минијатури XI, 26 налази аналогија на једној свиленој ткањини из Ахмима (у Средњем Египту). Представа смрти у минијатури I, 1 има најближих додирних тачака с Космом Индијопловцем. Смрт Богородичина (у минијатури XXIII, 49.), Ваведење (у минијатури XV, 32) Рођење Христово, Распеће, Вавнесење Господње илустровани су у духу сирских минијатура. Сцена Благовести и Conceptio immaculata сирскога су порекла. „Овај ташти свет“ илуструје једну сцену из Варлаама и Јоасафа, „Обнажене кости“ показују сирске трагове. На Сирију упућују и „дрво живота“ (у мин. VI, 11); синедријум (у мин. VI, 13); Давид, опкољен хоровима као и употреба апокрифа (у мин. XXVII, 59). И акатисти, који су у нашем псалтиру илустровани, морали су први пут бити илустровани у Сирији, где су, по свој прилици, и постали. Сирија је и онако дала неколико славних песника црквених химни: Романа, Јована из Дамаска (Дамаскина) и Косму из Јерусалима.

Стжиговски ону минијатуру, на којој је представљено Поклоњење Св. Краљева новорођеноме Христу (LIV, 132), узима као доказ, да су сва ова за сирску уметност карактеристична обележја у Минхенски псалтир дошла непосредно са сирских рукописа

а не преко Византије. Сцена је обухваћена једном аркадом на стубовима, какве срећамо у познатим канонским таблицама сирских рукописа. Како за ове не би било примера у чисто византској уметности, то би минијатор Минхенскога псалтира морао пред собом имати непосредни сирски образац. Оваких образаца било је у манастирима, а преко њих су се разносили на све стране. Византија није једино средиште, од кога хришћански свет на Истоку непрестано позајмљује. Сасвим независно од Византије дешавају се многе појаве, које могу имати јединога извора у беспрекидној традицији Истока. Снажан покрет Богумила, управљен против православне цркве, сведочи јасно о овоме. И разлике у култури појединих словенских народа дају се овим објаснити. Док се Бугари слепо држе Византије, а Хрвати Рима и Италије, дотле су Срби морали још веома рано ступити у додир са једним културним фактором, који према Византији значи једну независну силу, а кроз цео Средњи Век остаје носилац старо-хришћанских традиција. То је духовни и уметнички живот монаха, који цветао у манастирима.

Стжиговски, с тога, цео један одељак посвећује односима *Србије према Сирији*, користећи се при томе једним писмом проф. Мурка. Он наглашава старе односе Ј. Словена према Синајскоме манастиру. По неки глагољски споменик нађен је на Синају, а познато Асеманово јеванђеље у Јерусалиму. Многи записи и многе забелешке сведоче о свези сирских монаха са манастирима и црквама на Истоку. Немања и Сава морали су гајити особито поштовање према Јерусалиму, а ово је могло имати и политичких разлога. Пада у очи да су обоје као монаси узели имена сирских главних светитеља: Симеона и Саве.

Стжиговски је мишљења, да је псалтир израђен на Атосу. Тамо у манастиру Хи-

ландару могао је бити чуван каки сирски псалтир из доба пре иконокласме. Минијатор Минхенскога псалтира могао је овај узети за образац. Исто је тако св. Сава могао са свога пута по Оријенту донети овамо један овакав псалтир. Не би била искључена могућност, да је он у Хиландар доспео из српскога манастира у Јерусалиму, који је још краљ Милутин био подигао у част св. арханђела. Минхенски псалтир могао је исто тако постати према какоме староме сирском оригиналу на Синају, где би био писан и сликан руком сирских монаха. Могли би се узети у обзир још и Јерусалимски и Савин манастир. Оријенталски угицаји дају се, иначе, пратити и на архитектури сирских цркава. Они јасно избијају на видик у типу Tрисонchos, карактеристичкоме за читав један комплекс сирских и румунско-молдавских цркава. Ово је тип црква на Атосу, који ће се у Византији само изузетно срести. Он води порекло са Истока, одакле је пресађен на Атос, а одатле је дошао и у српску архитектуру. Ну док се у српској архитектури може још и говорити о одређеним типовима који се непрестано понављају, дотле се у минијатурама не може констатовати традиција нарочите школе. Овде није било никакве израђене српске уметности. Ништа се не може замислити различније него минијатуре Мирослављева јеванђеља и минијатуре овога Минхенскога псалтира.

И поред свега тога Стжиговски мисли, да је минијатор Минхенскога псалтира словенскога порекла, по свој прилици Србин. Намештај, илустрован у појединим минијатурама, показује, несумњиво, национално обележје. Облик престола и облик постеље подсећају јако на форму југо-словенскога намештаја, а не налазе својих аналогја нигде на И.. Што се тиче датума минијатура, Стжиговски се држи мишљења професора В. Јагића, који као terminus post

цет узима половину XIV века, јер се све до тога доба писало на пергаменту. Највероватније је усвојити почетак XV или крај XIV века.

Ми смо већ напоменули, како нам се чини сасвим могућна поставка Стижиговскога, да су минијатуре српскога псалтира директна копија сирских образаца. Ну ми нисмо могли добити утисак, да је она у овоме специјалноме случају и вероватна. Многобројне композиције у овоме псалтиру имају врло мало шта заједничкога са познатим сирским композицијама. Ако упоредимо слику „Силаска св. Духа на апостоле“ у овоме псалтиру (у мин. IX. 22) са истом сценом у познатој сирској рукопису Равулину, наћи ћемо велику разлику, што између њих постоји. Ми смо међу тим, навикли, да у византској уметности сретаме тип, сличан овоме, што је заступљен у поменутој минијатури Минхенскога псалтира. И у живопису наших манастирских цркава наћи ћемо композиција њему веома блиских. Црква у Жичи показује једну такву композицију. У горњем пољу је овде представљено дванаест апостола, који седе у полукруг, а озго на њих слећу језици у облику пламена. У доњем су пољу представљени разноврсни народи, представници многобројних језика, које су апостоли надахнућем св. Духа научили. Неки од ових носе капе, које сретаме и у минијатурама Минхенскога псалтира. У других цркава (на пр. у Руденици) представљен је у доњем пољу „свет“ („космос“) са језицима у једној чаршаву (или у крилу.) Минијатура Минхенскога псалтира, у којој је речена сцена илустрована, сједињена у доњем пољу оба типа. Ту је „свет“ представљен у средини преставника разноврсних језика, које су апостоли силаском св. Духа на њих научили. Минијатор је или сам ово сједињење извршио, или је имао пред собом какав готов византиски образац

у коме је ово већ било извршено. Исто би тако у сирској композицији „Распећа“ била потпуно усамљена она појединост, у којој удвоструку Марију придржавају две женске (у мин. X, 24) да не падне. Тек се доцније у уметности хришћанској Марија приказује као слаба женска. Раније имамо пред собом Марију, која не малаксава под притиском тешкога бола свога. Веома је интересно, да су међу сценама Распећа, које су у нашим манастирским црквама илустроване раније оне, у којима Марија стоји право, узвишена у своме болу. Тако у Студеници (по мишљењу Г. Мије-а из 12—13. века. *Видело* 26. јуна 1906. год.), у Жичи у јужној певници (упор. наш чланак „Иконографија манастирских цркава у Србији“ *Нова Искра* 1906. октобар, стр. 344.)

Уз то је и сам Стижиговски у минијатурама Минхенскога псалтира констатовао многобројне јелинистичке црте, а на два места сретаме у минијатурама и грчке записе. У многим композицијама мешају се јелинистички елементи са оријенталским. На пр. у минијатури XI, 25 где је поред „руке Господње“ са душама праведника у њој представљена и персонификација земље. Што је минијатура LIV, 132. обухваћена једном аркадом какве смо навикли налазити у познатим канонским таблицама сирских рукописа, то се не би могло узети као доказ, да су минијатуре Минхенскога псалтира морале бити непосредно рађене према какој старој сирској обраслу. У византској уметности није ипак тешко наћи паралела овој појави. Тако насловни лист једнога псалтира из Амвросијеве библиотеке у Милану (репродукован код Стижиговскога на стр. 94. фиг. 35.) показује једну сцену обухваћену сличном аркадом. Овога има и у другим псалтирима византиских. Они су, свакако, овај елемент позајмили из сирске уметности, ну главно је, да сирски рукописи у томе погледу не стоје усамљени.

Минијатор Минхенскога псалтира могао је према томе, имати пред собом византијске образце.

Стжиговски на једноме месту упоређује Минхенски псалтир са једним бугарским псалтиром (из хисторискога музеја у Москви) из друге половине XIV века и са једним грчким рукописом на пергаменту (од прилике из XII века) из Синодске Библиотеке у Москви. Сцена Вазнесења Христовог у Минхенском псалтиру веома је слична истој сцени у бугарском псалтиру, те Стжиговски долази на мисао, да је за текст Минхенскога псалтира служио као образац какав бугарски псалтир, који је био и илустрован, па се минијатор Минхенскога псалтира за сцену Вазнесења послужио илустрацијом бугарскога псалтира, а у осталим сликама се верно држао српских образаца. На тај начин би и сам Стжиговски признавао, да минијатуре Минхенскога псалтира нису копиране према образцима једнога истог уметничкога круга.

Ми, одиста, имамо утисак, да се минијатор користио разноврсним образцима, које је са више страна прибрао. Тиме се даје донекле објаснити, што увод у псалтир чини једна серија слика, од којих неке немају паралела у свеколикој уметности до данас. Слике, које овде илуструју пролазност и таштину људскога живота, нису остале непознате ни Западу. Ну не треба никако губити из вида, да су Византија и Исток пресадили ову идеју на земљиште Запада и да постоји нека разлика између чисто византијских илустрација ове идеје и оних на западу. (Упор. фреске у трпезарији Лавре св. Атанасија и оне у Кампо Санто у Пизи). Минијатуре Минхенскога псалтира, у којима је овај мотив представљен, веома се разликују од оних западних.

У неким цртама минијатуре Минхенскога псалтира подсећају на истовремена и нешто познија живопис српских цркава. Архитек-

туре у позађу са драперијама, које их везују (чиме се обележава унутрашњост каквога простора) и многе друге појединости као присуство животиња у појединим сценама (упореди са „Уласком Христа у Јерусалим“ из Раванице, *Нова Искра* 1906. октобар.); сто са ножевима, виљушкама и поврћем на њему (упореди „Тајну вечеру“ у Студеници и у т. з. латинској цркви код Прокупља, *Нова Искра* 1906. стр. 344.) вретено и кудеља (минијатура XXXIX,91., упореди са „Рођењем Богородице“ у Грацу, *Нова Искра* 1906. стр. 345.); колевка у сцени Рођења Богородице и др. сличне су овде и тамо. Стжиговски је нарочито лепо уочио сличност оне сцене испод куле у Жичи (слика 40., стр. 109.) и оне у минијатури XLV,105 (и у бојеној репродукцији на првоме листу). Ну изгледа нам, да са највећом резервом ваља примити тумачење Стжиговскога. Присуство двоглавога орла не даје се само овде констатовати, већ и у другим неким минијатурама. То је случај и са животињама, које су овде представљене. Отуда појава двоглавога орла у овој сцени не би сама по себи била довољна као сведочанство, да су оно хисториске личности, што су ту представљене. Са истом резервом ваља примити и указивање Стжиговскога на политичку тенденцију оних сцена, у којима би требао да буде илустрован „Божји суд“ или метање криваца у процеп. Исто би тако било погрешно мислити, да је минијатор у представи орања плугом и кола морао пред очима имати исто ствари у својој домовини. То исто вреди и за представу кола (играња у колу), које иначе налазимо представљено и у црквама на Атосу. Ова игралица са кастањетама, што је у минијатури XLVI,107. представљена, најмање би говорила у прилог тврдњи, да је минијатор пред очима имао српско народно коло (што, у осталом, Стжиговски и не тврди.)

Стжиговски, чини нам се, прецењује и значај похода св. Саве на Истоку. Њему су, изгледа, непознате везе Савине са Цариградом и Солуном. Познато је, међу тим, да су типичи Савини чист превод типика манастира Богородице Благодетељнице (*Βυζαντιδος*) у Цариграду, који је уживао нарочито благовољење Стевана Немање и св. Саве. Што је доцније архиепископ Никодим увео јерусалимски типик, не изгледа ништа необично, кад се зна, какав је углед у то доба уживао он у византиској цркви. У XIV веку почиње се већ свугде у православној цркви уводити јерусалимски типик.

И поред свега овога од великога су значаја истраживања једнога такога научнога радника, какав је Стжиговски. Данас је потребно непрекидно истицати улогу Истока у уметности европских народа. Као што је онима, који су засењени величином Рима потребно без престанка понављати, како Рим није никада био центар једнога специфичног римског уметничког правца, који се разликује у све делове огромнога царства римског, тако је исто потребно оне, који су очарани блеском Византије, непрекидно подстицати на размишљање о томе, како је Цариград могао бити само једна пролазна тачка за старије културне елементе са Истока и како је још у последњим данима Средњег Века могло бити путева, да уметност Истока, стално одржавана у манастирима, непосредно утиче на уметност других народа и не додирујући Византију. Пре две године Стжиговски је ово последње доказао за Мшату у Сирји, а сада је покушао исто доказати и на споменутоме српском псалтиру из Минхена.

В. П.

Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, organ arheološkoga odjela Narodnoga Muzeja u Zagrebu, N. S. sveska VIII, 1905. Urednik *Dr Josip Brunšmid*. — Ова свес-

ка садржи из области Археологије у ширем смислу следеће радове:

1. *Dr. J. Brunšmid, kameni spomenici hrvatskoga Narodnoga Muzeja u Zagrebu* (стр. 37—106.)

У VII свесци (стр. 209—240) *Vjesnika* изашао је први део овога рада под истим насловом. У овоме раду предузео је Г. Бруншмид описивање свих камених споменика из загребачког музеја. Уз опис сваког споменика налазимо марљиво прибрану и сву ранију литературу, у којој се говори о дотичним споменицима. Поједини скулптурни споменици проучени су и у погледу на њихову уметничку вредност. — Рад је исцрпан и за дуже време пружаће поуздан ослонац нарочито за проучавање провинцијалне римске уметности.

2.) *Dr. Viktor Hoffiller, olovna pločica sa zavjetnim reljefom iz srpske Mitrovice* (стр. 118—128).

У овом чланку покушава Г. Хофилер да на основу нових налазака боље расветли загонетне представе на многобројним оловним плочицама, које се налазе поглавито у областима дуж средњег и доњег Дунава.

На основу претходних радова других научника, као и на основу својега проучавања ове врсте споменика, Г. Хофилер је дошао до ових резултата: 1.) да се на тим плочицама налазе представе, које указују на зависност од Митра овог култа; 2.) да се на њима исто тако огледају и везе с култом Кабира-Диоскура на острву Самотраке; 3.) да женску фигуру између јахача треба сматрати као богињу Деметер; 4.) да представа једног војника указује на везу између ове врсте религиозних мистерија и римске војске у доцнијем добу царства; 5.) да се на плочицама налази и представа жртвовања ради очишћења.

За појаву оваких плочица са сасвим сличним представама на разним местима даје

Г. Хоџилер следеће тумачење: Najednostavnije je tumačenje to, da je na nekim stalnim mjestima bilo svetišta, kod kojih su se obavljale svečanosti, koje su bile spojene s ovakim mysterijama. Ta bi mjesta posjećivali pobožni ljudi iz raznih krajeva, te bi si ponijeli ovakve reljefe. Tako su ovi reljefi koji su pravljени na jednom mjestu, a često i po istom kalupu, mogli dospjeti u razne krajeve.“

Али свеколико досадашње проучавање ових плочица и других споменика са сличним представама ограничавало се само на антикварском тумачењу садржине тих представа, а није се покушавало, да се ови споменици проуче не само типолошки, него и стилистички. Такво проучавање помогло би нам да све те споменике средимо, било по хронолошком реду, било по местима њиховог постанка; јер је тешко веровати да су ове плочице израђиване у једном сразмерно кратком времену, као што се онет при посматрању техничких и стилистичких особина на њима даје запазити, да су те плочице вероватно израђиване на више разних места. Баш у том погледу интересна је ова плочица из Срп. Митровице, те би згодно могла послужити као полазна тачка за овакво проучавање ових споменика. Између свију до сада познатих нам сличних плочица ова се истиче нарочито техничком израдом појединих представа, које нису узвишене, у рељефу, него су удубљене, те изгледају као негатив, из којег би се тек имао добити позитиван отисак. С тога бисмо ову плочицу, да је ма од каквог другог, постојанијег материјала, а не од олова, била направљена, били склони сматрати као калуп за ливење сличних плочица; али нас од таквог објашњења овом приликом у првом реду одвраћа сам њен материјал. Поједине представе на овој плочици у мноштво стоје као негативан отисак према позитиву. Тако би се по положају Со-

лове и Лунине главе, на затим и по трећем (доњем) реду, где се налази представа о дрвету обешене заклане животиње, на овој плочици из Српско Митровице могло говорити као о негативном отиску са позитива на оној плочици из Аквинкума (J. Hampel, Archaeologiai Értesitő 1903, стр. 354, сл. 59), ма да се у другим појединостима од ње разликује. — Ну ово су само узгредне напомене, а на саму ствар вратићемо се другом приликом.

3. Dr. Miloje Vasić *bronzani sud iz Viminacija* (стр. 148—158).

4. Nikola Vulić, *dva rimska napisa iz Crne Gore* (стр. 172—175).

5. Dr. Josip Brunšmid, *nekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji* (стр. 176—192).

На првом месту говори се о комадима из „сокровишта“ из *Мазина*, који се данас чувају у Нар. Музеју у Београду, те тиме допуњава Г. Бруншмид своје раније проучавање тога налазка. У другом одељку проучено је „нашаšće римских бакрених новца трећег века у Metku (kotar Gospić)“; даље „нашаšće млетачких soldina XIV. vijeka u Jezerinama (kotar Brinje)“; затим „нашаšće sitnih мађарских новца XIV. i XV. vijeka u Končanici (kotar Daruvar)“; „нашаšće аквилејских i мађарских новца XV. vijeka u Kusionjama (kotar Pakrac)“; „нашаšće новца из конца XVII. vijeka u Orahovici (kotar Nasice)“; „нашаšće новца XVII. vijeka u Irigu“; „нашаšće сребрних новца XVII—XIX. stoljeća na pusti Jarkovci kod Stare Pazove“; „нашаšće горичких solda XVIII. vijeka blizu Sv. Илије kod Senja (kotar Crkvenica)“.

6. Dr. Viktor Hoffiller, *prthistorijsko groblje u Smiljanu kraj Gospića*. (стр. 193—203.)

Писац је проучавао материјал, који је сам ископавањем у гробовима нашао, доводећи га у везу са познатим аналогјама из других суседних налазишта, па на крају својега чланка овако дефинише ову испитивану некрополу: „U glavnom se može reći, da smiljansko groblje nije pružilo novoga materijala za proučavanje naroda, kome su nađeni predmeti nekada pripadali; ono je tek jedno od neznatnijih groblja, što su se u ličko-krbavskoj županiji do sada konstatovala. Jedna nedavno izašla radnja o hallstattskoj periodu stavlja ova groblja, od kojih su do sada glavni poznati reprezentanti Prozor i Jezerine, u vrijeme od 400—100 prije Isusa. Ako bi ovo mnijenje bilo ispravno i ako bi se smiljansko groblje moralo datirati u to vrijeme, onda bi se prije moglo reći da je ranije nego kasnije“.

7. Dr. V. Hoffiller, *olovna pločica sa relijefom iz Divoša* (стр. 204—207).

Поводом ове плочице Г. Хофилер се поново враћа на проучавање представа на познатим оловним плочицама, па налази на њима још и представу *корњаче*, која је позајмљена из Митросовог култа, За камени рељеф с истим представама, који је 1905 године публиковао Ј. Хампел, вели Г. Хофилер да је „за то занимив, што нам је сада јасно, да женска фигура у средини дочекује јahaче са неком храном. Осим тога нам је сада сасвим јасно, да се ове плочице односе на култ Кабира, јер нам је на овом споменику приказано убојство једнога Кабира, по осталог двојци, како нам је то са неких других споменика познато..... За голе три figure (на плочици из Divoša), што иду с десна према столу „моћи ćemo сада рећи, да су боžанске, дочим то за особе око стола не možемо рећи, јер се мијенјaju; каткада су мушкарци, а каткада мушки и женске“.

8. Dr. Jos. Brunšmid, *starine ranijega srednjega vijeka iz Hrvatske i Slavonije*, (стр. 208—220.)

У овом чланку проучене су „fibule iz doba seobe naroda u hrvatskom Narodnom muzeju u Zagrebu.“ — Г. Бруншмид утврђује, да се у Нар. Музеју у Загребу за сада налазе и предмети „iz najranijega doba srednjega vijeka“ и да „se je na takove predmete dosele naišlo samo na raznim mjestima po srijemskoj županiji i osim toga samo još u Sisku,“ ма да се „iz toga još neće smjeti nikakovi zaključci stvarati,“ почем остали предели Хрватске, сем личко-крбавске жупаније, нису до сада археолошки довољно испитивани. На основу појаве оваквог накита у Хрватској и Славонији Г. Бруншмид вели „da je sasvim sigurno, da su te zemlje u kasnije doba staroga vijeka i u najranijoj fazi srednjega, stajale pod dojmom iste neke kulture, koja no je u to vrijeme vladala u Ugarskoj, u Erdelju i u južnoj Rusiji.“ Проучене фибуле „moraju biti u nekom sносaju sa Istočnim Gotima i Gepidima, dva jaka germanska naroda, koji su u Panoniji i Daciji kroz nešto više od jednoga stoleća stanovali.“ „Jedini spomen na svoj boravak u hrvatskim zemljama ostaviše ovi germanski narodi u ono nekoliko nakita hrvatskoga narodnoga muzeja, što su ih — valjda sve — svojim mrtvacima u grobove metnuli bili. Sudeć po gore navedenim podacima, bilo bi vjerovatno, da su ti predmeti, u koliko su iz Srijema prije gepidski nego li gotski. Kod sisačkih opet nebi Gepidi ni dolazili u kombinaciju, јер donle njihova vlast nikada nije sizala. Ali sami predmeti to ovako ne potvrđuju. Међ njima se ne raspoznaje gotovo nikakova ili barem nikakova bitna razlika pa je prema tome јасно, da su germanski narodi u području srednjega Dunava u V. i VI. vijeku izvodili u glavnome sasvim nalične umjetno-obrtne proizvode.“ Затим Г. Бруншмид приима *Галии*-ову поделу ових фибула у две главне групе, па наставља: „Najljepši primjerci ljevenih fibula našli su se u austro-ugarskoj

monarhiji, pa je s toga opravdan nazor, da su u doba, kada su te fibule nastale, germanska plemena u Podunavlju i Erdelju vršila neki veći uticaj na razvijanje njihovih oblika.“

У овој свесци *Vjesnika* налази се још извештај са главне скупштине хрватскога археолошкога друштва, затим „књижевне вјести“ и „разне вјести“.

Гласник земаљског Музеја у Босни и Херцеговини, XVII (1905) у Сарајеву; уредник *Др. Ђиро Трухелка*. — Ова XVII књига Гласника садржи из области Археологије у ширем смислу следеће редове:

1. Др. Ђиро Трухелка, *налаз босанских новача, обретен код Рибича* (стр. 1—52).

2. Јосип Поседел, *преисторијско гробље код Стона* (стр. 441—444).

Некропола је, по мишљењу ауторовом, из првог гвозденог доба.

3. Карло Пач, *илирска царина и међе провинција* (стр. 479—484).

У овој расправи Г. Пач на основу нових налазака доказује да се не може одржати раније мишљење А. Домашевскога о границама између појединих провинција на Балканском Полуострву и суседних му предела на Северу. То је ограничавање провинција Домишевски провео на основу онда познатих натписа, који се тичу илирске царине. Г. Пач напротив долази до закључка, да је „vestigal Illyricum“ био и унутарња царина“

4. Др. Ђиро Трухелка, *налаз дубровачких гроша из Кукурма* (стр. 491—492).

У истом часопису књига XVIII за год. 1906 налазимо ове археолошке редове:

1. Др. Ђиро Трухелка, *сојеница у Доњој Долини* (стр. 99—106).

У томе су раду изнети резултати ископавања у 1904 на поменутом налазишту.

У рубрици „Различно“, саопштава Алфред пл. Маканец о једном налазку грчких новача у Прачи. (стр. 109), затим о хибридном новцу Аквилја Флора (стр. 109 и даље), и најпосле о четири непозната босанска новца (стр. 110).

2. Др. Ђиро Трухелка, *преисторијски налази у Босни и Херцеговини* (стр. 117—128).

У овом реду проучене су поглавито бакрене секире, уз чији опис иду и опште напомене о периоди, у којој се бакрено старине појављују.

3. Др. Карло Пач, *археолошко-епиграфски истраживања повјести римске провинције Далмације* (стр. 151—182).

4. Др. Ђ. Трухелка, *сојеница у Доњој Долини* (стр. 217—228).

Наставља се излагање резултата добивених ископавањем у 1904 год.

У рубрици „различно“ саопштава Томо Драгићевић „о некојим неолитским налазима из котара Жепча“ (стр. 243 и даље).

5. Др. Ђ. Трухелка, *преисторијски налази у Босни и Херцеговини* (стр. 265 до 276).

„Налаз бронзане добе из Дренова Дола,“ где се, после описа и проучавања предмета, налази и један широј публици намењен додатак о бронзаном добу у опште; а најпосле се зауставља специјално на проучавању типа једне фибуле, која је заједно с осталим предметима тамо нађена.

6. Др. Карло Пач, *псеудо-скилаксово језеро* (стр. 367—390).

У чланку се проучава доње поречје Неретве, где се на основу топографског посматрања затим и на основу археолошких

налазака утврђује место, положај и простирање језера у разним периодама, које се спомиње у псеудо-скилаксовом Периплусу.

7. Др. Ђ. Трухелка, *претходно извешаје о неолитском насељу у Доњем Клакару* (стр. 449—462).

У овоме раду износи Г. Трухелка главне резултате до којих је дошао проучавањем до сада прибраног материјала с овога налазишта. На керамичким налазцима овога насеља Г. Трухелка налази појаве, на основу којих бисмо ово насеље „морали уврстити..... у најстарији одсек неолитске добе.“ На крају својега излагања Г. Трухелка спомиње још и то, да се на томе налазишту „у истом слоју, у коме су нађене неолитске старине, нашло и бронца.“ Тај налазак сам собом оспорава Г. Трухелкино датирање овога налазишта; али тамо има и других појава, које неоспорно говоре за то, да то насеље не припада групи најстаријих насеља, која ми данас познајемо у северним пределима Балканског Полуострва. Доњи Клакар ни по својем положају не даје се упоређивати с Јабланицом, као што мисли Г. Трухелка (упреди „Прилози ка решавању тројанских проблема“, LXX Глас, стр. 165), него са налазиштем „Ланилиште“ код села Глушаца у Мачви (упор. XIX Годишњак Срп. Краљ. Академије Наука, стр. 264), које смо ми датирали у бронзану периоду. У опште се данас сме рећи, да ми још нисмо на чисто са датирањем, како апсолутним, тако и релативним, преисторијских насеља у северним пределима Балканског Полуострва, што најбоље утврђују налази из Винче (види старијар Н. Р. год. I стр. 126), а с њим тога и упоређење налазака из Доњег Клакара са онима уз Бутмира. С великим интересовањем очекујемо детаљнију студију објеката са овога, неоспорно интересантног, налазишта у Доњем Клакару), коју нам Г. Трухелка обећава.

8. Др. Карло Пач, *трачки трагови на Адрији* (стр. 463—467).

У овом својем раду Г. Пач истиче нетачност досадашњег мишљења у погледу на све раније културне епохе о подели предела Балканског Полуострва на два дела од којих су у првом, источном делу (приближна граница долином Мораве), живели Трачани, а у другом, западном делу Илири. Он наводи да је трачких племена било и у Динарским Планинама. Г. Пач вели: Чини ми се, да се може изрећи мишљење, да је једног читави труп балканског полуотока од Понта до Адрије био трачки, а да је тек касње узслиједило досељење Илира на западу, како је то за Епирус, Акарнанију и Етолију на југу већ доказано.“ На основу радова Н. Schmidt-а, М. Ноеге-а и наших, Г. Пач вели: „И преисторијска археологија наша је сугласја између истока и запада балканског полуострва.....“

Ми мислимо да се већ и сада може дати потврдан одговор на следеће питање Г. Пача: „Ако из досадашњег разлагања произлази, да су Илири продри у трачка земљишта, могло би се наметнути и питање, није ли илирско досељивање имало последњом трачко исељивање, није ли било поводом исељивању мизјско-фригијских племена у Малу Азију, које се доселе приписивало „притиску сродних племена са сјевера,“ као што је провала илирских племена на југу потакнула грчка племена, да оставе своја стара сијела.“ — Овим својим радом Г. Пач је додирнуо и једно од актуелних преисторијских питања, које прелази у област преисторијске Етнологије Балканског Полуострва и суседних му предела. Његов рад ће неоспорно допринети поузданијем решавању преисторијских проблема, који стоје у вези са етнолошким познавањем прилика у преисторијском добу.

Др. Г. И. Кацаровъ, *из прѣисторијата на Балкански полуостровъ, у „Пе-*

риодическо списание на бугарското книжовно друштво во Софија“ LXVII, 3 и 4 свеска — 1906, ст. 255—282.

У овом својем раду даје Г. Кацаров кратак преглед досадашњих научних резултата преисторијског испитивања Балканског Полуострва. Несумњиво је Г. Кацарову била намера скренути пажњу својих сународника на важност преисторијског испитивања у областима око Јеџејскога Мора; јер, као што и сам мисли, цитирајући Фикове речи (стр. 282): „без решења тих проблема, не можемо тачно одредити ни то какво место треба да заузму Грци у Општој Историји.“

За laku и брзу оријентацију у питањима преисторијског испитивања на Балканском Полуострву и суседним областима Мале Азије, а нарочито у етнолошком погледу, овај рад Г. Кацарова веома је погодан. Његову вредност повећава и марљиво прибрана литература, која се тиче ових питања.

Замерити се може, што је Г. Кацаров за поједине партије употребио само краће или дуже реферате других научника, а није сам

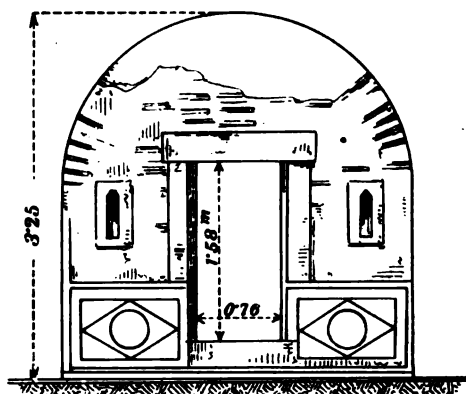
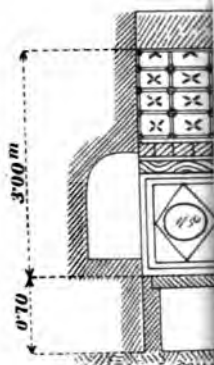
проучио изворна дела, која говоре детаљно о појединим резултатима, који су добијени ископавањем (као нпр. на стр. 265, наведен реферат у прим. 1; затим наведен реферат на стр. 169, прим. 1, који се тиче капиталног дела Тгоја und Плон, за које он сам вели: „не бѣ ни достижно.“)

Жалити је, а мора се и нарочито истаћи то, што у овоме раду нема ничега оригиналнога Г. Кацарова; јер је баш Бугарска област од особите важности за Преисторију, почем ће она имати да нам пружи најдрагоценији материјал за решавање палеоетнолошких питања у области источне половине Балканског Полуострва и западних делова Мале Азије. О свему томе налази се тек овде онде нешто, и то у веома општим потезима, споменуто тако, да се не може ни узимати у обзир.

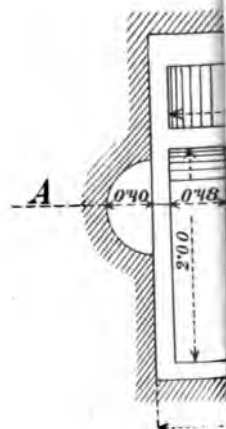
Надати се, да ће Г. Кацаров после овога својега рада наћи пута и начина да нас обрадује обрадом домаћег градива, које је тако важно и тако драгоцено.

Др. Милоје М. Васић

Сл. 3.

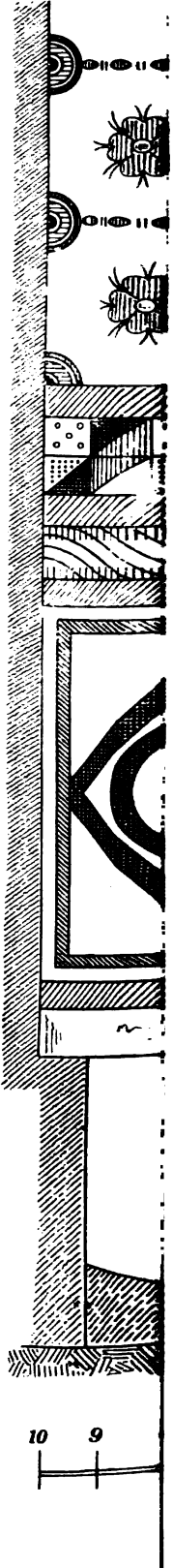
Лице ГРОБНИЦЕ

ГРОБНИ
код Гр

БЛИЖНИ ДАНАШЊИ ИЗГЛЕД ГРОБНИЦЕ

У. Ј. С.

СТАРИНАР

ОРГАН

СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

НОВОГ РЕДА ГОДИНА II.

1907.

ПРВА СВЕСКА

УРЕДНИК

МИХАИЛО ВАЛТРОВИЋ

професор Велике Школе у пѣизији

БЕОГРАД

Краљевско Српска Државна Штампарија

1907.

СТАРИНАР

Издази у полугодишњим свескама од по 5—6 табака текста са потребним илустрацијама у тексту и на засебним таблама.

Уз Старинар публикуваће се и **Додатак** Старинару, који ће садржавати белешке, кратке извештаје и дописе о налазцима, који су у току дотичног међувремена нађени, као и преглед и оцену стручне литературе, која стоји у даљој или ближој вези са проучавањем старина Балканског Полуострва и суседних земаља. Величина **Додатка** одређиваће се према потреби.

Чланови Српског Археолошког Друштва, по одредби чл. 9. статута Српског Археолошког Друштва, добијају бесплатно Старинара **заједно са Додатком**.

Члан *утемељач* плаћа један пут за свагда 120 дина. или у један пут, или у пет годишњих рокова по 24 динара.

Члан *помажући* плаћа за прву годину чланства 8, а за остале године по 6 динара.

Књижарска цена Старинара са Додатком *за целу годину износи 10 динара*.

Примљени научни радови за објављивање у Старинару хопорисаће се са педесет (50) динара по штампаном табаку.

Рукописе, сву осталу преписку с уредништвом Старинара као и пријаве у чланство Српског Археолошког Друштва ваља упућивати на адресу *Г. Ми-хаила Валтровића*, професора Велике Школе у пензији, уредника Старинара, *Јевремова улица бр. 43 у Београду*.

СТАРИНАР

ОРГАН

СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

НОВОГ РЕДА ГОДИНА II.

1907.

С ДОДАТКОМ СТАРИНАРУ Н..Р. ГОД. II.

УРЕДНИК

МИХАИЛО ВАЛТРОВИЋ

професор Велике Школе у пензији

БЕОГРАД

Краљевско Српска Државна Штампарија

1908.

MARYLAND COLLEGE LIBRARY
INGRAHAM FUND
NOV 26 1946

САДРЖАЈ СТАРИНАРА

1907

		СТР.
Васић, Д-р М. М.	Жуто Брдо. Прилози за познавање гвоз- денога доба у Дунавској Долини. Са 62 слике	1
Васић, Д-р М. М.	Неколике гробне конструкције из Вими- нацијума. Са 11 слика	66
Жупанић, Д-р Нико	Систем историске антропологије балкан- ских народа. Са 4 слике	167
Јовановић, Коста Јов.	Старе Цркве у Мојсињу. Са 21 сликом	149
Ковачевић, Љуб.	О натпису на најстаријим влашким нов- цима. Прилог румунској нумизматици. С једном таблом	48
Митић, Милан	Пренсторијски златан накит из Велике Врбице. Са 9 слика и једном таблом	99
Петковић Д-р Влад. Р.	Жича. С 23 слика	115
Тријековић, † Влад. С.	Стари записи и натписи	61

САДРЖАЈ ДОДАТКА СТАРИНАРУ Н. Р. ГОД. II.

		СТР.
Васић, Д-р М. М.	Некролог А. Фуртвенглера	1
" " " "	Сувремени задатак руског археолошког ин- ститута у Цариграду	3
" " " "	Три римска златна новца из Рама. Са 1 сликом	19
" " " "	Римски натписи. Са 5 слика	21
" " " "	Старосрпско посуђе. Са 2 слике	27
" " " "	Фалсификована представа Тријановог Мо- ста. Са 2 слике	41
Ђорђевић, Д-р Тих. Р.	Из Државне Архиве	31
Чилингиров, Анастас Д.	Пренсторијска налазишта у Бугарској. Са 2 слике	15
	Датуми	36
	Преглед књига и листова	47

ЖУТО БРДО

ПРИЛОВИ ЗА ПОВНАВАЊЕ ГВОЗДЕНОГА ДОВА У ДУНАВСКОЈ ДОЛИНИ

I

Жуто Брдо и његови налази

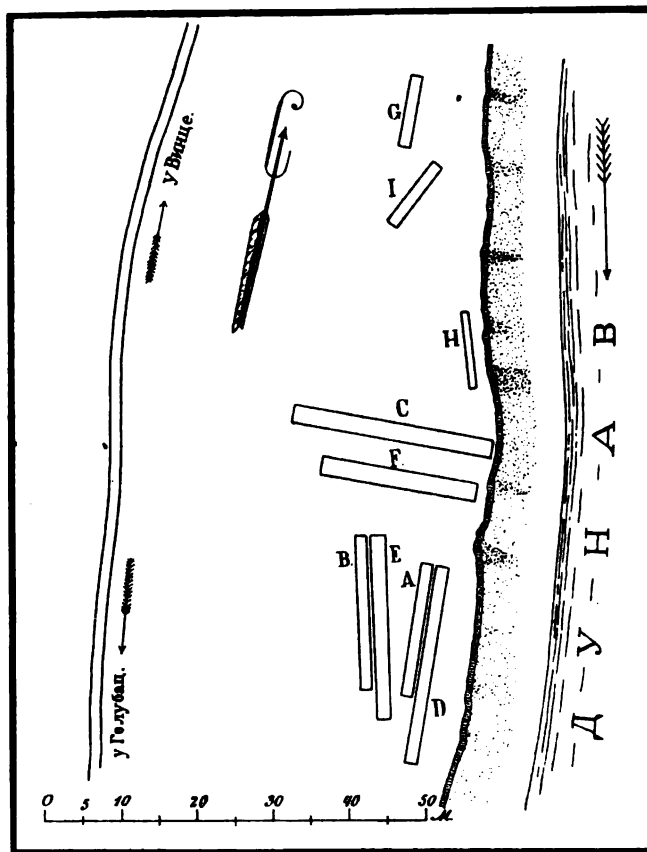
Код села *Усја* (округ пожаревачки, срез голубачки) улива се у Дунав *Туманска Река*. На простору око ушћа ове речице, како уз Дунав до села *Винаца*, тако и низ Дунав до пред сâм *Голубац*, налазе се остаци преисторијске културе. Испод ушћа Туманске Реке дунавска обала висока је 2—3 м.; а изнад њеног ушћа обала је местимице висока 10—15 м. изнад дунавског нивоа за време мале воде. На простору између ушћа Туманске Реке и села *Винаца* налази се и локалитет *Жуто Брдо*, на којем смо у години 1906 извршили ископавање тамошњих културних остатака.

Културни слој лежи на слојевима крупног шљунка као дубљој подлози, коју су овде реке наслагале у току дугог низа година. Ну културни слој не лежи непосредно на слоју крупног шљунка, него је од њега одвојен слојем „жутога песка“ (као што га тамошњи становници називају), чија дебљина није свуда једнака. Изнад „жутога песка“ лежи слој „црнога песка“, који је просечно око 1 м. дебео, а њега покрива „бели песак“, који је иначе познат под именом „живи песак“. Моћност слоја белог или живог песка веома јако варира; јер докле га местимице никако нема, те се на површини земљишта налази „црни песак“, дотле је живи песак на другим местима ветром навејан у читаве сметове, који су једина узвишења на овој равници.

О овим теренским приликама и променама на површини терена мора и археолошко испитивање водити рачуна нарочито при датирању појединих објеката на основу стратиграфског посматрања. Ми морамо имати у виду то, да су предмети, који се налазе на површини појединих огумака „црнога песка“, припадали сразмерно већим дубинама културнога слоја, а да су сада доспели на површину терена променама на њој. Отуда је потпуно оправдано питање, да ли ми у опште смомо рачунати с тиме, да нам је површина културног слоја у њеном првобитном стању очувана чак и на оним местима, која данас покрива слој живог песка? — Ове чисто локалне прилике на овом налазишту истражуемо нарочито с тога, што се оне налазе само на терену сличног састава, докле се на другачијем терену оне не појављују.

Ова три слоја, слој жутога, црнога и белог песка, леже, као што смо рекли на подлози од крупног речног шљунка; од сва три слоја у археолошком је погледу важан слој црнога песка, јер је то прави културни слој у археолошком смислу. Ископавањем је утврђено, да се културни остаци у њему налазе; а своју „црну“ боју добио је тај слој за време људског живота на њему.

Слика 1. приказује распоред ровова, које смо ископали, и њихов однос према обали Дунава. Дужина рова **Д** у главном обележава простирање једног огумка црнога песка у правцу **СЈ.**, на којем је највише предмета нађено.

Слика 1.

Западно од рова **В** налази су били не само ређи, него су лежали и у знатно мањој дубини. У рову **Г** били су налази такође ретки, а у рову **С** њих скоро није никако ни било, и ако смо, због дебљег слоја „белог песка“ на том месту, (упореди и сл. 2, **С**) очекивали многобројније и боље очуване налазе. — У рововима **Н**, **Г** и **И** било је такође далеко мање налазака него ли на простору, који заузима група ровова око **А**.

Ове запажене појаве у погледу простирања налазака на испитиваном месту упућују нас на то, да на простору ровова **А**, **В**, **Д**, **Е** ваља замислити

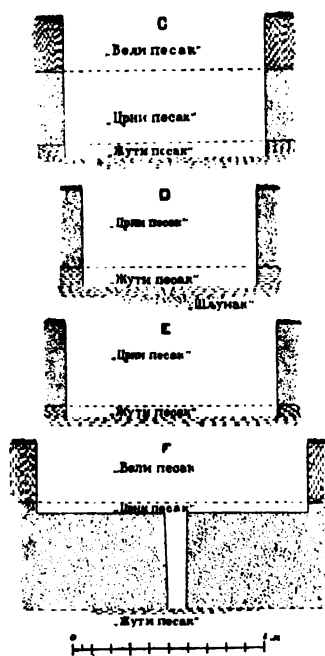
какво људско склониште, у којем се човек дуже време задржао и за собом оставио трагове у облику тамошњих налазака. Томе у прилог говоре још и друге запажене појаве у рову А.

У јужноме делу рова А (упор. сл. 3) код β и γ нађене су округле јаме, које су имале левкасти облик. У њима су нађене животињске кости и комадићи угљевља. Употреба ових јама не даје се поуздано одредити; али је извесно да су оне људска творевина. — У истом рову А, у близини ових јама, нађене су око 4 округле јамнице с пречником од 5—7 см., које су биле испуњене песком тамније боје, те се тиме разликоваху од њихове непосредне околине. Веома је вероватно да су те јамнице лежишта негдашњег коља, које је било оплетено прућем и олепљено блатом. Фрагменти печенога лепа нађени су. Лежишта коља нађена су у нивоу обе веће јаме код β и γ , а на основу тога дало би се донекле закључивати, да су те јаме служиле као сметлишта, на која је доспео и по који комад угљена.

Све те до сада запажене појаве на овоме налазишту говоре за то, да се на њему налазе остаци негдашњег људског насеља. Појаве у појединим рововима доказују нам, да су становници ових становника такође били једним делом у земљу закопавани; али се облици тих делова стана теже дају запазити због природног састава терена.

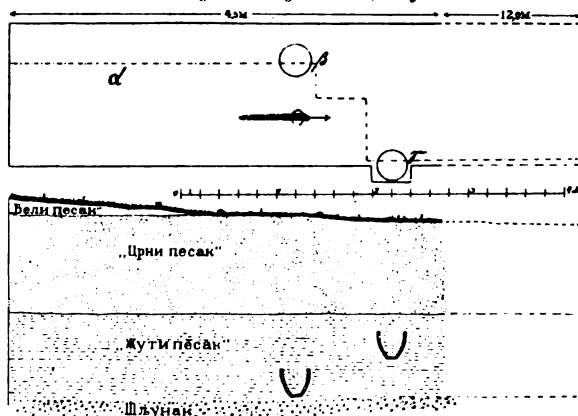
До тога закључка о карактеру овога налазишта долази се и на основу прибраних налазака на њему. Али у околини овога налазишта, без тачније одређених локалитета, налажене су по причању становника и *урне са спаљеним костима*. Једну такву урну проучићемо доцније (упор. сл. 16). Неспаљених скелета на тим местима није до сада нађено, те се на основу досадашњих података даје закључивати, да је ово насеље постојало у једној културној периоди, у којој је спаљивање мртваца било, ако не искључиво, а оно бар већма у обичају.

Нашим испитивањем на овом налазишту утврђено је, да културни слој лежи у слоју „црнога песка“, чија моћност износи око 1 м. Моћност културног слоја поуздан је доказ за релативно доба трајања појединих насеља; што је

Слика 2.

моћност већа, у толико је и насеље дуже трајало; напротив тањи културни слој говори за краће доба трајања дотичних насеља. У тањим слојевима не сусрећемо се с познатом разноликошћу налазака, која се појављује на налазиштима с моћнијим слојевима; ту влада већа хомогеност између појединих налазака.

Слика 3.

Такав општи карактер овога насеља утврђен је и пажљивим посматрањем стратиграфских појава на њему; јер између предмета са дна културног слоја и оних са његове површине није постојала никаква разлика, на основу које бисмо смели претпостављати и постојање овога насеља у разним културним периодама. Према свему томе ми имамо на овом налазишту

остатке једне културне периоде, чије ћемо доба трајања доцније тачније одредити.

а

б

Слика 4.

Овај резултат нашег ископавања потребно је нарочито истаћи с тога, што овде проучени материјал није сав прикупљен приликом нашег ископавања. Ту има тројаких налазака. Једне су наласке прикупила друга лица; други су прикупљени на површини терена и обали Дунава у нашем присуству, а треће смо прибавили приликом ископавања на дотичном месту. Све те наласке проучићемо као једну целину, јер се сви они међусобно допуњују помажући нам да себи створимо што вернију слику о културном животу негдашњих становника овога насеља.

1. О р у ђ а.

Сл. 4 а, б представља два предмета од којих је а округло окресани, у пречнику 6,5 см. велики, речни валутак кварца; а б је фрагменат једне пробушене камене секире, на којем је очуван већи део чела, затим руке за држање и већи део пљоснате стране. Фрагменат је дуг 8,5 см.

Намена објекта у сл. 4 а није јасна; због обијених периферних делова даје се помишљати на то, да је овај комад кварца служио за укресивање ватре. — Што се тиче облика фрагмента у сл. 4 б, ваља га упоредити са сличним примерком из *Винче*.¹

Сл. 5 а, б, с, д. Фрагменти кременог оруђа (а построшка, б и с ножеви) и пробушени комад пешчара (д), чији попречни пресек има облик ниског правоугаоника. Начин справљања рупе припада познијим преисторијским периодама.

Слика 5.

Сл. 6. Комад јеленског рога (дуг 14 см.) који је на дебљем крају пробушен, а на тањем косо засечен, где се вероватно завршавао оштрицом.

Сл. 7 а, б. „Убојна секира“ од бронзе, која је нађена у околини овога налазишта, а купљена је од једног тамошњег сељака. Секира је дуга 20 см.; колут, којим се завршава чело секире, има на средини конично испупчење, а у пречнику износи 5 см. Дужина косе оштрице износи 3 см.

Слика 6.

Није тачно познато под каквим је околностима нађена ова секира, али је највероватније, да је и она нађена у каквој урни као и она из *Rákos-Palota* (Com. Pest),² с којом има заједнички облик, а заједничко им је још и то, што немају никаквих орнамената на себи.

За тачнију карактеристику овога налазишта у погледу на камено оруђе потребно је напоменути, да је тамо нађен и фрагменат углачане камене се-

¹ Старијар, 1906, сл. 1, стр. 91 и 92.

² Jos. Hampel, *Bronzezeit in Ungarn*, Bd. I, Tat. LXXXVI, № 2.

кире истог облика као и онај фрагмент из *Винче*.³ Камено оруђе истог облика нађено је и на *Гласинцу* у Босни.⁴

Камено оруђе на оваквом једном налазишту, које, као што ћемо показати, припада далеко млађој, а не каменој, преисторијској периоди, има се сматрати као анахронизам; те се тиме поново утврђује раније запажена истоветна појава на другим нашим налазиштима.⁵ Такво се камено оруђе не даје употребити као поуздано

Слика 7.

мерило за хронологију наших налазишта, јер се оно у овим млађим периодама има сматрати као преостатак из ранијих периода, који је своју примену налазио још само у обичају и култу, као што је то из писаних извора познато за друге пределе.⁶

Донекле тачније наговешћује нам доба трајања овога налазишта „убојна секира“, јер бисмо на основу ње и аналогних јој налазака из Угарске морали ово наше насеље датирати у угарско „млађе бронзано доба“,⁷ које се сматра као савремено ранијем гвозденом добу у Средњој Европи (т. зв. халштатска периода). Међутим други објекти са овога налазишта веома јасно говоре за то, да оно припада старијој периоди гвозденог доба, те се и ова „убојна секира“ има сматрати само као један од карактерних пратилаца културног обличја гвозденога доба у нашим пределима;

али се само на основу ње не може извршити тачније детаљно датирање овога налазишта. Податке за такво датирање наћи ћемо проучавањем осталих објеката с овог налазишта и појава на њима.

2. Статуете од печене земље

На налазишту Жуто Брдо могли су се до сада прикупити само фрагменти статуета; али су и они ипак довољни за детаљно проучавање пластичких творевина не само с овога насеља, него и целе периоде којој оно припада.

³ Старинар, 1906, стр. 92, сл. 3.

⁴ Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina, Bd. IV, стр. 7, сл. 11, које налазиште припада тамошњој првој периоди гвозденога доба, од 900—700 год. пре Хр.

⁵ Старинар, 1906, стр. 93, прим. 11.

⁶ М. Hoernes, у Archiv für Anthropologie, Bd. III (1905), стр. 258.

⁷ М. Hoernes, Urgeschichte der bildenden Kunst, стр. 588.

У том погледу ови налаасци попуњују једну знатну празнину у нашем познавању културних прилика овога доба у Дунавској Долини. Јер оно, што се дотле сматрало као случајна појава, без довољне органске везе с осталим појавама у развиту преисторијске културе, те је с тога сумњичено као фалсификат,⁸ добива у овим фрагментима своје право позађе, које му не само прибавља потпуну аутентичност, него га у исто време боље објашњава и његов значај јасније истиче.

Ове пластичке израђевине са Жутога Брда ступају саме собом у везу са сличним израђевинама на другим налазиштима. Све оне, скупа посматране, јасно нам обележавају границе једног идеалног културног стратума, у којем се поред локалних варијација на појединим налазиштима, истиче јасно заједнички им карактер, који их спаја у једну целину и ограничава на једну ужу културну област овога доба. У нашем даљем проучавању ми ћемо нарочиту пажњу поклањати овим и њима сличним појавама, чије ће нас проучавање довести до знатних научних резултата за тачније познавање ове културне периоде у Дунавској Долини.

Слика 8.

Сл. 8 а, б. Фрагменат (висок 5,5 см.) статуете, на којем је очувана представа горње половине људског тела. Глава и врат једва се истичу изнад трупа, који је веома широк због руку, које су у лакту савијене, а од трупа нису одвојене. На глави су с преда представљене очи у облику концентричних кругова; испод очију налази се кратак хоризонталан урез, који представља уста. Целокупни остали пртеж на овоме фрагменту, сем представе хоризонталног појаса, представља на горњој страни накит у облику огрлице или ћердана, а на леђној страни једну врсту накита, који је полазио с главе.

На прелому фрагмента има довољно ознака, на основу којих се даје закључити, да је доњи део статуете био шунаљ, докле је њен горњи део био рађен и има пљоснат облик.

Сл. 9 а, б. Фрагменат (висок 6 см.), на којем је у главном очуван труп, али је глава оштећена. Представа руку је јаче истакнута, на месту шака

⁸ Упор. Старинар, 1906, стр. 19, прим. 65.

има урезаних линија (вероватно представа прстију). — Сви орнаменти на грудној страни представљају накит у облику ђердана; а на леђној страни накит, који је полазио с главе.* — Статуета је нађена у рову Е на дубини од 80 см.

Сл. 10 а, б. Фрагменат (висок 6,5 см.), на којем је у главном очувана десна страна трупа и део тела испод појаса. На шаци су представљени прсти с три уреза. Орнаменти на грудној страни представљају накит; спиралан украс над десном дојком сличан је оном на идолу из Кличевца. Орнаменти на леђној страни текстилног су порекла, а позајмљени су из орнаментике на представама одела на доњем делу статуета.¹⁰ — Фрагменат је нађен у рову Е, на дубини од 80 см.

Слика 9.

Сл. 11 а, б. Фрагменат (висок 8,5 см.) који је занимљив због својег облика. На десној, очуваној, страни врата виде се три дубока уреза, који представљају огрлицу, на основу чега се даје закључити, да је овај фрагменат део статуете. Представа трупа и руку површна је, а слична је с представом тих истих делова тела на једном фрагменту из околине Ковина,¹¹ чија је реконструкција у публикованом цртежу погрешна.

* Аналогије нашим налазима проучићемо у засебним одељцима; али још на овом месту морамо због веома сличне представе накита на леђној страни навести фрагменат статуете из околине Ковина, М. Wosinsky, *die inkrustierte Keramik der Stein- und Bronzezeit*, Taf. XCII.

¹⁰ Сличну појаву налазимо и на једној статуети с *Малог Арима*; упор. „Прилози на решавању тројанских проблема“, LXX Глас Срп. Краљ. Академије Наука, стр. 188, слика 28.

¹¹ М. Wosinsky, *inkrustierte Keramik*, Taf. XCII (горња слика).

Представа орнамената на грудној страни има карактер подражавања металном накиту. Орнаменти на леђној страни не стоје ни у каквој међусобној вези, те је с тога немогуће тачније им одредити смисао.

Сл. 12 а, б. Фрагменат (висок 4 см.) који условно убрајамо у групу фрагмената статуета, јер је представа делова људскога тела на њему и сувише површна и недовољна. Овом својом особином овај фрагменат има једину аналогију у статуети из *Vatine* у Јужној Угарској.¹² На предњој страни налазимо орнаменат у облику концентричних кругова, везаних урезаним линијама, те нас он подсећа на колутове с огрлица на марљивије израђеним статуетама. На леђној страни полази с главе орнаменат у облику тангентама спојених концентричних кругова завршујући се хоризонталним преплетом.

Сем овде описаних нађено је још неколико фрагмената на којима су се очували горњи делови статуета, али без особитих појава на њима, те их с тога нећемо ни описивати.

Сл. 13 а, б, с, d, е. Фрагменти доњих делова статуета; на примерцима а, б, с и d очуван је доњи обод, а на е он се не налази. — Фрагменат с нађен је у рову С на дубини од 1 м., а d у рову D на дубини од 60 см.

Слика 10.

На фрагментима а, с и d налазимо поједине орнаменталне мотиве текстилнога порекла, докле се на фрагменту б, а нарочито на е, сусрећемо с орнаментима, који су постали под утицајем металнога накита или сам тај накит имитирају. Ова друга врста орнамената прешла је на доње делове статуета из орнаментике савременог посуђа, као што смо то познали и у ранијем добу.¹³

Поред додде изложених фрагмената, који потичу од пластичких представа људске фигуре, нађен је на овом налазишту и фрагменат пластичке представе животињске фигуре, који нам представља

¹² Milleker Bódog, a Vatinai őstelep, засебни отисак из *Délmagyarországi történelmi és régészeti Értesítő*, 1905, XIX, 1 а, в; стр. 41 и даље.

¹³ Упореди „Прилози” и т. д. у LXX Гласу Академије, стр. 258.

Сл. 14 а, б. Фрагментирана животињска глава с роговима. Сем рогова налазимо на овом фрагменту представљене и очи (а) у облику концентричних кругова. На челу главе (б) налази се представа карактерног орнамента, чији је основни облик , који ћемо у току даљег излагања чешће спомињати.

Немогуће је на основу очуваних делова тачно одредити коју је животињу творац ове главе хтео представити; јер бисмо због представе рогова могли помишљати на говече, овцу, козу и јелена; ну, судећи по добу, којем ово

Слика 11.

насеље припада, најпре би се могло помишљати на то, да је творац хтео представити јелена.

Ми смо овде побројали све фрагменте пластичких радова, који су на овом насељу нађени. Њиховим проучавањем долази се до закључака, који су од већег значаја за историју преисторијске пластике у Дунавској Долини.

Самим традиционалним предметом представе — женске, а не мушке фигуре — ове статуете стоје у вези са пластичким радовима старијега доба у нашим насељима.

Ну, далеко је важнији факат, да су сви ови фрагменти припадали статуетама, које у сваком погледу имају свој прототип у познатом идолу из Кличевца, који је у исто време најбољи и најпотпунији представник овога типа статуета у Дунавској Долини. На проучавању овога идола нећемо се овом приликом зауставити, јер смо то учинили раније.¹⁴ Упоређивањем ових фрагме-

¹⁴ Старинар, 1906, стр. 28 и даље.

ната са кличевачким идолом утврђује се, да су статуете са Жугога Брда не само зависне од тога и њему сличних истовремених идола, него да оне јасно представљају даљи ступањ дегенерације у пластичком представљању људског тела за време своје епохе. А на основу већ раније утврђених појава у нашим насељима о сталној дегенерацији првобитних облика, у којима се поједине културне тековине појављују,¹⁵ даје се закључити, да кличевачки идол репрезентује релативно старију фазу ове периоде, а да су статуете са Жугога Брда својим постанком релативно млађе од кличевачког идола.

Слика 12.

Али и свеколике остале појаве, као што ћемо видети, говоре за то, да су нам се на овом насељу очували остаци једне од познијих периода преисторијскога доба у области Дунавске Долине. Детаљним проучавањем свих тих по-

Слика 13.

јава утврдиће се ток развика људске културе у тој области; то проучавање моћи ће се предузети тек на основу поузданије датираних главних појава. После ових налазака на Жугоме Брду и утврђивању њиховог односа према кличевачким налазима упознајемо ми ону огромну важност ових последњих за релативно

¹⁵ Упореди „Прилози“ и т. д. у LXX Гласу Академије, стр. 178 и 194.

датирање разних културних појава тога и њему блискога доба у Дунавској Долини. У кличевачким наласцима налазимо једну важну тачку, са које нам се већ и данас отвара хоризонт претходнога културнога развитка у нашим и њима суседним пределима; као што нам опет наласи са Жутога Брда отварају хоризонт културног развитка у потоњем добу у Дунавској Долини.

Доцније ћемо показати, да се наласи са Жутога Брда граниче већ с мање-више историјским добом црноморских обала, ма да они сами својим периферним положајем припадају чисто преисторијском добу наших предела. Али то преисторијско доба није више онакво, као што је оно старије од кличевачких налазака, јер откривши тесну везу ових наших предела с ужим Југоистоком путем Дунавске Долине, нама ће лакше бити запазити и пратити појаву кул-

Слика 14.

Слика 15.

турних таласа, који су чак до наших предела преносили културне тековине с ужег Југоистока.

До ових резултата доћи ћемо и проучавањем осталих појава на овом налазишту, а за утврђивање односа Жутога Брда према Кличевцу, ипак су пластички радови на оба налазишта главни подаци. Због те њихове улоге ми смо били принуђени на овом месту изнети неколика тврђења, која ћемо тек у доцнијим одељцима овога рада имати доказивати.

3. Земљано посуђе (керамика)

Најмногобројнији наласи на налазишту били су фрагменти земљаног посуђа (керамике), који нам служе за познавање облика и орнаментике на њему.

А. Техника справљања посуђа

Свеколико овде нађено посуђе и његови фрагменти справљени су од печене земље. Као *материјал* за справљање посуђа служила је горе или боље пречишћена земља, у којој се свагда налазе помешана зрна кварца (белутка),

За израду финијег посуђа, мањих димензија и тањих зидова, додавана су смеси ситнија зрна кварца; у смеси за грубље посуђе налазе се крупнија зрна.

На основу само једног фрагмента дна могло би се закључивати, да је рађен на *лончарском витлу*; иначе је целокупна керамика справљана без витла, слободном руком. Дебљина судних зидова износи на најфинијим фрагментима 4 мм., а на најгрубљим 15 мм.; просечно су судни зидови дебели око 10 мм. — Унутрашњи део зидова свагда је од грубљег материјала; преко

Слика 16.

њега је на спољашњој површини редовно, а на унутрашњој, само кад је то облик суда допуштао, долазило по један танак слој веома добро пречишћене и у води размућене земље. Тај слој се, као каква *превлака*, налази на целом видном делу судне површине; а због такве техничке израде налазимо често пута на фрагментима поједина места, на којима је тај слој одљуснут, те се види унутрашњи, грубљи део суднога зида. На површини посуђа не налазимо трагове механичког глачања, а тиме се посуђе с овог налазишта разликује од керамичких производа ранијих културних периода у нашим пределима.¹⁶ На

¹⁶ Упореди „Прилози“ и т. д. у LXX Гласу Академије, стр. 206,

тако препарираној површини посуђа изводе се орнаменти, о којима ћемо у засебном одељку говорити.

Боја судне површине, сасвим у случају намерног бојења, у првом реду зависи од ступња топлоте при печењу суда. Посуђе с овог налазишта печено је на слободној ватри, која већином није била довољна да суд буде црвено печен. Црвено посуђе са скроз црвено печеним зидовима реткост је на овом налазишту; иначе тон површине суда варира између дубоко црног и сивог до отворено жутог и црвенкастог тона. Ну за бојење површине суда црвеном бојом употребљавана је, по изузетку, и нарочита црвенкаста боја, у коју је суд

Слика 17.

Слика 18.

вероватно потапан пре печења на ватри. То се нарочито лепо види на једном фрагменту простране зделе или поклопца (сл. 22), на којем се испод одљуснутог слоја црвенкасте превлаке види црна површина суднога зида. О појави ове превлаке на керамици овога налазишта говорићемо доцније.

В. Керамички облици

За *познавање облика посуђа* служе нам у првом реду, као најаутентичнији подаци, у целости очувани егземплари. У другом тек реду стоје реконструкције облика изведене на основу очуваних фрагмената и аналогија на другим налазиштима. Ови подаци другог реда од важности су само за главни карактер појединих облика, али не и за све појединости на њима, које могу јаче варирати.

Сл. 15. Минијатуран суд, нађен у рову Д на 65 см. дубине. — Ниска шупља нога, јако испупчен трбух с две наспрамне вертикалне ушице и цилиндричан, на ободу развртачен врат јесу карактерне одлике овога облика, који бисмо на основу кличевачких налазака могли назвати урном, ма да је

такав облик примењиван и у изради посуђа за свакодневну употребу. Висина судића износи 4 см.; а највећа ширина 4,5 см,

Сл. 16 а, б представља једну потпуно очувану урну, која је као таква и употребљена, јер њен налазач тврди, да је у њој било сагорелих костију. Дно је равно, без нарочите ноге. — Суд је висок 12 см., а на највећем обиму (на трбуху) широк је 11 см. Цртеж развијених орнамената са овога суда представља сл. 16 в.¹⁷

Сл. 17. Фрагментирани пехар, чији зидови имају скроз црвену боју опеке. Дно је равно, без нарочите ноге. Низак, а веома простран, трбух и цилиндри-

Слика 19.

дричан висок врат заједно са вертикалном ушицом (која је вероватно изгледала као и она на примерку у сл. 18) карактеришу овај облик, који је неоспорно зависан од сличних облика металног посуђа. — Садашња највећа висина износи 8 см., а пречник најширег обима 9,5 см.

Сл. 18. Пехар, који се по својем облику има сматрати као варијетет претходнога (сл. 17). Ушица је притврђена за раме и обод суда. Највећа висина износи 8,5 см.; а пречник највећег обима 6,5 см. — Оба ова пехара (сл. 17 и 18), у погледу на њихов облик, ваља упоредити са судом из Кличевца.¹⁸

Сл. 19 а, б представља један фрагментирани судић, чија је висина на очуваном делу обода 7,7 см., а пречник обима, мерен на очуваним наспрамним

¹⁷ Суд је пре откупа за Народни Музеј био у употреби у кући његовог налазача а служио је за држање масти.

¹⁸ *Revue archéologique*, 1902. I, стр. 173, сл. 1.

испупчењима, износи 8,5 см. — Шупља нога, простран, четвртастог облика, трбух са по једним коничним испупчењем на сваком рогљу, широк цилиндричан врат и ушице, које су притврђене за раме и обод суда, карактеришу овај облик, који је иначе довољно познат по многобројним примерцима из Угарске. Тај облик је и у овом нашем насељу, као што то доказују многобројни фрагменти, био омиљен и често извођен. — Сам облик суда довољно јасно истиче његову зависност од металног посуђа; проучавањем орнамената на њему, та се зависност још боље даје утврдити.

Сл. 20. Фрагменат (висок 4,6 см.) шоље, која је грубо рађена с дебелим дном и зидовима, који према ободу постају тањи.

Сл. 21. Половина једне овалне чиније (висина 5,5 см.) косих зидова са знатно проширеним ободом. На средини уже и на очуваном делу дуже стране налази се по једно рељефно испупчење, које иде вертикално од ивице

Слика 20.

Слика 21.

обода до дна суда. То рељефно испупчење има своје нарочито значење, а потиче из подражавања рељефно израђених шавова на саставцима на металном посуђу. Ова испупчења као и сам облик суда очевидно доказују његову зависност од металног посуђа истог облика. Земљано посуђе оваквог облика често се појављује на овом налазишту; а оно се налази и у млађим слојевима насеља *Бело Брдо* у *Винчи*.

Сл. 22. Фрагменат плитке, простране зделе, на чијем се рамену налази једно брадавичасто испупчење. Сам облик суда добро нам је познат из угарских налазишта,¹⁹ на којима се егземпларима још боље распознаје утицај металног посуђа на постанак облика овог суда, који је служио и као поклопац за урне или друго које посуђе за оставу. Овакву употребу посуђа овог облика нарочито јако наглашују орнаменти на наведеним угарским примерцима. О првеној превлаци на овом фрагменту која има тон цинобера, говорили смо на-

¹⁹ Упореди илуст. М. Wosinsky, die inkrustierte Keramik, Taf. XXVI.

пред (стр. 13), а за сада ћемо, ради боље илустрације облика суда и црвене превлаке на њему, указати на паралелне појаве у Јужној Русији.

Г. *E. von Stern*, публикујући наласке из *Petreny* (у округу Бјелци, губернија Бесарабија)²⁰ на стр. 60 и даље, говори такође о облику ове зделе. С тога што се сликани орнаменти на тамошњим егземпларима оваквих здела налазе на спољашњој страни суда, мисли *v. Stern*, да је посуђе таквог облика у употреби окачивано о врвце, које су провлачене кроз ушице, те је тако суд гледан с доње стране, која је с тога и орнаментована. — Међутим све те појаве на тој врсти посуђа-упућују нас на сасвим природно и потпуно оправдано тумачење, по којем су те зделе употребљаване као поклопци на посуђу. У том случају провлачене врвце кроз ушице, што је и *v. Stern* тачно запазио, нису служиле за вешање таквог посуђа, него за хватање при његовој употреби, као што смо то већ показали проучавајући поклопце с представом људског лица са *Белоги Грда* у *Винчи*.²¹ На тај се начин потпуно логично објашњава и орнаментовање спољашње површине ових здела или поклопаца, која иначе не би била видна гледаочевом оку, јер баш ти орнаменти говоре за то, да је суд гледан с те своје стране, што је начином његове употребе потпуно оправдано.

Слика 22.

За датирање јужноруских егземплара од важности је још једна појава на њима. То је оно заравњено округло поље на средини спољашње површине суда, које налазимо и на наведеним угарским егземпларима из *Lovasberény*; јер постанак тога поља, као што нам то јасно доказује бронзано посуђе с *Гласинца*²², ваља тражити у подражавању облика и појава на металном посуђу. С тога, као и због многих других појава на посуђу из *Petreny*-ја, не смемо то посуђе

²⁰ Die prämykenische Kultur in Südrussland, Abdruck aus dem I. Bd. der Trudy des XIII. archäologischen Kongresses, Moskau, 1906.

²¹ Старинар, 1906, стр. 115.

²² Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina, Bd. III, стр. 6, Fig. 7; стр. 8, Fig. 13.

датирати у неолитско доба, као што то чини v. Stern. Оно је далеко млађе, а зависно је од сличних појава на даљем Југоистоку.²³

Најпосле наш фрагменат у сл. 22 стоји у тешкој вези са јужноруским примерцима и својом црвеном превлаком; јер се на јужноруском посућу налазе сликани орнаменти на нарочитој подлози (превлаци судне површине), која има исти тон, као и површина овог нашег фрагмента. Ну о вези и односу нашег посућа према оном из Јужне Русије ми ћемо говорити у засебном одељку; а такве везе доказују већ и раније проучене појаве,²⁴ као што за то говори и слагање облика и црвене боје на овом нашем фрагменту и на оним примерцима из *Petreny-ja*.

Сл. 23 а, б. Два фрагментирана поклопца. Пречник поклопца а износи око 9 см., а поклопца б око 7 см. На последњем примерку налазимо један

Слика 23.

веома плитко, али ипак пре печења суда у површину урезан знак, који има мање више облик листа с представом његових ребара. Фрагменат б нађен је у рову Е на дубини од 80 см.

Сл. 24. Фрагменат суда у облику плиће зделе или поклопца. За употребу суда као поклопца нарочито би говорили марљиво изведени орнаменти на његовој спољашњој површини, који иначе не би били видни. За руковање судом служила је једна ушица нарочитог облика, која се налази на ободу суда. — Фрагменат је нарочито интересантан због својих орнамената, које ћемо доцније проучити. Фрагменат је нађен у рову Д на дубини од 20 см.

Сл. 25. Интактан суд овалног облика, који је вероватно служио као поклопац. Дужина износи 6,6 см.; ширина 4,2 см.; а висина 2,1 см. — Нађен у рову Н на дубини од 30 см.

²³ Упореди Додатак Старинару, 1906. стр. 18.

²⁴ На истом месту.

Сл. 26. Фрагменат суда, који је стајао на четири ножице.

Сл. 27 а, б. Фрагменти посуђа, које је судећи по очуваним деловима, имало исти онакав облик као и онај егземплар из Кличевца у сл. 19—22,²⁵ а који смо већ раније објаснили као жртвеник.

Ну доде описани примерци посуђа с овог налазишта не представљају нам ни из далека свеколике његове облике. Остале облике с овога налазишта познаћемо прегледањем фрагмената појединих, али за извесне врсте карактерних делова посуђа, који су на истом месту нађени.

Што се тиче облика *ноге* и *дна* суда, ми смо их већ прегледали у свима варијацијама на проученим егземпларима. Даље карактерне појаве на дну посуђа с овог налазишта приказују нам фрагменти у

Сл. 28 а, б. На фрагменту а налазимо на унутрашњој страни дна, иначе грубога суда, једно конично узвишење у сре-

Слика 24.

Слика 25.

дини, око којег иде дубоко и пространо удубљење, које је лончар вероватно извео прстом у још мекој земљи. Узрок овој појави не знамо; а непознате су нам и аналоге појаве с других налазишта. — На фрагменту б видимо, да је дно суда имало пространу руну, због чега тај суд није могао служити за држање течности у њему. — Фрагменат б нађен је у рову Е на дубини од 20 см.

За мањи број облика посуђа могу бити карактеристични фрагменти, на којима су нам се очували средишни (у вертикалном правцу) делови суда. Али у тај мали број облика спада неоспорно суд познат под именом „*урна а дор-рио сопо*“, који нам је већ познат с *Белог Брда* у *Винчи*.²⁶

Сл. 29 а, б, с представља нам три фрагмента, на којима су очуване и вертикалне тракасте ушице. Из приложених профила лако је распознасти ка-

²⁵ *Revue archéol.* на нав. месту, стр. 187—188.

²⁶ *Старинар*, 1906, стр. 124, сл. 41.

рактеран прелом за облик „урне а доррио сопо“, а најближу аналогију налазимо на посуђу с налазишта у близини *Ковина*.²⁷ — Карактеристично је, а као што ћемо видети није без значаја то, што је овај облик употребљаван само при изради посуђа већих димензија, због чега су се од њега

Слика 26.

већином очували само фрагменти сем у случају, кад је такво посуђе употребљено за сахрањивање спаљених лешева, као што га налазимо употребљеног у Италији и у околини Кладова у Србији.²⁸

О овом карактеристичном облику посуђа доцније ћемо опширније говорити, јер његова појава и његово простирање у Дунавској Долини стоји у тесној вези с још

другим културним појавама, које су карактеристичне за ову периоду како на даљем Југоистоку тако и у Дунавској Долини.

Исто су тако за поједине појаве на посуђу значајни и облици *ушица*, на основу којих се често пута даје извести и сумарно датирање извесних на-

а

б

Слика 27.

лазака у веће периоде. У овом погледу нарочито су важни они облици који се ређе појављују, али који су у толико маркантнија обележја.²⁹

Поред до сада приказаних ушица (упор. напред сл. 15, 16, 17, 18, 19, 24 и 29) навешћемо још следеће примере.

²⁷ М. Wosinsky, die inkrustierte Keramik, Taf. XCI.

²⁸ Старијар, 1906, стр. 124, прим. 72.

²⁹ Упореди за старију културну периоду у нашим пределима карактеристичну ушицу у облику *птичије* (совине) *главе* („Прилози“ и т. д. у LXX Гласу, стр. 209, сл. 35). На истом месту споменуте су и ушице у облику *волоvsке главе* с налазишта *Бутмира* и *Тордона*, чији су представници нађени и на *Белом Брду* у *Винчи*.

Сл. 30. Ушица чији попречни пресек има приближно облик круга. Налази се на суду у облику дубље шоље; горњим делом припојена је за обод суда знатно га надмашујући.

Сл. 31. Тракаста ушица која спаја раме и обод суда; на спојном месту обод има плитко удубљење. Фрагменат припада облику суда описаног у сл. 22; а обликом ушице потпуно се слаже и с наведеним екземпларом из *Lovasberény*.

Сл. 32. Ушица слична оној у сл. 31; али испод њеног доњег дела на зиду суда налазимо још једно конично узвишење, чије ћемо значење доцније познати. — Фрагменат је нађен у рову Е на дубини од 60 см.

Сл. 33. Ушица у јаче дегенерираном облику ушице с *Белог Брда* у *Винчи*.³⁰

Сл. 34 а, б. Ушице, које су горњим деловима припојене за обод, а доњим делом су вероватно биле притврђене за раме суда. — На овим је ушцама орнаментика од значаја.

Слика 28,

Сл. 35. Ушица, чији су крајеви притврђени за обод и раме суда. На трбуху суда у истој вертикали, која би пролазила средином ушице, налази се једно конично узвишење. Исто такво узвишење налазимо и на средини ушице. На горњем је крају, доста површно, представљен обод суда посувраћен.

Сл. 36. Ушица слична оној у сл. 35; на фрагменту се није очувало конично узвишење на трбуху суда. — Орнаменти на овом фрагменту биће предмет даљег проучавања.

Сл. 37. Ушица истог облика као и обе претходне. На примерку се веома јасно види да је посувраћени и у свитак савијени део изнад ушице део обода, а не ушице. Карактеристична је даље појава вертикалних, паралелних, широких удубљења на унутрашњој страни овога фрагмента.

Сем до сада приказаних делова *врата* и *обода* посуђа, потребно је изнети још и даље карактеристичне појаве на тим деловима посуђа.

³⁰ Старијар, 1906, стр. 123, сл. 40.

Сл. 38 а, б. Фрагменат с очуваним деловима обода, врата, рамена и трбуха суда мањих димензија. Његов профил у сл. 38 в.

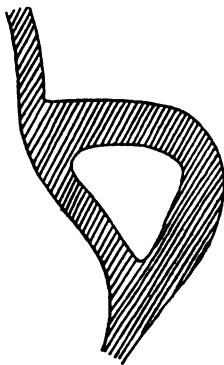
Сл. 39 а, б. Фрагменат малог суда на којем је очуван и део ушнице.

Сл. 40 а, б. Фрагменат горњих делова некаквог суда мањих димензија. Нарочито се истичу као карактеристична појава оштри прелази на саставу појединих делова суда, као и њихови оштри профили.

Сл. 41. Фрагменат пространог, цилиндричног, на горњем делу развратеног врата.

Слика 29 а.

Сл. 42 а, б. Фрагменат истог облика врата као и онога у сл. 41. — Нађен у рову D на дубини од 50 см.

Сл. 43 а, б. Фрагменат обода и врата.

Сл. 44 а, б. Фрагменат обода и врата. — Нађен у рову D на 50 см. дубине.

Фрагменти у сл. 40-41

веома су слични истим деловима на посуђу из *Кличевца*.³¹

Сл. 45 а, б. Фрагменат једног *хипократеријона*, *постоља за посуђе*, какви су примерци у фрагментима и у целисти нађени и у *Кличевцу*.³² Овај фрагменат је с горњег дела постоља, које је по облику истоветно с примерцима из *Кличевца*.³³

Ако сада бацимо један општи поглед на свеколике приказане керамичке облике са Жутога Брда, то ћемо се одмах уверити, да су сви ти облици зависни од облика *сувременог* или *металног посуђа*. Такав је главни, основни, карактер облика проучене керамике.

Ну ми се овом приликом из више разлога не смемо задовољити овом тачном, али кратком карактеристиком облика ове керамике. — У Преисторији ћемо често пута наћи тврђења појединих испитивалаца да поједини керамички облици и појаве на њима зависе од облика и појава на металном посуђу. Каткада су

³¹ *Revue archéolog.*, на нав. месту, стр. 174 и даље, сл. 2—8.

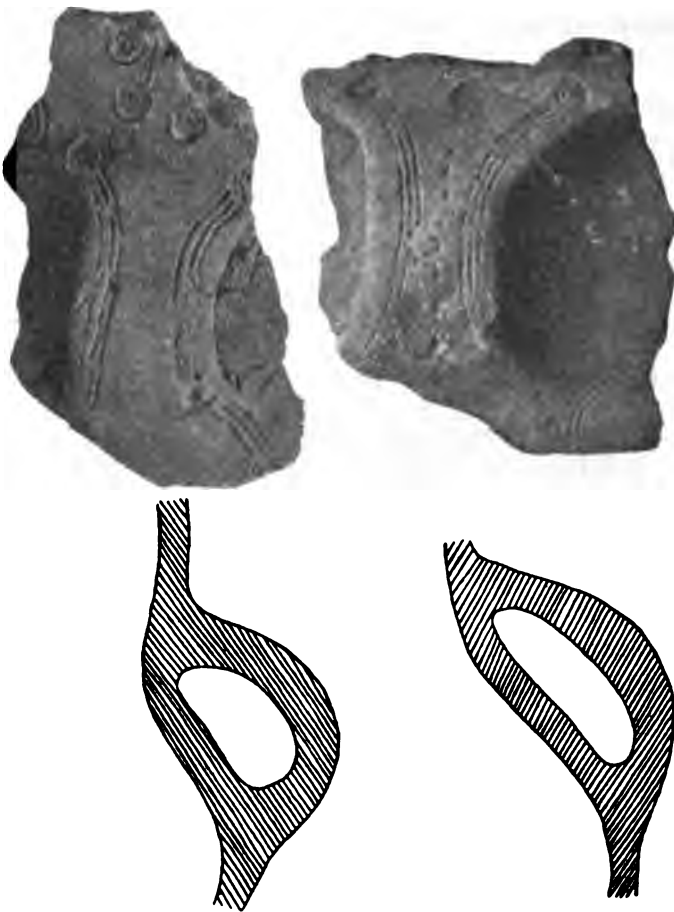
³² На истом месту, стр. 181, сл. 11—18.

³³ На истом месту, сл. 15 и 17.

те кратке напомене довољне и оправдане; ну у већини случајева оне служе само као средство, којим се жели избећи дубља анализа појединих појава на прекисторијској керамици, што може бити само штетно за проучавање тих појава.

У овом специјалном случају, у погледу на керамичке облике са Жутога Брда, ми се морамо упустити у дубљу анализу; јер, као што ћемо у даљем излагању показати, ти и такви керамички облици само су један део карактеристичних појава, на основу којих ћемо моћи себи реконструирати што потпунију слику њудског живота на овом насељу. — У овом прегледу керамичких облика проучићемо редом поједине конструктивне делове суда, који нам у опште доказују зависност од металног посуђа; јер ти делови, сложени у једну целину, дају суду његов карактеристичан облик.

У тако карактеристичне облике ваља на првом месту убројити *шупљу ногу* на дну посуђа (упореди сл. 15 и 19), а овамо спада и горњи део поклопца на егземпла-

Слика 29 б, с.

рима у сл. 23 а, б, који је неоспорно постао по угледу на шупљу ногу суда. И без даљих доказа јасно је да шупља нога на керамици зависи од истоветних облика овога дела суда на металном посуђу. Без ове зависности овакав облик ноге на земљаном посуђу не би био тектонски ни разумљив ни оправдан. — Шупља нога налази се и на далеко старијој керамици из наших насеља и из *Троје*, из слоја I насеља;³⁴ али је она и тамо постала по угледу

³⁴ Старинар, 1906, стр. 119, сл. 36.

на посуђе од другог материјала; само што те узор ваља тражити међу посуђем од камена, а не од метала, као што ћемо то доцније показати. Међутим за ово посуђе са Жутога Брда потпуно је искључено камено посуђе као узор; јер, поред осталог, све друге карактеристичне појаве на њему говоре за то, да је оно зависно од металног посуђа, те да на таквом посуђу треба тражити и узор за шупљу ногу.

Трбух суда на примерцима у сл. 17 и 18 очевидно има металан облик. Само се у металу без великих техничких тешкоћа и без опасности по солидност суда дају изводити тако пространи а ниски трбуси, на које су у вертикалном положају насађени пространи и високи цилиндрични вратови. У прилог оваквом објашњењу овога облика трбуха говоре још и паралелна удубљења на рамену (или горњем делу трбуха) суда, која су карак-

Слика 30,

Слика 31,

теристична за искуцано метално посуђе. — *Четвртасти облик трбуха* (сл. 19) такође је могао постати само угледањем на металне облике. Такав облик овог дела суда, по самој природи материјала, потпуно је стран земљаном посуђу; а на њему је изведен само из тежње за подражавањем облика металног посуђа.

Овамо спадају и *оштри прелази* између појединих саставних делова суда, као и *оштри профили* тих делова (сл. 40). Они се нарочито истичу с тога, што се налазе на земљаном посуђу, које је грађено слободном руком, без лончареког витла, те јасно сведоче о савлађивању великих тешкоћа при постизању таквих облика, који су се налазили на узорном металном посуђу.

Простран, висок, цилиндричан врат с проширеним ободом и оштро профилираном усном, који је на трбух суда вертикално насађен (сл. 15, 16, 17, 18, 19, 41 и 42), јасно нам доказује лончареву тежњу, да на својим производима репродукује облике тих делова на металном посуђу.

Овамо се морају убројати и *вертикална испупчења* (сл. 21; изгледа да је било свега четири), као и *вертикална удубљења* (сл. 37). Испупчења заједно с косим зидовима дотичнога фрагмента очевидно доказују зависност од металних узора; она се у овом, не усамљеном, случају имају сматрати као подражавање

испупченим шавовима на металном посућу. — Напротив вертикална удубљења веома живо подсећају на сличне појаве на искуцаном металном посућу. Таква удубљења обична су појава и на керамици многих других налазишта овога доба.

Веома су карактеристични у овом погледу *облици ушица*.

Изузевши облик ушица на фрагменту у сл. 30 све остале описане ушице имају *тракаст облик*. Такав њихов облик и њихови проширени спојни (горњи и доњи) делови такође веома јасно истичу зависност оваквих ушица од ушица на металном посућу.

Ну од особитог су значаја у овом погледу ушице на фрагментима у сл. 35, 36 и 37, на којима налазимо део обода суда, за који је ушица горњим делом притврђена, *посувраћен и као у свитак савијен*. Ова појава, којој идентичне паралеле за сада не познајемо ни с једног налазишта, помаже нам да разумемо сличне појаве на посућу с других налазишта, које до сада, или нису никако, или су рђаво протумачене. — Овако посувраћени и у сви-

Сл. 32.

Сл. 33.

так савијени делови обода стоје у најпотпунијој противречности с природом материјала, у којем их на овом земљаном посућу налазимо; с тога они у таквом материјалу нису ни могли првобитно постати, него су само последица лончарева тежње да и ту подражава облицима и појавама на металном посућу. — На сличан начин — посувраћањем једног дела обода — постала је и ушица на фрагменту у сл. 24.

После утврђеног факта, да ушице на фрагментима у сл. 35—37 подражавају облицима на металном посућу, лако ће нам бити објаснити и појаву *иластичних, коничних узвишења на преисторијском посућу*. У овом истраживању ваља поћи од простијих, али зато јаснијих и разумљивијих појава.

Већ смо раније показали, да пластична конична узвишења на земљаном посућу у извесним случајевима подражавају главицама јексера на металном посућу.³⁵ На томе примерку са *Белога Брда* налазе се та узвишења на таквим местима, да она, самим тим својим положајем, не допуштају никакво друкчије

³⁵ Старијар, 1906, стр. 121.

тумачење. Сличне појаве на земљаном посуђу у области даљег Југоистока веома се често налазе, као што ћемо то доцније показати.

Далеко је карактеристичнија појава оваквог узвишења на фрагменту у сл. 32, јер се оно даје много лакше објаснити као подражавање главици јексера на металном посуђу. Узвишење се налази одмах испод доњег дела ушице: на металном суду ту би се налазио јексер, којим би доњи део ушице био притврђен за зид суда.³⁶ — На примерку у сл. 35 то се испупчење налази ниже него ли на оном у сл. 32, те би се у први мах могло посумњати у његово истоветно значење; ну сам положај тога узвишења на примерку у сл. 35 — оно лежи у истој вертикали која пролази кроз средину ушице — довољно јасно, поред осталих аналогија, говори за његово значење у смислу подражавања главици јексера. Друго пак испупчење на примерку у сл. 35, које се

Сл. 34 а.

Сл. 34 б.

Сл. 35.

налази на средини ушице, постало је по аналогији према првом узвишењу; а оно нема никакво тектонско значење. — Исти је случај и с узвишењем на примерку у сл. 36, на којем налазимо још и орнаментику, која нам још већма утврђује његову зависност од металног посуђа.

Као и на примерку у сл. 35 налазимо испод доњег дела ушице једно узвишење и на екземплару у сл. 19. Почем је овај судић имао две такве ушице, то су се на њему морала налазити и два таква узвишења, која су тектонски оправдана; ну с једне стране по аналогији, а с друге стране због карактеристичног значења орнаментике, постала су на томе суду још два узвишења, ма да се изнад њих не налазе ушице.

³⁶ На очуваним примерцима металног посуђа из Микене налазимо такође јексере за притврђивање ушница на суду; о истоветној појави на керамици у области ужег Југоистока говорићемо доцније.

Али нису сва конична испупчења на пренестијској керамици истогa порекла. Друга врста тих узвишења има друкчије, ну ипак од појава на металном посуђу зависно значење. — Тако се на једном још не објављеном фрагменту с *Белога Брда* у *Винчи* налази једно веће и пространије испупчење, које је постало на тај начин, што је притиском прста на унутрашњој страни још влажнога суднога зида на његовој спољашњој страни постало конично узвишење. У овом специјалном случају сусрећемо се на керамичким производима с подражавањем оним појавама, које налазимо на искуцаним металним израђевинама па, разуме се, и на искуцаном посуђу (упореди напред стр. 24 и даље). — Отуда је потпуно јасно, да се керамика с таквим појавама на себи мора сматрати зависном од металних израђевина, те према томе и млађом по својем постанку. Такво земљано посуђе тешко се може у погледу на наше пределе сматрати

Сл. 36.

Сл. 37.

као старије од познијих фаза бронзаногa доба, које бисмо смели датирати најраније у другу половину друге тисуће пре Хр.

Н. Schmidt је покушао један, иначе веома карактеристичан суд са испупчењима из *Alvincz-a*³⁷ на основу његове орнаменталне технике и облика сматрати као далеко старији, и да га доведе у везу са неолитским посуђем из *Тордоша* и његове околине. Ну тај се покушај из многих разлога има сматрати као неуспешан. О датирању најстаријих налазака из *Тордоша* ми смо већ изrekli своје мишљење на основу аналогија из наших налазишта³⁸, а овом приликом додајемо да је Schmidt-ово датирање проучених налазака из Угарске веома проблематично, што доказује и оно рано датирање његове т. зв. „echte Buckelkeramik“.³⁹

³⁷ Zeitschrift für Ethnologie, 1903, Heft 2 и 3, стр. 447, Fig. 25.

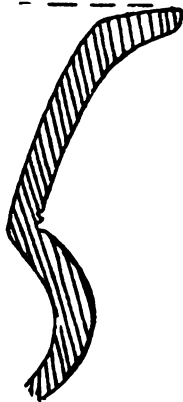
³⁸ Старинар, 1906, стр. 123 и даље.

³⁹ Исти писац у другом својем раду: „die Keramik der makedonischen Tumuli“, у Zeitschrift für Ethnologie, 1905, Heft 1, стр. 111 и даље, говорећи о нарочитим облицима ушица и упоређујући их с аналогним појавама из Угарске, пада још у веће погрешке

После доведе запажених и проучених појава на керамици са Жутога Брда, које је доводе у зависност од истовременог металног посуђа, могле би се лако наћи и друге појаве истог карактера, ну које су овом приликом за нас од мање важности. За сада се задовољавамо тиме, што можемо утврдити да смо

Сл. 38 а.

Сл. 38 б.

проучавањем облика на керамици са Жутога Брда нашли већи број појава, које показују, да је ова керамика зависна од савременог јој металног посуђа.

Ну тај карактер ове керамике није никаква случајност. Напротив, он је само последица културних прилика тога доба, јер нам јасно доказује, да је у томе добу било метално посуђе у животу људском веома много-

стручно употребљавано, те да је и велика тражња металног посуђа изазвала у жутобрдских лончара тежњу за подражавањем тога посуђа у далеко горем и јефтинијем материјалу. С тога је такав карактер ове керамике веома погодан да послужи као један од података за тачније датирање ових налазака, а заједно с њима и самога насеља.

С. О р н а м е н т и к а

Прелазећи на проучавање орнаментике на керамици са Жутога Брда потребно је пре свега истаћи ту појаву, да је на овом насељу нађен веома не-и контрадикције. — На томе месту (стр. 112) Schmidt понова приписује његову „Buckelkeramik“ из Угарске тамошњем неолитском облику. С том керамиком доводи у везу и нарочите врсте ушица, које налази у Босни, Угарској и Троји датирајући их правилно у позније — гвоздено — доба; ну ипак, сасвим неоправдано, мисли да су истог облика ушице из Македоније далеко старије и да припадају „премикенској периоди.“ У даљем нашем излагању ми ћемо проучити и наласке из Македоније, када ћемо показати да тамошњи наласки као и они из угарске Vattina код Вршца имају своје аналогије на нашем Жутом Брду, те да се с тога не могу сматрати као старији.

Schmidt је у овој прилици једном својом а priori изведеном закључку жртвовао све, па чак и право незаинтересованог посматрања и испитивања. На тај се начин рђаво служи палеоетнографији. Садашња оскудица налазака из источне половине Балканског Полуострва не даје се ничим накнадити; а најмање се она даје одстранити насилним и ничим неоправданим датирањем појединих до сада познатих налазака. С тога је потребно сачекати да време само собом испуни ту огромну празнину у нашем познавању преисторијских прилика дотичних области; ма да и садашњи материјал пружа доста података и за палеоетнолошке студије у тој и њој суседним областима.

знатан број неукрашених фрагмената. На овој се керамици налазе украшени чак и они делови суда, н. пр. дна, који се иначе у овој орнаменталној техници врло ретко украшавају; а и тамо где се украшавају, веома су карактеристична појава, која нам помаже да можемо поузданије датирати дотична налазишта.

У овом погледу с пуним правом се може говорити о раскопној орнаментацији на овом посућу, која се знатно повећава разноврсношћу орнаменталне технике и разноликошћу орнаменталних мотива. Ну све то скупа посматрано има ипак један нарочити карактер, који, тачно уочен, довољно јасно илуструје ову културну периоду, те нам у многомо помаже да можемо тачније датирати она налазишта, на којима се налазе појаве таквог карактера.

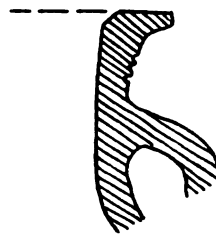
а. Орнаментална техника

На керамици овога насеља налазимо две главне орнаменталне технике, ма да се оне у основи дају свести на исти принцип — урезивање орнамената у површину суда. Ну те две врсте разликују се једна од друге у начину, или боље рећи по оруђу, којим се орнаменти изводе.

Прва од ове технике употребљава оштро шиљасто оруђе, с помоћу којег у непрекидном потезу извлачи урезане линије у

Сл. 39 а.

Сл. 39 б.

влажној земљи. То би била и прва врста технике на овај начин изведених орнамената; а то је у исто доба и обична техника урезивања орнамената, која се на пренестијском посућу појављује врло рано. — Ну истим оруђем даје се изводити и урез, чија ће површина бити неравна. То би била друга врста ове технике урезивања. При извођењу оваквих уреза оруђе се вуче преко меке површине суда, али се на малим одстојањима час јаче притисне и већма удуби у површину суда, час опет олабави, те с тога такви урези изгледају као да су састављени из наблизу поређених убода (т. зв. „intermittierende Furchen“, „Furchenstich“ или „Stichkanal“-Technik). За извођење оваквих уреза често пута се употребљава оруђе, које има два или три оштра врха, као што нам то показују примерци у сл. 46 а, б (а с два, а б с три врха) с овога налазишта.

Овој другој врсти технике урезивања орнамената поклоњено је у последње време више пажње нарочито с тога, што је запажена њена вредност за датирање појединих налазишта. С тога је потребно да се и ми на њеној појави

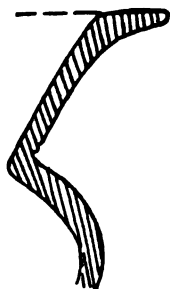
дуже задржимо, те да јој по могућности одредимо не само порекло него и доба њене појаве у нашим налазиштима.

Свакако се као погрешно има сматрати мишљење Н. Schmidt-а о овој техници уреза с убодима, по којем ова техника на угарским примерцима припада чак *неолитском добу*⁴⁰. Далеко је ближи истини М. Hoernes, који посуђе из *Славоније* с оваквом орнаменталном техником датира у *бронзано доба*⁴¹, ма да тој техници у источно-алпским налазиштима приписује релативно већу старост, не превиђајући културну везу између тамошњих и славонских налазишта.⁴²

Ово размимомлажење научника у датирању појединих пренеторијских појава само још боље доказује непоузданост досадашњег датирања; а производност у датирању последица је тога, што се оно не покушава извести на основу свих појава у једној или више културних области.

Сл. 40 а.

Сл. 40 б.

Досадашњи налази из наших налазишта, као и наша посматрања на објектима других налазишта, доводе нас до другачијих резултата у погледу на датирање ове друге врсте орнаменталне технике.

За утврђивање порекла ове орнаменталне технике од важ-

ности су појаве на једном од многобројних фрагмената са сличним појавама, који приказујемо у сл. 47, а на којем видимо и постанак ових уреза сложених из убода, који нам помаже да ту технику на керамици доведемо у зависност од њене примене на металним израђевинама. — Између крупнијих убода на овоме фрагменту налазимо делове једне претходно непрекидно урезане линије, преко које су затим изведени убоди. Према томе без прекида урезана линија послужила је као претходни цртеж (*Vorzeichnung*), којим је био утврђен правац убода.

Ну с истом таквом појавом сусрећемо се и на бронзаним гривнама у збирци Нар. Музеја из *Јајчића* (округ ваљевски, срез колубарски), које до данас нису објављене. На тим гривнама, као што ћемо видети, налазимо још и друге појаве, које их доводе у тесну везу с овим посуђем са Жутога Брда. Отуда је јасно, да се у овом случају не може претпостављати да је ова појава на гривнама зависна од оне на земљаном посуђу; него да је само обрнут случај

⁴⁰ Zeitschrift für Ethnologie, 1903, Heft 2 и 3, стр. 448.

⁴¹ Die neolithische Keramik in Oesterreich у Jahrbuch der Zentral-Kommission, Bd III, стр. 44.

⁴² На истом месту, стр. 51 и 52.

могућ. А кад се има на уму, да се поменуте гривне смеју најраније датирати у познију фазу бронзаног доба, то је самим тим датирана и појава ове технике на керамици са Жутога Брда. Међутим за датирање ове керамике у позније доба говоре још и друге појаве на њој.

Није без икаквих разлога оправдано мишљење, да су из убода састављене линије биле с тога тако извођене, да би се у њима боље могла одржавати *беличаста маса*, којом су орнаменти испуњавани.

Примена те беличасте масе на керамици овога насеља констатована је на многобројним примерцима.

На неколиким примерцима керамике с овог налазишта утврђена је и примена *црвенкасте* — *цинобер(?)* — *масе* за испуњавање урезаних орнамената. Том појавом дају се налази са насеља на Жутом Брду доводити у везу са оним из Кличевца⁴³; а сем њих још и с објектима са других налазишта.⁴⁴ — На примену црвенкасте масе за испуњавање орнамената није до сада обрађена довољна пажња, с тога ћемо се ми на њој зауставити у нарочитом одељку овога рада. Појава црвенкасте масе може корисно послужити за тачније датирање овога насеља; а на овом месту напомињемо узгред још и то да и она стоји посредно у зависности од металног посуђа.

Сл. 41.

Друга техника на керамици овога налазишта јесте техника *жигосања*, у којој се поједини орнаментални мотиви изводе нарочито за то израђеним жиговима. Том се техником изводе нарочито полукрузи, кругови и концентрични кругови; само су на једном примерку (сл. 55) изведени том техником и уписани ромбови. — Порекло ове технике са металних израђевина није потребно нарочито доказивати, јер је то добро познато.⁴⁵

Остале орнаменталне технике нису на овоме посуђу јаче заступљене. У већ дегенерираном облику налазимо *издубљене троугле*; а и *рељефни украси* веома су ретки сем на питосима уобичајенога, добро познатог облика. — Издубљене троугле и рељефна ребра налазимо на фрагменту у сл. 48.

⁴³ Revue archéologique, на нав. месту, стр. 175.

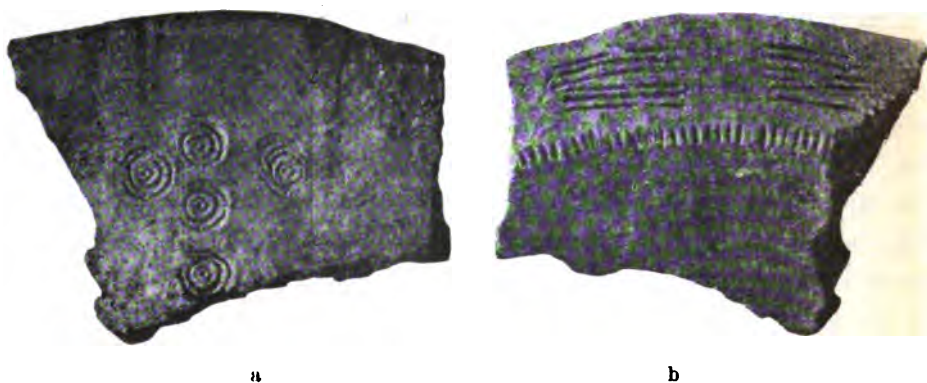
⁴⁴ Упореди М. Wosinsky, die inkrustierte Keramik der Stein-und Bronzezeit, стр. 172 и даље.

⁴⁵ Упореди Н. Brunn, griechische Kunstgeschichte, I, стр. 95 и даље, где је говор о примени исте технике на бронзаним предметима из познатог гроба Regulini-Galzau у Саксе.

Сликаних орнамената нисмо до сада нашли на керамици овога насеља; али појава црвенкасте превлаке на фрагменту у сл. 22 упућује нас на то, да је његовим становницима била донекле позната и техника сликања посуђа.

б. Систем или стил орнаментике

Због самих појава на овоме посуђу морамо најпре говорити о систему или стилу орнаментике, па тек затим о орнаменталним мотивима. На такав ред излагања нагопо нас поглавито две појаве. Једна од њих састоји се у томе, што ћемо тек по претходном утврђењу принципа орнаменталног система моћи правилно разумети поједине орнаменталне мотиве и њихове композиције; а друга од тих појава састоји се у томе, што поједини мотиви, ма да се појављују у истим, непромењеним облицима, ипак имају различито значење.

Слика 42.

Ако будемо дубље загледали у систем орнаментике на овом посуђу видећемо да он у основи има други, а не чисто орнаментални карактер. То ће се још боље видети при прегледу орнаменталних мотива, ма да су и систем и мотиви употребљени у циљу орнаментирања посуђа. Тој појави наћи ћемо лако узроке ако будемо имали на уму, да смо досадашњим нашим проучавањем керамике с овога насеља утврдили многобројне појаве на њој, које је очевидно доводе у зависност од савремених металних израђевина, а у првом реду од металног посуђа. Скоро без изузетка украшена је керамика с овога насеља по принципима *оквирнога система* или *стила* („*Rahmenstil*“), који се на њој појављују у једној од својих развијенијих фаза; а та фаза оквирнога система садржи у себи и већма дегенериране облике његове, због чега је каткада теже распознавати на први поглед основни карактер система. Ну изведено око неће се при томе преварити.

М. Ноегнес је први уочио и дефинисао овиј оквирни систем или стил назвавши га „Rahmenstil“;⁴⁶ ма да је он превидео начин његовог постанка као што му није тражио ни узроке. Ми смо о томе већ говорили на другом месту,⁴⁷ када смо показали важност појаве тога система на керамици појединих налазишта за релативно датирање дотичних налазишта. На другом пак месту⁴⁸ ми смо показали начин постанка овога система, из чега се довољно јасно види и узрок његове примене на земљаном посуђу.

После свега тога ми морамо, ради тачније карактеристике овога система, поред Ноегнес-ове дефиниције (на нав. месту, стр. 5 и даље; стр. 31 и даље),

Слика 43.

која се тиче чисто формалне стране овога система, додати још и то, да тај оквирни систем на керамици није ништа друго него имитација техничких и тектонских појава на металном посуђу.⁴⁹ Тек у другом реду тај систем има орнаменталан карактер.

Због тога се овај оквирни систем ни у којем случају не може сматрати као појава неолитскога доба, ма да се он може појављивати и на „безметалним“, али не и неолитским, налазиштима. Констатовање оквирнога система на буди којем налазишту у довољној нам мери доказује, да су његови становници — посредно или непосредно — стајали у културним везама с налазиштима, чији

⁴⁶ Die neolithische Keramik in Oesterreich, у Jahrbuch der Zentral-Kommission, Bd. III, (1905), стр. 31 и даље.

⁴⁷ Упореди „Прилози“ и т. д. у LXX Гласу Академије, стр. 284 и даље.

⁴⁸ Старинар, 1906, стр. 121.

⁴⁹ Тај основни карактер овога система осетио је и М. Ноегнес називајући га „тектонским“, само што је тај израз Ноегнес употребно за карактеристику форама овога система.

су становници познавали метално посуђе, те његове техничке и тектонске појаве имитовали на својој керамици.

Ради познавања овога оквирнога система на керамици са Жутога Брда ми ћемо детаљније проучити композиције орнамената на неколиким екземпларима.

Слика 44.

Упоређивањем композиције орнамената на суду у сл. 16 с композицијом орнамената на примерку с *Белога Брда* у *Винчи*⁵⁰ познаћемо заједничке особине обе композиције, али у исто време и разлику између њих, која је по нашем мишљењу само последица разпога доба постанка.

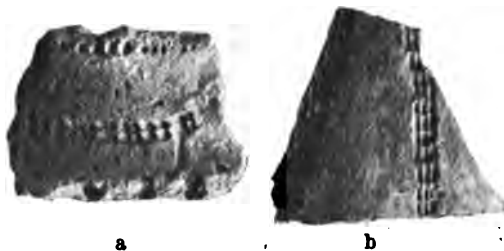
Слика 45.

На оба примерка орнаментална је површина подељена ушницама суда у две симетричне половине. Три низа убода на примерку с *Белога Брда* замениле су на примерку са Жутога Брда три урезане линије. Ну докле се тамо целокупна површина уоквиренога простора украшава једним, за тај смер веома погодним мотивом (цикцак-линијама), дотле творац примерка са Жутога Брда тај уоквирени простор дели вертикално на две мање површине понављајући мотив ограничавања; а тек у тим пољима ставља на средину по један орнамент, чије се значење не даје на први поглед одредити. Према томе оне три урезане линије за ограничавање ве-

ћих површина на примерку са Жутога Брда имају исти онај значај, који смо познали у погледу на низове убода на примерку с *Белога Брда*, т. ј. и овде се понављају исте појаве, које јасно доказују, да су таквим орнаментима имитоване појаве на металном посуђу, када је ово састављено из две, на погодан начин међу собом спојене, металне плоче.

⁵⁰ Старијар, 1906, стр. 120, сл. 37.

На тракастој, скроз металнога облика, ушици на примерку с *Белога Брда* не налазимо никаквих других појава, које би указивале на њену зависност од ушица на металном посућу; а на примерку са *Жутога Брда* има и таквих појава. То су они кругови, који се налазе испод ушица (испод једне има таквих кругова четири, а испод друге три), који се већ и по самом својем положају једино могу разумети као имитација главица јексера, којима су такве ушице на металном суду биле притврђене. И на горњем делу ушице налазимо исте такве кругове, који имају исто значење, као и они на доњем делу ушице.

Слика 46.

Ну такви се кругови понављају и на осталој површини врата, а њихова се појава, даје објаснити само аналогijом према оним првим круговима. — Напротив, вертикалне групе уреза на горњем делу (на врату) и таласаста линија на доњем делу овога суда имају чисто орнаментално значење; оне нису тектонскога порекла.

Слика 47.

Исте појаве у погледу на систем орнаментике налазимо и на примерцима у сл. 47 и 40 с овога налазишта, као и на примерцима у сл. 49 а, б, с од којих је б нађен у рову Е на дубини од 50 см., а с у истом рову Е на дубини од 80 см.

На интактним примерцима с других налазишта дају се ове појаве оквирнога система још боље проучити, као што ћемо то доцније показати. Због карактерне појаве да се судна површина оквиrom дели у два симетрична поља, која се могу и даље у вертикалном правцу делити; а затим и по месту, на којем се те оквирне прежаве на суду налазе, можемо свеколико на тај

начин украшено посуђе *рачунати у једну засебну — прву — групу оквирнога система*, коју бисмо били склони сматрати у исто време и као старију. Даљи развитак ове прве групе оквирнога система познаћемо мало доцније.

Представници *друге групе оквирнога система* јесу фрагменти у сл. 19 и 36. На примерку у сл. 19 а, б јасно се види да је цела судна површина подељена у четири сферна поља, у којима се као орнаменат налазе вертикалне линије, које су на горњем делу премोшћене са по једним луком изведеним у

техници жигосања. И на примерку у сл. 36 налазимо исте такве вертикалне линије с луковима поврх њих.

Према томе, постанку ове друге групе оквирнога система имамо тражити узроке у имитацији техничких и тектонских појава на металном посуђу, кад

Слика 48.

је оно састављено из четири засебне, али у једну целину на погодан начин склопљене плоче. Имитовањем састава између тих плоча на металном посуђу постала су на земљаном посуђу четири поља, која се у оба случаја украшавају карактеристичним мотивом вертикала, поврх којих се налазе полукрузи или луци. Међутим и сам мотив вертикала с луцима налазимо на металном (златном) посуђу из *Микене* (Н. Schliemann, *Мукенае*, стр. 269, сл. 342 и стр. 359, сл. 475), које је нађено у гробовима у тврђави. На

оном првом примерку из *Микене* изгледа мотив првобитнији, самој металној техници искуцавања прилагођенији; докле се на оном другом примерку јасно огледа позајмица мотива из друге које уметничке области.

Од многобројних фрагмената доњих делова суда с овога налазишта, на којима се јасно види ова подела судне површине на четири поља, ми нарочито износимо у

Сл. 50 један такав примерак (нађен у рову D на дубини од 50 см.), на чијој се доњој страни дна налази мотив *свастике* с повијеним, а не правим завршним деловима.⁵¹

Слика 49.

Ну за овај оквирни систем није само карактеристична подела судне површине у већи или мањи део украсних поља према томе, какви су примерци

⁵¹ Неизвесно је, да ли би се овај положај свастике имао доводити у везу с познатим „дипктографским знацима“; упор. „Прилози“ и т. д. у LXX Гласу Академије, стр. 274, сл. 64; *Zeitschrift für Ethnologie*, 1903, Heft 2 и 3, стр. 459, сл. 41, №17.

металнога посуђа као узорн служили. Јер на посуђу украшеном по принципима овога система налазимо имитоване и друге појаве с металног посуђа, које су техничкога или тектонскога порекла.

У такве појаве убрајамо и *концентричне кругове*, када они имитују главице јексера на металном посуђу, те у том случају имају исто значење као и они кругови на примерку у сл. 16.

— Исто значење имају концентрични кругови и на примерцима у сл. 29 а, б, с, као и на онима у сл. 34 а, б, ма да се њихово првобитно значење донекле изгубило, те су добили у већој мери значење орнаменталнога мотива.

— Првобитно значење тих концентричних кругова огледа се јасно и на примерцима у сл. 41, 42 и 43 (фрагменти цилиндричних вратова), ма да и овде имају у већој мери карактер орнаменталног мотива.

Прегледањем овде изложенога материјала опажа се, да су скоро сва рељефна испупчења и ивице обода, ушица и других делова украшени *кратким*

паралелним урезима. Узрок тој појави ваља такође тражити у имитовању металним израђевинама тога доба; а такве урезе налазимо и на рељефним деловима већ споменутих гривни из *Јајчића*. — Кад се ови урезе налазе на ободу или ивици обода посуђа с овог налазишта, онда нас њихова појава подсећа на сличну врсту украса на т. зв. „родским вазама“, где је тај украс изведен у техници сликања. Ну о заједничким појавама на жутобрдском и помикенском посуђу на обалама Мале Азије говорићемо у засебном одељку овога рада.

Сл. 50.

Сл. 51.

Слика 52.

Ову фазу оквирнога система на керамици Жутога Брда одликује још једна појава, због које бисмо смели установити и *трећу групу* или *врсту* овога

система. Та се појава састоји у томе, што су као орнаменталне композиције за украшавање посуђа употребљене *непосредне копије металног накита из природе*.

Као врло леп пример за илустрацију ове појаве наводимо орнаментику на фрагменту у сл. 24. — На томе фрагменту налазимо пре свега делове оквирних орнамената (лево и десно од ушице, а одмах испод обода суда), као што смо их нашли и на примерцима у сл. 49. Ти оквири завршавају се на својим крајевима спиралама, испод којих се налазе кратки хоризонтални урези

Слика 53.

у вертикалном низу. Од прилике испод средине оквира, на левој ивици фрагмента, налазе се концентрични кругови опасани једним тачкастим кругом. — Ну ти су орнаменти за нас овом приликом од спореднога значаја; описали смо их потпуности ради. Нас нарочито занимају у овом случају орнаменти, који се на-

лазе непосредно испод очуване ушице, која има скроз металан облик (види напред стр. 25).

Овакав облик ушице и њен начин притврђивања за обод суда као да су у лончара изазвали представу о сличности тих делова суда с горњим деловима (главе и врата) на статуетама с овога налазишта. На такво тумачење поглавито нас упућују орнаменти, који се налазе испод ушице, а који се дају објаснити једино као копија металног накита на људском телу у природи. Сличне представе украса и других пртежа налазимо на савременим и од њих зависним статуетама. — Тако на спомену-

Слика 54.

тој статуети из *Ватине* налазимо на врату пет вертикалних низова убода, а на овом фрагменту у сл. 24 налазимо три вертикална паралелна уреза, чије нам је значење у оба случаја нејасно. Испод тих уреза видимо на нашем фраг-

менту представу једног дела огрлице, као што је налазимо и на статуети из *Баиске*⁵² у Срему, чији поједини привесци имају исти облик као и они на нашој статуети у сл. 8.

Са средине овог лучног дела огрлице полази на фрагменту у сл. 24 једна урезана линија, о којој висе даљи, веома карактеристични, део огрлице, који се никако другачије не даје тумачити. У истом таквом облику налазимо овај део накита на споменутој статуети из околине Ковина,⁵³ где висе од појаса на ниже. Веома сличног облика је и завршни део металног накита на леђној страни кличевачког идола; а сличан део налазимо и међу орнаментима на нашем фрагменту статуete у сл. 13 е. — Све аналогije довољно јасно утврђују, да је лончар украшавајући овај суд оваквим орнаментом просто копирао метални накит у облику огрлице на људском телу у природи.

На основу тога лако нам је разумети и представу орнамента на фрагменту у

Сл. 51, нађеном у рову А, на којем видимо исту појаву. — Ну за орнамент на овоме фрагменту нејасно је — јер је очуван само незнатан део суда — да ли се

он налазио на средини уоквиренога поља, или је слободно стајао на површини суда као и онај на фрагменту у сл. 24.

Сл. 55.

Сл. 56.

Карактеристично обележје треће групе овога оквирнога система — копирање облика металног накита — појављује се и на примерцима, који се у главном имају приписати једној од првих двеју група, те нам та мешавина донекле отежава правилнију и јаснију класификацију керамичких производа на основу утврђених карактеристичних обележја појединих група. Ну због таквих појава не може се тврдити, да запажена карактеристична обележја нису такве природе, да се на основу њих не би могле установити нарочите засебне групе

⁵² М. Hoernes, *die neolithische Keramik in Oesterreich*, *Jahrbuch der Zentral-Kommission*, на нав. месту, стр. 15, сл. 23 и 24.

⁵³ М. Wosinsky, на нав. месту, таб. ХСН.

овога оквирнога система. Напротив, такве појаве поново доказују, како је тешко, а често пута и немогуће, показати процес постанка појединих појава у преисторијској култури једне области, ма да се постојање таквих појава не даје порицати. С таквим се тешкоћама сусрећемо нарочито у оним областима, које су удаљеније од културних центара — у периферним областима — и које су изложене разним страним, нама често пута непознатим утицајима.

Слика 57.

Карактеристично обележје треће групе налазимо у исто време употребљено с обележјима прве две групе на врло многим примерцима овога налазишта.

Сл. 52 а, б, с представља нам фрагменте с таквим појавама. На пример-

цима а и с налазимо облике металног накита, какви се појављују и на кличевачком идолу и на статуетама с овога налазишта у сл. 8, 9, и 11.

Ну на тим истим примерцима сусрећемо се и с новим значењем мотива концентричних кругова. Ти кругови на оваквим местима и у оваком сложају имају значење *металних колутава с релефним концентричним исцупчењима*. Такви се колутти, у истом облику и начину представљени, налазе као привесци и на кличевачком идолу и на оној статуети из околине *Ковина*⁵⁴

У истом смислу имају се објаснити и орнаменти на фрагментима у

Сл. 53 а, б, с на којима налазимо и концентричне кругове

са значењем украсних колутава. На фрагменту с достижу ови привесци скоро до самог дна суда.

На основу до сада проучених орнаменталних појава на керамици с овога налазишта лако нам је разумети и орнаменат на врату фрагмента у сл. 36 (упор. и сл. 35), ма да се не може у напред поуздано рећи, да ли је у том случају имитован баш сам металан пакит, чије орнаменте ту налазимо, или је

Слика 58.

⁵⁴ Привесци сличног облика налазе се на једној фибули из Халштата; упор. Dr. Ed. Freiherr von Sacken, das Grabfeld von Hallstatt, Taf. XV, Fig. 1.

само орнаментика с таквог накита позајмљена. Имајући на уму сличне појаве још на ранијим преисторијским објектима,⁵⁵ ми бисмо били мишљења, да у овом случају имамо скраћену представу самог накита, а не с таквог накита позајмљене орнаменте. — Мотив ромбова, затим кратки вертикални урези у хоризонталном низу и концентрични кругови стална су, тако рођи, појава на металном накиту овога доба.⁵⁶ Целокупан сложај ових мотива и њихов међусобни распоред веома живо подсећају на облик металних опасача, који су у тако великом броју и с тако богатом орнаментиком нађени у *Халштату*.⁵⁷ Сличну појаву копирања накита из природе за украшавање ваза „геометријскога стила“ налазимо и у самој *Грчкој*.⁵⁸

Без обзира на све остало, а с претпоставком да творац овога орнамента није имао непосредне узор међу металним посуђем, ми му морамо признати уметност и развијен уметнички осећај с тога, што је за украшавање овог дела суда позајмио мотив с оних предмета из природе, који су имали украсити по облику сличне делове људскога тела.

У истом смислу, али с мање срећним избором, украсно је лончар и суд, чији фрагментат представља сл. 54 (упореди и напред фрагменте у слици 38 и 44 а, б).

Слика 59.

Резултат нашег досадашњег излагања о систему орнаментике на керамици са Жутога Брда даје се свести у неколико тачака:

1. Огроман део фрагмената, ако не и целокупна керамика, украшена је по принципима т.зв. оквирног система или стила („Rahmenstil“).

2. Тај оквирни систем у основи није чисто орнаменталан систем; а постао је имитовањем појава техничке и тектонске природе на савременом му металном посуђу.

3. Уоквирана поља украшавају се или непосредно позајмљеним мотивима с металног посуђа, или копирањем облика савременог металног накита за украшавање људског тела у природи.

⁵⁵ „Прилози“ и т. д. у LXX Главу Академије, стр. 253.

⁵⁶ За мотив ромбова види гривне из Србије, Старинар 1906, стр. 5, сл. 3.

⁵⁷ v. Sacken, на нав. месту, Taf, IX и X.

⁵⁸ Frederik Poulsen, die Dipylongräber und die Dipylonvasen, 1905, стр. 92 и даље.

4. У целој једној групи копије металног накита налазе се на површини суда, која није подељена у оквирна поља; али се за украшавање појединих делова суда бирају и копије погодних врста металног накита и њихових орнамената.

5. Својим орнаменталним системом зависи ова керамика од металних производа, као што је то утврђено и проучавањем њених облика.

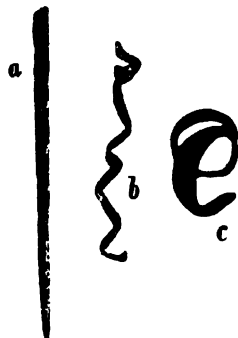
Слика 60.

6. Ова фаза оквирнога система има се сматрати као релативно млађа; својим почецима не прелази даљу границу старости, него ли што је почетак прве тисуће пре Христа. Она је с тога карактеристична ознака за прво гвоздено доба у нашим и њима суседним пределима.

в. Орнаментални мотиви

После досадашњег излагања јасно је, да на жуто-брдској керамици *орнаментални мотив* скоро никада нема своје апсолутне вредности као орнаменат (као што је нпр. случај са спиралом, меандром и т. д., у орнаментици старијих периода), него он скоро свагда у првом реду представља какав предмет или појаву из природе, а своје орнаментално значење он добија тек у другом реду.

Такав карактер већине орнаменталних мотива на овој керамици најбоље се огледа у разноврсним значењима орнаменталног мотива у облику концентричних кругова, као што смо то већ показали. — Слично значење једног дела накита, које смо утврдили и за мотив концентричних кругова, има и мотив *уписаних ромбова* као што нам то доказује примерак у сл. 55. — Овамо ваља убројати и *концентричне кругове спојене тангентима* (упор. сл. 12 б и 39). А сам мотив концентричних кругова спојених тангентима одлично пристаје уз остале појаве на овој керамици, који нам помажу тачније датирање овога насеља; јер се такви кругови с тангентима на даљем Југостоку појављују у добу т. зв. „геометријског стила.“

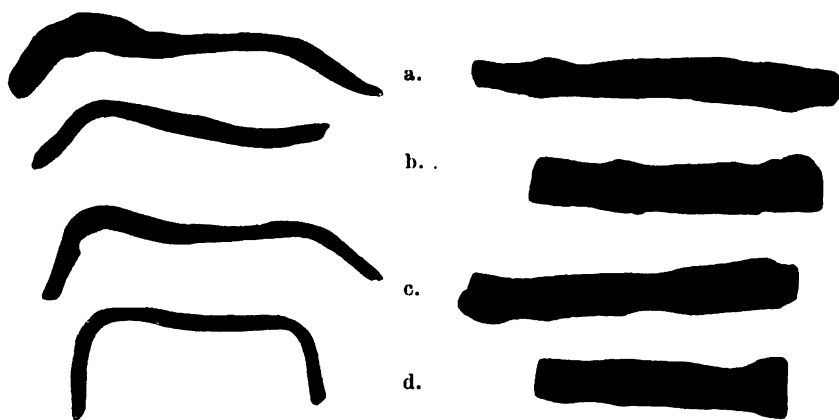
Слика 61.

Тим концентричним круговима повезаним тангентима замењена је у „геометријском стилу“ *спирала*, коју ни на једном примерку са Жутога Брда не налазимо примењену као чист орнаменталан мотив. Спирала и спирално увијени поједини делови већих орнаменталних композиција појављују се овде врло често; али је она и ту, као и на истовременој керамици македонских тумула

— да се послужимо Schmidt-овим речима — само „споредан додатак“.⁵⁹ У великој већини случајева спирале у овој орнаментици представљају спирално савијене делове металног накита (нпр. на огрлици статуете сл. 9, затим у сл. 24 и т. д.). Једино на фрагментираном суду у сл. 19 налазимо мотив ∞ - спирала, које једна у другу захватају; ну и у том случају у већма дегенерираном облику праве текуће спирале.

Значење орнамента на врату фрагмента у сл. 36 ваља приписати и орнаменту на примерку у сл. 27 b.

Средину између орнаменталних мотива, који у самој ствари репродукују поједине предмете или појаве на њима и оних, који имају чисто орнаментално значење, чине орнаменти на фрагменту у сл. 56. На томе се фрагменту на-

Слика 62.

лазе низови убода сложених у вертикалне траке, а празно поље украшено је плићим, а ширим удубљењима, чије смо порекло већ раније познали (види напред стр. 24).

Напротив мотив *таласасте линије или траке*, који смо нашли на примерку у сл. 16 има само чист орнаменталан значај. На фрагментима у сл. 57 а, б, в налазимо таласасту траку или саму за се (а), или примењену заједно с другим мотивима (б, в), где она, као и остали мотиви, има само орнаментално значење.

Исти је случај и с орнаментима на примерцима у сл. 58 а, б на којима налазимо или *низове троуглова* саме за се, или заједно с другим мотивима (на б изгледа да је био представљен још мотив поља на шаховској табли).

⁵⁹ Zeitschrift für Ethnologie, 1905, Heft 1, стр. 106.

Најпосле потребно је још нарочито истаћи појаву два мотива, који су за датирање ове керамике од већег значаја. — Први од њих је *свастика* на дну фрагмента у сл. 50, а други је на челу животињске главе у сл. 14 b. Судећи по овом другом мотиву и његовој примени на даљем Југоистоку у номикенској периоди, рекли бисмо да су они овде употребљени у смислу *орнамената за исцртавање* („Füllornamente“);⁶⁰ примена свастике у овом смислу на статуети из околине *Ковина* и сувише је јасна.

Проучавајући орнаменталне мотиве на керамици са Жутога Брда видели смо, да се они дају најбоље класификовати према својем значењу, које добијају применом. Другчија класификација тих мотива, која би се оснивала на ма каквим другим принципима (нпр. по облику, техници, добу и т. д.), наишла би на тешкоће, које би у основи спречиле њихово класификовање. Та је појава, као што се из свега до сада реченога види, карактеристична за епоху овога насеља, те нам према томе може послужити као поуздан ослонац и за релативно датирање других налазишта.

Орнаментика ове керамике многим својим карактеристичним особинама јасно се разликује од орнаментике на керамици наших неоспорно старијих налазишта. Сем осталих, до сада споменутих, карактеристичних особина указујемо овде специјално на подређени значај спирале. На основу тога даје се закључити, да се појава ове орнаментике налази у епоси, која је у краћем или дужем размаку времена следовала за епохом спиралне орнаментике на преисторијској керамици наших налазишта.

Као друга ознака сразмерно млађег постанка ове керамике и њене орнаментике јесте њена зависност од појава на металном посуђу и копирање облика металног накита из природе. При томе се мора имати на уму да се разноврснији облици и богатија орнаментика на металном накиту преисторијскога доба појављују, као што је познато, тек при крају бронзаног и на почетку гвозденога доба. С тога се орнаментика ове керамике, која копира такве облике и орнаменте, не сме датирати у старије, него напротив у млађе доба.

Али и примена појединих карактеристичних мотива говори такође за релативно млађе доба ове керамике. Међу такве мотиве спадају концентрични, тангентама спојени кругови, свастика и онај мотив на животињској глави (сл. 14 b). Тангентама спојени кругови заменили су текућу спиралу, а они су

⁶⁰ Упор. М. Hoernes, *Urgeschichte der bild. Kunst*, стр. 579. — На ове појаве вратићемо се доцније у засебном одељку овога рада.

карактеристични за доба „геометријскога стила“ у континенталној Грчкој; на-против, остала два мотива појављују се као орнаменти за испуњавање на т. зв. „родским вазама“ на обалама Мале Азије, које се, по мишљењу њиховога најбољег познаваоца, Joh. Boehlau-a, имају датирати у главном у VIII в. пре Хр.,⁶¹ којем добу у главном припада и „геометријски стил“ у континенталној Грчкој.⁶²

На основу свих проучених појава на налацима с овог насеља долази се до закључка, да ово насеље заједно са свима његовим налацима ваља дати-рати у прву половину прве тисуће пре Христа. Такво датирање овога налазишта стоји у потпуној сугласности с осталим објектима, који су на њему нађени, а које ћемо одмах проучити.

4. Разни предмети од печене земље и метала.

Сл. 59. Пршљенак од печене земље; његова висина износи 2,5 см., а у пречнику је широк 4,5 см. Орнаменти се виде на слици; они нису ни у којем погледу значајнији. — То је до сада једини нађени пршљенак на овоме насељу.

Сл. 60 а, б. Два бронзана предмета; а је комад ливене бронзе без нарочитог облика, нађен је на површини прекопананаога огумка „црнога песка“. Предмет б (висина 2,6 см., пречник ширег дела износи 1,3 см.) је бронзани лим, који је савијен у облику купе, те је могао служити као оков на завршном делу каквог предмета. — Нађен у рову С на дубини од 1 м.

Сл. 61 а, б, с представља три предмета од бронзе. — Фрагменат игле (?а) на врху је округлао, на горњем делу четвртастог облика (0,02×0,01 см.); дуг 5 см. Фрагменат је нађен у рову А на 50 см. дубине. — Предмет б је танка трака бронзаног лима, која је спирално савијена. Нађен је у околини рова С на површини земљишта. — Предмет с је накит за косу у облику нарочите врсте претења, а направљен је од бронзе. Он има карактеран облик т. зв. Норрепг-а или Хаарлокепг-а. Нађен на површини испитиванаога огумка „црнога песка“.

За правилно датирање овога насеља од пресудне су важности следећи објекти у

Сл. 62 а, б, с, д. Фрагментирани предмети од гвозђа. — Фрагменат а у садашњем облику дугачак је 6,8 см.; б 5,2 см.; с 6,2 см.; а д 4,1 см. Фрагменат а нађен је у рову А на 50 см. дубине; а с у рову Д на 20 см. дубине. Остала два фрагмента нађена су на површини огумака „црнога песка“ у близини ископаних ровова.

⁶¹ J. Boehlau, aus jonischen und italischen Nekropolen, стр. 123.

⁶² Упореди таблицу код Boehlau-a, на навед. месту, стр. 117.

Da

Од већег би интереса било знати намену и употребу ових фрагмената; али то се за сада не може поуздано утврдити.

Ну ради тачног датирања овога налазишта далеко је потребније утврдити, да ли су ови гвоздени предмети савремени осталим наласцима с овога насеља, или су они тамо случајно доспели у далеко познијем добу.

При решавању овога питања ваља пре свега имати на уму теренске прилике на овом налазишту, о чему смо ми још у почетку овога рада говорили. Због промена на површини овога терена утицајем ветра морамо поједине огумке „црнога песка,“ који се сада налазе на површини терена, сматрати као један — плићи или дубљи — део културнога слоја, који је утицајем ветра доспео на површину терена. С тога и гвоздени фрагменти (сл. 62 b, d), који су нађени на површини таквих огумака имају се исто онако као и остали керамички налази (што смо већ показали) с тих површина сматрати као савремени керамички из дубине културнога слоја, те приписати истом добу.

Да су гвоздени предмети били у употреби негдашњих становника овога насеља довољно поуздано доказују друга два фрагмента (сл. 62 a, c), који су нађени на 50 и 20 см. дубине културнога слоја. За те се фрагменте не може и не сме тврдити, да су они тамо у познијем добу случајно закопани или да су својом тежином доспели с површине терена у његову дубину. Пре свега целокупни карактер слоја потпуно искључује могућност претпоставке о доцнијем његовом прекопавању, којом би приликом гвоздени објекти познијег доба једино могли доспети у већу дубину слоја. Сем тога због теренских прилика на овом локалитету далеко је већма могуће, да поједини објекти из дубине слоја доспеју на његову површину, него ли с површине у дубину слоја.

За правилно решење овога питања важна је околност још и то, што сва четири фрагмента имају у основи исти облик, што говори за заједничко им доба постанка.

Најпосле за савременост ових гвоздених објеката с осталим предметима с овога налазишта говоре још оне многобројне карактеристичне појаве, на основу којих се ови последњи дају поуздано датирати у гвоздено доба. С тога се ти гвоздени објекти ни у колико не појављују као анахронизам, него напротив као потпуно оправдана природна последица, која се у напред могла на овом налазишту очекивати. Због налажења таквих објеката у дубини културнога слоја имају се ти гвоздени предмети сматрати као аутентични остаци негдашњег културног живота на овом локалитету.

На основу свеколиког досадашњег проучавања објеката и појава на њима смемо ово насеље датирати у прву четврт прве тисуће пре Христа.

*

У овом првом делу нашега рада проучили смо наласке с овог насеља наводећи само оне аналогije с других налазишта, које су биле потребне за боље објашњење проучених објеката. Међутим ови наласки и појаве на њима таквог су карактера да нам омогућавају не само систематско груписање до сада познатих сличних објеката и појава на њима на суседним налазиштима, него нам у исто време пружају много поузданих података за тачније познавање прилика старијег гвозденог доба у овом делу Дунавске Долине, које је све до сада остало непознато и непроучено. — У даљем излагању проучићемо и однос ове области у овом добу према савременој култури како у областима на даљем Југонстоку тако и у онима у правцу према Средњој Европи.

Тек таквим проучавањем моћи ће се довољно јасно истаћи велики значај овде проучених налазака, који с правом заслужују нашу пуну пажњу, коју ћемо им и поклонити у даљим одељцима овога рада.

Д-р Милоје М. Васић

О НАТПИСУ НА НАЈСТАРИЈИМ ВЛАШКИМ НОВЦИМА¹

ПРИЛОГ РУМУНСКОЈ НУМИЗМАТИЦИ

I

Од влашких владалаца први је почео ковати новце *Владислав I*, шурак и савременик српског цара Уроша.

Почем су се Румуни служили *словенским* писмом (ћирилицом) све до половине прошлог века и били у трговачким везама са суседном Бугарском и Србијом, природно би било очекивати, да су најстарији њихови новци ковани са словенским натписом, или бар напореда с латинским, као што је било у Србији. Међу тим у румунској нумизматици утврдило се одавно мишљење да су новци *Владислава I* и двојице његових наследника *Радула I* (Раду-Негру) и *Дана I*, као и најстарији молдавски новци, ковани само с *латинским* натписом и да се тек од војводе Мирче I (1386—1418) јавља словенски натпис на влашким новцима. То је мишљење утврђено у румунској нумизматици нарочито после једног пре-

¹ Ова је расправа написана у мају 1904. године, ну пре но што бисмо је предали јавности, из бојазни да не буде ко пре нас дошао до истог резултата, јер нам је литература о румунској нумизматици мало била позната, — замолили смо признатог стручњака по овом предмету г. Димитр. Стурзу, и тада председника министарства, да би нас изволео обавестити: да ли његово мишљење о искључиво латинском натпису на најстаријим влашким новцима још вреди, и да нам, ако је другим замењено, саопшти име писца и дела у којем је то расправљено. Његова екселенција, заузета ваљда државним пословима, није доспела ни да нам одговори на писмо, због чега је ова расправа остала до сад нештампана, а стајала би још у рукопису, да није на ново почео изlazити „Старинар“, чиј нас је уредник замолио да је у њему објави. Одзивавши се његовом захтеву, ми смо у исти мах замолили г. Илију Барбулеска, професора универзитета у Јашу, да нам саопшти како је мишљење румунских нумизматичара о истакнутом питању, и он се радо одазвао на нашу молбу, на чему смо му веома захвални. Писмом својим од 9. септембра, известио нас је, да Стурза није променио своје раније мишљење о латинском натпису на најстаријим влашким новцима, да га је поновио у знатном делу *Etymologicum Magnum Romaniae* (III Том, стр. 2429) и да су тога мишљења сви румунски нумизматичари.

давања, које је држао о томе предмету 14. јануара 1878 године у Букурешту отац румунске нумизматике, г. Димитрије А. Стурза. У том предавању, које је наштампано исте године, вели се: „Само новци Влада I, Рада I и Дана I имају натписе латинским словима, а тако и новци Михаила Рада (1658 — 1659).... Новци осталих владалаца имају натписе са словенским словима“.²

После петнаест година у знатном делу румунског научника Хамде-а Etymologicum Magnum Romaniae, том III. стр. 2429 код речи „Ван“ исти г. Стурза пише: „Као што је тип најстаријих новаца румунских западњачки, тако исто и натписи су њихови *латински*“, а мало даље: „Латински натписи читају се на влашким новцима Влада I, Раду-Негра I и Дана I (1385—1386), али са Радом II почињу и продужују се непрекидно словенски натписи.“³

По нашем мишљењу ово гледиште требало је променити одмах после налаaska малог, али врло знатног сакровишта влашких и бугарских новаца, нађених у Праховском округу (у Румунији) 1875 године, и то би се и догодило, да поменути стручњак, класификујући ове новце, није стајао под утицајем дотадашњег гледишта,⁴ због чега му је и класификација њихова погрешна испала, јер је новце Владислава I и Радула I са словенским натписом приписао њиховим имењацима „Владу“ II и III и Радулу (Раду) II и III, и на тај начин праховско сакровиште готово читав век познијим начином,⁵ уместо да му је речено сакровиште послужило као доказ да је дотадашње гледиште погрешно било.

Да је пак његова класификација праховског сакровишта донста погрешна, потврђују ова факта:

1. С влашким новцима у праховској остави нашло се и бугарских новаца цара *Јована Александра*⁶ (1331—1365) и сина му *Јована Срацимира*

² Dimitrie Sturza, Numismatica Romana, Bucuresci 1878, стр. 15: „Numai monetele lui Vlad I, Radu I și Dan I au legende cu litere latinesci, asemenea și monetele lui Mihail Radu.... Monetele de la ceilalți domni au legende slavonesci.“

³ Hasdeu, Etymologicum Magnum Romaniae, том III, 2429: „Precum tipul celor mai vechi bani românesci e cel apusén, asemenea și legendele lor sînt latinesci,“ а даље: „Legendele latinesci se citesc pe banii muntenesci dela Vlad I, Radu-Negru, Dan I (1385—1386), dar cu Radu I încep și urmează neîntrerupt legendele slavone.“

⁴ Упореди његов „Übersicht d. Münzen u. Medaillen d. Fürstenthums Rumänien“ у „Numismatische Zeitschrift“ Wien 1874, који је и засебно одштампан.

⁵ По г. Стурзи праховска остава, осим једног новца Радула I, „conține... bani dela Vlad I, II și III, dela Radu II și III, precum și monetele dela Asan și Ștrașimir în Bulgaria.“ Numismatica Romana, стр. 15.

⁶ Истина г. Стурза место Александра наводи Асена (види предњу напомену), али ваља знати, да новци, за које се држало да су Асенови, припадају Александру, као што смо 1894. утврдили. Види „Дело“ за 1904 год. свеска за март стр. 645.

(1365—1398), што значи да је праховска остава из времена, кад су бугарски новци били у течају у Влашкој, као и влашки у Бугарској, а то је могло бити само, док је Бугарска била засебна држава, дакле пре 1398. године, а никако на близу сто година после њене пропасти, јер би се у том случају, место бугарских новца, с влашким могли наћи турски, угарски или пољски новци.

2. Кад би праховска остава била с краја XV а не с краја XIV века, (између 1375 и 1386), не би се никаквом случајношћу дало објаснити:

а. Откуд да се с новцима четворице влашких војвода: Радула II, Влада II, Влада III и Радула III, који су владали између 1421 и 1474. године, нађу новци Владислава I и Радула I, а да се не нађе ни један новац Дана I, Мирче I, Михаила I и Дана II, који су владали између Радула I и Радула II, а Дан II и после Радула II.

б. Откуд да се десе у истом сакровишту новци само оних владалаца, који су се звали *Владислав* и *Радул*, а да се не нађе ни један новац од владалаца, који су имали *дружчија* имена, као што су: *Дан*, *Мирча* и *Михаил*.

Овакав закључак може се извести и из саме владалачке титуле на новцима, које је г. Д. Стурза приписао Радулу II поглавито на том основу, што је на њима словенски натпис, а не латински. На тим новцима, као што ће се ниже видети, владалац се не зове само „војвода“, као на другим новцима, него „*велики* војвода“, а ову титулу могао је с разлогом употребити само Радул I, јер је у ствари био „*велики војвода и самодржавни* господин“ Влашке, како се у својим повељама назива⁷, док код Радула II ова титула не би имала смисла, јер се он помоћу султана Мурата II наметнуо за војводу влашког, али му није пошло за руком да угарског штићеника Дана II са свим истисне, него су обојица владали или наизменце, или сваки у свом крају, до 1427, откад је Дан II сам остао на престолу.⁸ За време ових непрестаних борби ни један од њих није имао времена а ни разлога да кује новце, који би се само у једном делу земље признавали, и, по свој прилици, и нису их ковали, бар до сад није познат ниједан новац Дана II, и ако је неко време сам владао (1427—1431).

⁷ Сборникъ за нар. умотвор. књ. XIII, стр. 47. Etymol. Magn. том. IV, CCXLI, CCLXI. Овако се у повељама назива и Радулов син Мирча I, а тако га и наш Костантин Философ, његов савременик, назива. Гласн. XLII, 269, 296.

⁸ Угарска војска разбила је Турке у лето 1423. и 1425. „in dominio Daan, transalpinii vaivode“, 1426 разбијен је био Дан, а 1427 Радул II. Diplomatarium Ragusanum 292, 309, 312; Гласн. XLII, 316, 318. — Од три повеље Радула II само је у једној назван „велики“ војвода, ну та је повеља преписана с повеље Мирче I, чију је титулу писар механички задржао у препису. Сборникъ за нар. умотвор. књ. XIII стр. 52. и 53.

Да је овака класификација влашких новаца из праховске оставе тачна, потврдиће за коју годину познија остава бугарских и румунских новаца, нађених 1891. године у источном крају Србије, коју ћемо назвати *ресавском*.⁹

У овој остави, која је цела доспела у наше руке, нашло се на 300 бугарских новаца, од којих је само један *Јована Александра*, а сви остали његова сина *Јована Срацимира*, 59 влашких и један молдавског војводе *Петра Мушата*.

Од влашких новаца 50 примерака имају *латински*, а осталих девет *словенски* натпис. Од првог броја 4 су новца Владислава I, а 46 Радула I. Од девет новаца са словенским натписом, према класификацији г. Д. Стурзе, припали би: 2 новца Владу II, 4 новца Радулу II, а 3 новца Дану II (ма да није навео ниједан новац његов у поменутом предавању свом); ну по нашем мишљењу ови новци припадају Владиславу I, Радулу I и Дану I, за што говоре ови разлози:

1. За ову другу оставу, почем у њој има пет нута више бугарских него влашких новаца, може се још са већом поузданошћу тврдити, него за праховску, да је старија од пропасти Бугарске државе, те по томе и не може у њој бити новаца Дана II, Радула II и Влада II, који су владали после 1420 године.

2. Што се у овом сакровишту нашао један новац молдавског војводе Петра Мушата, чија се држава *није граничила с државом бугарског цара Срацимира*, а међу тим није се нашао ни један новац *влашког* војводе *Мирче I* и сина му *Михаила I*, — поуздан је доказ, да је ресавска остава из доба Дана I и да новци са словенским натписом, нађени у њој, припадају Владиславу I, Радулу I и Дану I, да је, дакле, погрешно мишљење да ова три владаноца нису ковали новце са словенским натписом.

3. Што новци из ресавске оставе, на којима се налазе *кирилицом* написана имена војвода „Владислава“ и „Радула“, — због чега би по класификацији г. Дим. Стурзе припадали Владу II и Радулу II — имају *исти тип* (а чешће и *величину*), као и новци Владислава I и Радула I¹⁰ из исте оставе с латинским натписом, као што ћемо се уверити из прегледа и описа румунских новаца из речене оставе.

⁹ Новци су купљени на вашару у Свишаницу, а ми смо их добили од прекунца у Београду.

¹⁰ У ресавској остави није нађен ни један новац Дана I с латинским натписом, да бисмо га могли упоредити с његовим новцима са словенским натписом.

II

Влашки новци.

Владислав I (1364—1375).

I Врста. Новци с латинским натписом.

У ову врсту спадају четири новца из ресавске оставе, који се сви међу собом по мало разликују. Један од њих овако изгледа:

Лице. У тачкастом кругу штит подељен уздуж, у левој¹¹ половини штита четири хоризонталне пречаге, а у десној¹¹ нема ништа. Међу спољашњим, тачкастим, и унутрашњим, равним кругом по ивици новца тече натпис латинским „монашким“ словима (сагаctēres monacales):¹² † M LADISLAI WAIWODE: с лево обрнутим S.

Наличје. Шлем с крестом на левој страни и на њему орао окренут лево а главом на десно. Ивицом новца, међу тачкастим круговима, долази натпис: † TRANS A—LPINI. (Види таб. I, слику 1.).

Друга два новца имају натпис на лицу: † M LADISLAI WAIWODE, а на налицју као и на првом. Један од ова два новца има пет пречага на штиту (или три, ако се узме да пречагу чини ширина међу двома цртама).

II Врста. Новци са ћирилским натписом.

Два новца ове врсте, која су нађена у ресавској остави, имају исто лице и налицје, као и новци прве врсте, само што један од њих има штит и натпис на лицу обрнут на лево.

На првome, чију слику доносимо, натпис је на лицу: † IW ВЛАДЛАВЪ КОЕКОД, а на налицју: † IW ВЛА — ДИСЛАВ. (Види таб. I, слику 2.).

На другом су слова на лицу обрнута на лево и испретурана, те се једва даје разабрати † IW ОХОБО . О ѿ СЯ., а на налицју: † IW ВСА — .. ЛСК.

Радул I (1375—1385).

А. Новци с латинским натписом.

I Врста. На налицју TRANSALPENSIS.

Од ове врсте познат је био г. Д. Стурзи само један примерак, нађен у правовском сакровишту. У нашој остави имају два новца ове врсте, која се и од овога и међу собом разликују.

¹¹ Према усвојеном правилу у нумизматици, леву и десну страну узели смо према гледаоцу, а не према слици или фигури на новцу, као што је г. Стурза чинио.

¹² Почем у штампарији нема ових средњовековних слова, која су монаси по манастирима у XIV и XV веку употребљавали, штампају се натписи обичним латинским писменима.

Први, боље очуван, овако изгледа:

Лице. У тачкастом кругу штит преноловљен уздуж. У левом делу четири хоризонталне пречаге, у десном кривов цвет. Међу два круга ивицом новца чита се натпис: + M RADOLVS WAWOI са излизаним DO и лево обрнутим S.¹³

Наличје. Као у новаца Владислава I прве врсте, а натпис је: + TRANS — ALPAI где се NS једва распознаје. (Види таб. I, слику 3).

Други примерак овако изгледа:

Лице. Изнад штита, с обе стране његове, по једна полувезда од пет зракова, окренутих штиту, око кога нема унутрашњег круга. У натпису испреметана слова и једва се да прочитати: + MORE ARDO WI TRAL т.ј. moneta Radoli waiwode transalpinii.

Наличје. Шлем са орлом и испупченим крстићем на левој страни. Испод шлема петозрака полувезда као и на лицу. Око натписа који гласи: + TRAN — (LPE?)NS има само с пола тачкаст круг. (Види таб. I, слику 4).

II Врста. Натпис на налицју JOHANES RADOLVS VAIVODA.

Од ове врсте новаца није био познат г. Д. Стурзи 1878. године ни један примерак, а у ресавској остави нашло се 44 комада, од којих само су два у свему једнака.

Новци ове врсте могу се поделити на две гомиле, које се међу собом разликују тиме, што прва група новаца има на десној половини штита Θ, а друга С.

а. Прва група броји 36 комада, а изгледа овако:

Лице. У тачкастом кругу штит подељен уздуж на пола. На левој половини четири хоризонталне пречаге, а на десној слово Θ. На уздужној црти између 2 и 3 пречаге обично се налази тачка. Између два тачкаста круга ивицом новца долази натпис + JOHANES RADOLVS VAIVODA на различне начине скраћен, особито у последњој речи, као: + IONS RADOLVS VAIVODA DI, или — VAIVOD (два комада), — VAIVO (пет), — VAIOD (три), — VAI OV (два), — VAIO (пет), — VAI (три), — VAIV, — VIOD, — VIO (по један), или: + IONSA DNL RDLVS (десет комада), + IONAS DNL RDLVS (један), + IONSA DRL..DLV. (један).¹⁴

Наличје. У равном кругу шлем са орлом, који је окренуо главу на десно. У шлему има крстић, пупчаст или издубен. Лево од шлема у пољу слово P. Између спољашњег, тачкастог, и унутрашњег, равног круга натпис тече на по-

¹³ На новцу који је г. Стурза описао имају два крива, а натпис је: M RADVL... WAW (Numismatica Romana, 15—16).

¹⁴ На последњих 12 комада D личи на 6, а S је чешће лево окренуто. То исто вреди и за налицје.

јединим примерцима: † IONS RA — DOLVS V (5 ком.), † IONS RA — DOLVS (9 ком.), † IONS RA — DOL VA, † IONS RAD — OLVS V (3 ком.), † IONS RADO — LVS VI, † IONS RDO (RAD?) — LVS VA, † IONS AD — OLVS VA, † IONS AD — OLVS A, † IONS R — ADOLV(I?), † IONS RSA — DOLVS A, или † IONSA DNLRD (девет комада), † IONSA DNLRL, † IONSA DNLV, † IONSA D — NLROI. (Види таб. I, сл. 5 и 5 а, где је други новац варијант првога).

б. Друга група ове врсте разликује се од прве поглавито тиме, што на лицу место Θ има С, које је на једном примерку окренуто на лево, а на наличју нема слова Р.

Ови новци овако изгледају:

Лице. У тачкастом кругу штит преполовљен уздужном пртом, на којој обично стоји тачка. На левој половини четири пречаге, на десној писме С, а над штитом у среди тачка. Између два круга натпис гласи: † IO S RADOLVS VAVO на једноме, а † IONS RAD(NOIOD?)N VIO на другом новцу, чије слике доносимо.

Наличје. Шлем са орлом без круга. У шлему с леве стране крстић од четири тачке или издубен. Око шлема на два новца по једна тачка, на трећем с леве стране крстић од четири тачке, а с десне три тачке на троугао, на четвртном само с леве стране крстић од тачака, а на осталима нема ништа.

Натпис по ивици у ова два новца једнак је и гласи: † IONS RA — DOLVS. (Види таб. I, слике 6 и 6 а).

На лицу у осталих 6 комада натпис гласи: † IONS RADOLVS VAVOD, — VAVIO (3 комада), — VAIV, — VOIO; а на наличју: † IONS RA — DOLVS, † IONS — DOLVS, † IONS — DOLVR., † IONS (S лево окренуто) RAD — OLA VA, † ION RADV (LS VA?) † — SNAVI. Примерак са окренутим на лево С има на штиту три пречаге (четврту, ваљда, заступа горња линија од штита).

В. Новци са ћирилским натписом.

Од ових новаца има само једна врста, а овако изгледају:

*Лице.*¹⁵ Разликује се од друге врсте Радулових новаца с латинским натписом поглавито тиме, што у штиту имају само *три* пречаге. Изнад штита један примерак има *тачку*, други три тачке на троугао, трећи *тачкасту линију* паралелну с горњом страном штита, а четврти има тачку на линији која дели шлем. Прва два новца имају на десној страни у штиту Θ, а остали немају ништа. На ивици новца између два тачкаста круга чита се натпис на три примерка: † ВЕЛНКЫ ВОЄВОДА, а на четвртном: † ВЕЛНКЫ ВОЄВОД:

¹⁵ Да бисмо остали доследни, ми смо и на овим новцима називали лицем страну са штитом, а наличјем страну са орлом, и ако је г. Стурза противно учинио.

Наличје. На два новца има слово Р лево у пољу до шлема, као што има у прве групе друге врсте Радулових новаца с латинским натписом, трећи има место тога крст, а четврти шестокраку звезду *. По ивици између тачкастог, спољашњег, и равног, унутрашњег круга тече натпис: на једном новцу ÷ IW P — ADOVΛ, на другом ÷ IW P — ADOVA: (или .:), на трећем ÷ IW PA — DOVA, на четвртом ÷ IW PADOVA. (Види таб. I, слике 7 и 8).

Дан I (1385—1386).

У ресавској остави нађена су три новца, на којима се чита име војводе Јована Дана ћирилским словима, и који се међу собом по мало разликују.

Данови новци личе на новце Владислава I друге врсте натписом и тиме што имају на штиту четири пречаге, иначе се у свему слажу с новцима Радула I са словенским натписом, што је најбољи доказ да ови новци не могу припадати Дану II, и ако имају словенски натпис.

Данови новци имају овај изглед:

Лице. Штит подељен уздужном цртом, на којој има тачка. На левој половини штита четири хоризонталне пречаге, на десној половини на једном слово Θ, на другом и трећем W. Натпис по ивици тече између два тачкаста круга и гласи на прва два примерка: ÷ IW DANOV KOEKOΔA, а на трећем: ÷ IW DANNOV KOEKOΔA.

Наличје. Шлем са орлом и пупчастим крстићем у левом крају, без круга наоколо. С леве стране шлема на првом новцу слово P, на другом IW, а на трећем W. На ивици новца тачкаст круг, поред кога се чита натпис, на првом новцу: ÷ IW DAN — OV KOEKO, а на другом и трећем: IW DAN — OV KOEK. (Види таб. I, слике 9, 10, 11.).

Молдавски новци.

У ресавском сакровишту нађен је само један молдавски новац војводе Петра Мушата (1375—1393), који овако изгледа:

Лице. Између два тачкаста круга долази натпис: ÷ SI M PETRI ★ WOIWOW, у средини волујска глава с петокраком звездом међу роговима, на левој страни шестокрака звезда, а на десној полумесец.

Наличје. Међу два тачкаста круга натпис ÷ SI MOLDAVIENSIS, у среди штит подељен уздуж на двоје, лево три пречаге, десно седам кринових цветова у два реда један више другог: 4 у првом, а 3 у другом реду. (Види таб. I, слику 12.).¹⁶

¹⁶ Од влашких новаца из ресавске оставе уступили смо: г. Ђорђу Вајферту, индустријалцу, два примерка Владислава I од I врсте, 21 примерак Радула I од II врсте и 1 са словенским натписом, а г. К. Шуберу, нумизматичару из Осека, по један примерак Владислава I од обеју врста и 9 примерака Радула I од II врсте.

И овога описа новаца из ресавске оставе види се:

а. Да оба новца, на којима је име војводе „Владислава“ ћирилицом написано, имају *исти тип* (на лицу штит с *четири* пречаге и *празним* пољем, на наличју шлем с орлом такође без сигада) и *величину*, као новци Владислава I с латинским натписом, те не може бити сумње, да и та два новца њему припадају, да је, дакле, Владислав I. ковао новце не само *латинским*, него и са *словенским*¹⁷ натписом, што је, с обзиром на географски положај Влашке (са севера Угарска, с југа Бугарска и Србија), потребно било, онако исто као што је, према потреби, издавао повеље на оба језика: латинском и словенском.

б. Исти разлог који је диктовао Владиславу I да кује народни новац с *двојаким* натписом, важио је и за његова наследника Радула I, а да и не узимамо у обзир *угледање* на свога преходника, што у нумизматици обично бива. Према томе можемо без преомишљања рећи, да Радулу I припадају не само новци на којима се чита његово име латинским словима написано, него и она четири примерка са *словенским* натписом,¹⁸ који би с тога, по класификацији Стурзиној, припадали Радулу II.

У осталом то се даје закључити не само по *типу* ових новаца, који је једнак с типом II врсте новаца Радула I,¹⁹ и титули („*велики* војвода“), о којој је била раније реч, него и по томе, што су ови новци нађена *заједно* с новцима Владислава I, Радула I, Дана I, Петра Мухата и Јована Срацимира, докле се у истој остави није нашао ниједан новац познијих румунских војвода: Мирче I, Михаила I; Арона, Стефана I и Александра I, који су по времену *ближи* Радулу II од горњих владалаца. Овај закључак нарочито утврђује та околност, што се с овим новцима нашао толики број Срацимирових новаца, што је најјачи доказ, да новци, на којима су словенски написана имена војвода Радула и Дана, морају припадати Радулу I и Дану I, који су били *сувременници* цару Срацимиру, а никако Радулу II и Дану II, који су владали на четврт века после пропасти Срацимирове државе, а тако позно бугарски новци јамачно нису могли бити у точају у Влашкој.

¹⁷ Судећи по типу и величини, Владиславу I припада и онај новац, који је г. Стурза приписао Владу II (Numism. Romana 17). О осталим румунским новцима, на којима се читају ћирилицом написана имена војвода Владислава, Радула, Александра, Богдана и Стефана говорићемо другом приликом.

¹⁸ Према овоме, новац који је г. Стурза приписао Радулу II, припада Радулу I, а тако исто и новац који је дао Радулу III. (Numismatica Romana стр. 17—18).

¹⁹ Новци Радула II пре би личили на новце Михаила I, који, као и последњи новци Мирче I, имају на лицу комбинована оба грба, а на наличју владоца, који у десници држи копље, а у левици земљину куглу с крстом.

Ну осим ових, ми имамо још један, како нам се чини, очигледнији доказ да сви новци из ресавске оставе, који имају *словенски* написана имена Радула или Дана, заиста припадају Радулу I и Дану I. Познато је да се на најстаријим новцима румунским, као и на српским, често налазе *писмена* и други *знаци* (н. пр. крин, звезда, крст итд.). Под писменима *обично* се крију имена лица која су ковала новце и која се, по свој прилици, неће никад сазнати.

Кад размотримо новце Радула I с латинским натписом из II врсте, наћи ћемо на 36 примерака на лицу слово Θ (нашарано O, а не А), а на наличју Р. Ова иста слова и на истим местима налазе се на два новца Радулова са словенским натписом и на једном Данову. Како сви ови новци и иначе имају исти тип и величину, јасно је за свакога да их је ковало једно лице у *једном* продуженом времену, дакле између 1375 кад се узима да је завладао Радул I, и 1386,²⁰ кад је престао да влада Дан I.; јер иначе бисмо морали допустити, или да је Радул II ковао новце с *двојаком* азбуком, што је противно Стурзиној класификацији, или да је златар (O P) ковао поменуте новце у *два* различита периода времена, које дели пуних 35 година, и то: новце Радула I с латинским натписом између 1375 и 1385, а новце Радулове и Данове са словенским натписом између 1420—1431 за владе Радула II и Дана II, и да је *исто* лице ковало новце *двојици* крвних непријатеља и такмаца, што је још теже веровати.

в. Говорећи о новцима Владислава I и Радула I са словенским натписом, навели смо доказе да горе описана три новца, на којима је Даново име ћирилицом написано, припадају Дану I, те их овде нећемо понављати, него ћемо додати неколико речи о новцу, који је г. Д. Стурза приписао истом владаоцу.

Овај уникум новац, и ако има тип и величину Мирчиних полугроша, приписао је г. Стурза Дану I, само с тога што се на њему налази лево окренуто *латинско* D. Ну почем горе описани Данови новци имају *тип* и *величину* новаца Радула I и почем слово D (које може бити и средњовековно монашко C) не мора означавати име владоца, већ може бити почетно слово златарева имена; то овај новац, по свој прилици, припада Мирчи I. Данови новци с латинским натписом, ако је стигао да их за кратке своје владе кује, морали би имати тип и величину његових новаца са словенским натписом.

Да завршимо ову сувопарну студију, која се, и преко наше воље, одужила.

²⁰ Овај је златар живео и ковао новце неко време и за владе Мирче I, јер његови најстарији новци имају исти тип, као и новци Радула I, и писмена Θ на лицу и Р на наличју, с тога је ове новце г. Стурза погрешно приписао „Мирчи II“, како су погрешно називали сина му Михаила I.

Користивши се срећним случајем, што нам је у руке доспела цела ресавска остава, и применивши при класификовању новаца у њој нађених начела, по којима се у том послу поступа, надамо се да смо успели доказати: да су влашки владаци Владислав I, Радул I и, по свој прилици, Дан I ковали новце, према двојакој потреби, с двојаким натписом: *латинским* и *словенским*. По г. Стурзи, први су ковани више из политичког разлога, него ли ради саобраћаја с Угарском, док су новци са словенским натписом а ћирилским словима поглавито намењени били потреби унутрашњег саобраћаја — јер је словенски језик до краја XVI века био службени језик у Влашкој не само у цркви и владалачкој канцеларији, него су њиме писане исправе и у осталим унутрашњим пословима — па тек на другом месту да олакша трговачки саобраћај са суседном Бугарском, а у неколико и Србијом, особито после пропасти Бугарске (1398).

У осталом, нимало не претендујући да смо ово питање дефинитивно решили, ми ћемо бити веома задовољни, ако овим нашим прилошком румунској нумизматици изазовемо њихове стручњаке, да покренуто питање изведу на чисто, а то ће моћи лако учинити, имајући на расположењу обилатију нумизматичку грађу, него што смо је ми имали.

Љ. Ковачевић.

III

Д о д а т а к.

Пошто је ова расправа била већ сложена, добили смо од г. Д-ра И. Барбулеска 12. свеску румунског часописа *Convorbiri Literare* за 1906 годину, у којој је објављен опис румунских новаца, нађених близу вароши Тулче у Добручи.²¹

У овом чланку описао је г. Константин Мојсил 17 сребрних румунских новаца, од којих десет припадају Мирчи I и имају словенски натпис, као и остали његови новци, два су молдавског војводе Петра Мухата, а за пет примерака описач оставе није се могао одлучити коме да их припише.

За наше питање новци Мирче I занимају нас само у толико, у колико се нађеним примерцима потврђује наше горе исказано мишљење, да новци, које је г. Стурза приписао „Мирчи II“²² (= Михаилу I), спадају у најстарије новце Мирче I, а то потврђује и та околност, што у тулчанској остави није нађен ниједан новац наследника Петра Мухата, из чега се да извести, да је речена остава старија од 1393. године.

²¹ *Convorbiri Literare*. год. 1906: *Monede vechi românești găsite în Dobrogea*, стр. 1116—1122.

²² За чудо је да се г. Мојсил позива на новце, које је г. Стурза дао Мирчи II, да би доказао да десет новаца из тулчанске оставе припадају Мирчи I. (*Loco cit.* стр. 1117).

Што се ми овде бавимо тулчанском оставом, дали су нам повод оних пет примерака, које г. Мојсил није могао да класификује и о којима овако пише: „Пет новаца који имају латинске натписе, и ако су потпуно читки, нисам могао одредити којем владоцу припадају. У опште изгледају као и Мирчини новци, али кад се изближе посматрају, показују, поред натписа *монашким* *словима*, и друге знатне особине. Тако орао на лицу (треба „наличју“) мањи је, има дебљи и дужи врат..... Тица ова неће бити орао, него гавран.... Кад се ови новци упореде с Мирчиним, изгледају старији и нису ковани у земљи.“²³

Први од ових пет новаца има најпотпунији натпис, који гласи на лицу: † IWAN : DI : MVNEZ, а на наличју: † IWAN — MVNEZ. На штиту налази се слово M, а с леве стране шлема у пољу N.²⁴

Калупе за ове новце резао је, по свој прилици, какав невешт Малорус, јер је ћириљско ИВАН изрезао латиницом IWAN.²⁵ Почем румунске војводе испред свога имена увек узимљу име „ИВАНЬ“ или скраћено „IW“, то се име владоца, који је ове новце ковао, мора налазити у другој скраћеној речи DI, што само може значити DANI.

Теже је протумачити последњу реч у натпису, јер је на различите начине скраћена: MVNEZ, (M)VNEI, M : VEN, MVN, MV. Ну, кад се зна, да владаочево име мора стајати одмах после заједничког имена Јован, очевидно је да име владоца, којем ових пет новаца припадају, не можемо тражити у *трећој* речи²⁶, која, по нашем мишљењу, не значи ниш друго до MVNETA, а ова реч стоји место MONETA, како се чита на новцима Владислава I и Радула I, само што на њиховим новцима долази у *почетку* легенде, а овде на крају.

Ако, дакле, натпис на оних пет неодређених новаца из тулчанске оставе донеста значи † IWAN(I) D(AN)I MVNET(A) — а нама се чини да само то може значити — онда ти новци морају припадати Дану I већ и по томе, што су на-

²³ Loco cit. стр. 1120 — 1121.

²⁴ Од осталих примерака три имају у штиту слово Ф (да не буде Г?), али само један има целе натписе, на лицу: † IWAN : DI : MVN.I, на наличју: † IWA — N DI MV. Пети је примерак кован двапут (други пут обрнут на супротну страну), те на лицу нема натписа, а на наличју је изишао двапут: MVNE — D MVN — D. На обема странама има слово P.

²⁵ Једна повеља Мирче I, писана пољском краљу Владиславу II Јагелу, почиње се овако: „ИВАН МИРЧУ“, док у потпису стоји као обично: ІВ МИРЧУ. Сборникъ за народ. умотвор. књ. XI, стр. 298.

²⁶ Г. Мојсил мора да је мислио да друга реч DI значи DOMINVS (као што значи на једном примерку Радула I на стр. 53.) и да је стога владаочево име тражио у *трећој* речи, али уверивши се да се из речи MVNEZ не може извести Мирчино име, одустао је од класификовања оних новаца.

ђени заједно с најстаријим новцима Мирче I²⁶ и Петра Мушата (+ пре 1393), а по г. Стурзи и по томе што је на њима латинска легенда. Тачан опис ових новаца од г. Мојсила еклатантно посведочава да смо с разлогом напред тврдили да новци Дана I с латинским натписом, ако их је ковао, морају имати тип и величину његових новаца из ресавске оставе са словенским натписом, на којима птица на налицју не личи на гаврана него на орла, и ако има дебљи врат. Тулчанска је остава у исти мах нов доказ да смо горе описана три новца из ресавске оставе уместо приписали Дану I, а не Дану II, и ако имају словенски натпис, и да је наше мишљење о натпису на најстаријим влашким новцима правилније од досадашњег.

Љ. Ковачевић

²⁶ Десети новац Мирчин има неразумљив натпис и лако може бити да припада Радугу I. Convorb. Liter. 1906 год. стр. 1121.

СТАРИ ЗАПИСИ И НАТПИСИ¹

ИЗ РУКОПИСА † ВЛАДИМИРА С. ТРИФКОВИЧА

1643.

1. — Въ тѣже днь (18. I.) прѣстави се ахрїѣрен Логинъ петроски въ лѣто
#з.р.і.а.

1647.

2. — Аданасїе егда пѣтова з Бешградско Поле въ лето #зрїѣ.

1648.

3. — Писанїѣ се сїе стихири оу Велиградскомъ Полѣ, летоу текзїномъ
#з.р.н.с. кругъ слицѣ зї, а лоуни вї; велика погибелъ Туркомъ на Босни.

1650.

4. — Въ здравїе, въ спасенїе, въ дльгоднѣствїе, въ благше поспешенїе, въ еже на враги побѣдѣ и еже шбрази дѣйства оукрашенномъ, всѣосвещенномъ митрополитѣ рашкомъ кїр Маѣмїѣ: владикѣ и стїли нашего съхрании, Господи, многаа лѣта.

Писахомъ сїе ѿ битїа въ лѣто #з.р.н.н. мѣсеца априлїа :ѣ: днь въ петак прѣдъ Лазаровѣ суботѣ въ монастырѣ Ствденици, ѿ рожд. Христова #а.х.м.с.²

Око 1690.

5. — Да се зна каде би гладъ волна з Никъшићие и Дромънацие и тада беше ока пшенице по аспри їд а ечѣма по аспри ї и тадаи беше ди-

¹ Овдје биљежимо само оне записе и натписе, који до сада никако штампани нијесу, те према том нијесу дошли ни у књигу: „Записи и натписи“ а вриједни су тога; а биљежимо и оне штампане, за које држимо да су вриједни да у исту књигу дођу а нијесу дошли ваљда што их је г. Стојановић превидео.

² Петак пред Лазареву суботу био је 5 априла године 1650, а не 1646. Уредник.

нарь по аспри д, а цекинъ по х и таде се хранише калѣхери ш себе при
 нѣменѣ Тешдосиу. И беше родомъ ѿ Доне Беле. И тада беше ѿ монастырѣ
 калѣхера ѿк, а васехъ лѣди л и тадаи беше во велики по з цекина, шванъ
 по з (аспри), швца по т и ч, коза по т, двизаць по с. И таде плененише Ко-
 лашинъци Горънѣ Тѣшимълѣ. И погибоме к брата Илане Косориѣа, Милошъ
на, Богъ да и прости, бѣди имъ вечъна паме(ть и та)де беше ѿ Дромъ-
 ванице ви(и)в(о)да Илана Косо(риѣ).....Взкота Вучиѣевъ у Тѣшимъли у Горънои
 инъ Тѣзровъ у Донои Тѣро Николинъ
 нѣко Матиишевиѣ на Посѣенѣ
 ѿ Придворици Станъко ѿ Комаръ-
 ѣ Маръко, то писа Ђонисие
 из Рѣчица и села К.ѣева
 шинъ Никшиѣа.
 и то писа месеца ~~маѣ~~¹

1697.

6. — Лѣто 4543. окт. 13. придоме Нѣмци, божимъ попушениемъ и
 поплѣнише Сарајево и сажегоме до конца и прегнаше християнѣ и Шокѣ
 прѣко Сааве. Еврѣе же все и Туракъ мало заведоме у ропство. Црковъ же
 наша, светыхъ Архангелъ оста и не сѣгорѣ, милостию божіею и заступ-
 лениемъ безплѣтнихъ силъ, не поплѣнише ю Нѣмци; оставша же отъ Нѣмецъ
 плѣнише Тѣрци. Прочаа же что да скажѣ. скорбъ и тѣгъ и плачь незташимъ
 кто да скажетъ? Гори и холми плакаху пожигаеми, ми же что да створимъ
 различаеми матерѣ наше цркви и своихъ домовъ зрѣше коньчное сѣгорѣние.
 Уви, уви и горе выпіющѣ плѣняеми и пересѣлаеми у тѣждѣ землю. По плѣ-
 ненію же нашемъ оставшаа брата Християни събраавше се въ цркви поставише
 клисаре по обичаю.

7. — Лѣто 4543 окт. 13 днь. Придоме Нѣмци и плѣнише нас, и по-
 жегоме Сарајево и прѣселише нас ѿ Срѣмъ и Бачкѣ. Паки волею божіею
 возвратихом се въ свои си, а дрѣги и помрѣше тамо, дрѣги же остае и не
 возвратише се в св(о)на си.⁴

¹ Види напомену после натписа под бр. 16.

⁴ Оба ова записа од 1697 штампана су у дјелима Хилфердинга дио III, стр. 52. у примједби. За историју Сарајева су од велике важности и штета је ради тога што ни-
 јесу дошли у „Записе и натписе“. Г. Стојановић их је сигурно превидио. Но ја мислим
 да свакако треба да дођу у „Додатак“, ако у опће буде додан.

1710.

8. — Нека се знаде, кад не роди лето и би година гладна и шде сва Ерцеговина у Донѣ Землѣ на ранѣ ѣ осен. И би шка жита по аспри :м̃: на проле(ће), а кад доће дрѣга осен, би шка жита по аспри :й̃: и то би ꙗ̃.џ̃.ї̃.

1723 и 1737.

9. — Сиа кинига Косатадинова Поповића, нека се зна како е ѡкѣпиш ѣ Веселина Бережанца за ꙗ̃. и ї̃. аспри за ѡ е ѡсатвиш б(е)ше з(а) (ї̃)ѡвовѣ ѡкопе (= ѡкопѣ), и то беше ѣ селѣ Гарабовици на ꙗ̃. и џ̃. и ї̃. и ї̃. лето.

10. — Сиа кинига попа Николе и поколони мѣ е Паваш ѡ Гчрѣлице со-
воме приателѣ, и то ва лето Ѣ.(с) и м̃ и ѣ̃.

Нека се зна како во(и)ска шде на Варадинѣ мѣца иѣла.

1740.

11. — Я писа сїе житїе кнеза Лазара Вѣчанѣ ва лето Ѣ. тисѣщѣ с̃.м̃.й̃
лето месеца їанѣарїа кв. днѣ.⁵

1745.

12. — Зде почивает рабѣ божї Ичимѣ Ишванович прѣстави се года 1745.

1751.

13. — Ѣ рожданства Христова ꙗ̃.џ̃.н̃.д̃. сїа божествена кинига глаго-
леми полѣставѣ. Ѣбнови га Вѣненѣ Скрбиѣ и Лѣбница пре-д-ѡшѣ да се по-
минѣ на божественон слѣзбї и Богѣ да им прости сѣгрѣшени(ю).

Напомена: Овај се запис налази на крају једне рукописне књиге.

1754.

14. — Нека се зна ѣ последне време, како се ѡбновите :д̃: цркве ѣ Гацкѣ: една ѣ Домрка, друга ѣ Грачаниц(и), трећа ѣ Самобору, четврт(а) ѣ Добрелк. И када се градише доста биаше зѣлѣма на ристинима Ѣ проклетие Авгар(е)на. И направи се на ꙗ̃.џ̃.н̃.д̃. лето.

Напомена: Овај се запис налази у једном старом рукопису, уз који је у једну књигу увезан, између осталог, и један родослов из ријечи у ријеч једнак карловачком.

⁵ Ово је запис на крају житија кнеза Лазара у рукописној књизи 18-ог вијека. Штампан је заједно са житијем у „Источнику“ од год. 1887. во у зборник „записа и натписа“ није дошао. Г. Стојановић га је сигурно превидио, што је врло лако, јер ни мало није од самог текста у житију одвојен.

15. — † Зде почивает рабъ божи Милутинъ Пржогон: 1769. и жена его: Милица года: 1754.

1755.

16. — На ѡ·ѡ·ѡ·ѡ·ѡ. да се зна каде приход азъ манши свещеноинокъ Висарионъ ꙗ Пивацъ ва монастырь зовомъ Тѣшинъ ради его видения свещенооца кыр протосингелъ Данила лѣбве ради и видения тленаго.

Напомена за бр. 5 и 16. Ова два записа налазе се у рукописном минеју за Јуни и Јули. Први је на почетку, други на крају књиге. Датум првога није се сачувао, изгорео је, но према записима бр. 1969 и бр. 5719 и по том што је 1690 год. била и у Босни велика глад, ја мислим да је писан г. 1690.

1760.

17. — Іс † Хс Здѣ почива Томанинъ сѣпрѣга Ђѣрина 1760.

1762.

18. — Нека се знаде, каде се роди Видак син Кузмана Мандића ѡ село Дѣлиће месеца июниа дан : І·Д.: ѡ·ѡ·ѡ·ѡ·ѡ.

1781.

19. — Нека се зна ка(д) се ѡдаде Сима, даштер Кузмана Мандића из Дѣлића — : ѡ·ѡ·ѡ·ѡ·ѡ.

1782.

20. — Нека се знаде каде погibe Ристо Мандић ѡ Црногораца за Сомином : ѡ·ѡ·ѡ·ѡ·ѡ.

1784.

21. — Нека се зна, кад се представи рабъ божи Анто, син кнеза Ишка Мандића и-села Дѣлића, месеца вервара : К·Г.: на ѡ·ѡ·ѡ·ѡ·ѡ.

1793.

22. — † Зде почиваетъ рабъ божи Христо Пантичъ, представи се: го· 1793:

1797.

23. — О(в)диѡ почиваетъ рабъ божи Василь Милитинъвич.*

* Ови натписи под бројевима 12, 15, 17, 22 и 23 скинути су са надгробних споменика, који су ланас узидани у огради старог српског гробља у Сарајеву.

1831.

24. — На 1831. 19. августа тресн се ватра велика (т. ј. у Сарајеву)

1842.

25. — На 1842. јуниа 27. у суботу тресн се ватра много виша него прије.

1852.

26. — На 1852. 11. маја у недељу тресн се ватра много велика.¹

Недатирани.

27. — Нека се знаде кад погине раб божји Богдан син кнеза Ишка Мандића и села Дзанића код коза на Гленичеве Шош месец....

28. — Син книга Видака сина Казмана брата Ишка Мандића.

¹ Сва три ова записа о ватри у Сарајеву налазе се у биљешкама покојног опачина Гер. Лалића, старца свештеника сарајевског, и доносим их једино за то, што вриједе колико било оном, ко се буде бавио прошлошћу града Сарајева, на који се сва три односе. —

НЕКОЛИКЕ ГРОБНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ ИЗ ВИМИНАЦИЈУМА

У првој години „Старинара“ (1884), стр. 10 и даље, а у чланку „ископавања у Костолцу“ описао је Г. Михаило Валтровић, неке конструкције „гробница“, које је открио у гробљу старог Виминачијума. Том приликом говорио је Г. М. Валтровић и о римском погребу и погребним обичајима у опште.

Нашим испитивањем у Виминачијуму у години 1903 прикупљено је новог материјала, чија обрада у многоме допуњава раније проучавање Г. Мих. Валтровића.

Садашњи становници у околини негдашњег Виминачијума, који тако немилосрдно руше и упропашћују драгоцен научни материјал, називају римске, опеком зидане, гробне конструкције општим именом „гробница“, који је назив у својем чланку употребио и Г. М. Валтровић. Међутим такав назив не одговара појавама на зиданим гробним конструкцијама у Виминачијуму.

С тога ћемо ми у даљем говору употребљавати опште име зидани гроб, или зидана гробна конструкција без обзира на то, да ли су такве конструкције служиле као гроб појединца или као гробница.

Сахрањивање леша, а не спаљивање, изазвало је и зидање гробних конструкција. При изради сваке гробне конструкције главно је то, да се створи и на дуже време обезбеди једна подземна шупљина, у коју се може положити покојничко тело. Те шупљине или подземни простори могу имати разнолике унутрашње облике, као што опет споља могу бити ограничене на разне начине. На таквом једном зиданом гробу ваља проучити пре свега материјал од којег је зидан, и начин конструкције, на који је зидан.

Самим предметом обраде ограничен је и обим нашег проучавања. Ми ћемо се овом приликом зауставити само на зиданим гробним конструкцијама проучавајући њихов материјал за зидање, њихове облике и начин, којим су ти облици створени.

1. Материјал за зидање

И ако је *камен* у римској архитектури имао иначе врло велики значај као материјал за зидање, ипак је он у Виминачијуму употребљен за зидање

гробних конструкција врло ретко, може се рећи само по изузетку. Нашим испитивањем тамошњих зиданих гробова у 1903 години није била нађена ниједна конструкција, која би била зидана самим каменом или каменом и опеком. Али Г. М. Валтровић описује једну „гробницу“, која је била зидапа „од тесаног кречника, ломљеног зеленца и опека целих и у комадима.“¹ Сем ове спомиње он још једну „гробницу“, која је била зидана „каменом и опеком, а а покривена каменим плочама.“² Камене плоче с натписима³ употребљене су као поклопац на оној „гробници“ од камена и опека;⁴ али су камене плоче могле бити употребљене и за справљање саме „гробнице“.⁵ — То је све што се за сада поуздано зна о употреби камена као материјала за зидање гробних конструкција у Виминацијуму.

Тој врло реткој употреби камена за зидање гробова у Виминацијуму ваља тражити узрок у томе, што се у ближој околини Виминацијума није налазило онда, као што се не налази ни сада, никакав каменолом оних врста камена, које се за зидање могу обрадити и употребити. Најближи каменолом налазио се још тада у околини данашњег села Рама, али се из њега могао добијати само шкриљац („зеленац“) — камен, који је за зидање и сувише непогодан. У Виминацијуму је овај „зеленац“ употребљен сам једино у темељима зграда, а у горњим, надземним, зидовима грађевине свагда помешан с опеком. То је дозавило отуда, што се тај „зеленац“ нити даје ломити, нити лако обрадити у комаће погодно за зидање зидова, те је у толико мање могао бити само он употребљен за зидање гробних конструкција, чији су облици, као што ћемо видети, изскивали употребу материјала правилнијега облика и сталнијих димензија.

Тим условима далеко је већма одговарала *опека*, која је главни и најчешће употребљени материјал за зидање гробова у Виминацијуму. Употреба опеке омогућавала је лако и брзо зидање веома добрих гробних конструкција.

¹ Старијар, год. I (1884,) стр. 62.

² Старијар, год. I, стр. 90 прим. 1.

³ Ове „камене плоче с натписима“ вероватно су у ранијем добу служиле као надгробне белеге, па су у доцнијем времену употребљене и за израду гробних конструкција као што су у Виминацијуму у фрагментима употребљене и за зидање зграда за становање. Једна таква плоча, која је такође употребљена била као поклопац једне гробне конструкције, кулџена је у год. 1905. за збирку Нар. Музеја; Инв. бр. 2359.

⁴ Старијар, год. I, стр. 62.

⁵ Старијар, год. I, стр. 89.

Приложена таблица представља нам димензије опека, које су нађене у гробним конструкцијама у Виминацијуму.

РЕДНИ БРОЈ	ДУЖИНА	ШИРИНА	ДЕБЉИНА	МЕСТО ПУБЛИКОВАЊА ИЛИ ДОБА НАЛАЗЕЊА
1.	58 см.	58 см.	6,5 см.	Старинар, год. I, стр. 59.
2.	57 »	57 »	7 »	» » » » 93.
3.	57 »	57 »	6,5 »	» » » » 59.
4.	57 »	54 »	7 »	» » » » 93.
5.	55 »	55 »	6 »	» » » » 59.
6.	54 »	54 »	7 »	Наш налазак у год. 1903.
7.	54 »	54 »	5 »	Старинар, год. I, стр. 93.
8.	54 »	53 »	5,5 »	» » » » 91.
9.	54 »	45 »	5 »	Наш налазак у год. 1903.
10.	45 »	45 »	5 »	» » » » »
11.	43 »	29 »	5 »	» » » » »
12.	42 »	30 »	4 »	Наш налазак у год. 1903.
13.	42 »	27,5 »	4,3 »	Старинар, год. I, стр. 93.
14.	42 »	24 »	4 »	Наш налазак у год. 1903.
15.	41,5 »	30 »	3,5 »	Старинар, год. I, стр. 56.
16.	41,5 »	29 »	4,2 »	» » » » 57.
17.	41 »	29 »	4,5 »	» » » » и наш налазак у год. 1903.
18.	41 »	29 »	3,5 »	Наш налазак у год. 1903.
19.	41 »	28,5 »	4 »	Старинар, год. I, стр. 57.
20.	41 »	26 »	3,5 »	» » » » 93.
21.	41 »	24,5 »	3 »	» » » » 92.
22.	40,5 »	28 »	3,8 »	» » » » 57.
23.	40 »	29 »	3,3 »	» » » » 56.
24.	40 »	28 »	3,8 »	» » » » 58.
25.	39 »	29 »	4 »	Наш налазак у год. 1903.
26.	39 »	28 »	4 »	» » » » и Старинар, год. I, стр. 92.
27.	39 »	27 »	4,5 »	» » » » »
28.	37,5 »	29,5 »	3,5 »	» » » » »
29.	29 »	29 »	5 »	» » » » »
30.	27 »	24 »	5 »	» » » » »

Као што се из прегледа ових димензија види ниједна се од опека не слаже у свему са прописним димензијама римских опека, од којих је на пр. лидијска опека, по Плинију и Витрувију, била велика $1\frac{1}{2} \times 1$ римску стопу или отприлике 44 см. \times 29 см.⁶ Опекама ових димензија одговарали би у главне наше егземплари под бр. 11—19, али и они ипак с већим одступањима. Остали наши примерци не одговарају ни димензијама тетрадорских ни пентадорских опека, нити пак бипедалним опекама, које спомиње Паладије.⁷

Већина опека горе побројаних димензија употребљавана је и при зидању зграда; а отуда потиче и основна размера $1\frac{1}{2} : 1$ њихових димензија, да би се лакше постизала потребна веза при зидању зида. Та основна размера $1\frac{1}{2} : 1$ дужине према ширини, у главне је очувана на нашим егземплярима под бр. 11—27;

⁶ Упореди Josef Durm, Handbuch der Architektur, die Baustile, II Teil, Bd. 2, Die Baukunst der Römer, II Auflage, Stuttgart, 1905, стр. 184.

⁷ J. Durm, Baukunst der Römer, стр. 184.

ма да има јачих одступања у њиховим релативним димензијама. Отуда се даје закључити, да су исте ове опеке, од којих су зиране гробне конструкције могле бити употребљене и за зидање зграда, те да за зидање гробова нису справљане опеке нарочитих димензија.

Напротив примерци опека оних димензија под бројевима 1—9 нису употребљавани при зидању зидова. Ми нисмо до сада нашли такве опеке у зидовима. Оне су служиле, као што је то ископавањем утврђено, при справљању хипокаусталних простора, те су, ослањајући се својим рогљевима на стубиће, чиниле прву подлогу за под изнад хипокаусталне шупљине у одељењу зграде које се могло загревати. Сличан задатак имале су опеке тих димензија и при грађењу гробних конструкција; оне су затварале горњи отвор зиданог гроба у типовима I и II, те их с тога сељаци данас обично зову „поклопнице.“ По свему судећи изгледа као да су опеке ових димензија у Виминачијуму поглавито, ако не искључиво, израђиване тога ради, да се употребе при конструкцији хипокаусталних простора и гробова.

Сем опека, чије смо димензије изнели у горњој таблици, употребљаване су при справљању гробова још и опеке за кров (*tegulae*) или „кукаши“, као што их данас називају становници Костолца. Овакве опеке из једне гробне конструкције имале су ове димензије 54 см. \times 41 см. \times 3 см.

Најпосле за зидање гробних конструкција употребљене су у Виминачијуму још и намерно ломљене опеке, вероватно ради уштеде у материјалу.

Говорећи о главној врсти камена за зидање у Виминачијуму напоменули смо, да је његов рђав квалитет условљавао и употребу опеке у исто време и на истој грађевини. У тој неподесности камена за зидање ваља тражити узрок обилатој примени опеке при зидању у Виминачијуму; а та нам околност у довољној мери објашњава и оно велико изобиље опека у рушевинама старог Виминачијума, као и у његовим гробним конструкцијама, које су сада околним становницима главни извор за добијање римских опека. Колико је то изобиље, даје се већ и према томе процењивати, што су становници Костолца у последње време вадиле годишње на десетине хиљада римских опека.

Због самог предмета обраде и намераваога обима овога рада не можемо се овом приликом забавити детаљнијим проучавањем израђивања опека у Виминачијуму, те с тога напомињемо само неколике појаве општијега значаја.

Ова огромна потрошња опека у римском добу у Виминачијуму могла је бити подмирена само великом продукцијом. Али је и таква продукција могла постојати само на терену, где се налази добар материјал — земља — за израду опека, као што је то био случај у Виминачијуму. Остаци те индустрије великих размера очували су се још и данас у оним дубоким и пространим

удубљењима, из којих је земља вађена, а која удубљења данашњи становници Костолца називају „Корабе“. С тога је вероватно, да је огромна већина римских опека локалан продукт, а да се опеке у Виминацијум или нису никако или врло ретко са стране доносиле.

При ископавању у Виминацијуму у годинама 1902 и 1903 запазили смо да се у грађанском насељу ређе налазе целе опеке или њихово комађе са жигом легије; оне су ту само изузеци. Напротив опеке са жигом легије биле су далеко чешћа, скоро редовна, појава у утврђеном логоришту. Приликом нашег испитивања тамошњих гробних конструкција није нађена ниједна опека са жигом легије; а Г. М. Валтровић нашао је при својем испитивању у „гробницама“ само једну опеку са жигом седме легије (LEG. VII. CL)⁹; а то је појава, која се не може сматрати као проста случајност. При посматрању те појаве мора се имати на уму, да су опеке са жигом неке извесне легије, израђивали војници дотичне легије, а то би нам могло донекле објаснити и скоро сталну појаву жигосаних опека у логоришту, за чије су грађење и одржавање у првом реду били употребљавани војници. Ну, ипак није поуздано, да ли све остале нежигосане опеке ваља сматрати као производ приватних предузећа. За дефинитивне закључке на основу ових појава недостаје нам за сада материјала и поузданих стручних посматрања.

Као спојно средство при зидању гробних конструкција од опека служила је врло ретко земља („блато“),⁹ него обично *малтер* или „вар“. — Гробне конструкције су скоро редовно изнутра превлачене слојем малтера, у који је већином мешана и туцана опека, од које је малтер добијао ружичасту боју.¹⁰ У таквом малтеру из једне гробне конструкције, као и из једног хипокаусталног канала у логоришту, могли су се запазити и трагови органских влакнастих материја. Ну, неизвесно је да ли су та влакна била биљног или животињског порекла. — У „јастуку“ једне гробне конструкције нађен је веома тврд малтер сиве боје, који је вероватно био справљен од креча, туцаног непеченог кречњака и зрнаца туцаног кварца („белутка“), као што се то под лупом дало запазити.

Досадашње напомене о материјалу за зидање проучених гробних конструкција довољне су за разумевање њиховог зидања. О осталим врстама грађевинског материјала не говоримо с тога, што оне нису нађене у овим гробним конструкцијама.

⁹ Старијар год. I, стр. 59.

⁹ Старијар, год. I, стр. 56.

¹⁰ Старијар, год. I, стр. 56, 59, 62.

2. Облици и конструкције опеком зиданих гробова

Да бисмо лакше могли разумети облике и конструктивне начине зиданих гробова у Виминацијуму потребно је сетити се облика у земљи ископане гробне раке, у коју се сахрањује покојниково тело. У већој или мањој дубини у земљи ископа се рака потребне дужине и ширине; у њу се полаже покојниково тело, а затим се леш покрива из раке избаченом земљом. То је најпростији начин погребљавања, па било да се покојниково тело сахрањује само или у нарочитом сандуку.

Ну још много раније пре постанка ових зиданих гробова у Виминацијуму почели су људи на разне начине справљати нарочите гробове, у које су полагали тело покојника. За проучавање гробних конструкција у Виминацијуму није нам међутим потребно истраживати, који су и какви су били први узроци који су изазвали то справљање нарочитих гробова. Али и на најстаријим, као и на доцнијим, па према томе као и на овим гробним конструкцијама из Виминацијума налазимо извесне заједничке појаве, које морамо споменути ради правилнијег разумевања и тачнијег проучавања зиданих гробова у Виминацијуму.

Сви ти, на разне начине справљени гробови имају ту општу, заједничку особину, да они представљају у самој ствари подземне, мање или веће, просторе, у које се полаже покојниково тело. С тога и јесте главни задатак тих гробних конструкција не само да се њима створи подземни простор, него да се тај простор, у датом му облику, може на дуже време одржати. Из тога задатка гробних конструкција с једне и њиховог положаја у мањој или већој дубини у земљи с друге стране, резултира у главном и сам основни начин конструкције, који се битно разликује од начина конструкције зграда на површини земље.

Скоро свака зидана гробна конструкција има оне исте конструктивне делове, које има и зидана зграда на површини земље; али разлика лежи у функцији тих делова. Зидана зграда на површини земље не да се ни замислити без довољно јаког темеља, који на себи носи целу конструкцију, зидове и кров. На гробној конструкцији најважнија је функција покривача или крова; покривач лежи на странама гробне конструкције; а темељ, т. ј. онај део конструкције, који би одговарао темељу зграде, толико је споредног значаја, да он често пута може и изостати без штете по солидност и без опасности по одржавање гробног простора. То долази отуда, што покривач или кров гробне конструкције не само да није слободан, него он мора још и да носи свеколики терет над њим насуте земље, која би у случају слабог крова гробну шупљину затрпала, те тако онемогућила остварење првог и најглавнијег задатка сваке гробне конструкције, т. ј. стварање подземног простора и његово одржавање

на дуже време. — Створити, дакле, што јачи покривач над гробном шупљином који ће моћи носити земљани терет над њим, јесте главни задатак сваке зидане гробне конструкције.

Из тога задатка изводе се сви остали начини гробне конструкције, који могу бити различити, али свагда имају исти циљ. Свеколика важност тога задатка нарочито се истиче тиме, што остали делови гробне конструкције могу често пута бити изведени са мање пажње, са мањом отпорном снагом, као што они могу бити чак и изостављени; али покривач над гробном шупљином свагда мора бити изведен довољно солидно, како би могао носити земљани терет над њим, те тако омогућити одржање те шупљине на дуже време.

Најпростије гробне конструкције постајале би оплаћивањем гробне раке разним материјалом; а у конструкцијама у Виминачијуму, које ћемо овде проучити, то је оплаћивање вршено или само по једном опеком или зидићима од опеке; или најпосле, што је врло ретко, стране гробне раке оплаћене су слојем малтера. Изузевши овај последњи начин оплаћивања, о којем ће и доцније бити говора, оплата је имала два задатка. Пре свега она је спречавала осипање усека јаме те на тај начин онемогућавала засипање гробног простора са страна; а сем тога имала је она послужити још и као јачи ослонац за покривач или кров гробне конструкције. Ну конструкција те оплате нема много варијација, а још мање има типичних облика, који би могли послужити за класификацију зиданих гробова. Такве типичне облике налазимо у конструкцији горњег дела гроба, његовог покривача или крова.

Начин конструкције овог горњег дела зиданих гробова из Виминачијума условљен је његовим најглавнијим задатком с једне, самим природним особинама употребљенога материјала с друге и најпосле постизањем жељенога облика конструкције с треће стране.

Најлакше би било, то је несумњиво, покрити зидани гроб хоризонталним покривачем; али у том случају тај покривач мора свагда бити толико јак, да може носити земљани терет, који на њему лежи. Хоризонтални покривачи могли су бити или од камених плоча, или јаких, напред већ описаних, опека „поклопница“. Али су гробне конструкције с таквим покривачем у Виминачијуму ређе пре свега с тога, што тамо не беше довољно и доброг материјала за израду камених плоча за покривање конструкције, него су за ту сврху по некад морале бити употребљаване надгробне плоче с натписима, које су узете са раније порушених гробова. Даљи узрок овој појави лежи и у томе, што је израда опека већих димензија, какве су биле потребне за покривање гробова већих размера, скопчана с већим техничким тешкоћама, те се из тих разлога морало приступити разним конструктивним начинима како у случају

кад се пространији гроб покрива само хоризонталним покривачем, тако и у случају, кад се од те врсте покривања морало одступити.

Поглавито у природи самога материјала, који је за зидање гробова употребљен, а затим и у постизању жељенога облика конструкције, ваља тражити узроке и појави наспрамних, косо намештених, опека изнад хоризонталне опеке „поклопнице“, која појава даје гробној конструкцији нарочити, типични, облик. Конструкције овога облика завршују се на горњем делу тим косо положеним наспрамним опекама, те цела конструкција добија мање више изглед једне зграде са кровом на две стрехе. Доцније ћемо видети где ваља тражити узор овако зиданим гробним конструкцијама, а на овом месту потребно је нарочито истаћи конструктивни значај и функцију ових косо намештених, наспрамних опека, које су имале тај задатак да терет земље изнад покривача умање тиме што ће се он тим косим положајем горњих опека већим делом бацити на зидане стране гроба, или пренети на околне земљиште ван гробног простора. Али и о томе ћемо доцније више говорити.

Најпоузданији покривач над гробним простором јесте онај у облику свода, као што га налазимо на једној гробној конструкцији у Виминацијуму.

На основу овога, што смо додје казали о гробним конструкцијама у опште, сви зидани гробови из Виминацијума дају се поделити у три веће групе, које се међусобно разликују типичним облицима њихових покривача, или горњих делова конструкције.

Прву групу или *тип I* сачињавају конструкције са равним, хоризонталним покривачем без обзира на то, да ли је тај покривач од само једне опеке или је он сложен од више редова опека. *Другу групу* или *тип II* сачињавају оне гробне конструкције, које су на горњем делу завршене косо положеним, наспрамним опекама у облику крова на две стрехе опет без обзира на варијације у извођењу осталих делова те конструкције. Најпосле *трећу групу* или *тип III* сачињавале би конструкције чији је покривач изведен у облику свода. С тога ћемо све гробне конструкције из Виминацијума проучити по овој подели на групе или типове спомињући код сваке конструкције посебнице још и остале конструктивне појаве на њима.

А. Гробне конструкције типа I.

При посматрању конструкција овога типа I лако је опазити, да су оне у самој ствари простије или сложеније оплаћене гробне раке, које су озго покривене једним хоризонталним покривачем. Такав облик конструкција мора се сматрати као простији, примитивнији; али то још не значи, да је овакав облик у Виминацијуму у исто време и старији. Напротив узорни облици осталих ти-

пова постали су далеко раније; а у Виминачијуму је тај облик израђиван у исто време када и облици остала два типа.

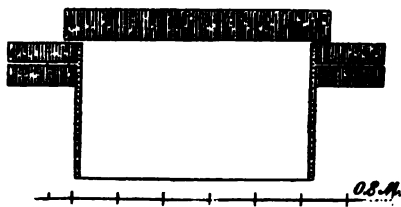
У примитивности овога облика лежи и несигурност његове конструкције која се још већма повећава када се као покривач употребе опеке; јер због својег хоризонталног положаја морају те опеке примити и носити целокупни земљани терет над њима. То је опет узрок сужавању отвора гробне конструкције како би се умањило део површине опеке, који оздо нема никаквог ослонаца, а тиме конструкција боље обезбедила. На конструкцији у сл. 5 види се јасно због чега је и на који начин постигнуто то сужавање гробног отвора.

Изузевши само неколике конструкције овога типа, све су остале биле мањих размера, из чега се јасно види, да је такав облик зиданог гроба био неподесан за конструкције већих размера.

Најпосле ваља истаћи, да конструкције овога I типа имају у главном облику уских, ниских, а дугачких сандука са равним поклопцем, јер је то потребно за проучавање порекла овога типа и изналажење узора, по којима је он могао постати.

Овоме типу припадају следеће конструкције из Виминачијума.

Слика 1 представља попречни пресек једне конструкције, која је нађена 1903 године у њиви Танасија Митића, а на локалитету „Њиве на граду“. Тај се локалитет налази југоисточно од логоришта и насеља

Слика 1.

у Виминачијуму. Конструкција је била дуга 1,50 м.; широка 50 см.; а висока 30 см.

То је најпростија конструкција коју смо до сада нашли у некрополи (гробљу) Виминачијума. Она нема нарочитога пода; њене уздужне и попречне стране биле су омазане 2 см. дебелим слојем малтера, у којем је било помешано и туцане опеке. Обод раке оивичен је на свима странама са два реда ломљених опека, на којима су лежале опеке „поклопнице“.

Прост начин конструкције вероватно је потекао из економских разлога; али је и такав начин, додуше јевтиним средствима, имао задовољити све оне услове, који обезбеђују одржање шупљине на дуже време, као што је то и постигнуто. Да се не би стране раке под утицајем атмосферске воде осипале, оне су биле олењене слојем малтера; а да би „поклопнице“ имале чврћи ослонац и да ни поред њих не би могла продирати атмосферска вода у гроб, постављен је на ободу раке малтером зидан оквир од ломљених опека.

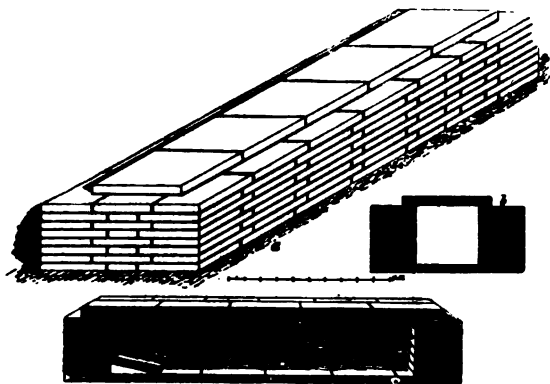
Сл. 2 а, б, с представља целокупни изглед (а), попречни (б) и уздужни (с) пресек једне конструкције, која је нађена на имању Живана Ми-

лошевића у близини садашњег сеоског гробља, које лежи југозападно од старог Виминацијума. — Спољашња дужина ове конструкције износи 1,23 см.; а остале димензије дате су употребљеним материјалом и начином његове примене.

Овакав начин конструкције представља нам најпростије оплаћивање раке по једном насатице намештеном опеком. Конструктивном погрешком могло би се означити то, што су поднице обухваћене оплатом, те тако она нема довољно поузданог и чврстог ослонаца. Три опеке на дужним странама износиле су у дужину исто толико, колико и четири попречно намештене опеке „поклопнице“; ове су таман достизале да затворе шупљину раке, али не и да сасвим покрију опеке на ужим странама.

Сл. 3 а, б, с представља спољашњи изглед (а), попречни (б) и уздужни (с) пресек једне конструкције, која је нађена на истом локалитету, где и она у сл. 2. Димензије ове конструкције виде се из самог цртежа.

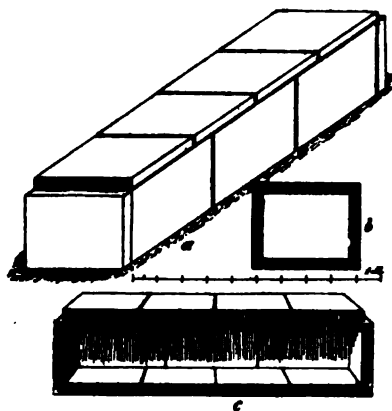
Конструкција је зидана опекама и блатом. Рака је са свију страна озидана ниским зидићем од опека, који обухвата „поднице“. „Поклопнице“ су биле велике 54 см. \times 45 см. \times 5 см. — На једној од ужих страна ове конструкције нађена је једна косо положена опекa, која је служила као „јастук“, на који је полагана поклопникова глава. Испод ове косо положене опеке била је насута земља, како би опекa имала што пространији ослонац.

Слика 3.

Остале се димензије виде на слици. Конструкција је нађена на истом локалитету на којем и она у сл. 1.

Ова је конструкција зидана опекама и малтером. — На заједничкој подлози од опека озидана су три уздужна зидића; уже стране простора између зидића такође су биле затворене зидићима. Унутрашње стране биле су малтером олепљене. „Поклопнице“ су малтером биле спојене за зидиће. — У

Слика 2.

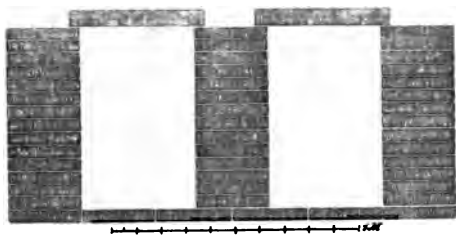
Сл. 4 представља попречни пресек једне конструкције, која је имала спољашњу дужину 2,41 м., а унутрашњу дужину 1,85 м.

левом (с гледаочеве стране) простору није било „јастука“, а у десном се он налазио. „Јастук“ је био исто онако направљен као и онај у конструкцији у сл. 3, али је испод опеке био малтер, а не земља.

У левом простору није нађено никаквих остатака, на основу којих бисмо могли тачније датирати сахрањивање покојника у њему; костур је био у нареду. У гробним конструкцијама у Виминацијуму обична је појава да је костур у нареду, јер су скоро све оне биле пре њиховог налажења у садашњости претраживане и харане. У десном простору нађена су поред других предмета још и два сребрна Каракалина новца, врло рђаво очувана, као и један рђаво

очуван новац колонije Виминацијума, можда, из године XII. На основу овога последњег новца из те конструкције ми бисмо је смели датирати у другу половину трећег века по Христу.

Из самог облика ове конструкције јасно се види, да су у њој морала бити сахрањена два покојника, те бисмо је с тога смели, за разлику од правих гробница, назвати *двојним гробом*.¹¹

Слика 4.

Као што се на самој конструкцији даје утврдити, она је у свој целини постала од једном; ну, неизвесно је, да ли су два покојника у исто време у ову конструкцију били сахрањени, или је она у два разна маха употребљена. У овој конструкцији нађени налази не казују нам ништа поуздано у том погледу.

Свакако је ова конструкција због својега облика у толико интересантнија, што је она заступљена за сада само овим једним примерком.

Сл. 5 а, б, с представља једну конструкцију, која је нађена на истом локалитету као и претходна. Њене димензије виде се из саме слике.

Конструктивне особине, које треба истаћи налазимо и у самом положају опека „подница“ према спољашњим зидићима на дужној страни. Ти зидићи леже само једним својим незнатним делом на „подницама“, а већим делом ван

¹¹ Аналогију овој конструкцији двојнога гроба налазимо у некрополи *Веланидеца* (*Velanidēza*) у Атици, и то у гробовима Е и Z (упоређи Perrot-Chipiez l' *histoire de l'art*, tom. VIII, стр. 74 и даље, сл. 45). У другој атичкој некрополи *Вурва* (*Voussa*, Perrot-Chipiez, на навед. месту, стр. 76, сл. 47) налазимо чак и један *тројни гроб*. — Овим аналозијама, које припадају VI веку пре Хр., не сме се приписивати значај непосредних узора овоме двојном гробу из Виминацијума; али су оне, поред осталих појава, од већег значаја, него ли што би то на први поглед могло изгледати. Ну, о томе ћемо рећи неколико речи доцније.

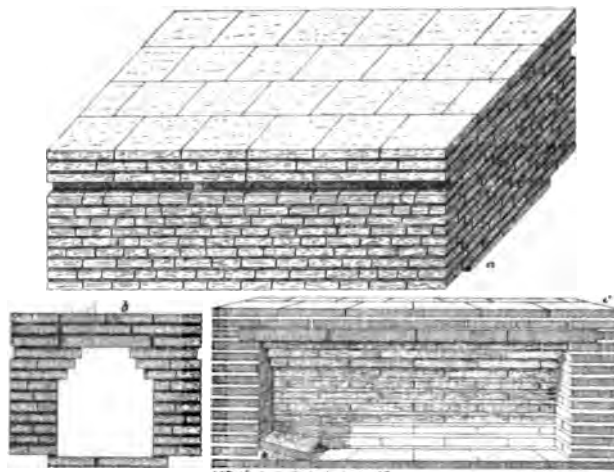
њих, те је тиме подлога за зидиће неравна, што опет не би смело по конструктивним законима бити, а да се тиме не умањи солидност саме конструкције. Такав положај зидића у коле ровитијем земљишту не би био могућ, али је њега омогућавао компактан слој глине, који чини подлогу културном слоју земљишта на терену старог Виминацијума.

Вертикални гранични зидићи ове конструкције зидани су ломљеном опеком и малтером. Ну главна одлика ове конструкције од осталих овога I типа састоји се у њеном делу, на који се непосредно наслањају „поклопнице“.

Конструкција је у доњем делу имала толику ширину, да није могла бити премошћена једном једином „поклопницом“, чак кад би ова имала и највеће до

сада познате нам димензије. С тога је горњи део шупљег простора морао бити сужен. То је постигнуто тиме, што су горња три реда опека била тако намештена, да су један другог у правцу према унутрашњости простора премашали, докле горњи отвор није био сужен на размак од од 29 см. Тако сузеш отвор премошћен је „поклопницама“, изнад којих се, ради веће јачине покривача, налазе хоризонтално намештена још два реда опека, које су спојене малтером. — О оваквом начину засвођавања напоменућемо неколико речи доцније.

Конструкција није била изнутра превучена слојем малтера. Она се одликује још и сразмерно знатном висином унутрашњег простора, у којем се налазио и „јастук“ справљен на уобичајени начин од косо положених опека.

Слика 5.

Б. Гробне конструкције типа II

Најшира конструкција типа I, која је до сада нађена, била је она у сд. 5, чија ширина при дну износи 57 см. Али баш на тој конструкцији даје се најбоље запазити свеколика непогодност хоризонталног покривача за шире гробне конструкције, због чега се он и не налази примењен на таквим конструкцијама.

У случају грађења ширих конструкција морао се тражити други конструктиван начин, који је омогућавао њихово покривање, а у исто време пружао

довољно гаранције за то, да ће тако конструирани покривач моћи издржати земљани терет над собом. Покривач у облику свода испуњавао би, без сумње, све те услове; али је свод изђен за сада само на једној јединој конструкцији (види даље сл. 11). Избегавању употребе свода за покривање гробних конструкција ваља тражити узроке не само у техничким тешкоћама при његовом извођењу, него поглавито у томе што је постојао још један конструктивни начин који, истина у мањој мери, врши такође главну функцију свода. На конструкцијама овога типа II, врше ту функцију наспрамне, косо намештене опеке, које се једне о друге одупиру, а које стално налазимо на конструкцијама овога типа II. На основу тих косих, наспрамних опека ми смо и убројали све ове конструкције у овај II тип.

Конструктивни значај ових косих опека јасан је, а њихова се функција даје одредити њиховим косим положајем. Овако косо, наспрамне опеке могу далеко лакше носити земљани терет над њима, него ли што би тај исти терет могле оне носити кад би биле у хоризонталном положају. Тим косим положајем опека преноси се знатан део терета на подлогу самих опека; а природно је да ће оне имати носити све мањи терет, у колико се њихов коси положај буде већма приближавао вертикали.

На томе принципу основано је и грађење најпростијих гробних конструкција од опека, кад су оне сложене од једног хоризонталног реда опека „подница“, изнад којих се налазе два реда косих, наспрамних опека. Такве конструкције, као што ћемо и доцније видети, налазимо у грчким некрополама (гробљима) у Атини, као што их налазимо и у познијим римским некрополама на разним местима.

Али на конструкцијама из Виминацијума налазимо употребљене ове косо намештене опеке у оној истој функцији, као што такав конструктиван начин налазимо и на далеко старијим грађевинама микенскога доба, нпр. „лавовска капија“¹² и куполасти гроб т. зв. „Атрејева ризница“¹³ у Микени. И на тим грађевинама, као и на нашим конструкцијама из Виминацијума, налазимо изнад једног празног простора (тамо отвори врата, а овде гробна шупљина) по један хоризонталан конструктивни део (тамо горњи довратник, а овде хоризонтална „поклопница“), који није довољно јак да може носити свеколики терет над собом (тамо горњи део зида, а овде насута земља). — С тога се тамо на микенским грађевинама на нарочити начин хоризонталним редовима ствара један слободан простор у облику равнокраког троугла изнад довратника, а на нашим

¹² J. Durm, *Baukunst der Griechen*, II Aufl. стр. 25 и сл. 17.

¹³ J. Durm, на истом месту, стр. 38 и сл. 27.

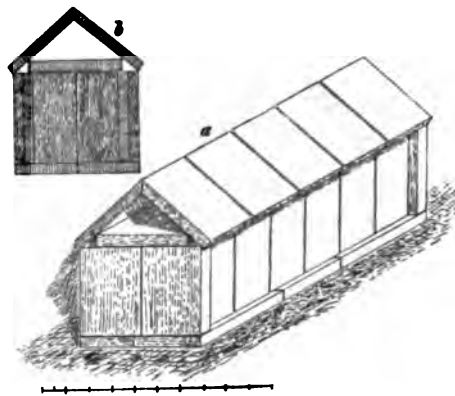
конструкцијама добија се истог облика простор намештањем косих наспрамних опека изнад „поклопница“. На тај се начин тамо ослобађа доворотник, а овде „поклопница“ од ношења терета над собом.

Из овог кратког објашњења и упоређења са сличним појавама на микенским грађевинама јасно се види значај и функција ових косо намештених, наспрамних опека не само на нашим него и на осталим гробовима сличних конструкција. Ну поред овог чисто конструктивног карактера и значаја наспрамних косих опека, њиховој примени морамо тражити узрок и у угледању на узоре, по којима су постале зидане гробне конструкције овога типа, као што ћемо то видети доцније.

Остали делови конструкција овога типа II могу бити на разне начине изведени. Ну важно је и мора се одмах напоменути, да је овај тип II у Виминацијуму заступљен највећим бројем примерака вероватно због лакоће његове конструкције и сигурности коју је таква конструкција пружала у погледу на дуже одржање гробне шупљине.

Овоме типу припадају следеће конструкције.

Сл. 6 а, б, представља једну гробну конструкцију у целокупном изгледу (а) и попречном пресеку (б) која је нађена на њиви Томе Јовановића, источно од утврђеног логоришта. Димензије се виде на цртежу.

Слика 6.

На „подницама“ су на ужим странама конструкције насатице намештене опеке, а исто тако и на дужим странама конструкције. Ширина ове конструкције не износи целокупну ширину косих опека, почем су опеке на уздужним странама увучене према унутрашњости простора. „Поклопнице“ премешћују ову шупљину, а изнад њих се налазе целом дужином косо положене, наспрамне опеке, које се једне о друге одупиру. На горњем својем крају ове су косе опеке косо зарезане, да би се могле боље једна на другу наслонити. — У шупљини између „поклопница“ и косих опека нађена је земља, која је тамо допрла доцније утицајем атмосферске воде.

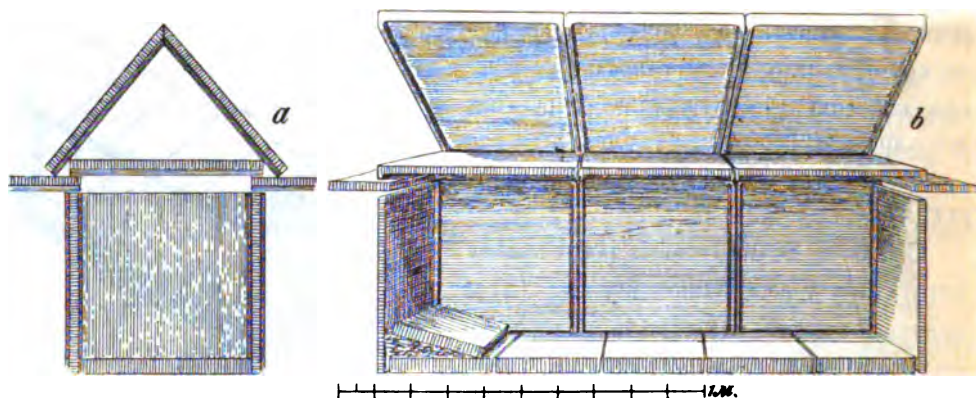
Целокупни изглед ове конструкције чини утисак једне веома лабаве конструкције, чији се горњи део не би могао одржати у слободном простору.

Сл. 7 а, б представља попречни (а) и уздужни (б) пресек једне конструкције нађене у њиви Тавасија Митића. Унутрашње су мере: дужина 1,44 м.; ширина 46 см., а дубина 43 см.

Конструкција је била, сем пода, направљена од опека за кров (*tegulae*, „кукаши“). Обод је био такође оплаћен ломљеним опекама, које су служиле као подлога за „поклопнице“ и косо намештене опеке. Општи карактер ове конструкције исти је као и у оне у сл. 6. — Конструкција је имала „јастук“ од једне косо положене опеке, а саграђена је без икаквог спојног средства.

Сл. 8 а, б, представља попречни (а) и уздужни (б) пресек једне конструкције, која је нађена на истом локалитету као и претходна. Дужина унутрашњег гробног простора износи 1,76 м., а остале димензије виде се на снимцима. — Гробни је простор био оплаћен насатице намештеним опекама, а у том се простору налазио на обичан начин справљени „јастук“.

На овој конструкцији налазимо неколико засебитих појава, које ваља истаћи. — Опеке „поднице“ лежале су за 5 см. изнад доњих крајева опека.

Слика 7.

којима је био оплаћен гробни простор. С тога је она постала и сувише плитка те је морала бити подубљена са четири реда ломљених опека, које су на ободу наслагане. На ужим странама ти су редови вертикални, а на дужим странама конструкције, као што се то види и из сл. 8 а, прва три реда у правцу на више проширују унутрашњи простор тако, да размак између опека првог доњег реда износи само 33 см., а између опека четвртог, горњег реда пуних 46 см. Тај отвор гробног простора био је премошћен хоризонталним „кукашима“ (*tegulae*), изнад којих су стајали наспрамни, косо намештени „кукаши“. Да се ови коси „кукаши“ не би под притиском земљаног терета изнад њих разишли, то им је дат чвршћи ослонац још једним хоризонталним редом опека на ободу конструкције, које се налазе и на ужим странама, и ако су оне ту биле излишне.

За сада не можемо дати поуздано објашњење за појаву проширивања гробног простора у горњем делу ове конструкције.

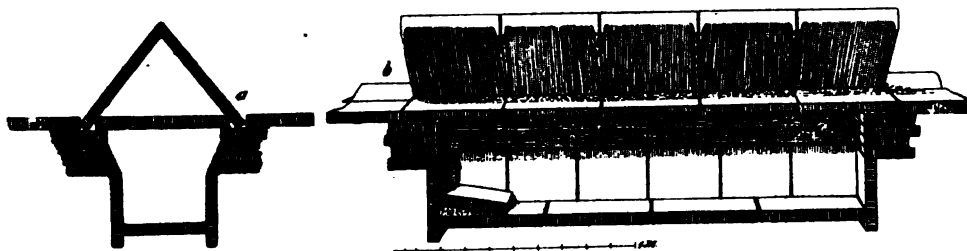
Сл. 9 представља попречан пресек једне гробне конструкције, коју је публикувао Г. М. Валтровић у I години „Старинара“ (стр. 56 и табла I сл. 3).

Ова је конструкција нарочито интересантна својим начином сужавања горњег дела гробног простора, које је постигнуто на тај начин, што је сваки горњи ред опека испадао испред доњег реда. То је сужавање морало бити извршено тога ради, да би се отвор гроба могао премостити једном опеком „поклопником“.

Сл. 10 а, б представља попречни (а) и уздужни (б) пресек једне конструкције, која је нађена на њиви Танасија Митића. Димензије ове конструкције виде се на нацрту.

У конструкцији су нађени остаци од више костура, те бисмо је с тога, и по уобичајеном смислу те речи, могли назвати „гробницом“.

Конструкција се у главном слаже са оном у сл. 5 а, б, с, али се од ње разликује у конструктивном начину њеног горњег дела, покривача. На оној је покривач раван, а овде он поред хоризонталних „поклопница“ има још и

Слика 8.

косо наменшене, наспрамне опеке, које се доњим крајевима одупиру о горњи ред опека са стране. Цела је конструкција зидана малтером.

Конструкција је имала „јастук“ од косо наменшених опека, испод којих је нађена она нарочита врста малтера, коју смо нарочито истакли (види напред стр. 70). Цела је конструкција изнутра била олепљена слојем малтера, у којем је било помешано и туцане опеке.

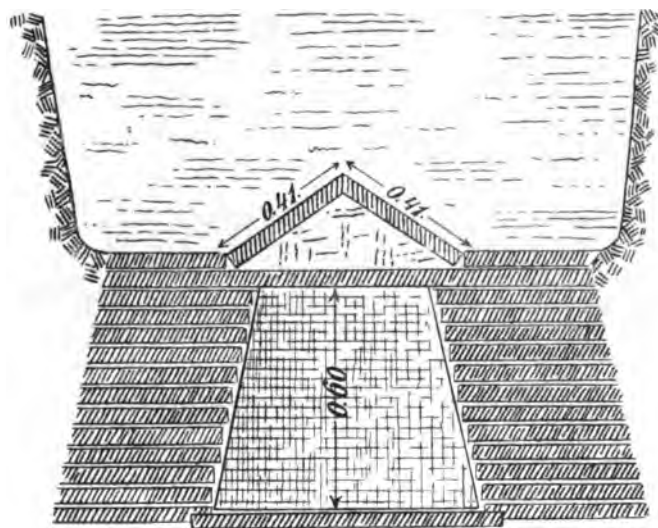
В. Гробна конструкција типа III.

Из нашег досадашњег излагања потпуно је јасна употреба сводне конструкције за покривање гробног простора. Главну одлику овога типа III чини његов покривач у облику полукружног свода. Од овога типа III нађена је до сада само једна једина конструкција. С тога је немогуће говорити и о осталим одликама овога типа, јер су остале појаве на тој конструкцији можда специјалне за њу везане, те ћемо их због тога и споменути при проучавању те кон-

струкције. — О узорном облику, по којем је могла постати ова гробна конструкција, говориће се доцније.

Сл. 11 а, б, с, представља једну гробну конструкцију, чије су димензије означене у самим нацртима. Она је нађена на путу из села Костолца ка терену старог Виминацијума, на десној обали Млаве, у долини испод локалитета „Пећине“. Једним својим делом залазила је и у ливаду Михајла Савића, који је на њу наишао копајући шанац око ливаде.

Доњи део ове конструкције има облик дужег, ужег сандука, а озидаан је опеком и малтером. Опеке „поднице“ не леже испод ноге зидања, нити су са

Слика 9.

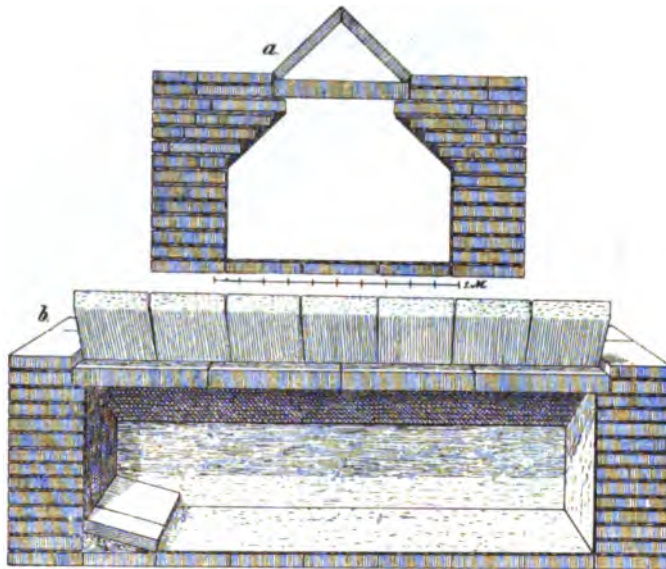
њом у истом нивоу, него су издигнуте за пуних 10 см. изнад ње. Сличну појаву нашли смо и на конструкцији у сл. 8 а б, где нам је њено постојање необјашњиво. Ну, на овој конструкцији у сл. 11 то подизање пода изнад ноге зидања, вероватно је проузроковано специјалним приликама терена, на којем се ова конструкција налазила, као што ћемо то мало после видети.

Чеони зидићи ове конструкције завршују се у својем горњем делу полукружно; а на њима су лежале опеке свода.

Свод је грађен од обичних опека. Опеке су у целој дужини и с обе стране конструкције слагане у редове у исти мах тако, да је једним уздужним редом на целој дужини свода он на један мах био завршен. Такав начин зидања свода проузрокован је био и тиме, што је на целој дужини конструкције морао остати довољно широк отвор, кроз који је тело покојника спуштено у гробни простор. Већа одстојања на спољашњој периферији свода између појединих опека, које се на унутрашњој периферији свода додирују, испуњавана су дебелим слојем малтера. С тога је у овом случају спојно средство — малтер — а не материјал — опека — имало клинасти облик. Такав начин зидања свода могао се лако применити на конструкцији овако малих димензија.

У овој конструкцији налазио се и „јастук“, који је био справљен на већ познати начин. — Најпосле на ужим странама конструкције, на прелазу вертикалних зидића у свод нађене су опеке, које су за њу биле спојене малтером, али без икакве конструктивне везе.

Ова последња појава, затим издизање пода за пуних 10 см. изнад ноге зидића и најпосле покривач у облику полукружног свода на овој конструкцији вероватно су постали под утицајем прилика на терену, на којем се она налазила. Тај терен је водоплаван. Млава га плави при већој води; али и за време мање воде у Млави, на том се локалитету налази подземне воде, која избија на површину у облику већих и мањих бара. С тога је и ова гробна конструкција била само за 40—50 см. горњим својим делом под површином земљишта.

Слика 10.

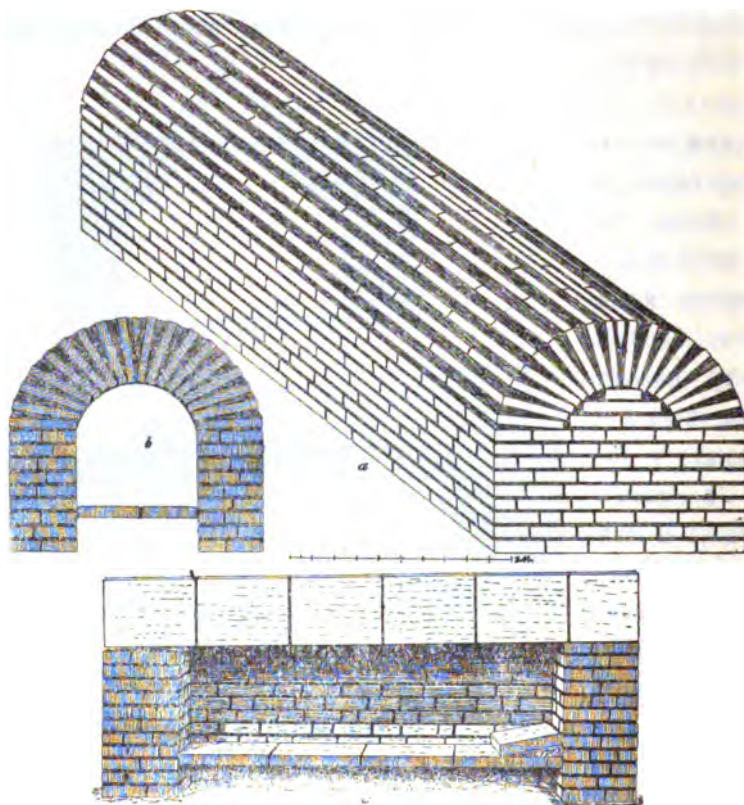
То је био главни разлог, по нашем мишљењу, због чега је творац ове конструкције њу на овај начин сазидао очевидно у намери, да одбрани унутрашњи простор од утицаја воде. Ну, колико је он у томе успео, нама није више могуће оцењивати, почем је и у овој конструкцији нађено насуте земље, која је тамо могла доспети и кроз отвор, који је начињен приликом њеног харања.

3. Опште напомене.

У овом одељку зауставићемо се на неколиким појавама општијег значаја те напоменути неколике ствари, које ће мање или више допринети бољем разумевању појава на гробним конструкцијама у Виминацијуму.

Тако на првом месту ваља истаћи ону појаву чисто техничког карактера коју смо раније спомињали у опису конструкција у ол. 5, 9 и 10; а која стоји у вези са сужавањем горњег дела гробног простора на начин померања горњих редова опека изнад доњих и то у правцу према унутрашњости гробног простора. Та је појава у толико интересантија, што су творци тих гробних

конструкција у показаном циљу употребили начин, који налазимо и на монументалним гробним конструкцијама микенскога доба¹⁴; а тај исти начин налазимо и у далеко познијим гробним конструкцијама на Кипру¹⁵ и Родосу¹⁶, које припадају VI в. пре Хр., као и у Јужној Русији из V—IV века пре

Слика 11.

Хр.¹⁷ — По мишљењу Г. Кизерицкога неке од тих гробних конструкција из Јужне Русије ваља датирати још много позније;¹⁸ ну, да ли и које од њих припадају и римском добу, није нам за сада познато, и ако би постојање таквих конструкција у Јужној Русији из римског доба било од важног значаја

¹⁴ J. Durm, *Baukunst, der Griechen*, стр. 38.

¹⁵ Perrot-Chipiez, *l'histoire de l'art*, tom. VIII, стр. 88, сл. 55.

¹⁶ На истом месту, tom. VIII, стр. 92, сл. 59.

¹⁷ Упореди S. Reinach, *Antiquités du Bosphore Cimmérien*, Paris 1892; Plan A, A^a, A^b; затим стр. 17 и даље.

¹⁸ G. Kiseritzky у *Mitteilungen d. k. deutschen archäol. Instituts athen. Abteil.* Bd. VIII, стр. 311 и даље.

за испитивање ових у Виминацијуму. Извесне појаве из римског доба, о којима ћемо нарочито говорити другом приликом, заједничке су и Виминацијуму и Јужној Русији, те с тога не мора бити искључена могућност заједнице и у погледу на ове гробне конструкције.

Ове појаве заслужују нашу пажњу из више разлога, а поглавито с тога што се, почевши са добом микенске културе па све до пропасти Грчке самосталности, тамо на ужем европском Југоистоку дају посматрати културне везе између тих разних културних периода. Везе између културе микенскога доба и оне из VI в. пре Хр. на острвљу Јегејскога Мора довољно су познате,¹⁹ а веза између културе VI в. и оне познијега доба нарочито се лепо даје пратити у некрополи у Танагри, у Беотији, баш на гробним конструкцијама.²⁰ — Такве појаве сусрећемо у оним пределима, који су били далеко ближи југоисточним културним центрима, или су чак и сами били такви центри; а у толико је већма оправдано очекивати сличне појаве у најближој „позадини“ југоисточне централне културе. Тој позадини неоспорно припадају како предели Јужне Русије, тако и они североисточног дела Балканског Полуострва не само у познијем добу за време грчке „класичне“ културе, него и у ранијем „пренисторијском“ добу. Главна и најкарактернија појава у тој „позадини“ кроз сва времена састоји се у оном добро познатом конгломерату састављеном од ранијих и познијих, са Југоистока примљених, културних тековина. Постанак овога конгломерата има се приписати конзервативном чувању раније примљенога. Сасвим је и природно и оправдано да се тај конзерватизам тако снажно испољава баш у погребним обичајима и начину справљања и опреме гробних конструкција. Ну улога посредних области у ширењу културних тековина, а нарочито оних на Балканском Полуострву, није још ни из далека у довољној мери проучена.

И ако су зидане гробне конструкције у Виминацијуму до сада врло често налажене, то је ипак тешко наћи им сличне паралелне конструкције у суседним римским провинцијама. Гробне конструкције од опека нису ни тамо изузетна појава, али оне имају тамо другчије облике, који су не само простији, него су често и на други начин изведени.

¹⁹ Упореди нпр. M. Collignon, *l'histoire de la sculpture grecque*, tom. I, p. 59; а сем тога и D. Mackenzie у *Journal of hellenic Studies*, vol. XXIII p. 179.

²⁰ Perrot-Chipiez, *l'histoire de l'art*, tom. VIII, стр. 95; упореди и прим. 1 на стр. 78, где се спомињу извесни погребни обичаји у данашњој Грчкој, који се поклапају с онима из VI века пре Хр.

Неколики налази, које смо у литератури нашли описане, потврђују тај резултат.

У *Босни* је код *Столица* нађена једна гробна конструкција, која је била зидана од камена, а покривена опекама за кров („кукашима“) у облику крова, а саставци између опека покривени су били ћерамидама (imbrices)²¹ — Међу гробовима из *Доње Врточе* налазио се и један од опека, које су биле насатице намештене; под и покривач били су од хоризонталних опека.²² Та се конструкција даје упоредити са оном из Виминацијума у сл. 2. У долини *Неретве*, у *Великој Дабрици*, нађен је један гроб од опека, који је имао поднице, а над њима су се налазила четири пара наспрамних косо намештених кукаша. Горњи састав као и они на странама били су покривени ћерамидом.²³ За ову врсту гробних конструкција вели Г. Пач на нав. месту „овај облик гробница заступан је у читавој околици“.

На *Истри* су такође нађене гробне конструкције од опека, а нарочито у околини *Пуља*. У главном све се тамошње конструкције завршују косим, наспрамним опекама; а оне су често на тај начин направљене, што су изнад једног реда „подница“ намештене косе наспрамне опеке, а састави између опека покривени ћерамидама (imbrices).²⁴ Карактеристичну појаву налазимо на оној конструкцији из *Пуља*, на којој је део, у којем је лежала глава, био покривен хоризонталном опеком, а онај део, у којем су лежале ноге био покривен косим, наспрамним опекама.²⁵ — Гробове од опека из *Пуља*, 24 на броју, означава R. Weisshäupl као врло позне.²⁶ Све те конструкције из *Истре* имају иначе најпростије облике без нарочитих конструктивних особина, као што се оне и иначе свуда појављују.

У *Аквелеји* су нађени гробови од опека, који су били покривени каменним плочама.²⁷

²¹ Č. Truhelka у Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina, Bd. I стр. 286, — По начину конструкције овај босански примерак ваља у првом реду упоредити са интересантном конструкцијом из *Беле Паланке*, коју је објавио Душан Сабовљевић у „Старинару“, год. IV, стр. 97. У техничком погледу далеко је боље и марљивије изведена ова конструкција из Б. Паланке, него ли она из Столица.

²² Wissenschaftliche Mitteilungen и т. д. Bd. IV, стр. 172.

²³ Карло Пач, псеудоскилаксово језеро, Гласник земаљског Музеја у Босни и Херцеговини, XVIII, 1906, стр. 380, сл. 8.

²⁴ Упореди Schramm, у Mitteilungen der k. k. Central-Commission, Bd. XII, стр. XXIV, Fig. 2 и 3; A. Gnirs, Funde aus Pola und Umgebung у Jahreshefte der k. k. österreichischen archäol. Instituts, Bd. VI, Beiblatt, стр. 97.

²⁵ Mitteilungen der Central-Commission, Bd. IX, стр. CXLVII, сл. 2.

²⁶ Jahreshefte, Bd. I, Beiblatt стр. 99.

²⁷ Eug. v. Ritter, Mitteilungen der k. k. Central-Commission, Bd. XV, стр. 250 и даље.

И на другим налазиштима у Аустроугарској нађене су такође гробне конструкције од опека. — Од 70 гробних конструкција, које су нађене код Deutsch-Altenburg-а (*Carnuntum*-а), њих 29 биле су од опека, али њихови облици нису тачније описани. Иове су конструкције датиране у позно римско доба.²⁸

У *Бечу* је нађена гробна конструкција, која је имала опеке „поднице“ а оплаћена и хоризонтално покривена каменим плочама. Ег. Кеппер датира ту конструкцију у IV век по Христу;²⁹ а у њој су била сахрањена два појиника.

Из *Poetovio* (Pettau) такође је позната једна гробна конструкција од опека слична оној из Доње Врточе у Босни.³⁰ Ну далеко су интересантније друге две конструкције, од којих је једна имала раван покривач од једног елемента једне надгробне плоче с натписом, а друга је била сложена од тубула, опека за спровођење топлог ваздуха.³¹ Ова друга од ових двеју конструкција датирана је у IV век по Христу.

И код *Љубљане* је нађена једна конструкција од опека, које су насатипце положене, а међу собом биле везане малтером ружичасте боје.³² — По кратком годишњем извештају³³ нађен је у 1906 години у Љубљани богат материјал у погледу на гробне типове, а „нарочито су обогачени локални типови гробова од опека.“

Интересантна је и једна конструкција из *Салибурга*, која је имала под од опека с „јастуком“, који је био начињен од једне опеке, али не косо као у Виминачијуму, него хоризонтално намештене. — А. Peters мисли, да су стране гроба биле оплаћене даскама, јер је у гробу било јексера и трагова од њих у странама гроба. Гроб је био покривен двама редовима хоризонтално положених опека.³⁴ — Извесну сличност има ова гробна конструкција с оном из Виминачијума у сл. 1; а њен горњи део одговара конструкцијама типа I.

У *Brigantium*-у (у близини данашњег Bregenz-а на Боденском Језеру) такође су нађене гробне конструкције од опека.³⁵ Те се конструкције разликују од оних из Виминачијума, а већма су сличне или чак истоветне са онима

²⁸ Упореди Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn, Bd. XI, стр. 5 и даље.

²⁹ Mitteilungen der k. k. Central-Commission, Bd. XXV, стр. 160.

³⁰ Mitteilungen d. k. k. Central-Commission, Bd. XXVII, стр. 20.

³¹ Упореди Mitteilungen der k. k. Central-Commission, Bd. XXII, стр. 13, сл. 16 и 17.

³² Müllner, Mitteilungen der k. k. Central-Commission, Bd. XIV, стр. 174.

³³ Jahrbuch des kaiserl. deutschen archäol. Instituts, Bd. XXII (1907), Archäologischer Anzeiger, стр. 212.

³⁴ Mitteilungen der k. k. Central-Commission, Bd. XIX, стр. 171.

³⁵ S. Jenny, die römische Begräbnisstätte von Brigantium, Wien, 1898, стр. 5 и даље.

из Истре. На њима не налазимо ни ону марљивост у извођењу, нити ону солидност, које налазимо на онима из Виминацијума.

И у *Швајцарској* се налазе гробне конструкције од опека, које су сложене у облику крова.³⁶

Гробне конструкције од опека познате и из предела на *Рајни* у *Немачкој*, час у простијем час у компликованијем облику, али су у великој већини оне начињене од насатице наменених опека. — Најкомпликованија је она конструкција код *Fürstenberg-a*, у околини *Xanten-a*,³⁷ која јако потсећа на конструкцију у о.л. 6 из Виминацијума; ну, од ове се разликује тиме, што она није најпре покривена једном хоризонтално положеном опеком, на којој би лежале косе наспрамне опеке; а сем тога још и тиме што су њени саставци између косих опека покривени ћерамидом. — Далеко су простије конструкције из *Тријера* и *Шајера*;³⁸ од којих је она из *Шајера* слична оној из *Пуља*, коју смо најпре навели.³⁹

Као што се из овог кратког прегледа даје видети, ми нисмо могли наћи у литератури споменуте сличне, компликоване гробне конструкције од опека, као што их имамо из некрополе код Виминацијума. Напротив све до сада познате тамошње конструкције или имају најпростије облике, које смо нашли и у Виминацијуму, или имају другчије облике, који се од оних у Виминацијуму знатно разликују. С тога је мало вероватно, да ће чак и будућа испитивања у тим пределима открити такве конструкције, које би се могле сматрати као узор, који су послужили и за справљање онаких конструкција у Виминацијуму. Ако се, дакле, у опште за постанак таквих конструкција у Виминацијуму имају претпостављати страни утицаји, то је већ и досадашњим прегледом гробних конструкција од опека из северозападних предела од Виминацијума у неколико показано, да се узор не могу тамо тражити, нити се утицаји отуда могу очекивати.

На Југоистоку од Виминацијума биле су гробне конструкције од опека познате још у далеко ранијем времену, и ако су оне тамо далеко простијих облика, те у главном потсећају на онај општи, основни облик на Северозападу од Виминацијума.

³⁶ S. Jenny у *Mitteilungen der k. k. Central-Commission*, Bd. XVII, стр. 152.

³⁷ P. Steiner у *Bonner Jahrbücher*, Bd. CX, стр. 362.

³⁸ Josef Durm, *die Baukunst der Römer*, II Auflage (1905) стр. 818; а на стр. 774 тврди J. Durm, да су се у таквим конструкцијама у *Риму* сахрањивали сиромашни људи.

³⁹ Упореди и H. Lehner у *Bonner Jahrbücher*, Bd. CVII, стр. 234.

Тако су у *Атини* нађене гробне конструкције од опека, које су биле сложене од једног реда „подница“, изнад којих су се налазиле косо намештене наспрамне опеке.⁴⁰ Те гробне конструкције из Атине датирају чак из VI и V века пре Христа.⁴¹ — Али у Атини се налазе још и гробне конструкције од опека, које су својом дужином у неколико у лук повијене,⁴² а које J. Durm сматра за млађе. И ако такве конструкције нисмо до сада нашли у Виминацијуму, ипак су оне од интереса баш с тога, што су исте такве конструкције од истих таквих опека нађене у Србији у *Белој Паланци*.⁴³ Највеће опеке, које су у Белој Паланци нађене, имале су ове димензије 75 см. × 40 см. × 2,4 см.

Ова сличност, не само у погледу на конструкцију, него и у погледу на облик опека, између оних у Атини с једне и ових конструкција у Белој Паланци с друге стране, доказује нам у довољној мери то, како су поједини облици и конструктивни начини појединих врста гробних конструкција могли бити дуго време у употреби; јер оне из Атине припадају још VI и V в. пре Христа, а ове из Беле Паланке тек римском добу.

Сличне гробне конструкције од опека нађене су и у *Јужној Русији*, које су као и у Атини,⁴⁴ на ужим странама затворене по једном целом опеком без икаквог нарочитог дотеривања за троугаони облик простора,⁴⁵ који су имале затварати. — У Јужној Русији нађене су и гробне конструкције од опека сличне онима из Виминацијума, сл. 6 и 7; али су и на њима шупљине између косо намештених наспрамних опека затворене обичним опекама, које нису нарочито дотериване;⁴⁶ а сем тога није извесно да ли су оне имале и хоризонталне поклопнице, као што их имају ове из Виминацијума.

Датирање ових конструкција из Јужне Русије није поуздано; оне могу као што се не аналогјама из Атине даје закључивати, датирати из V и VI века пре Христа; али могу бити и млађе,⁴⁷ можда чак из далеко познијег

⁴⁰ Упореди A. Brückner и E. Pernice у Mitteilungen der k. deutschen archäol. Instituts, Bd. XVIII, стр. 162; затим J. Durm, Baukunst der Griechen, II Auflage, стр. 353. слика 250.

⁴¹ У Тамазри (у Беотији) такође су нађене овакве исте гробне конструкције као и у Атини, а по тврђењу Perrot-a (l'hist. de l'art, tom. VIII, стр. 95 и 96), оне су се дуго време одржале у употреби. — Сличне конструкције нађене су и на Сицилији у некрополи *Megara Hyblaea* (Perrot-Chipiez, на нав. месту, стр. 100, сл. 66), које такође припадају VI в. пре Хр.

⁴² J. Durm, на наведеном месту; сл. 250, десно.

⁴³ „Старинар“, год. IV., стр. 95 и 97.

⁴⁴ A. Brückner и E. Pernice, на наведеном месту, стр. 163.

⁴⁵ S. Reinach, Antiquités de Bosphore Cimmérien, Plan B. сл. 9.

⁴⁶ На истом месту, Plan B, сл. 10.

⁴⁷ Упореди и напред споменуто мишљење Кизерицкога, стр. 85.

доба, као што се то може изводити из аналогја на острву Самосу, које ћемо одмах споменути.⁴⁸

На острву *Самосу* такође су нађене гробне конструкције од опека, за које Ј. Boehlau тврди, да су из познијег доба; јер је једна од таквих конструкција садржавала посуђе, које се, због својих облика, сме сматрати као претеча римском посуђу. Те конструкције са Самоса упоређује Ј. Boehlau са онима из Атине.⁴⁹

Најпосле у *Myrina* (у Малој Азији) нађени су, поред саркофага од теракоте, још и дечији гробови од опека, који су били конструирани као и оне старије гробне конструкције из Атине. — Тамо је нађена и једна гробна конструкција зидана од опека и малтера; али то је једина дотле нађена конструкција ове врсте на том налазишту; а она, судећи према новцу који је у њој нађен, припада *добу римског царства*.⁵⁰

Али ни ови наведени примери не пружају нам довољно ослонаца, да можемо с поузданошћу проучене гробне конструкције из Виминацијума довести у зависност од сличних конструкција на даљем Југоистоку. Као што се може видети, из даљих југоисточних области имамо за сада још недовољних података; а из непосредно суседних југоисточних римских провинција немамо никаквих података, и ако се можда сме очекивати да ће нам их будуће испитивање пружити.

Међутим при проучавању појаве оваквих гробних конструкција у Виминацијуму мора се имати на уму потпуно оправдано мишљење Ј. Dugm-а, који у својем већ поменутом делу,⁵¹ стр. 751, говори о томе, како су у римском добу воља појединца и „мода“ играле велику улогу у погледу на справљање гробова и надгробних споменика.⁵² С тога он мисли, да се гробови и надгробни споменици из римског доба могу класификовати само с обзиром на области у којима се налазе. Из нашег упоређивања гробних конструкција од опека из Виминацијума са онима из северозападних и југоисточних римских

⁴⁸ Упореди и напред стр. 85, где се говори о датирању гробних конструкција из Танагра.

⁴⁹ J. Boehlau, aus jonischen und italischen Nekropolen, стр. 18.

⁵⁰ E. Pottier, S. Reinach, Buletin. de Correspondance hellenique, tom. VI, стр. 415.

⁵¹ Baukunst der Römer, II Auflage.

⁵² За време архајске периоде у Грчкој утврђује Perrot (l'histoire de l'art, tom. VIII стр. 88), да је и у разних племена истога — грчкога — народа у разним областима истовремено постојао различито справљање и опрема гробних конструкција. У толико је с тога оправданије Dugm-ово мишљење у погледу на доба римске културе, која је распрострањена у тако разнолике области са засебним и подвојеним народностима, које су већ и пре тога имале своју засебну, локалну културу.

провинција види се, да њих треба приписати једној засебној групи, чија нам је област распрострања за сада још непозната.

У другом одељку (стр. 71 и даље) ми смо говорили о тектонском значају појединих конструктивних делова на проученим гробним конструкцијама из Виминацијума, где смо показали да су сви ти делови условљени с једне стране материјалом за зидање и постигнућем жељенога, узорнога, облика с друге стране (упореди стр. 73, 74, 79, 82.) С тога је потребно на овом месту проучити питање, да ли су ове гробне конструкције из Виминацијума потпуно самостална појава, или су оне зависне од других људских творевина, које су им служиле као узор. У овом последњем случају настаје даље питање међу којим људским творевинама ваља тражити те узоре.

Ми смо већ и раније тврдили, да ове гробне конструкције нису потпуно самостална појава, него да су обликом својим зависне од других људских творевина, које су им као узор служиле. Ну, које су то творевине биле?

У опште се сматра, да је и у Римљана владало мишљење, по којем је гроб кућа покојника, те да отуда потиче и облик гроба, који мање или већма подражава кућној згради.⁵³ На исти начин објашњава Ј. Durm и облике етрурских гробова.⁵⁴ На основу тога имали бисмо и за објашњење облика ових гробних конструкција из Виминацијума у првом реду тражити узоре међу истовреним зградама за становање.

Међутим покушај да се на тај начин објасне облици тих конструкција из Виминацијума наилази на многе тешкоће, због којих их не можемо све, без разлике, свести на један основни узорни облик. Дубља анализа појединих гробних конструкција јасно нам показује, да се само на једном једином облику (сл. 6) може донекле претпостављати непосредан утицај кућне зграде, докле се за остале облике не могу кућне зграде сматрати као узор. То ћемо одмах видети чим будемо те гробне конструкције упоредили са кућним зградама сличних облика.

Конструкције типа I имају врло мало елемената и појава, које би подсећале на кућну зграду, сем ако се за упоређивање не би узеле зграде с равним кровом, у облику терасе.⁵⁵ Такви су кровови, по Плинију, грчки проналазак; а они су могли бити примењени и извођени само у оним пределима, где се никако не мрзие. Због климатских прилика у нашим пределима мора

⁵³ J. Durm, *Baukunst der Römer*, стр. 774.

⁵⁴ *Baukunst der Etrusker*, II Aufl. стр. 131 и даље.

⁵⁵ J. Durm, *Baukunst der Römer*, стр. 336 и стр. 500, Fig. 562.

се постојање кућних зграда са таквим крововима у Виминацијуму искључити; те би се с тога морало претпостављати, да су се у Виминацијуму при савредању гробних конструкција овога типа I угледали на зграде, које су тек у даљим областима на Југу могле постојати.

На конструкцијама овога типа I налазимо само тектонски и конструктивно условљене појаве, а никако такве, које би с тога биле употребљене, да би њихов облик мање или више одговарао облику кућне зграде. Најлепши пример за правилно објашњење облика конструкција овога типа I налазимо на оној конструкцији у сл. 1; а на том се примерку најбоље види, да творац при зидању те конструкције није помишљао на кућну зграду, јер у том случају не би смео изоставити неизграђене зидове и темељ, без којих се делова кућна зграда не даје ни замислити.

Међутим конструкције овога типа I постају нам потпуно разумљиве чим их доведемо у зависност од саркофага са равним покривачем или поклопцем, као што су на пример и они саркофази од олова, који су до сада често пута нађени не само у Виминацијуму, него и на другим местима у Србији. Разуме се, ни ти саркофази, као што ћемо мало после видети, нису појава примарног карактера; и они су обликом својим зависни од других узора; али у овом случају, изгледа, били су они непосредни узор, на које су се творци ових гробних конструкција угледали.

На конструкцијама типа II налазимо већу сличност са кућном зградом, која потиче поглавито из појаве косо намештених, наспрамних опека на горњем делу тих конструкција. Те опеке својим положајем веома јако подсећају на кућни кров на две стрехе, а оне су најприродније и најлогичније примењене на оној конструкцији у сл. 6, где покривају целу конструкцију. Ну на осталим конструкцијама овога типа II налазимо поједине појаве које очевидно стоје у противности са појавама на зиданој кућној згради, где се чак не дају ни замислити. Једну такву појаву налазимо н. пр. на конструкцији у сл. 8, чији је горњи део гробног простора проширен; а на конструкцији у сл. 9 налазимо косе уздужне зидове, какви се не могу ни замислити на једној зиданој згради за становање. Ну објашњење ових косих, наспрамних опека као подражавања кућном крову на конструкцијама у сл. 8, 9 и 10 у толико је мање вероватно, што те опеке на тим примерцима не покривају целу конструкцију, као на оној у сл. 6, него су намештене само изнад хоризонталних „поклопница“. Таквим местом тих косих опека онемогућено је да кров врши свој први и главни задатак, т. ј. да штити целу конструкцију на којој лежи, а не само њене поједине делове. — С тога и мислимо да ове косо намештене наспрамне опеке на конструкцијама овога типа II имају у првом реду кон-

структивни значај, као што смо то и раније показали: али да су оне на овим зиданим конструкцијама примењене тек по угледању на узор, које такође треба тражити међу каменим и оловним саркофазима, кад ови имају поклопце у облику крова на две стрехе.

Тешко се може она конструкција типа III довести у зависност од кућних зграда, ма да се не може спорити да је било и таквих римских грађевина са полукружним крововима.⁵⁶ Ну такве су зграде скоро свагда биле монументалне, а не зграде за становање, те је и с тога мало вероватна претпоставка, да су такве грађевине могле послужити као узор за справљање гробних конструкција овога типа III. И узор овога типа ваља у првом реду тражити међу саркофазима с полукружним поклопцем, које Ј. Boehlau доводи у зависност од ковчега (*lárnaves*), који су служили за оставу разних ствари, одела и драгоцености. Ну, не мора бити потпуно искључена могућност утицаја на облик конструкција овога типа облик т. зв. *καμάρα*, зиданих гробница са полукружним сводом, као што је и она конструкција из *Брестовина* која је већ проучена.⁵⁷

По својем спољашњем изгледу, дакле, дају се наше проучене гробне конструкције довести у оправдану и логичну зависност у главном од камених оловних и земљаних⁵⁸ саркофага разних облика. Свеколике облике камених саркофага доводи Ј. Boehlau у зависност од ковчега, у које су у домаћем животу остављани разни предмети, хаљине и драгоцености. Ти ковчези су због своје употребе у људском животу послужили својим облицима као узор за справљање саркофага, у које је остављано тело покојника. Boehlau сумња да је чак и за справљање саркофага с поклопцем у облику крова на две стрехе у том раном добу (VI век пре Христа), могла дати повод идеја, по којој је саркофаг кућа покојника;⁵⁹ ма да се, по нашем мишљењу, то не може спорити за позније време класичне културе. Оправдане разлоге за своје мишљење, којем се придружује и Perrot (*l'histoire de l'art*, tom. VIII, стр. 94.) налази он у појавама на извесним саркофазима на Самосу, које на осталим деловима саркофага истичу њихову зависност од ковчега, а не од зграда за становање (као што је на пр. пластичка представа на фрагменту у сл. 7, која подражава металном окову на дрвеним ковчезима).

Полазећи с тога гледишта Boehlau је могао правилно објаснити и ону појаву на једном каменом саркофагу, чији је унутрашњи простор био издубљен

⁵⁶ J. Durt, *Baukunst der Römer*, стр. 336, упореди и стр. 501.

⁵⁷ Мих. Валтровић, у *Старинару* Н. Р. Год. I, стр. 128 и даље.

⁵⁸ За земљане саркофаге из Виминацијума упореди, „*Старинар*“ год. I, стр. 11.

⁵⁹ *Aus jonischen und italischen Nekropolen*, стр. 14.

у облику мумије; те га с тога ставља у зависност од египћанских дрвених ковчега за мумије.⁶⁰ Та зависност саркофага од таквих египћанских ковчега још јаче је изражена на оном саркофагу у сл. 9, који на једној ужој страни, на којој је лежала глава, има полукружно (у облику нише) удубљење, где се налази израђен и „јастук“.⁶¹ — Из свега овога видимо, да се ни сами саркофази не могу без икаквих изузетака доводити у непосредну зависност од зграда за становање; а у толико мање наше конструкције, које су зависне од тих саркофага. Отуда потичу и све оне тешкоће у објашњењу појединих наших конструкција, кад се оне доводе у непосредну зависност од зграда за становање и кад се сматрају као њихове копије. Напротив тих тешкоћа нестаје при довођењу тих конструкција у зависност од саркофага.

Спољашњим својим обликом наше гробне конструкције зависе од саркофага без обзира на материјал, од којег су они справљени. Али на такве саркофаге подсећају наше гробне конструкције и обликом и изгледом њихових унутрашњих простора. Доњи део тих конструкција има стално облик ковчега, у којима је покојниково тело могло једино лежати. Такво схватање покојниковог положаја у тим конструкцијама још је већма изражено тиме, што се у њима, сем оних најпростијих, редовно налази израђен и „јастук“, који опет с друге стране налази оправдање једино у ~~лежећем~~ положају покојниковог тела. Ну, ни у овом случају ~~не~~ ~~сте~~ се помишљати на то, да је израда „јастука“ у тим конструкцијама потицала непосредно из идеје о положају покојниковог тела у њој, јер бисмо иначе морали „јастук“ наћи у свима гробним конструкцијама од опека; а он се, као што смо видели, не налази у онима у северозападним областима. Израда „јастука“ у нашим гробним конструкцијама стајала је у вези с том идејом тек посредно, преко камених саркофага. То потврђује и сам облик тих „јастука“, који је у главном и исти као и у свима до сада нађеним каменим саркофазима у Виминачијуму, који стално имају по једно узвишење на једној ужој страни, које је служило као „јастук“. Ну „јастук“ се, као што смо видели, налази израђен и на једном саркофагу са Самоса (сл. 9 код Boehlau-a).

За боље разумевање ове зависности наших конструкција од саркофага служи нам и одсуство оне најпростије конструкције од опека, као што је налазимо на другим местима; те конструкције у Виминачијуму нису с тога биле у обичају, што није било ни таквих облика међу узорима, на које се угледало.

⁶⁰ На истом месту, стр. 15. — Упореди и Perrot-Chipiez, l'histoire de l'art, tom. III, стр. 185, сл. 131.

⁶¹ На истом месту, стр. 15.

На основу свега овога, што смо до сада казали о облицима проучених конструкција, даје се закључити: а) да оне својим облицима нису самосталне; б) да су постале по угледу на саркофаге од развог материјала; в) да све конструктивне појаве на њима имају чисто тектонски карактер, који је проистикао из угледања на узор с једне, и из природе самог материјала, од којег су грађене, с друге стране.

Још раније, при говору о материјалу за справљање ових гробних конструкција у Виминацијуму, истакли смо да је састав терена, на којем се Виминацијум налазио, проузроковао и омогућио ону обилату, скоро искључиву употребу опека за зидање тих конструкција. Од тога истог локалног узрока зависна је и последица, што су овакве гробне конструкције, постале по угледању на саркофаге. Неоспорно је, да томе угледању морамо тражити узрок у вољи тадашњих становника Виминацијума, да своје покојнике, у недостатку саркофага, сахрањују у гробним конструкцијама сличним саркофазима, те да и овде признамо истинитост Дигт-овог мишљења о „моди“ или обичају, под чијим су утицајем те гробне конструкције постале.

Сви до сада у Виминацијуму нађени камени саркофази израђени су од камена, који се не налази у непосредној околини Виминацијума. Материјал за израду саркофага у Виминацијуму исто онако, као и готово израђени саркофази морали су бити доношени са стране. Ну, ако не будемо узимали у обзир ништа друго сем трошкова око транспорта тако тешких и гламазних објеката, то ћемо морати признати, да у Виминацијуму није могла свака породица својега покојника сахранити у саркофагу од камена; јер тај луксуз бејаше скопчан са већим и знатнијим издацима, које нису могли подносити чак и становници средње и сиромашније класе. Овим двома класама тадашњег виминацијског становништва треба у главном приписати и до сада нађене конструкције. Скупина саркофага од камена изазвала је, дакле, постанак зиданих гробних конструкција од опека, које су како својим обликом тако и наменом имале заменити скупе камене саркофаге.⁶² Отуда је, врло вероватно, потекла и зависност тих конструкција од камених саркофага.

Сви ти узорци, као што се види, били су чисто локалног карактера, те нам је с тога јасно, због чега је тако тешко наћи аналогних паралелних појава тим конструкцијама у другим местима и областима римског царства; јер

⁶² Сличне локалне прилике утицале су и на другим местима још у ранијем добу на справљање гробних конструкција, као што је нпр. био случај и у *Gela* на Сицилији (упор. Perrot-Chilpiez, *l'histoire de l' art*, tom. VIII, стр. 102.

је на таквим местима било потребно постојање разноликих претходних услова, сличних онима у Виминачијуму, па да се као последица појаве онакве гробне конструкције.

Творцима ових гробних конструкција морамо признати вештину којом су их они од таквог материјала справљали, и дивити се оној солидности тих конструкција, које су се кроз толике векове очувале и које би још и дуже могле постојати. Нас још већма изненађује, како су прости начини тих конструкција, и како су њихови творци простим, чак примитивним, средствима постигали њихову солидност.

Ваш с тих разлога мање је вероватно да су творци тих конструкција били само обични зидари, који су у даној прилици без икакве претходне спреме прилазили изради тих конструкција. Напротив, далеко је вероватније, да је било нарочитих радника или мајстора, који су се, поред осталог, бавили и израдом тих конструкција; али је за сада неизвесно, да ли су они ту своју вештину самостално у Виминачијуму пронашли и усавршили, или су је са стране примили. У првом случају ми бисмо ове гробне конструкције имали сматрати као специјалну појаву у Виминачијуму, што би био несумњив доказ о високо развијеном културном животу у њему. Ну, и ово, као и многа друга питања, моћи ће се решавати бољим познавањем сличних појава у ближим и даљим областима на Југоистоку. За сада нам свакако ове гробне конструкције довољно јасно посведочавају независност Виминачијума у погледу на сличне конструкције од области на Северозападу; јер их тамо, као што смо видели, нисмо могли наћи.

Најпосле потребно је рећи неколико речи о томе, којем добу припада постанак до сада проучених гробних конструкција.

Што се тиче поузданог детаљног датирања појединих гробних конструкција мора се у напред рећи, да је оно скоро немогуће, јер ниједна од до сада познатих конструкција у некрополи Виминачијума није нађена неповређена. Те су повреде могле бити извршене још за време римске владавине у Србији,⁶³ као што су гробови отворани и у доцнијем добу поглавито с тога, да би се из њих повадили они драгоцени предмети — нарочито златан накит — који су с покојником у гроб доспевали, а који су у Виминачијуму у изобиљу налажени. У детаљно датирање сваке конструкције не можемо се упустити ни с тога, што сада у њима не налазимо све оне објекте, који су једном

⁶³ Упореди наше напомене о томе у LXXII Гласу Срп. Краљ. Академије Наука страна 74.

гробу припадали, а на основу којих бисмо дотичну конструкцију могли приближније датирати.

Новци су иначе веома честа, скоро редовна, појава у римским гробовима; а они су били налажени и у овим гробним конструкцијама у Виминацијуму. Ну у неколико случајева нађено је боље или горе очуваних новаца не само у унутрашњости гробних конструкција, него и око њих; а у таквим је случајевима разлика у времену између једних и других екземплара варирала за по неколико деценија. Међутим нити је у самим конструкцијама нити око њих нађено новаца који би били старији од средине II века или млађи од краја III века по Христу; те бисмо на основу тога ове конструкције смели датирати у главном у III век по Христу, и ако неке од њих могу бити нешто старије или нешто млађе.

Овако датирање ових конструкција на основу тамо нађених новаца поткрепљује још и њихова зависност од саркофага, о чему смо и раније говорили. Један од каменних саркофага из Виминацијума, који се за сада сме сматрати као најстарији међу свима саркофазима из Виминацијума, ми смо већ на другом месту датирали око прелаза између II у III век по Христу.⁶⁴ Ну, ни најстарији оловни саркофази, који су својим облицима такође могли послужити као углед за постанак оваквих гробних конструкција од опека у Виминацијуму, не припадају ранијем добу пре средине II века по Христу, као што ћемо то другом приликом показати.

Најпосле потребно је навести још једну околност, која нам посредно може послужити за датирање ових зиданих конструкција.

У свима културним периодама гробови су верна и поуздана слика културног живота оног времена, у којем су они постајали. У колико је живот у једном људском насељу на вишем ступњу, у колико је он богатији и разноврснији, у толико ће како сами гробови, тако и њихова садржина, бити богатији и разноврснији. Сахрањивање у саркофазима разног облика и материјала као и у од њих зависним, проученим, зиданим конструкцијама, свакако се мора сматрати као доказ већег материјалног благостања у Виминацијуму. То исто доказују нам у исто време и сами налази у тим гробовима, који су често пута веома драгоцени. Самим тим упућени смо на то да у животу виминацијских становника тражимо периоду највећег благостања, те да њој припишемо луксузно сахрањивање у саркофазима, као и у зиданим конструкцијама, које су од саркофага зависне. Ископавање на терену старог Виминацијума показало је, да је доба цветања и највећег благостања било за време друге грађевинске пе-

⁶⁴ Упореди Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva N. S. zvezka VIII (1905), стр. 157.

риоде, чији се почетак даје датирати у другу половину II в. по Хр., а свршетак око краја III в. по Хр.⁶⁶

Према свему томе имали бисмо ове гробне конструкције датирати у другу грађевинску периоду у Виминачијуму, чије се доба трајања у главном поклапа с оним добом, у које смо, на основу других података, могли датирати ове зидане конструкције; а на тај се начин то раније датирање још већма утврђује овом спољашњом околношћу.

На основу свега до сада реченога описане гробне конструкције из Виминачијума морамо за сада у главном датирати у III век по Христу; а даљем испитивању остаје да утврди, на који су начин становници Виминачијума своје покојнике сахрањивали пре и после тога доба; јер је познато, да је римска насеобина у Виминачијуму постојала и пре и после III века по Христу.⁶⁷

Др. Милоје М. Васић

⁶⁶ Archäologischer Anzeiger, 1905, стр. 108.

⁶⁷ Упореди Archäologischer Anzeiger, 1905, стр. 108; затим „Старинар“ Н. Р. година I, страна 66.

Д О Д А Т А К

СТАРИНАРУ НОВОГА РЕДА ГОД. II.

1907.

D-г ADOLF FURTWÄNGLER.

Смрћу Адолфа Фуртвенглера, професора Универзитета у Минхену (Баварска), претрпела је Археологија огроман губитак.

Преисторијска, грчка и римска Археологија биле су поље његовог обилатог делања. Све приватне и јавне збирке Старога и Новог Света сачињавале су за њега један огроман Музеј, у којем је он са безграничном љубављу неуморно радио. Чудотворачком моћи васкрсавао је он својим радом из заборава не само поједина уметничка дела, него и читаве уметничке школе. Извесне археолошке гране постајале су науком тек кроз његов рад.

Све збирке и сви Музеји изгубили су у Фуртвенглеру својег великог пријатеља и браниоца. Међу њиховим забаченим објектима умео је Фуртвенглер наћи драгоцености првога реда: а својим темељним познавањем свих врста античке технике штитио их је од превара и најпрепреде-нијих фалсификатора.

Многобројним и разноврсним својим радовима Фуртвенглер је исправио многе погрешке у науци, утврдио нова факта и показао нове правце за дуги низ година у напред. На појединим научним пољима оставио је за последнике

само пабирчење, јер је он сам био вредан, марљив и савестан жетелац. Својим умом и духом умео је Фуртвенглер обухватити целокупну област Археологије, с тога му данас и нема достојног заменика.

Ми, ђаци његови, скупљали смо се са свију страна света да чујемо његову живу реч, да се научимо раду и посветимо у разумевање и схватање не само велике грчке уметности него и оног што је њој претходило као и онога, што је за њом следовало. Скупљали смо се око њега, јер смо били убеђени, да ћемо све то најбоље моћи постићи под руковођењем нашег неумрлог Фуртвенглера. Нама је, после смрти нашег великог и драгог учитеља, једина утеха остала у успоменама на њега и у раду оним правцима, које нам је открио његов велики ум.

Фуртвенглер је умро смрћу борца на бојном пољу тражећи научну истину и борећи се за њу. Баш пред своју смрт руководио је на острву Егини тако значајним ископавањима, о чијим се резултатима обавештавао и на самртничком одру све до последњег тренутка својега живота. Уметношћу осветљано земљиште града Атине примило је у се посмртне остатке овога великога научника, те да поред остатака оних великих уметничких дела у исто доба храни и остатке њиховог најбољег познаваоца и тумача.

Слава Адолфу Фуртвенглеру.

Д-р Милоје М. Васић

СУВРЕМЕНИ ЗАДАТАК

Руског Археолошког Института у Цариграду

У 1894 години основан је *руски археолошки институт у Цариграду*, чији је задатак одређен чланом 1 и 2 Устава института од исте године. Институт има да испитује и проучава прошлост оних предела и народа, који су сачињавали област и државу старе Византије.

Такав је задатак института с једне стране и сувише опширан, а с друге стране и сувише скупен. Опширан је с тога, што је то једини археолошки институт, који би делокругом својега рада хтео обухватити и оне научне гране, које с археолошким испитивањем једне извесне области стоје тек у посредној вези. Скупен је пак с тога, што у својој, за археолошко испитивање

веома важној, области игнорира све оно, што је добу византијске епохе претходило те на тај начин омета правилно разумевање и самих тих доцнијих појава. С тога је институт добио нарочити карактер, који ни у колико не одговара сувременом стању археолошког испитивања у опште.

Стручњацима је довољно познато, да се једна епоха културне прошлости ма у којој области може успешно проучавати само под ова два услова: 1) мора се познавати све оно, што је тој епохи у дотичној области претходило, и 2) морају се такође имати на уму и сувремене појаве у даљим и ближим областима. Устав не само да не одређује такав програм рада у институту, него га чак и онемогућава.

Ми се не бисмо ни један тренут зауставили на овој чисто руској установи, на њеном животу и програму рада, кад бисмо били убеђени, да она својим радом неће прећи преко одређених јој граница у оне области и на она научна поља, која у првом реду морају интересовати научнике балканских Словена. Међутим таква се тенденција у довољној мери појављује у руских научника и институција. За доказ тога није потребно наводити већ познате нам случајеве. Начин на који се руски научници и институције баве стварима балканских Словена и њихових области, изазива сам собом потпуно оправдан протест с наше стране.

Доста је странаца ложило копа на стварима балканских Словена, па то могу и Руси чинити; ма да би они смишљеним планом рада, а уз сарадњу балканских Словена могли постићи сасвим другачије резултате. Ми смо далеко од сваке помисли порицати руским научницима право интересовања за културну прошлост балканских Словена и њихових садашњих области; али радо признајемо да смо убеђени, да Руси баш на овом пољу немају сувишне радне снаге, и да у њиховој огромној држави

странци и сада налазе довољно предмета за обраду.

Према балканским Словенима и њиховим областима имају руски научници и институције сасвим другачији задатак; а о таквом задатку руског археолошког института у Цариграду говорићемо на овом месту.

Из одредаба устава руског института у Цариграду јасно се види, да се при његовом оснивању и одређивању његовог програма *није тачно познавао археолошки карактер одређене му области делања*. Карактер те области у археолошком смислу одређује сам собом и главно тежиште археолошког испитивања и рада самог института. Репидан напредак археолошких студија за последњих година узрок је, што је програм рада руског института данас потпуно застарео тако, да је реорганизација института постала неопходно потребна.

Институту је намењена за испитивање она област, чији географски положај у главноме одређује и задатак институтског рада. Предел између Босфора и Дарданела само су један, можда најглавнији, део оних пространих врата, кроз која је за све време културне надмоћности *Истока* над *Западом* струјала култура из Азије у Европу, а разни народи у разним временима промицали из Европе у Азију. Прве етапе пренетих културних тековина у Европи као и прва станишта европских исељеника у Азији налазе се баш у оној области, коју има да испитује руски институт. Осим североисточног дела Балканског Полуострва имају, као што је то досадашњим испитивањем већ утврђено, исти карактер имају и области краљевине Румуније, Јужне Русије и њиховог непосредног козаја.

С тога је требало рускоме институту ставити у задатак истраживање и проучавање оних културних тековина, које су пренете

из Азије у Европу, као и правце кретања европских исељеника у Малој Азији, јер у тим двојема тачкама лежи, неоспорно, тежиште археолошког испитивања подручне му области. С таквим програмом институтског рада стоји у најтежњој вези још и ово двоје: а) истраживање порекла у Европу пренетих културних тековина, њихово простирање у Европи и њихове локалне модификације; и б) проучавање живота европских исељеника у М. Азији, њихове борбе с тамошњим вишим културама и њиховог прилагођавања тим културама. У подручној области института вршена је стална културна еволуција, на коју су утицала два главна фактора: култура с Истока и свежи национални, али мање културни, елементи који су преко Балканског Полуострва прелазили у М. Азију. Та културна еволуција моћи ће се пратити и тачно разумети само на тај начин, ако се проучавањем поменутих области буду обухватиле све културне епохе, које су за собом оставиле трага.

Према свему оном, што смо доведе казали о институту и о археолошком карактеру подручне му области, јасно је, да се у раду и програму института мора извршити *реорганизација*. Пре свега је потребно од института створити у истини *археолошки институт*. То се може постићи само на тај начин, ако се из његовог садашњег програма рада избади све оно, што с археолошким испитивањем стоји тек у посредној вези, а у накнаду за то његово археолошко испитивање распростре на све културне епохе, које су заступљене у подручној му области.

Ну ако се из садашњег институтског програма не буде хтело ништа избацити, потребно је институт поделити на више специјалних секција. Већ и по садашњем програму рад је у институту и сувише раз-

новрстан, што би се још већма повећало реорганизацијом института у поменутом правцу. Тај посао не би могли успешно обављати ни неколицина људи, а најмање појединац, па ма каква се спрема од њега тражила. Чак и у самој археолошкој секцији морало би, због обимности времена и простора, који се имају испитивати, бити бар неколико радника.

Међутим у овом последњем случају можда би се могло помоћи аташирањем специјалиста из *спољашње организације института*, о којој ћемо одмах говорити. Без спољашње организације неће се моћи успешно извршити ни унутрашња реорганизација института.

Говорећи о археолошком карактеру области, која спада у обим институтског испитивања, показали смо да њој припадају, сем североисточног дела Балканског Полуострва још и Румунија и Јужна Русија, као и њихова непосредна позађа. Локални испитиваоци у овим пределима моћи ће успешно радити само у том случају, ако се буду наслањали на рад институтских испитивалаца; као што опет ови морају познавати резултате до којих су дошли локални испитиваоци. То је природна последица археолошког карактера ове културне области. С тога, када не би постојао руски археолошки институт у Цариграду, локални испитиваоци поменутих предела морали би тежити за тим, да се таква једна институција што пре установи.

Стварање једне такве — да је одмах тачније одредимо — централне институције, поред свеколике њене очевидне неопходности, било би данас, из више разлога, скоро немогуће. Споразум је неоспорно отежан, а да и не говоримо о немогућности да ма која од балканских државица може такву једну институцију морално и материјално

у довољној мери потпомоћи и одржавати. С тога је постојање руског археолошког института у Цариграду једна врло срећна околност, која веома повољно може утицати на археолошко испитивање поменуте области. Схватајући правилно општи интерес Науке и својега личног успеха локални испитиваоци поменутих предела дужни су, уз погодну организацију, прићи руском археолошком институту и користити се његовим постојањем.

За остварење ове спољашње организације потребна је иницијатива од стране руског института. За такву организацију, ма да не постоје данас директни обрасци, могле би се за углед узети сличне установе других народа, ну ипак уз потребне измене. За њено извођење ми бисмо предложили следећи начин не инсистирајући на томе, да је то у исто време најпогоднији и најбољи начин.

По нашем мишљењу *руски археолошки институт у Цариграду треба да постане централном установом, која има своје секретаријате у Београду, Софији и Одеси, а по могућности и у Букурешту*. За прво време секретаријати не морају бити државне установе дотичних држава. У Београду и Одеси дужност секретаријата могла би вршити већ постојећа археолошка друштва; а слично би се дало постићи у Софији и Букурешту. Докле би и у коликој мери такви секретаријати задржали карактер приватних установа, зависило би од прилика, а у првом реду од успеха целокупне организације, која ће морати тежити за тим, да од дотичних држава буде не само призната него и стварно потпомогнута.

За основу организације мора се узети принципи, по којем су секретаријати самосталне установе у погледу на своју ужу област. Секретаријате с централом спаја само идеални интерес археолошког испи-

тивања поменутих области; а крајњи циљ ове спољашње организације института треба да је споразуман, хармоничан рад у целокупној области. Али за прво време велика би корист била за науку и локалне испитиваоце и у томе, ако секретаријати буду посредни органи, преко којих ће се радници у централи моћи обавештавати о резултатима локалног испитивања, као што би они преко тих органа могли саопштавати своје резултате локалним испитиваоцима. Данас не постоје такве везе; а то не користи ни Науци у опште, нити појединим радницима. — Археолошке студије пате данас највећма од многобројних локалних публикација, које појединац не може имати при руци ни у већим научним центрима. Стога би овакву спољашњу организацију руског института и њен рад радосно поздравили сви стручњаци јер би им се на тај начин пружила прилика да се о резултатима археолошкога испитивања у овој области обавештавају преко једног централног органа.

У истом циљу ваљало би изменити и начин редиговања садашњег институтског органа „Извјешта“, који треба да постане заједничким органом централе и њених секретаријата обухватајући свеколике врсте археолошког испитивања у целокупној области. Локалне публикације појединих секретаријата могле би и у том случају постојати; оне су чак и потребне за обавештавање њихове уже средине. Те локалне публикације, подешене по нарочитом заједничком плану, могле би знатно умањити материјалне издатке за публиковање „Извјешта“ у проширеном обиму.

Потребу реорганизације института и његове спољашње организације у изложеном правцу довољно доказују већ и саме садашње прилике, које су за археолошко испитивање ове области и сувише неповољне.

Али сем тога постоје још и друге околности, које би то испитивање знатно олакшале и унапредиле, а које би се могле створити само реорганизацијом института и његовом спољашњом организацијом.

Сувишно би било детаљно излагање свих околности, јер је довољно констатовати, да је археолошки материјал у поменутој области тако богат, да је свеколико досадашње проучавање у тој области успело тек само додирнути поједине културне епохе, докле су друге и данас остале потпуно не дирнуте. Реорганизацијом института и његовом спољашњом организацијом постало би археолошко испитивање ове области интензивније и темељније. Самим побољшањем тих прилика руски институт би стекао велике заслуге.

Радам у овом правцу руски би институт постао важном централном установом, што он сада није, а што би требао да је. Његов орган „Извѣстія“ стекао би далеко већи број стручних сарадника који би му дали разноврснију садржину; а та би му околност повећала значај и проширила круг читалаца. Локални испитиваоци публиковали би у органу, преко којег би стајали у вези са свима стручњацима; а ти би се стручњаци за обавештавање о археолошком раду у целој области могли обавештавати преко тога једног органа, који не би могли обићи ни у којем случају. — Све то данас не постоји; а све би се то дало врло лако постићи остварењем овога предлога.

Уставом института предвиђене су збирке старина у самом институту. Ми те збирке не замишљамо као музеје; оне треба да имају претежно, ако не искључиво, наставни карактер. У том би се случају почетници и локални испитиваоци веома корисно могли послужити тим збиркама ради боље спреме за успешнији рад при обради својега материјала. Суделовањем у научним експедицијама института и његовим иско-

павањима спремили би се садашњи и будући локални испитиваоци за рад на својем терену; а потребним упућивањем институт би још одмах могао почети са спремањем својих специјалних испитивалаца. У опште треба тежити за тим, да руски археолошки институт за своју област и рад у њој буде оно, што су археолошки институти и школе других културних народа у Риму и Атини. Све је то тако просто и разумљиво, да се готово не може појмити, како се у том погледу није до данас скоро ништа предузимало.

Непотребно је говорити о користи, коју би српски и бугарски испитиваоци могли имати од руског института при испитивању и проучавању њихових националних споменика, који се још налазе у обиму Турске. Због тога би српски и бугарски научници требало да ступе у организацију института. Чак кад ова не би постојала, они би били у првом реду дужни радити на њеном остварењу.

При првом већем научном предузећу института осетиће се оскудица у специјалним радницима како за обраду појединих епоха, тако и врста споменика. То је неминовна последица прилика, у којима се сада налази институт. Тај би се недостатак дао врло лако накнадити спољашњом организацијом, јер би институт у том случају располагао већим бројем специјалних испитивалаца, који су се, радећи у овој области, најбоље оспособили за обраду сличних објеката с других локалитета те области. С друге стране, опет, баш та могућност рада у целокупној области утицала би веома повољно на специјализирање било у погледу на епохе, било на врсте споменика. На тај би се начин и с ово мало радника у овој области могло постићи врло много. Ну, за такав рад потребна је директива једне централне установе, какав треба да је руски институт у Цариграду.

С тога је потребно у целокупној области организовати хармоничан рад, који мора базирати на споразумно утврђеном плану и програму. У изради тога плана и програма мора учествовати целокупна организација института, што би се дало постићи на разне начине.

На овом нам је месту немогуће набрати свеколике користи од оваквог споразумног рада у целој области. Оне су и велике и многобројне.

Али ми не заборављамо ни главну тешкоћу, која би такав рад у основи ометала. Наше је мишљење, да би спољашња организација института, бар у прво време, требала да има приватан карактер. Такав карактер спречавао би извођење утврђеног програма рада у појединим пределима, за шта би се морало имати не само одобрење меродавних фактора, него чак и њихова материјална помоћ. Ми рачунамо чак и с директним противницима те организације. Ну ми не заборављамо ни то, да се стварањем саме организације још одмах у почетку могу предвидети те сметње, које би се већ и самим начином организовања дале уклонити. Потребним обавештавањем отклањале би се доцније евентуалне препреке. Најпосле ми не заборављамо ни то, да организацији стоји на расположењу јавна објективна критика рада званичних и службених органа у појединим државама, којом би се њихов рад давао упућивати у оном правцу, који је утврдила сама организација. У овом последњем случају успех организације далеко би већма зависио од воље и енергије њених чланова, него ли од величине препрека, које би се имале савладати.

Нека су нам на завршетку ових редова допуштене још неколике потребне напомене.

Због оскудице простора нисмо се могли упуштати у детаљније излагање о многим

додирнутим питањима. Преко других питања прешли смо с тога, што сматрамо, да се о њима може говорити тек по принципијелном усвајању овога предлога; а трећа питања нисмо додиривали с тога, што њихово расправљање премаша обим и задатак овога органа. Стручњацима и људима, који својим радом стоје ближе овој врсти научног рада, довољне су и ове напомене.

Ми мислимо, да смо тачно и правилно проценили значај оне културне области, коју треба да проучава руски институт. Археолошки карактер те области одређује правац и задатак институтског рада, чиме је опет тачно одређен и однос руског археолошког института према локалном испитивању у целокупној области. Најпосле свим тим је у напред одређен и однос руских научника према радницима осталих народа у тој области. Руски научници треба у њима да траже и нају сараднике и сатручнике на истом послу. У сваком другом случају руски ће научници тим радницима бити већма страни, него ли други који странци.

На писање ових редова покренула нас је тесна веза између споменика наших предела и споменика целокупне области, као и идеални интерес археолошког испитивања у тој области. Ми стављамо на дискусију своје мисли о овом предмету верујући, да ће оне наћи на одобравање свију оних, који боље познају опште стање ствари. Ми не сумњамо ни најмање, да ћемо у њима наћи једномишљенике и помагаче у остваривању овога предлога.

Најпосле нека нам је допуштено рећи коју реч и про domo. Ми ћемо се најискреније радовати остварењу овога предлога, ма да у напред знамо, да ћемо за њега имати више жртвовати, него ли што ћемо се њиме користити. Али овај предлог

не треба ни остваривати с обзиром на жртве и користи данашњих радника на овом пољу. Наша је дужност постарати се за своје последнике и њима олакшати рад; а то ће се — у то не треба сумњати — остварењем овога предлога поуздано постићи.

Р. S. Похваљан реферат, који је о руском археолошком институту у Цариграду ту скоро написао проф. Д-р Josef Strzygowski,¹ само потврђује наше напред исказане мисли о задатку овога института. Из тога се реферата најбоље види, како је недовољно радника у институту чак и за садашњи обим његовог рада, те с тога Strzygowski препоручује Аустрији и Немачкој да оснују оличне институте у Цариграду. Међутим ваља знати да такав аустријски или немачки институт не би, као што данас чини руски институт, превиђао ни остала поља Археологије у подручној му области; те би с тога по руски институт далеко боље било, кад би он и у том погледу претходно.

Др. Милоје М. Васић

ПРЕИСТОРИЈСКА НАЛАЗИШТА у БУГАРСКОЈ²

VII. Могила код села Сеида

На ЈЗ од села *Сеида*-а (поповски срез, шуменски округ), удаљена око 10—15 минута хода, налази се једна могила, коју тамошњи становници називају „Демирљук“. Она је то име, по свој прилици, добила од реке Демирљук, која туда протиче, или је, можда,

¹ Види Deutsche Literaturzeitung, Jahrgang XXVIII, № 46 од 16 новембра 1907 г. ст. 2885 и даље.

² Упореди „Додатак“ Старинару за 1906 год., ст. 1 и даље.

био обрнут случај. Могила лежи на левој страни пута идући из села Сеида за Борисово, где тај пут прелази преко споменуте реке. Иста ова река протиче и поред пренесторијског насеља у селу *Борисову*³, које је од ове могиле удаљено око пола часа хода у правцу на ЈЗ.

Интересантно је објашњење назива Демирљук, које постоји у тамошњег становништва. По томе објашњењу тај назив потиче од речи „демирли-јук“ што значи „железни товар“, јер је у старог турског становништва постојало веровање, да су у могили била гвоздена врата, а и новци.

За време турске владе у Бугарској Турци су двапут почињали раскопавати ту могилу, али, по причању, свагда се подизала бура, почела падати киша и град, због чега су они своје раскопавање обустављали. У ранијем времену могила је на горњој страни, по причању турског становништва, имала једну јаму, дубоку 2—3 метра.

Веома је вероватно пак, да име могиле долази од турских речи „демирли — јок“ т. ј. нема гвозђа, почем ни при једном раскопавању — ранијем као и доцнијем — није у њој нађено гвозђа. Врло добро је очуван ров, који је ископало садашње бугарско становништво пре 13—14 година ради тражења закопаног блага. Ров се налази на северној страни могиле, а њиме су је хтели пресећи копајући озго.

Могила је, на супрот свему рушењу честим раскопавањем, прилично велика и правилна. На основи има обим од око 200 корака, а висока је око 5—7 метара. Она лежи поред реке Демирљук, на којој се мало ниже налази неколико воденица. Са западне и северне стране река опасује могилу, градећи тако као неку врсту полуострва. Површину могиле обделавају данас њени сопственици, — три сељака из Сеида.

³ На истом месту, ст. 3.

Приликом раскопавања могила од стране сељака нађено је кремено оруђе 3—4 см. широко и око 12—15 см. дугачко, рбине од посуђа, слоњене светилке (?) и цели пехари у облику шоље за кафу. Нађено је и комађе печене земље, вероватно леп.⁴ Ретко су налажене животињске, разбијене кости. Свм тога налажени су и изломљени жрвни.

При орању на површини могила, како ми причаху, налазили су дуге, повијене и оштре ножеве од кремена, рбине од посуђа, грубих ћупова и велике облатке, ну нађено

Сл. 1.

Сл. 2.

је и мало црно камење дотерано на облик камених секира. Једна таква секира (по облику слична оној из *Троје*, W. Doergfeld, *Троја und Пилон*, стр. 371, сл. 314), коју сам могао видети, направљена је грубо од црног камена; а дуга је око 6 см.; она је откупљена за Народни Музеј, у Софији, у години 1905.

Ову смо могилу посетили 1904, 1905 и 1906 године; приликом последње посете нашли смо на површини земљишта рбине

⁴ Упореди „Додатак“ Старинару, 1906 ст. 16.

од посуђа у изобиљу, кости од разних животиња (није било костију од срне и јелена), комађе од кремена и жрвана. Рбине су од грубог, недовољно печеног посуђа са сивим тоном; неке су од њих дебеле 1—2 см. Посуђе је прављено без лончарског витла. Орнаменти су такође веома груби, а састављени су од неправилних уреза без одређених облика, који су изведени оштрим оруђем у непросушену површину суда. Налазе се и удубљења без одређенога реда, која су прављена притиском прста, као и кратки урези изведени ноктом. Орнаментоване рбине изгледа да су фрагменти посуђа, које је имало већ познати облик вазе из тела *Мечкура*⁵ и *Јуруклери*⁶.

У вези с описом ове могила нека нам је допуштено рећи неколико речи и о интересантним налазцима на локалитету „*Кирезлик*“, који се налази на ЈИ. од описане могила, а од ње је удаљен неколико минута хода. Кирезлик се назива једно ниско узвишење, које се као каква хумка издиже од села у правцу ЈЗ. На делу ближе селу хумка је гола, а налази се у близини једног каменолома, који лежи по средини хумке. При радовима у каменолому мора се скидати један слој земље, 1—2 метра моћности, при чему се често налазе судови пуни пепела и костију, које су радници разбијали мислећи, да се у тим лонцима налазе скривени новци. Према опису налазаца посуђе је било високо, узано и рађено на лончарском витлу. Оно је било високо 80—100 см. Својим доњим делом

⁵ Bulletin de Correspondance hellénique, tom. XXXI (1906), стр. 395, № 223—224, Fig. 29. — Упореди и „Додатак“ Старинару, 1906, ст. 21 и даље.

⁶ Упореди „Додатак“ Старинару за 1906 год., слика 6, б, в.

достизали су ови судови до камене подлоге, а озго су били покривени слојем земље од 0,50—1 метра. Детаљније податке о налазима у овим судовима нисмо могли прикупити.

На истом локалитету нађен је један гвозден срп и две бакарне секире, од којих је једна употребљена као материјал за ливење једног црквеног звона у Попову.

Слика 1 представља секиру, која је дуга 12 см.; на челу је широка 2 см., а на оштрици 4 см. Дебљина на челу износи 0,15 см.; а на средини 1,5 см. Добро је очувана, а има лепу зелену патину.

На истом месту нађена је и пробушена камена секира (сл. 2) од камена плаве боје, од којега је направљена била још једна секира, нађена на могили. Она је била нађена заједно с људским изломљеним и разбацаним костима. Секира је на сечици искрзана употребом; рупа за држање је правилна с пречником од 2 см.

Обе ове секире налазе се у г. Дг. Нављомовъ-а, лекара у Рушчуку.

Соџја

Ан. Д. Чилингиров

ТРИ ЗЛАТНА РИМСКА НОВЦА ИЗ РАМА

Арсеније Николић из Рама продао је у току 1907 године Нар. Музеју следећа три златна новца:

Цара Тиберија

1) — Ав. TI. CAESAR DIVI AVG.F. AVGVSTVS. Царева глава с ловоровим венцем, на десно.

Рv. PONTIF. MAXIM. Ливија седи, окренута на десно; у десној руци држи скиптар, а у левој цвет. (Кован у 15 год. после Христа.)

Тежина, 7,8 грама; пречник износи 18,5 мм. (Coh. I, стр. 191, № 15).

Цара Клаудија I

2) — Ав. TI. CLAVD. CAESAR AVG. P. M. TR. P. Царева глава с ловоровим венцем, на десно.

Рv. PRAETOR RECEPT. Клаудије стоји окренут на десно; пружа руку војнику, који држи штит и војничку заставу. (Кован у 41 години после Хр.)

Тежина: 7,7 грама; пречник 19 мм.

(Coh. I, стр. 256, № 77).

3) — Ав. (TI. CLAVD.) CAESAR AVG. P. M. TR. P. X. P. R. IMP. (XVIII). Царева глава с ловоровим венцем, на десно.

Рv. SPQR

P · P

OB CS

у храстовом венцу. (Кован у 50 години после Христа).

Тежина 7,85 грама; пречник 17,5—18,5 милиметара.

(Упор. Coh. I, стр. 258, № 94).

Сва три новца нађена су на обали Дунава код Рама и то на простору између

a

b

Сл 1.

садашње царинске зграде и рушевина старог римског кастела.

Од интереса је у првом реду што су сва три новца укупно нађена на једном месту доказујући тиме да су Тиберијеви и Клаудијеви новци истовремено били у саобраћају. Ну далеко је важнија друга околност због које смо и описали ове новце, а нарочито је важан трећи комад, који представља сл. 1 а, b.

На предњој страни а (аверсу) натпис није потпуно очуван; у почетку натписа виде се само горњи делови слова од скраћеница: TI. CLAVD., али су се не само очували довољни остаци, него има и довољно простора за те скраћенице на овој страни новца, због чега је оваква допуна потпуно оправдана. Цео остали натпис јасно се чита све до броја XVIII, од којег је потпуно очувана горња хоризонтална црта и врхови осталих цифара, чији се доњи делови лако дају допунити на основу очуваних делова. Према томе и наше читање броја XVIII потпуно је обезбеђено.

Међутим у Cohen-овом делу: *description historique des monnaies, frappées sous l'empire romain* не налазимо међу описаним новцима цара Клаудија I златан новац с таквим натписом на аверсу. Под наведеним бројем у Coh. I, стр. 258, № 94 налази се описан *сребрн* — а не златан — *новац* с истим натписом на аверсу и реверсу (наличју новца).

Према томе налазак ових знатних новаца из Рама пружио нам је, поред осталог, и један до сада непознати варијетет златног новца цара Клаудија I.

Др. М. М. Васић

РИМСКИ НАТПИСИ

Преко зиме 1905/6 године у огромним размерама раскопавали су сељаци рушевине Виминачијума. Поред рушевина раскопаване су и гробнице. Неке од нађених старина досцеле су откупом и у збирку Народног Музеја, а међу њима и следећи камени споменици с натписима.

Инвентар, бр. 2424 (сл. 1 а, б) — Жртвеник (ага) од белог мермера, чије су димензије $46 \times 18,5 \times 15$ см. мерење на горњем и доњем делу жртвеника. Средишњи део с натписним пољем има димензије

15×11 см. Горњи део жртвеника има једно удубљење с профилираним ивицама, чије су димензије $7,5 \times 4,5 \times 1,7$ см; а димензије спољашњег профила износе 13×9 см. Рољеви су украшени рељефним акротеријама са по једном розетом у средини фриза. Испод профила налази се јајаста орнамент, а затим астрагал. Доњи део има астрагал, низ

а

б

Сл. 1.

лишћа и преплет, испод којих се налази неукрашена плинта. У техничком погледу интересантна је обилна примена бургije у изради орнамената.

У натписном пољу чита се:

HERCVLI
VICTORI
M· SECVRI
VS· CENSO
RINVS
VOTVM SOL
VIT· LIBENS
MERITO·

т. ј. Herculi Victori M. Securius Censorius. Votum solvit libens merito.

Између појединих речи и скраћеница као раздвојни знак употребљени су знаци у облику ситних листића.

Нарочито ваља истаћи марљиву израду овог жртвеника, због које га можемо убројити међу најлепше очуване споменике из Виминацијума.

Инвентар, бр. 2423 (сл. 2). — Надгробна мермерна плоча, чије су димензије $59 \times 50 \times 8$ см. На горњој и доњој страни, при рубу, налазе се удубљења за пијавице

Сл. 2.

(кланфе), којим је ова натписна плоча била утврђена за други какав објекат.

У натписном пољу чита се:

D· M·
PARIDI· ALV
MNO· V· A· XVII
C· REG· CALLISTI
ANVS· P· P· FECIT.

т. j. D(iis) M(anibus). Paridi Alumno, v(ixit) a(nnis) XVII, C. R(egalius или Regalis) Cal-listianus p(ro) p(ietate) fecit.

Инвентар, бр. 2417 (сл. 3). — Надгробна мермерна плоча, чије су димензије $36 \times 30 \times 5$ см.

Натпис гласи:

D· M·
AVREL· SENE
3 CIANVS· BFCOS
VIX· ANN· XL· V·
5 VLP· FAVSTINA
COIVX· ET· AVR(EL)
FIRMINA (FIL)
POSVE(RVNT).

т. j. D(iis) M(anibus). Aurel(ius) Seneci-anus b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) vix(it) ann(is) XL. V. Ulp(ia) Faustina co(n)jux

Сл. 3.

et Aur[el(ia)] Firmina [fil(ia)] posue[runt]. У лигатури су: у 3 реду А и N; у 4 реду NN; у 5 реду А и V, и А и N; а у 6 реду Е и T, и А и V.

Инвентар, бр. 2359 (сл. 4). — Надгробна плоча од кречњака, чије су димензије $96 \times 38,5 \times 5,5$ см.

Над профилираним оквиром натписног поља налази се тимпанон с једном розетом у средини. — На доњој страни свршава се ова надгробна плоча једним ужим делом, којим је била утврђена у нарочити постаменат.

Натпис гласи:

D· M·
ALBINAЕ
QVAE· VIXIT
ANNIS· XV
D· XXXVI
ALBINVS· IV
LIORVM· SER·
VIL· ET· IRENE
PARENT· FIL·
CARISSIM· P·

т. ј. D(iis) M(anibus). Albinae quae vixit
annis XV, d(iebus) XXXVI, Albinus, Iuliorum

Сл. 4.

ser(vus) vil(icus), et Irene, parent(es), fil(iae)
carissim(ae) p(osuerunt).

Упореди и Н. Вулић, илirsка царина у
римско доба, LXXII Глас Срп. Краљ. Ака-
демије Наука, стр. 44 и даље.

Ова надгробна плоча, по причању нала-
зача, служила је као поклопница на једној
гробној конструкцији од опека. С том кон-
струкцијом ова плоча није савремена; она
је с ранијег гроба скинута и на тој кон-
струкцији употребљена као подесан мате-
ријал за зидање. Упореди Старинар, Н. Р.
Год. II, стр. 67, прим. 3.

Инвентар, бр. 2473 (сл. 5 а). — Жиг
на опеци, чије су димензије $39 \times 27,5 \times 5$
см. Нађена приликом зидања зграде поред

а

с

b

Сл. 5.

Универзитета у Васиной улици. Натписно
поље је велико $20,5 \times 3,5$ см. Чита се:

LEG. III. FL. PAR. SP. изврнуто.

Значење последњих скраћеница неиз-
весно.

Инвентар, бр. 2508 (сл. 5 б). — Жиг на
фрагментираној опеци за кров (tegula), чија
је дебљина 3 см. Нађена у Михајловцу
код Смедерева. Натписно поље је велико
 $16,5 \times 3$ см. Појединачна су слова прекре-
нута, а чита се:

LEG. III. FL. S. C. DINIC. P.

т. ј. Leg(io) III Fl(avia) s(ub) c(ura)
Dinic(i) p(raepositi).

С истим таквим натписом публикована је
већ раније једна опека (А. v. Premerstein
und N. Vulić, Jahreshefte, 1903, Beiblatt, ст.
53, № 66) из Виминацијума, али по скра-
ћеницама као и по факсимилу види се, да
је на нашој опеци другачији жиг.

Инвентар, бр. 2507 (сл. 5 с). — Жиг на фрагментираној опеци за кров (*tegula*), чија је дебљина 3 см. Нађена је у Винчи, где су чешће пута налажене римске опеке, које су употребљене као материјал за зидање вероватно при грађењу тамошњег манастира.¹

Ред слова у натпису преокренут је, а чита се:

.....EX TRIC.

тј.....ex Tric(ornio?).

Од слова Е очувана је скоро горња половина, ну неизвесно је да ли је испред њега било још каквих слова, или се овај жиг састојао само из те две речи.

За означавање места фабрикације на опекама упоређи W. Kubitschek у *Mitteilungen der Zentral-Kommission*, 1901, стр. 220. — Према томе ова опека треба да је рађена у Tricornium-у, данашњем Ритопеку.² Одатле је овај фрагменат, или цела опека, пренет у Винчу где је и нађен; тај пренос извршен је много доцније, а не још у римском добу.

Д-р М. М. Васић

СТАРОСРПСКО ПОСУЂЕ

Приликом нашег бављења у *Кличевцу* 1906 године, купљена су за збирку Нар. Музеја три лонца, које представља сл. 1 а, б, с (Инв. бр. 2471). Лонци су купљени преко председника општине, којем налазач није хтео тачније одредити локалитет налажења бојећи се, да ће се на томе месту, ради испитивања, вршити откопавање.

Висина лонца у сл. 1 а износи 18,5 см.; б је висок 15,5 см., а с 15 см. Лонци су

¹ Упореди Старићар 1906, стр. 56, прим. 9.

² Упор. Старићар, 1906, стр. 37, где је наведена и остала литература о овом налазишту римских старина.

без држака, а имају познати типични облик старосрпског посуђа, о којем смо већ раније говорили.¹ Исти је случај и са орнаментиком на овоме посуђу, а и све остале појаве на њима налазе своје паралеле на већ објављеном старосрпском посуђу.

Као старосрпско посуђе карактеришу ове лонце нарочито *релефне марке*² на спољашњој страни њихових дна.

Сл. 2 а, б, с, д, е представља нам облике тих марака. Сл. 2 а припада кличевачком лонцу у сл. 1 а, њен је облик нејасан. Марка у сл. 2 б припада кличевачком лонцу у сл. 1 б, а има облик неправилног круга с пречницима. Марка у сл. 2 с припада лонцу у сл. 1 с; она има облик два концентрична круга. Марка у сл. 2 д припада лонцу у сл. 1 д, о којем ћемо мало после говорити, а марка има облик круга, у којем се налазе праве линије. Марка у сл. 2 е припада једном фрагменту дна, које је нађено у *Винчи*;³ она има облик уписаног крста у кругу.

Овим налазима откривено је још једно ново старосрпско налазиште у *Кличевцу* (округ пожаревачки, срез рамски), које до сада није било познато; а за оно налазиште у Винчи пружа се овим наласком још један доказ више, да оно припада и старосрпском добу.⁴

Лонац у сл. 1 д чију марку представља сл. 2 д, има нарочит значај у погледу на археолошко и етнографско проучавање културе Српског Народа. На та проучавања

¹ Упореди наш чланак: Старосрпска налазишта у Србији, Старићар, 1906, стр. 39 и даље, а нарочито стр. 76 и даље.

² На нав. месту стр. 78.

³ За Винчу, као налазиште старосрпских старина, упоређи Старићар, 1906, стр. 55.

⁴ За пренисторијско налазиште у Винчи и његове наласке упоређи Старићар 1906, стр. 89 и даље.

ми смо већ сренули пажњу и утврдили њихову тесну међусобну везу.⁵ Овом се приликом поново враћамо на то да овим конкретним примером поткрепимо своје раније мишљење.

Као што се и на први поглед види лонац у сл. 1 d има исти облик и исте украсе

У томе факту, да се у ужичком округу и дан данас израђује исто онакво посуђе, какво су српски лоначари израђивали можда још од VII века по Христу,⁶ можемо с правом тражити и објашњење за многе друге појаве у култури српског народа, које својим пореклом допиру у далеко већу прош-

a b c d

Слика 1.

као и остали примерци из Кличевца. {Ну он се од њих не разликује ни по осталим својим техничким особинама. Међутим тај лонац није никаква старина, он је купљен, приликом једне екскурзије, у ужичком округу када смо сусретали читаве товарије таквог

лост. Познаваоцу ствари неће бити загонетно због чега су се такве појаве очувале у тим а не и у другим крајевима; јер ће их он лако моћи објаснити удаљеношћу тих предела од скорашњих и садашњих главних путева, кроз које струје нове културне тековине.

a b c d e

Слика 2.

посуђа, које је ношено на продају у остале пределе Србије.

С таквом својом робом долазе ови мајстори, како сами тврђаху, чак до *Кнића*, а одатле су је прекуцци раније преносили чак до *Јагодине*. Према томе изгледа да је то посуђе тражена роба, која се данас израђује само на појединим местима у ужичком округу.

Указујући на ову појаву желимо подстаћи испитиваоце старе и садашње културе Српског Народа те да они обрате своју пажњу на њу и проуче је што темељније и све-страније. За сада би довољно било и то, ако би се когод нашао, који би отишао до оних места у ужичком округу, где се

⁵ Старинар 1906, стр. 88.

⁶ Упореди нпр. посуђе из Костоца и његово датирање, Старинар 1906, стр. 66 и даље.

овакво посуђе израђује и ту прикупно све податке о техници справљања посуђа, прибрао свеколике марке на том посуђу и покушао њихово значење објаснити на основу онога, што буде сазнао од самих лончара. Уредништво „Старинара“ радо ће таквом раду дати места у својем часопису.

Др. М. М. Васић

ИЗ ДРЖАВНЕ АРХИВЕ

Радећи у нашој Државној Архиви, ја сам запазио да се у њој где што налази и таквих података, који су интересантни и за дубљу старину наше земље. Такве податке ја сам узгред само нотирао, мислећи да их у згодној прилици саопштим коме другом, да он од њих учини употребу. Кад је понова покренут „Старинар“, ја сам на ове податке у Државној Архиви скренуо пажњу Г. Др. М. М. Васићу, и он ме замоли да поред својих ствари, које радим у Државној Архиви, примим на себе и то, да где год нађем што, што би било од интереса за читаоце „Старинара“, препишем и у „Старинару“ саопштим. Одазивајући се молби Г. Васића, ја ево саопштавам такве податке, којих ће бити читав низ, и који ће бити од интереса у многим погледу:

1

Н е ж и т¹

13. јула 1819. г. „Писато кнезу Раки у ваљевску нахију да пошаље попа Милована из Брезе и цигмана Авакума и Читаковича што скорје, идо да не учини, и поп Милован да понесе *книгу названу Нежит* са собом.“²

¹ *Нежит* је позната богумилска реч. Можда ће и књига „Нежит“ која се у овој белешци помиње бити у вези о богумилству.

² Кнежевска Канцеларија, Деловодни Протокол, унутрашња преписка 1819. године. — Сви курзиви у овим белешкама су моји.

19. јула 1819. г. „Писато кнезу Раки да по представљеној тужби свјашченства ваљевске нахије налаже се њему, да попа Милована из Брезе пошаље одмах к Господину владици у Шабад на одговор за своје преступљеније, *што преводи народ у сујевјерје*. При том наложено му остреште да оно место, гди је тај поп цркву основати дао затрпа и народу запрети Господаровим именом на оно месту више да се не сабирају, но да се повинују настављенију Господина Архиепископа, који ће у име тога међу народ изићи.“³

19. јула 1819. г. „Писано господину Владики шабачком да на представљенују тужбу свјашченства ваљевске нахије послато је за обуженога попа Милована из Брезе којег (смо) нашли совершенно крива, одузел смо *јеретическу књигу Нежит* и пошиљемо истог попа на њихово благорасуђеније. Препоручено му да исти поп телесно кажњен буде и за неко време отпурије отлучен за своје покајаније. При том како за предупредити овакове опасне народне скупштине, заповеђено је кнезу Раки да оно место на којему је хтео речени поп црков сазидати и своју мајсторију проводити да се затрпа, и за истребити усељено сујевјерије међу народом молили да изда ово циркуларно објављеније у својој епархији и опомене свјашченство и народ да би се овакови јеретичких дела уклањали.“⁴

2.

Оловни олуци

Ваша Светлост

Милостијејши Государју!

Покорно јављам Вашој Светлости, у време док је Пасманција овде у Крајини пребивао, пронађу се између селима Прахови и Цанови од стародрежности олуци оловни

³ Ibidem.

⁴ Ibidem.

под земљом, које исти Пасманџија у оно време да копати, и доста олова кажу да је ископао и на своју ползу употребно, а по том кад се народу кулуковати досади, надзиратеља Турчина, који је преко копље одређен био, подмите и тако овај оне трагове остави и оде на другу страну копати, гди олова није било, и овим начином пријави се Пасманџији да олова више нема и тако он престане даље копати. Но пре 5 година док је овде Мурдар-аси седио пронађу Власи код Цанове села *други један олуц оловни* и за овај покажу Мурдар-асију, и он отиде на оно место, један чунак оловни поћу извади и однесе па онда заповеди Власима да место оно затрпају и да ником ништа не казују. Људи су дакле ово место добро забележили и мени су сад проказали, из којег призренија отишао сам на место оно *и тамо ископасмо један чунак оловни од 48 ока тежине*, који дао сам на полак пресећи и ево са сваком покорностију шаљем га Вашој Светлости, а ону рупу гди сам га ископао дао сам ома затрпати и више чуњкова тражио н сам нити пак знам има ли онде више онаковог олова.

В прочем смирено целујући скут Ваше Светлости јесам Ваше Светлости најпоунизији слуга.

У Неготину

9 новембра 1833.

Стефан Стојановић⁵

3.

Художествено израђена глава

Ваша Светлост

Милостијејши Господару!

Доле под селом Радојевцом, нашли су Радојевчани у Дунаву *једну од туча ху-*

⁵ Кнежевска Канцеларија, Нахија Неготинска.

дожествено израђену главу човечју, коју сам од речених сељана за 28 гроша купио и Вашој Светлости као знак стародревности пошљишем.

С истиним страхопочитанијем јесам Ваше Светлости милостијејшега Господара.

У Сипу

15. октоврија 1834.

№ 508.

покорњејши слуга

Стефан Стојановић⁶

19. октобра 1834. № 3493. „одговорено (Стефану Стојановићу, великом сердару тимочком) да смо примили ону главу од туча,⁷

4.

Хрисовуље

1. јула 1837. г. № 2562. „Милосаву Здравковићу Ресавцу, милитарном вароши Алексинца полковнику: Препоручено да монаху из манастира Св. Павла и Георгија у Атонској Гори Герасима, сада у Нишу *с неким манастирским хрисовуљама* налазећег се у Карантини пусти и по издржанију карантина да га у Крагујевац упуту.⁸

Његовој Светлости

Милостијејшему Господару

и књазу сербскому

Милошу Т. Обреновићу

Карантина алексиначког
всеподањејши рапорт.

По височајшем Светлости Ваше од 1. тек. № 2562. налогу у призренију монаха Герасима из Атонске Горе *с неким хрисовуљама дошавши* и у Нишу наодећа се, одмах сам Хади-Борћу у Ниш писао да би

⁶ Кнежевска Канцеларија, Нахија Неготинска.

⁷ Кнежевска Канцеларија, Деловодни Протокол, унутрашња преписка 1834. године.

⁸ Кнежевска Канцеларија, Деловодни Протокол, унутрашња преписка 1837.

речена монаха у карантин алексиначки упутно од куда по том по издржанију периода карантинског у Крагујевац по налогу Ваше Светлости оправљен и упућен биће.

№ 65.

6. јулија 1837.

у Алексинцу.

Милитарни вароши Алексинца
командант, полковник
Милосав Здравковић⁹

Његовој Светлости
Милостијејшему Господару
и књазу Сербском
Милошу Т. Обреновићу

Карантина алексиначког
всеподајејши рапорт

Владајући се по милостијејшему благовољенију Ваше Светлости од 1. тек. № 2572. изјављеном ми, Монаха Герасима с другом својим монахом дошавше с неким *хрисовулама* из манастира Св. Павла и Георгија у Атонској Гори находећег се, данас по издржанију периода карантинског у Крагујевац Вашој Светлости пошљем.

№ 107.

24. јулија 1837.

у Алексинцу.

Милитарни вароши Алексинца
командант, полковник
Милосав Здравковић¹⁰
Др. Тих. Р. Ворђевић

⁹ Кнежевска Канцеларија, Нахија Алексиначка.

¹⁰ Кнежевска Канцеларија, Нахија Алексиначка.

Д О П И С И

Архитектонски и скулптурни остаци из Текериша

Г. *Панта Туфегчић*, свештеник из Текериша, послао је Нар. Музеју фрагменте које приказује сл. 1 а б, а уз њих још и следећи опис.

„Ови фрагменти нађени су при орању и чишћењу од камена у имању Добросав Нешпића, земљорадника, из Текериша (срез јадрански, округ подрински.“

„Место, где су фрагменти нађени, удаљено је од текеришке цркве за 5—600 метара у правцу на Југозапад, а поред црквеног потока, близу извора, који се зове „Воденичина“

„Сопственик имања, поменути Добросав, орао је за кукуруз. У њиви се налазила једна хумка од камена и рушевина, која је сметала да се на том месту дубље коопре. С тога се Добросав реши да то место очисти од камена, при чему је наишао на рушвине од некакве зграде, која је била квадратног облика, а мерила је на свакој страни по 10 м. Темељ је широк 1 м., а по средини је такође ишао темељ некаквог преградног зида, који је такође био дебео 1 м. У обиму ових зидова нађе он ове фрагменте у близини један до другог. Сем тога нађене су опеке четвртастог облика, чија дебелина износи око 8 см. Других ствари није нађено.“

„Узгред ћу напоменути још и следеће. У близини текеришке цркве, под Цером, с јадранске (југозападне) стране, налази се једно место, које се зове „Сребрни Јаз“; а ту се и сада могу распознавати трагови негдашњег јаза. Са поцерске (североисточне) стране налази се опет једно место, које се зове „Сребрна Руца“. Вероватно је, да се на овим местима раније ископавала руда, што се даје утврђивати и налажењем рударске троскве (згуре, шљаке)“

Додатак. — Фрагменат у сл. 1 а висок је 42 см., широк 16,5 см., а дебео око 6—7 см. Представљена је биста женске фигуре, која на десној руци има увијену гривну (?), а у руци држи шишарицу (?). Израда је груба и површна.

Фрагменат сл. 1 б, чији доњи део има димензије $21 \times 16,5 \times 6-8,5$ см.; глава, која је вероватно припадала овом фрагменту, висока је 16 см. у очуваном стању. На фрагменту је представљена биста женске

Сл. 1, а

фигуре, која своју леву руку (виде се само четири прста) меће на раме, а десну на мишицу десне руке следеће фигуре, од које се види само део десног рамена, мишице, лакта и доњег дела руке испод лакта.

Израда је такође површна и груба.

Оба су фрагмента од ситнозрног пешчара, који је веома мек и трошан. — Намена ових фрагмената није нам позната. На непрофилirаним дужим странама онајају се трагови тестере, којом је камен сечен. На први мах изгледа као да су ови фрагменти делови каквог украсног фриза са грађевине,

али против тога у првом реду говори њихова неједнака висина (а висок 42; а б заједно с припадајућом (?) му главом и замишљеним размаком између њих $21 + 16,5 + 1$ см. = 38,5 см. у најбољем случају.

Међутим представе самих фигура, а нарочито борова шишарица у руци фигуре на фрагменту а, као и композиција фигура на фрагменту б, говорила би за то, да су ови фрагменти делови надгробних споменика, на којима су фигуре покојника биле у рељеу израђене. Због чега су пак ти фрагменти доспели у рушевине споменуте грађевине, такође је нејасно, а могло би се можда тачније утврдити бржљивијим испитивањем самих тих рушевина.

Сл. 1, б.

По стилистичким и техничким особинама ових рељефа даје се утврдити, да су они могли постати у III веку по Христу; да су израда провинцијалних мајстора, и да се по целокупном својем изгледу дају уврстити у групу сродних им споменика предела Западне Србије и источних крајева Босне.

Прексторијска налазишта у околини Смедерева

Г. Јован Јирачек, шеф-инжињер окружног одбора у Смедереву, пише:

„Приликом премеравања и снимања водоплавног земљишта поред реке *Језаве* нашао сам код самог *Смедерева*, на имању Г. Драшковића и других, на рбини од старог посуђа и оруђе од кремена. Даље уз Језаву, између села *Радинца* и *Вранова*, а на њиви Антонија и Животе браће Јанковића, из Вранова, налазе се рбине земљаног посуђа у огромној количини. Поменути Живота прича, да су ту налазили и читаво посуђе, које су поразбијали, надајући се, да ће у њему бити скривених пара. У једном таквом суду нашли су и једну *статуету* од печене земље, која је представљала женску фигуру. Њоме су деца играла и упропастила је. Живота прича да је у том посуђу налажено и *бронзаног новца*, али од свега тога он сада нема ничега више“.

„На рбинама, које сам узгред прикупио, нема никаквих орнамената“.

„Терен је на месту, где се налази Јанковића њива узвишен изнад долино Језаве око 10 метара; спуштајући се благим нагибом у правцу од Језаве“.

„У близини ове њиве Јанковића, на растојању од 3—400 м.. налази се једна *хумка* или *могила*. Она је начињена на равном терену на тај начин, што је околна земља ископана и на хумку набачена. Од дна овога удубљења, које иде око целе хумке, на до врха њеног може имати око 4 м. висине“.

Интересантни и несумњиво важни подаци које нам пружа Г. Јирачек, нису прве вести

и налазци из околине села Вранова. У пренесторијској збирци Нар. Музеја налазе се већ од дужег времена златни (гривна) и сребрни (два комада непознате намене) предмети, који се по својим карактерним особинама дају датирати у млађе гвоздено доба (сребрни предмети), ако не чак и у т. зв. латенску периоду (златна гривна).

На тај би се начин дало објаснити и тврђење Животе Јанковића, да је у поједином целом посуђу с тога налазишта нађено и бронзаног новца. Ну, не мора бити искључена могућност, да су се на истом локалитету очували и остаци старијих културних периода, а нарочито у том случају ако је на месту у Јанковића њиви, као што изгледа, било негдашње људско насеље.

И ако ова налазишта обећавају веома интересантне и важне наласке, ми их у овој години нисмо могли обићи и на терену проучити. То остављамо за прву надућу прилику, када ће се моћи, можда, извршити и пробно копање.

Оваква саопштења, као што су ова Г. Јирачека, од велике су важности за испитивање пренесторијских старина, с тога молимо и остале пријатеље старина, да и о најситнијим и најнезнатнијим налазцима у својој околини обавесте било Управу Нар. Музеја, било Уредништво „Старинара“.

Д-р М. М. Васић.

Старинар год. 1907.

Табла I.

Влашки новци. Страна 52 до 55.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

CHICAGO, ILLINOIS 60607-7090

TEL: 773/936-3400 FAX: 773/936-3400

WWW.CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

CHICAGO.PRESS.EDU

Handwritten signature

СТАРИНАР

ОРГАН

СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

НОВОГ РЕДА ГОДИНА II.

1907.

ДРУГА СВЕСКА

УРЕДНИК

МИХАИЛО ВАЛТРОВИЋ

ПРОФЕСОР ВЕЛИКЕ ШКОЛЕ У ПЕНЗИЈИ

БЕОГРАД

КРАЉЕВСКО СРПСКА ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА

1908.

СТАРИНАР

Излази у полугодишњим свескама од по 5—6 табака текста с потребним илустрацијама у тексту и на засебним таблама.

Уз Старинар публикаће се и **Додатак** Старинару, који ће садржавати чланке о стварима које стоје у вези са старинама и њиховим проучавањем, белешке, кратке извештаје и дописе о налазцима, који су у току дотичног међувремена нађени, као и преглед и оцену стручне литературе, која стоји у даљој или ближој вези са проучавањем старина Балканског Полуострва и суседних земаља. Величина **Додатка** одређиваће се према потреби.

Чланови Српског Археолошког Друштва, по одредби чл. 9. статута Српског Археолошког Друштва, добијају бесплатно Старинара заједно са **Додатком**.

Члан *утемељач* плаћа један пут за свагда 120 дин. или у један пут, или у пет годишњих рокова по 24 динара.

Члан *помажући* плаћа за прву годину чланства 3, а за остале године по 6 динара.

Књижарска цена Старинара са **Додатком** за целу годину износи 10 динара.

Примљени научни радови за објављивање у Старинару и **Додатку** хонорисаће се с осамдесет (80) динара по штампаном табаку.

Рукописе као и сву осталу преписку с уредништвом Старинара ваља упућивати на *Г. Д-р Милоја М. Васића*, чувара Нар. Музеја, уредника Старинара, а пријаве у чланство Српског Археолошког Друштва упућивати на адресу *Г. Михаила Валтровића*, професора Велике Школе у пензији, друштвеног секретара, *Јованова улица бр. 53 у Београду*.

Напомена. — Због непредвиђених сметња и неприлика ова је свеска Старинара морала знатно задоцнити.

Да не би било и сувише закашњења Уредништво ће обе свеске Старинара за 1908 годину штампати заједно и нада се да ће до краја 1908 године са штампањем тих свезака бити готово, почем је један део садржине већ сложен.

Уредништво Старинара.

ПРЕИСТОРИЈСКИ ЗЛАТАН НАКИТ ИЗ ВЕЛИКЕ ВРБИЦЕ

(ЧИТАНО У СЕМИНАРУ ЗА АРХЕОЛОГИЈУ)

1. Историја налаaska и опис налазишта.

На табли II представљен је златан накит, који се налази у Народном Музеју у Београду од године 1855, а до данас није публикован. Накит је састављен из великог броја разноврсних објеката за накит и тежак је 0,737 кгг. злата. Нађен је на нашем Доњем Дунаву код села Велике Врбице на месту где је констатовано преисторијско налазиште типа Жуто Брдо.¹

Појава тако богатог златног налаaska у једном преисторијском налазишту привлачи пажњу и ширих, нестручних кругова; са археолошког пак гледишта важан је овај налазак као прилог за проучавање преисторијске културе северо-источних крајева наше земље, а с обзиром на посреднички карактер њихов и за познавање шире европске културе тога доба. Највећу пажњу пак изазива овај налазак тиме што припадајући једноме од преисторијских налазишта у близини лежишта златних руда и златоносних алувијона, од чије су експлоатације остали видни трагови, наводи на претпоставку: да је постао у тој области, дакле, да је локални продукт.

О ближњим околностима под којима су нађени објекти нашега накита нисмо обавештени. Познато је само толико, из инвентара Народног Музеја² и при-

¹ Старићар, 1907, стр. 1—47.

² Ради ближег обавештења о овоме нашем налаaskу исписујемо дотично место из инвентара Народног Музеја:

«Број 13. Нмзъ златны ђинђува и разны други златны украшенія, имаюћи у тежини 55 драма; кой е нашао и предао жена Марина Думитру, из Велике Врбице».

«(год. 1855. В. № 962 Совѣта, а П.№ 685.)»

«Број 14. Нмзъ златны ђинђува и златашъ полумесецу подобанъ накитъ, тежакъ 10¹/₂ драма; кой е нашао и предао Јонъ Траиловъ изъ Велике Врбице».

«(актъ као горе кодъ 13.)»

«Број 15. Нмзъ златны ђинђува и разны други златны украшенія, имаюћи у тежини 90 драма; кой е нашао и предао Радуканъ Прву у Великој Врбици.»

«(актъ као кодъ 13.)»

ватног расписивања Г. Д-р Милоја Васића, да је накит нађен у одроњеној обали Дунава код села *Велике Врбнице* (округ крајински, срез кључки) од неких мештана сељака и да је посредством власти доспео у Народни Музеј. Да ли је можда изванредан део целокупног налаaska остао и непредат и како су поједини објекти накита били међу собом везани, није познато. Локалитет налаaska, дунавску обалу код поменутог села, посматрали смо приликом једне екскурзије. Некадање постојање преисторијског насеља на њему утврђују већ и керамички фрагменти растурени обалом, а у погледу технике и орнамента сасвим слични фрагментима из читавог низа до сада запажених преисторијских налазишта на дунавској обали од ушћа реке Пека до Тимока, — о којима ће бити речи на другом месту у овом часопису. У обали нашега налазишта, која је прилично висока и испресецана дубоким вододеринама, могу се запазити профили некадашњих културних слагалишта. По извесним нађеним фрагментима урни, може се закључивати о обичају спаљивања лешева, који би био карактеристичан за ово насеље. По свој прилици и наш накит припадао је једној или више урни. Примери таквих остава уз спаљене остатке покојника нису ретка појава.³ Тако у *Hampel-a*⁴ налазимо како се код места *Egcsí* на Дунаву (комитат *Fejér*) у обали разораној водом нашао расута једна урна са бронзаним предметима за накит. Овај пример између многих наводимо и с тога, што су поједини облици накита из те урне аналогни извесним облицима нашега накита.

2. Опис накита.

На табели II, 1 представљена је једна *ниска* састављена од 1021 комада, који су били саставни делови једне или више огрлица. Сви су изведени у техници ливења и могу се поделити у неколико основних типова, како ћемо их у даљем излагању и описати. У сл. 1 представљена су три типична облика у разним величинама. Најмногобројније су заступљени кугласти и на пробушеним странама више или мање стињени комади типа *a*; пресек примерака тога типа под *δ* представља изванредан број комада који одговарају деловима попречно исечене цеви у ситне комаде. Виконичних типа *b* и то у величини *α* има

³Број 16. Низъ златны ђинђува и други разны златны украшенія у тежини 74¹/₂ драма; кой е нашао и предао у Великой Врбци Думитру Никола.²

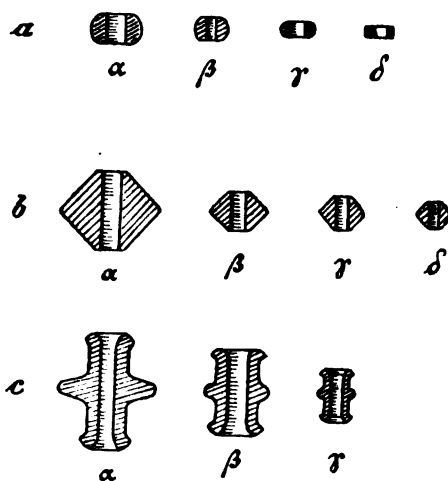
⁴(актъ истый као кодъ № 13. то естъ одъ Попечител. Правосудія Совѣту П. № 685, а Совѣта В. № 962, 1855 год.)³

³ Потпуно очуван екземпляр такве једне урне проучен је са локалитета Жуто Брдо. Старинар 1907, стр. 15, сл. 16.

⁴ J. Hampel, Die Altertümer der Bronzezeit in Ungarn, Bd. I, уз Taf. XCIII.

свега 7 комада, у величинама β , γ и δ на 60 комада. Комади типа ϵ састављени су из једног пласнатог, округлог дела кроз који изгледа као да је провучен други цеваст и на крајевима профилирани део. Примерак у величини γ осамљен је, док у прелазним величинама α — β има 9 комада. На сликама 2, 3 и 4 представљени су вертикални 2 а, 3 а и 4 а и хоризонтални 2 б, 3 б и 4 б пресеци друга три типична комада. Облик представљен у сл. 3, који је заступљен са три примерка, носи на најширем обиму два пара насупрмних испупчења, која су и профилирана; на облицима чији су пресеци представљени у сл. 2 и 4, и који су заступљени само са по једним комадом, та бочна испупчења нису тако оштро наглашена. Испод оба пресека сваког облика представљен је развијен орнамент (сл. 2 с, 3 с и 4 с), који се састоји из утиснутих кружића и полукружића. Као осамљени облици издвајају се три примерка од којих је први представљен у сл. 5; друга два су у облику октаедра са одсеченим бочним ивицама.

На табл. II, 2—8 представљени комади нашега накита јесу *привесци*, који су понајпре могли бити саставни делови једне огрлице. Дршка, која носи два крака који конвергирају, завршена је главицом која је пробушена косо у правцу озго на ниже. Косо пробушене главице налазимо и на пренсторијским иглама за прикачивање одела. Овај тип датира Lissauer⁵ у рано бронзано доба. На једној још не публикованој статуети из Винче, типа Кличевачког Идола, налазимо на предњој страни орнаментално представљене привеске који потпуно одговарају нашим. Исто то и на једној статуети из Баиске, код Вуковара, коју Ноегнес⁶ погрешно сматра за неолитску, а која се међутим сме без устезања приписати развијеном бронзаном доба.⁷ Напрел идентичне егземпларе оваквог накита из раније поменутог угарског налазишта (в. напом. 4.) сматра за привеске о једном појасу од бронзаног лима, што је и у реконструкцији пред-

Слика 1.

⁵ A. Lissauer, y Zeitschrift für Ethnologie, 1907, Heft VI, S. 793 и даље, fig. 19 и даље.

⁶ M. Hoernes, Die neolitische Keramik in Österreich, y Jahrbuch der k. k. Zentral-kommission, Bd III., I., 1905. S. 15 fig. 23 и 24.

⁷ Исправка Ноегнес-ова мишљења код Д-р М. Васића, Прилози ка решавању троянских проблема, у Гласу LXX, стр. 283.

ставио. Ближим посматрањем наших 7 привесака можемо међу њима разликовати три варијетета. Тако код примерака таб. II, 2—6 завршни делови свака два конвергентно повјена крака изгледају као увучени у заједнички шири део над којим се издиже дршка. Овакав облик могао је имати за мотив сличан накит конструисан од очњака дивљег вепра који су врло радо ношени као привесци, што доказују слични чести налази на пренестијским налазиштима. Примерак на таб. II, 7 представља сам други варијетет: оба крака непосредно поред дршке украшена су са по три паралелна уреза, који образују два прстенаста испупчења, — орнамент који подсећа на врвце које су на претпостављеном првобитном натуралистичком мотиву имале технички значај. Трећи варијетет, заступљен такође само једним примерком таб. II, 8 не показује детаље карактеристичне за наше тумачење порекла оваке форме привесака. На обема странама орнаментиран је низовима утиснутих кружића, а на мосту одакле полазе краци налази се урезан по један равнокраки крст чији ћемо значај доцније поменути.

На таб. II, 9—10 представљена су два једнака објекта нашега накита које ћемо назвати *украсима за косу*. Ако један од њих развијемо, добићемо прут представљен у сл. 6, а, појачан на крајевима и средини, троугласта попречна пресека, који је представљен на истој слици — б. Горње две стране тога прута — лице, — оштро су сведене, док је доња нешто издубена, као што се види и на попречним пресецима. Лице је на рубу орнаментирано са по једним низом утиснутих полукружића који се додирују. Испод додирних тачака ових полукружића налазе се, опет утиснути, кружићи, који такође чине орнамент, као што се види на његовој шематички развијеној представи на истој слици под с. Наши примерци показују овакав прут један и по пут савијен у облик отвореног прстена чији је један крај посувраћен тако, да су сва три проширена и највидније орнаментирана дела паралелно стављена окренута око посматрача.

Да су овакви прстенови служили за украс косе и придржавање увојака, знамо по Schliemann-овом објашњењу аналогних примерака оваквога накита у Троји. Сличне наласке из европских налазишта као и ове тројанске објаснили су неки научници и као привеске. Наши примерци су ближи Schliemann-овом објашњењу.*

На таб. II, 11—13 представљене објекте, који су међусобом потпуно једнаки, назваћемо *златним прутућима*. Обликом су дакле дугуласти, у ду-

* Упор. Schliemann, Ilios S. 554—5, затим Helbig, Homer. Epos S. 168. На овим местима наводи се и стих из Hom. II. XVII, 51—52: „Крваљу му смочи се коса (харита налична коси), Смоче се увојци што их и злато држа и сребро.“ Отуда су овакви прстенови познати и као „Lockenhalter.“ За друго објашњење за привеске в. Studnitzka (о тројан. егземпларима), E. Chantre (о угарским) и Virchow (о кавкаским) ближе навед код H. Schmidt-a у Zeitschrift für Ethnologie 1904, Heft 5, S. 620 ff.

жину износе 4,3 см., и спољштини, са попречним пресеком $4 \times 1,5$ мм. Спољштена страна опточена је рубом (в. и сл. 7) који се нешто истиче над средишном дужином на којој је у једнаком одстојању пробивено 9 рупица. Траг овога пробивања види се и на таласастој контури руба; иначе је цео предмет ливен као и остали до сада описани објекти нашега накита.

На таб. II, 14 представљена је округла *плочица* од златног лима, велика у пречнику 3 см., искуцавањем испупчена и орнаментирана; реконструирани профил њен представљен је у сл. 8. Искуцани орнамент састоји се из три концентрична круга тачкастих испупчења, од којих је један око средишњег испупчења, док су друга два на обореном ободу плочице. Између периферија ова два круга на ободу пробивене су две насупрмне рупице. Ово је једини комад нашега накита изведен у техници искуцавања (*gepoussé, getrieben*).

На таб. II, 15 представљена је спирално савијена жица. Овај *спирални колут* је у неколико испупчен на спољашној страни, и износи у садашњем облику 2,8 см. у пречнику. Главу овога колута образују прва два почетна спирална обрта тиме, што су међу собом ковањем слеђени.

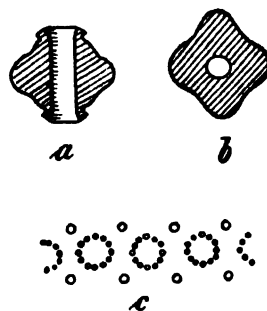
На таб. II, 16 представљена је жица неправилно савијена; биће да је у првобитном облику такође образовала спирални колут. Како је пар оваквих спирала ношен и као украс на грудима, могле су ове две спирале кореспондирати. Леп пример овакве намене пружа орнамент на Кличевачком Идолу, који по Ноегнес-овом⁹ мишљењу одлично представља одело и накит из доба његова постанка, а овај накит опет одговара ономе из бронзаног доба Угарске. О техници извођења оваквих спирала знамо да су такође биле ливене.¹⁰

3. Аналогије у погледу на облик.

По обилности употребљеног злата може се наш накит поредити и са примерцима златног накита у тиме чувеним југоисточним налазиштима особито у Троји и Микени. Простором ближе аналогије пружају поглавито угарски налазици специјално они из Ердеља, — о чијем ће, у неколико преувеличаном значају у погледу продукције злата у преисторијском доба бити доцније речи.

⁹ М. Hoernes, *Urgeschichte der bild. Kunst*, S. 221—2.

¹⁰ В. Schliemann, *Mykenä*. Nr. 163 представља калуи за ливење таквих спирала. — Сличан калуи, али за ливење накита од фајанса нађен је у храмовној остави у Кносу, упор. *Annual of the British School*, № IX, стр. 65, сл. 42. На ономе калуи из Кноса на месту спирално савијене жице налазимо округлу плочицу украшену концентричним круговима.

Слика 2.

За наше проучавање *аналогиије у погледу облика* од далеко су веће важности. Облицима *огрличиних* делова не налазимо на Југоистоку тако карактеристичне аналогиије као на Северозападу од наше области, и то међу налазима из Угарске и Ердеља с једне, и онима из босанских налазишта с друге стране. Ови угарски налази припадају млађем бронзаном доба и изведени су у бронзи,¹¹ ћилибару¹² и земљи. Особито карактеристичне егземпларе за све приказане типове наших комада за огрлицу показују налази из Ватине,¹³ који су управо копије металних облика у лошем материјалу — земљи. Босанска налазишта млађег бронзаног доба и халштатског, која својим последњим слојевима кадшто припадају и историјском доба (Гласинац, Сански Мост, Горица, Доња Долина, Језерине и др.), обилују множином налазака сличних и идентичних форма у материјалу разноврсном, изузев злато, као иловачи, стаклу, ћилибару и бронзи.¹⁴

Аналогиије нашим *привесцима* налазимо искључиво у налазима из Угарске, који припадају млађем бронзаном доба. Међу овима има и таквих облика који су врло блиски, скоро идентични нашим, док други показују читав низ поступно дегенерираних. На неколиким угарским егземплярима пропратићемо ову дегенерацију која је од значаја по датирање наших егземплара у старије доба, јер нам потврђује стварно закључак који би иначе могли извести аналогиијом из безброј пута уочене појаве: да су најближи натуралистичким мотивима облици изведени у племенитом металу и да се у подражавању могло преводити само из бољег материјала у гори, а никако и обрнуто. У сл. 9 примерци под а, с, е, е¹ и е², изведени у техници ливења, показују скоро паралелне облике другима под б, д, f и е³, изведеним у техници простог изрезивања у бронзаном лиму, а у контурама првих.¹⁵ Редом који обележавају писмена а,

¹¹ J. Hampel, Die Altertümer der Bronzezeit in Ungarn, нпр. Bd. I, Taf. CXVI, 11; Bd. II, CXXXVI, 15; CXXXVII, 23. Bd. III, CCIX 7; CCXXXIV. 12—14.

¹² J. Hampel, на навед. месту, Bd. III, CCXIII, 41—226.

¹³ Milleker Bodog, A. Vatinai Östelep, 1905, Taf. XXII, 1, 5, 6, 10 и 11.

¹⁴ Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina, Bd I, S. 103, fig. 197—8, 205—9, 226, 228, S. 124, fig. 32; Bd III. Taf. IV; Bd IV. S. 34. fig. 2; Bd VI, Taf. IV; Bd VIII. S. 38, fig. 93—4, 95—96 итд. Гласник Земаљског Музеја за Босну и Херцеговину, 1902, књ. 1, Таб. IV.; 1902, књ. 3, Таб. XXII. 7, XXIV и XXXI.; 1906, књ. 2, стр. 219, сл. 53. итд.

¹⁵ Угарски егземплари приказани на сл. 9 налазе се публиковани на следећим местима:

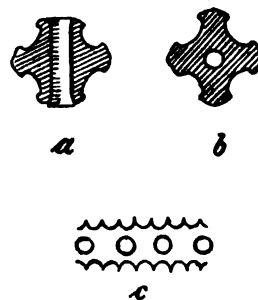
Сл. 9 а = J. Hampel, на навед. месту Bd. II, CXXXI, 1.

“ “ б = “ “ “ “ “ “ “ CXXXIII, 6.

“ “ с = Milleker Bodog, на навед. месту, Taf. II, 6.

b, c, d, e, e¹, e², e³ и f да се пратити очигледно поступна дегенерација облика која од облика a који је најближи претпостављеном натуралистичком мотиву поступно одводи до облика f који не показује више ни једну ознаку која би упућивала на претпостављени узорни мотив.

Не смо међутим пропустили да не наведемо и извесне даље аналогije за овакав облик привесака и ако оне дају повода за сасвим другаче објашњење њиховога порекла него што смо га ми раније објаснили. Изнад једне воловске лобање представљене на једном италију од агата из Кноса¹⁶ налази се представа двојне секире (лабриса) између воловских рогова, а на корену пак ових рогова три паралелна испупчења која потпуно одговарају паралелним прстенастим испупчењима на другом варијетету наших привесака. Далеко пак приближнији облику ових јесте облик украса на једном земљаном отиску, нађеном у једној храмовној остави („the temple repositories“) такође у Кносу, и који Evans тумачи као полумесец на врху једног кратког дршка — crescents on stands — (в. B. S. A. № IX, стр. 54. сл. 30). Из описа Evans-овог у B. S. A. № VIII стр. 105 није јасно како су изгледали „small attachments in the shape of the Sacral Horns“¹⁷ на статуетама микенског доба из Гурније на Криту, те је с тога могуће, нарочито због сличности између појава на нашим привесцима другог варијетета и оних на воловској глави, сматрати не само наше привеске него и оне „полумесеце“ из Кноса као подражавање овима „консекративним роговима.“ Таквом тумачењу ишла би у прилог најзад још и та околност што би се после проучавања Evans-ова (B. S. A. № IX, стр. 88) о значењу симбола у облику крста у храмовној остави у Кносу можда могло и за онај крст на комаду који представља трећи варијетет наших привесака потражити исто симболичко значење које Evans приписује таквим представама у Кносу. Узимање у обзир аналогija с Кноса потпуно је оправдано после најновијих резултата до којих је испитивање у томе погледу дошло, а који ће ускоро бити објављени.

Слика 3.

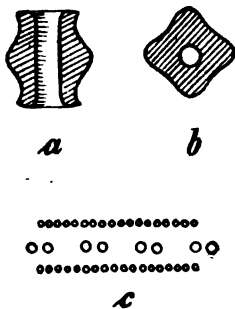
Сл. 9 d = J. Hampel, на навед. месту, Bd. III, CXCIX, 3.

a	e	=	a	a	a	a	a	a	CXCI, 5.
a	e ¹	=	a	a	a	a	a	a	CLXXXV, 28.
a	e ²	=	a	a	a	a	a	a	CLXXXV, 23.
a	e ³	=	a	a	a	a	a	a	CXCI, 6.
a	f	=	a	a	a	a	a	a	CSXXV, 27.

¹⁶ The Annual of the British School at Athens № IX стр. 114, сл. 70

¹⁷ „Мали привесци у облику консекративних рогова“.

Најближе аналогije нашим украсима за косу имамо такође међу угарским налазима. Најкарактеристичнији егземплари ових угарских налазака приказани су у једном чланку Н. Schmidt-а (fig. 12, 13 а и 13 b).¹⁸ Као њихов изворан тип оправдано предпоставља Н. Schmidt облик истог накита из Троје (в. Schliemann, Ilios, № 878, 880). То је отворен прстен са појачаним крајевима, који један другог премашују (т. зв. *Lockenhalter*); ови тројански примерци су датирани у групи других објеката у 3 пер. II насеља у Троји, дакле

Слика 4.

око 2000 год. пре Хр.. И ван Угарске у Средњој Европи срећемо варијетете овога облика, који се распростра- далеко на Северозапад и Исток. На томе великом географском пространству био је он и временски дуго у употреби, тако у Чешкој и Моравској нађени су егземплари таквога накита у гробовима старијег бронзаног доба с карактерном керамиком Unetitzer Турна, а на Кавказу има таквих налазака и из гвозденога доба. То је укратко што каже Н. Schmidt о овој врсти накита. Његово објашњење налазака овога накита на Северу и Југу Европе импортом из Угарске и Ердеља неумесно је као и низ других закључака Schmidt-ових којима неоправдано преувеличава значај угарских и ердељских културних центара да би што више изашао на сустрет познатој својој претпоставци о зависности јегејске културе с те стране.¹⁹ Распрострањеност и дуго задржавање овога облика за накит могло је и ван Ердеља на разним странама изазвати његову локалну продукцију, а у материјалу којим су дотичне области располагале. Отуда онај исти случај који Н. Schmidt допушта на Кавказу може се са још више разлога претпоставити и у нашим крајевима. Јер ови су били ближи југоисточним утицајима који су упознавали Средњу Европу са новим облицима, који би се овде одомаћени даље самостално развијали, разуме се у оним њеним областима, које су у природном богатству и културним приликама имале услова за такво развиће. Свакојако самосталним, локалним развићем има се објаснити и то што наши примерци украса за косу показују варијетет који у угарским одговарајућим налазима није ни једним примерком заступљен.

¹⁸ Н. Schmidt, у *Zeitschrift für Ethnologie* 1904, 5., чланак *Troja, Mykenä, Ungarn, археол. паралеле*.

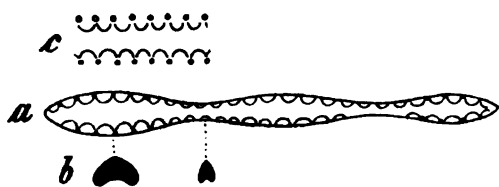
¹⁹ Критику ове Schmidt-ове као и оне von Stern-ове теорије види у Ronald M. Burrows-а, *the discoveries in Crete*, 1907, друго издање, стр. 190 и даље; упоређи и Duncan Mackenzie, *Cretan Palaces and the Aegean Civilization II*, у B. S. A. № XII, стр. 228, а нарочито стр. 231 и даље.

Аналогије за примерке нашега накита које смо назвали *златним прутцима* веома су оскудне. У групи тројанских налазака, који припадају „великом благу“ (II насеље), и ови наши примерци имају своје паралеле²⁰ у погледу на облик. Тројански екземплари служили су по Schliemann-овом објашњењу за вешање привесака, што свакако вреди и за наше примерке, а и аналоге наласке из швајцарских накољничких насеља²¹ стално прати велики број разноврсних металних привесака. Тако мали број познатих аналогија довољан је за извођење потребних закључака за релативно датирање, али наши наласци ове врсте не дају разлога за хронолошко издавање од осталих објеката нашега накита. Ипак и оволике аналогије за тако ретко примењену врсту накита од важности су у колико дају нове потврде сталне појаве сличних и идентичних објеката у Троји с једне и у Средњој Европи с друге стране од наших налазишта, чиме се доказује посредничка улога наших северисточних предела између југоисточних и средњоевропских присторијских налазишта.

Сл. 5.

Украсне *плочице* с којима се може поредити наша напред описана врло су чест и многобројно заступљен налазак у разним присторијским налазиштима

Слика 6.

познијих металних епоха. Оне су као украс пришиване на одело, а у сличним формама служиле су и као оплата дрвеним дугметима итд. Тако су, по Schliemann-овом објашњењу, били примењени тројански екземплари, (упореди Schliemann, *lios* S. 557,

№ 903—4). У III. гробу у микенској тврђави нађена је маса таквих украсних плочица, (в. Schliemann, *Mykenae*, S. 194—200). Ове су плочице искуцавањем орнаментиране као и тројанске само у разноврснијим мотивима, натуралистичким и спиралним. Наш примерак ближи је сличним наласцима из угарских и босанских налазишта млађег бронзаног доба. Угарски наласци са разних локалитета показују сличне и идентичне форме²² у бронзи, више или

²⁰ Schliemann, *lios*, бр. 696—7 (= бр. 5966 у H. Schmidt, H. Schliemanns Sammlung trojanischer Altertümer, Berlin 1902), бр. 765 (= H. Schmidt, Katalog бр. 5943), бр. 866 (= H. Schmidts, Katalog бр. 6002).

²¹ R. Munro, *The Lake-Dwellings of Europe* (1890), с. 189 и стр. 57—8.

²² J. Hampel, *Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn*. Bd. I. Taf. XLVII. 1 (загар), С. 24.; CXXVIII, 13—15; CXXV, 52—57; CXXVII, 16—26 итд. Bd. II. CXLIX, 12; CLIII, 28—9; CLXI, 1—6 итд. Bd. III. CXCI, 7; CCIX, 41; CCXI, 13—15; CCXIII, 26; CXXVII, 7; CCXXXVII, 11—15 итд.

мање коничне, у истој техници изведене и са сталним понављањем концентричних кругова састављених из искуцаних ситних испупчења на какав је начин изведен и орнаменат на нашем примерку. Исте такве аналогije пружају и налази из раније поменутих налазишта у Босни.²³ Овде се ови облици налазе још разноврсније примењени: као украсна дугмета на кожним појасима, компоновани у накит за прса — токе итд.

Спирале од жице какве смо познали међу објектима нашега накита веома су распрострањен мотив за накит бронзаног доба Средње и Северне Европе.

Слика 7.

Као накит јављају се овакве спирале појединачно, удвоје — Brillenspirale, а и сложене у веће целине накита. Егземплари таквога спиралног накита нађени су у изобиљу у свима налазиштима млађег бронзаног доба у Средњој Европи, особито у угарским. С погледом на квалитет и изобиље таквих налазака смемо порекло примене спиралних мотива тражити на Југоистоку, нарочито Микени и другде. Крајем друге тисуће пре Хр., спирални орнаменат је једна од најмаркантнијих ознака југоисточних утицаја и, како мисли Sophus Müller,²⁴ даје целом северном делу Балканског Полуострва полумикенски карактер.

4. Провениенција накита.

Наведене аналогije показују за једне облике нашега накита несумњиво југоисточни прототип, а на тој смо страни нашли и за остале такве ближе или даље паралеле које се могу објаснити само зависношћу наших налазака од југоисточних узора. Да се пак не може претпоставити и случај импорта нашега накита с ближег или даљег Југоистока доказују нам извесне појаве које говоре за његову локалну провениенцију — у области њихова налазишта. Тако, орнаменат на микенским украсним плочицама изведен у дивним, чисто натуралистичким мотивима на нашем примерку замењен је, као што смо видели, концентричним низовима ситних испупчења, орнаментом дакле мање више геометријским, какав је карактеристичан за периферна налазишта и то у млађим епохама металног доба. Даље, аналогije извесним облицима огрличних делова имамо и у пршљенцима од иловаче и у најстаријим од наших познатих налазишта.²⁵ Појава пак и метала у истим налазиштима доказује и могућност из-

²³ Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina, Bd. I S. 97, Fig. 145—151; S. 135, Fig. 12; S. 155, Fig. 62; Bd. VI S. 46, Fig. 37; S. 48, Fig. 41 итд.

²⁴ S. Müller, Urgeschichte Europas, 1905, S. 90.

²⁵ D-r M. M. Vassits, Die neolithische Station Jablanica bei Medjulužje in Serbien Braun-schweig 1902, стр. 38 и 39, сл. 82 и 83.

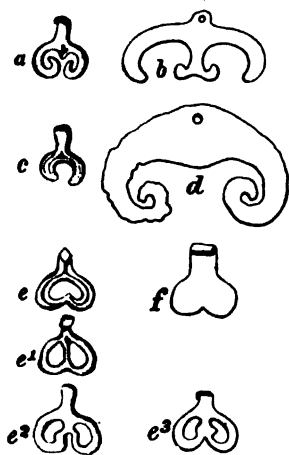
вођења истих облика и у металу (као што и у Троји обиље металних израђевина у II насељу не искључује извођење истих облика у земљи). У нашој области, још и пре појаве нашега накита, постојала је метална индустрија те би и појава овога, била само један од њених продуката. Орнаментална представа накита на Кличевачком Идолу, који показује врло компликоване форме, као и на познијим статуетама, нпр. онима са Жутог Врда и са других налазишта на нашем Доњем Дунаву, којима припада и Велика Врбица, репрезентује савремени бронзани накит;²⁶ његов пак локалан постанак несумњиво утврђује налажење истога у оставама или депонима (Depôtsfunde). Са колико се техничког знања располагало при производњи тога накита показано је приликом говора²⁷ о техници извођења бронзане гривне из Костоца златом тауширане. Исто техничко знање било је далеко више него довољно и за израду златнога накита. На томе ступњу домаће технике не зауставља се на верном копирању страних узора: наши украси за косу, затим прутећи и ако имају несумњив прототип у тројанским налазцима показују варијетет који се не налази ни на једној другој страни, што свакако треба приписати самосталној обради страних мотива у нашој области. Та обрада не достиже пак ни у једном комаду племенитост југоисточних форама и савршеност њиховог техничког извођења. Ограничен број типова у нашем накиту поновљен у врло великом броју екземплара, који су посве масивни и тешки, јесу својства која стоје сасвим на супрот начину извођења у великим културним центрима на Југоистоку, где се племенити метал — злато — раскива у танане плочице и листове, да затим добије најразноврсније уметничке форме у префиненој техници искуцавања. Та разлика с једне стране доказује оскудицу финијег уметничког укуса и техничка знања, — што је карактерно за периферну уметничку индустрију, с друге пак стране нештедима примена најскупочијег материјала за наш накит може се објаснити само богатством злата његове области постанка, о чему ће бити нарочито говора у доцнијем нашем излагању.

У погледу на Северозапад од наших крајева налазимо још далеко мање ослонаца претпоставци импорта нашега накита с те стране. Тако досадање упоредно проучавање културних односа у преисторијском доба искључује постојање моћних и по културно обличје наших предела пресудних утицаја који би са Северозапада допирали. Напротив се утврђује обрнут правац утицаја који су делимице потицали из самих наших предела а делимице преко њих са даљег Југоистока. Мало оправдано би пак било уопште претпоставити правац им-

²⁶ Упор. Ноегнес-ово мишљење наведено на стр. 103, напом. 9.

²⁷ Старинар 1906, стр. 4 и 5.

портирања супротан правцу културних утицаја; специјално за наше крајеве према суседним на Северозападу таква претпоставка не би нашла потврде ни у једном наласку из наших крајева до сада познатом. На завршетку овога питања о импорту нашега накита с те стране навешћемо у кратким потезима неке од појава уочених досадашњим проучавањем а којима се ближе објашњава однос наше области према најближем Северозападу — југоисточним крајевима Угарске с којима они „стоје у разноврсним тесним везама“ (Д-р М. Васић, Прилози итд. стр. 224), и који би се према томе у питању импорта морали у првом реду узети у обзир.

Слика 9.

Тако, једно од главних пренестијских налазишта у Ердељу *Тордош* слаже се у многоструком погледу своје културне садржине са нашим проученим локалитетом Бело Брдо код села Винче. Констатоване паралелне појаве производ су истих културних утицаја који су Дунавском Долином допирали са Југоистока. Разлике пак које постоје²⁸ поглавито у концепцији при извођењу појединих облика и орнамената ваља објаснити разноликошћу локалне прераде истих узора примљених са стране. Супериоритет нак који је у опште обележје свих наших налазишта над онима из Угарске и Ердеља може се објаснити и непосредном близином наших налазишта главном културном путу, Дунаву, од којег је нпр. *Тордош* ипак знатно удаљен. Али исти супериоритет истиче се и у поређењу наших и угарских налазака и из врло блиских, готово насупрамних локалитета, као што су Бело Брдо и кличевачка некропола на десној, а Дубовац и Ковин на левој обали Дунава, у коме би случају узрок супериоритета лежао у неколико и у далеко погоднијим теренским приликама наших локалитета итд.

И ако се до закључака, који говоре за негирање утицаја а следствено и импортирања из Угарске и Ердеља у наше крајеве, дошло проучавањем појава посматраних и на металним и на керамичким објектима, када је реч о специјално златним налазима до сада се придавао тако велики значај Ердељу у погледу провенијенције злата да би наше тврђење о локалној провенијенцији нашега златнога накита на први мах изгледало илузорно. Али у доцнијем нашем излагању познаћемо чињенице које доказују добивање злата и у северноисточним крајевима Србије у пренестијском доба, — на чему већим делом базира и наша претпоставка.

²⁸ Д-р М. М. Васић „Пренестијски налази из Винче“. Старица 1906, стр. 123.

5. Појава злата у Европи.

Потребно је на овоме месту рећи и неколико речи у опште о провенијенцији злата у Европи у преисторијском доба. Према богатству златних налазака у Ердељу и Угарској сматра се, као што смо напоменули, Ердељ за један од најзнаменитијих извора за злато²⁹ и у преисторијском доба у Европи. Готово је уобичајено при тражењу порекла златним налазима или групи налазака упућивати на њ. Међутим преисторијска појава злата у Европи није још довољно испитана на свима странама њена прострaнства где би се она могла очекивати. Једни научници означавају и Југоисток као изворан не само за утицаје који су упознали Европу са употребом метала него и за сам метал — злато.³⁰ Други пак противни оваквом гледишту истичу поред ердељских Карпата и врло велики значај Источних Алпа за продукцију злата, али не образлажу довољним доказима³¹ такво мишљење. Ирска и Шпанија, земље знатне рударством и у преисторијском доба, као крајње периферне остале су без утицаја на Средњу Европу. У колико је преисторијско рударство у Македонији и Тракији³² било од значаја за европске културне области изван тих земаља није испитивано.

Прво метално доба Угарске, које карактеришу бакарни налази, ставља Montelius³³ већ у трећу тисућу пре Хр., и објашњава приступачношћу Ердеља југоисточним утицајима, који су се преносили трговачким саобраћајем³⁴ преко Балканског Полуострва. Међу тим и налази из североисточне Србије показују оруђа од бакра; приликом модерних рударских радова откривена су овде и стара бакарна рудишта, керамички фрагменти у њима одговарају керамици наших најстаријих налазишта.³⁵ Када се с тим доведе у везу богатство наше области златом природно је и овде претпоставити врло рану експлоатацију

²⁹ H. Schmidt, Zeitschrift für Ethnologie 1904, Heft 5, S. 616.

³⁰ Нпр. М. Hoernes у Archiv für Anthropologie, Bd. III, Heft 4 (1905) S. 252. — Појава њилибара са балтијских обала у налазиштима на обалама и острвима Јерејског Мора објашњена је као замена за злато. Упор. нпр. G. и A. Körte, Gordion, 1904, S. 128,

³¹ Olshausen и M. Much у M. Much-a, Prähistorischer Bergbau in den Alpen, 1902., стр. 17—19.

³² Види E. Ardaillon, у Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités, 1903, s. v. Metalla, p. 1894 sq.

³³ O. Montelius, Die Chronologie der ältesten Bronzezeit, S. 178.

³⁴ Montelius, на навед. месту, S. 209. На питање како је трговина тако рано играла тако велику улогу, одговара Montelius: Оријентални народи и они на Југу Европе који су били под њиховим утицајима, тражили су у разним крајевима нашега дела света метале — бакар, калај, сребро, злато — и друге скуповене природне производе као њилибар и со који су били врло рано познати и цењени (S. 209).

³⁵ Упор. Д-р М. М. Васић, Записници Сри. Геол. Друштва 1905, бр. 4—5, стр. 5.

злата чија је најранија појава у налазиштима напоред са првим оруђем од бакра.

Противници Montelius-ове „моногенистичке“ теорије о најранијој појави злата у Европи, као S. Reinach и други³⁶ мисле између осталог да су исто онако као Кипар, Египат и Халдеја и Дунавске Земље могле бити земље прве продукције метала, као што су доцније били и центри експортације и ка Југоистоку — у ужу област јегејске културе. За нас је у овом мишљењу од интереса придавање тако великог значаја Дунавским Земљама у погледу провенјенције злата, пошто после Ердеља изузев североисточне крајеве Србије нема готово ни једне друге области на коју би се у томе погледу могао и помишљати; од коликог су пак значаја ови наши крајеви могли бити моћи ће се закључивати и из оноликог познавања трагова старих рударских радова у њима коликим ми за сада располажемо.

6. Појава злата у Североисточној Србији.

О појави злата у североисточној Србији постоји читава мала литература.³⁷ Велики индустријски интерес који је везан за тамошњи терен особито богат рудним благом изазвао је последњих година живље рударско испитивање у поменутој области. Од важности је што су баш трагови старих рударских радова били од особита значаја при истраживању нових златоносних жица. Испитивање ових трагова у чисто археолошком правцу није до данас вршено, али се у радовима друге врсте налази и низ археолошких података, које ћемо ми укратко приказати.

И овде као и свугде најранија метода за добивање злата била је испирање златоносних алувијона — речних наноса од песка и шљунка. Као особито знатан извор златоносних алувијона означава се Дели Јован, а златоносне су све реке у сливу Дунава и Тимока. Од појединих локалитета у близини којих су констатовани пралишни радови, а они су у првом реду на Пеку, по-

³⁶ Упор. E. Ardaillon, у Daremberg-Saglio, Dictionnaire, s. v. Metalla, p. 1841—2.

³⁷ Прве податке од важности за преисторијску појаву злата у североисточној Србији изнео је Феликс Хофман у Годишњаку Рударског Одељења 1892 г. стр. 149 и даље. У низу доцнијих радова које интересује појава злата у нашој области са разних стручних гледишта они, који се дотичу преисторијског времена, служе се више мање Хофмановим подацима. Издаја се пажњом према свима појавама у разитку радова на добивању злата рад рудар. инжењера Мих. Благојевића, „Појава злата у Србији“, 1903 (одштампано из VI књиге Геолошких Анала Балканског Полуострва); као најподеснији употребимо га при нашем излагању. Потпуна библиографија поменутих радова наведена је у опсежној публикацији Douchan Jovanovitch, Serbie Orientale. Or et cuivre. Paris. 1907.

менујемо неке ближе нашем налазишту, као што су Трњане, Шаркамен, Штубик (Суви Поток), Малајница, Јабуковац и др. Доказ најранијих таквих радова очуван је у „гомилама“, које су покривене вегетацијом; оне су објашњене као скупљен површински материјал са дна речних корита у коме нема злата да би се доспело до онога доњег златом богатог слоја. Злато које се данас у тим крајевима испирањем добива, по мишљењу стручњака из бечке ковнице, чистије је од ердељског и садржи на 1000 делова 898—900 чистог злата.³⁸ Природно је претпоставити у доба најраније експлоатације алувијалног злата и златом обилнију садржину алувијона. На истом терену постоје и трагови старих рударских радова вишега ступња, — на добивању злата из нераспадног рудног материјала. Остаци тих радова примитиван су ступањ радова окнима, каквих је било у првом металном доба на разним странама у Европи.³⁹ На Дели Јовану протеже се низ оваквих окана — руна на даљени од 8 км. Још савршенији ступањ старих радова показују поткопи. Познато је да су прексторијски рудари били врло довитљиви и да су погодним средствима разбијали и најтврђе стене кварца.⁴⁰ У близини једне притоке Пекове (р. Липа) нађени су камени жрвњеве који су употребљавани за трошење прекрупљеног рудног материјала, а који су према опису далеко примитивнији од познатих римских⁴¹ млинова за исту употребу. Трагови рударских радова на нашем терену у историјском доба нису одвојено испитивани, а и у писаним изворима по којима је римско рударство врло добро познато наша се област јаче не истиче. У Ердељу, где су римски радови били на врхунцу, пажљиво испитивање показује у погледу на количину надмоћност прексторијских радова над римским, што је објашњено кратким бављењем Римљана у тим крајевима,⁴² а вероватно ће исти однос бити утврђен даљим испитивањем трагова старих радова на добивању злата и у нас.

7. Датирање налазак.

Датирање нашег накита могуће је извести само релативно — према познатом датирању наведених аналогја. С тога гледишта у први мах се издвајају комади нашег накита које смо описали под именом украса за косу и прутућа као старији од осталих објеката; међутим задржавање истих облика

³⁸ По усменом саопштењу за које смо захвалили Г. Ђ. Вајферту, индустријалцу.

³⁹ Упор. S. Müller, *Urgeschichte Europas*, S. 47.

⁴⁰ Са овим средствима ближе нас упознаје M. Much, *Das vorgeschichtliche Bergwerk auf dem Mitterberg*, 1879., S. XII—XVIII. Види и R. Forrers *Reallexicon*, s. v. *Bergbau*.

⁴¹ B. E. Ardaillon, на навед. месту, p. 1862, fig. 5005—6.

⁴² Dr. A. Brand, *Der Goldbergbau in Siebenbürgen und Spanien*, у *Zft. Prometheus*-у, 1903, №703. S. 456.

у појединим даљним областима чак до у гвоздено доба приближује и датирање ових наших облика ка доба постанка осталих с којима су нађени. Ово пак може се неколиким поузданим знацима доста приближно одредити. Тако, искуцани орнамент у облику концентричних кругова какав имамо на нашој златној плочици, којој смо иначе у погледу технике орнамента, облика и намене нашли аналогије у миконским наласцима из средине друге тисуће, карактеристичан је у Средњој Европи за млађе бронзано доба. Наведени аналози наласци за исту врсту накита из Угарске припадају крају друге и почетку прве тисуће пре Хр., они пак наласци из босанских налазишта још нешто познијем доба. Овоме доба у Угарској, млађем бронзаном, приписује се и већина налазака спиралног накита, а исто тако и облици бронзаних привесака за које смо показали да нису старији од наших изведених у злату. Према томе можемо датирати наш накит око хиљадите године пре Христа, не оспоравајући ни већу старост појединих карактеристичних облика као таквих; али они као делови овога накита, чију старост ваља одредити као једне целине, нису и не могу бити старији.

*

У нашем раду описали смо златан накит нађен код села Велике Врбице, исто тако и локалитет налазка. Наведеним аналогијама доказали смо у главном југоисточно порекло његових облика. Измењена појава њихова у налазиштима на ближем и даљем Северозападу од наше области дала нам је и овом приликом потврде о кретању пренестијско културе у Европи у правцу од Југоистока на Северозапад и то једним вероватно већим делом и преко наших крајева у Дунавској Долини. Међутим поред показане зависности у погледу на облик, истицањем неких особенних појава на нашем наласку у првом реду неколиких стилистичких особина доказали смо његов локални постанак. Такав су закључак потврдиле запажене појаве пренестијске експлоатације злата у области нашега налазишта. Напоследку, по нашем релативном датирању пада појава проученог накита у доба најинтезивније бронзане културе у нашим крајевима, дакле око прве појаве гвозђа у њима. Томе доба природно је било савремено претпоставити и исто тако интезивну продукцију злата у тим крајевима.

Милан Митић.

Ж И Ч А

III.

Оснивање Жиче пада у једно доба, које није било много подесно за подизање монументалних грађевина. Кобне размирице у земљи, непрекидна опасност од непријатеља споља обележавају владавину Стевана Првовенчаног. Сви напори световне и духовне власти морали су бити посвећени отклањању штетних утицаја на цркву и на државу и одржању политичке равнотеже у средини суседних земаља. Требало је много напора, па да се изравнају несугласице у земљи и да се обезбеди ауторитет ново-створеноме краљевству и независној цркви српској. У једно тако доба подизање великих црквених грађевина диктује највећим делом кака потреба, а не само жеља, да се у величанственој и монументалној грађевини обесмрти име каквога поглавара државнога или црквеног.

По свој прилици је тачна она забелешка, у којој се износи, како подизање Жиче пада у доба после утишаних размирица Стеванових са братом му Вуканом. Стеван, свакако, није хтео изостати иза свога оца, који је у неколиким лепим црквама још за живота био подигао себи бесмртни споменик. Стеван и Вукан били су се измирили. Св. Сава, који беше у Србију донео мошти свога оца, на наваљивање Стеваново одустаде од намере, да се врати у Св. Гору, па се прими за старешину у Студеници. Као архимандрит у овоме месту беше Сава подигао многе цркве не само од камена, већ и од дрвета, како би се свугде у духовној области његовој прослављало име Божје. Онда почеше Стеван и Сава зидати велику цркву Вазнесења Господња у Жичи, тако звану архиепископију.¹ Долазио би Сава овда онда са Стеваном, да контролишу

¹ „...тогда же и великою црковъ Господина възнесенія иже въ Жичи, глаголемоу архіепископию, начеше здати, иныя цркви многыя, маліе и великыє съзлани быше спетымъ, дондеже прѣбывъ архімандритомъ въ Студеници, не тѣчию камены нѣ и дрѣвены, іако да на всакомъ мѣстѣ своего владичества Богъ славить се”. Дамичиѣ Живот св. Саве 1860. стр. 97.. Доментијан вели такође, да је св. Сава основао Жичу, коју поче и доврши са братом Стеваном. Дамичиѣ Живот св. Симеуна и св. Саве стр. 204.

Народно предање има о имену Жиче једну интересантну причину. Стеван Првовенчани имао је у почетку намеру сазидати цркву мало више изнад места, на коме је

зидање. Беше много зидаре и веште каменоресце довео из грчке земље. Са њима би он ту заједно становао и упућивао их, како ће да украсе цркву.²

Изгледа, да се Стеван Првовенчани 1217. године оженио Аном, унуком Хенрика Дандола³ и да је после ове женидбе настала распра између Саве и

Слика 1.

Целокупан изглед цркве у Жичи.

Стевана, која је имала за последицу одлазак Савин у Св. Гору на стално пребивање.⁴ У одсуству Савину извршило се 1217. године крунисање Стева-сада црква. Материјал за зидање стајао је већ сав готов (отуда је томе месту дошло име *Готовац*), кад Стеван једне ноћи усни, како се из неба спустила златна жица управо на место, на коме је сада црква. Стеван протумачи овај сан као упут с неба, на коме месту треба подићи цркву, на промени своју првобитну намеру. По овој златној жици добије и Жича своје име.

² „Въ врѣме же некоѣ пришьдьшоу емоу съ самодръжцемъ съгледати зиждуштихъ архієпископію, бѣ бо и многыхъ дѣлатель зѣць и мраморникъ искоусныхъ привель изъ грѣчьскыє землє и самъ съ ними прѣбыває, наоучавааше по воли его оукрасити, тако и до дѣнь съ въ истинуоу въсьми оукрашена прѣкви видит се” *Даничиѣ Живот св. Саве* 1860. стр. 98.

³ Види *И. Руварац* у *Летопису Матице Српске* 208. ст. 1—44. и *Ј. Радоњић* у *Летопису Матице Српске* 209. стр. 129. и *К. Jireček* у спису *Karl Krumbacher Ein serbisch-byzantinischer Verlobungsring* стр 446—447. Упореди и *Љ. Ковачевић* у *Гласу Академије Х.*

⁴ Види *С. Станојевић* у *Летопису Матице Српске* 232. стр. 104.

ново круном, коју из Рима беше послао папа Хонорије III.⁶ Не може се поуздано знати, где је ово крунисање извршено. Ако је тачна она белешка у Теодосија, да је Жича тек по повратку Савину освећена и довршена, онда оно, по свој прилици, није могло бити у Жичи. Ми се не мислимо упуштати у расправљање питања, да ли је независност српске цркве нарочито измољена и добијена и да ли би један акт, којим би се она утврђивала, одговарао канонским прописима. Било да је св. Сава постављен за епископа или архиепископа од васеленскога патријарха, било да је као епископ посвећења сâм себе прогласио за архиепископа, неоспоран је факт, да је он оснивалац српске православне цркве у Немањиној држави.⁷ Познато је, да је Жича била одређена за резиденцију новог архиепископу српскоме. Ну Сава не затече цркву сасвим довршену. Она беше велика, али још није била живописана. Св. Сава освети цркву, снабде је св. трпезом и светим моштима, одржа у њој обноћне молитве, сврши у њој свету службу, па од својих ученика изабра најдостојније, произведе их за епископе и свакоме одреди његово место рада.⁸ За тим се ревностно постара, да се црква дотера. Беше са собом довео каменоресце и живописце из Цариграда,⁹ који тада беше у рукама Латина.

Кад је ускоро црква била потпуно довршена, позва Сава Стевана, да са високодостојницима и властелом дође у Жичу. Овај величанствени скуп у Жичи беше на сам дан Вазнесења Господња. Стеван обдари цркву обилним поклонима. Она је пак било тако украшена, да је сваки могао помислити, е има пред собом „земљно небо“.¹⁰

Проглас независне архиепископије један је тако крупан догађај, да је он, свакако, на неки начин морао бити прослављен у резиденцији првога архиепископа. Ова прослава у Жичи претпоставља асистенцију највеће државне власти. Како Доментијан и Теодосије пишу, да је крунисање Стеваново из-

⁶ Види И. Руварац у *Летопису Матице Српске* 208. стр. 1—44.

⁷ Види Д. Руварац О укинућу пећске патријаршије (*Српски Сион* 1904. стр. 267.)

⁸ „По сихже светии подвиг се, иде па нареченнии емоу шть Бога прѣстоль пръ-
восветительства къ цркви Христа Спаса и Бога нашего иже въ Житчи. Нъ оубиш цркви
велика и еште не пописана бѣше и сию оубиш осветивъ и светою трапезою и светими
моштии светихъ оукрасивъ и оутвердивъ и въ нейъ всеноштные молбы творе и светою
службоу съвршае шть оученикъ своимъ ихже достопны и подобны знаше епископи сихъ
освешташе...“ *Даничиѣ Живот св. Саве* 1860. стр. 139. Упорели и Доментијанову за-
белешку *Даничиѣ Живот св. Симеуна и св. Саве* 1865. стр. 233.

⁹ „Самъ же шъ съвршеніи цркъве прилежае. Бѣше бо мраморники съ собою и
пишоушнихъ шть Константина града припель“. *Даничиѣ Живот св. Саве* 1860. стр. 141.

¹⁰ *Ibidem* стр. 144. и 141. „Земљно небо“ подсећа на грчко *οὐρανός ὁ ἐπίγειος*.

вршио Сава у Жичи, то је вероватно, да се о овој прослави извршио какав црквени акт, који је стајао у свези са крунисањем, можда миропомазање. Лако је могуће, да су за ову прилику спољашњи нартекс и кула на брзу руку саграђени. (Упор. оно што смо рекли у *Жичи* I стр. 142). За једну

Слика 2. Према акварели г. М. Валтровића.

архиепископску цркву простран нартекс био је, несумњиво, веома потребан. Спољашњи нартекс цркве у Жичи морао је у сваком случају бити дозидан још за живота Савина. Према једној забелешци, црква је још за живота Савина имала катихумена, а ова су, судећи по целокупној архитектури

цркве у Жичи, могла бити само изнад пространог спољашњег нартекса.¹⁰ У овој се забелешци каже, како је Сави, који је живео у великој мучаљивости и кротости, био дошао Арсеније, који ће доцније постати његов наследник. Овај се Сави беше веома допао. Посматрајући га са свога *катикумена*, са кога се лепо могло сагледати све, шта се у цркви ради, он је видео, како Арсеније у цркви служи као што ваља, па га постави епископом велике и саборне цркве, давши му потпуну власт над свима у томе манастиру и у божанственој цркви, „која се зове мати многих цркава“. Трибина светог Саве, са које је он могао пратити ток службе у цркви, била је, по свој прилици, у катикуменама спољашњег нартекса, која су се према цркви отварала пространим прозором изнад царских врата. Ту код тога прозора могло је бити место, са кога је св. Сава био у могућности видети све, шта се у цркви за време богослужења ради.

Као резиденција архиепископије Жича је, несумњиво, остала непрекидно предмет пажње највиших државних и црквених власти. Забележено је (на пр. у Теодосија), да су у њој за краљеве помазани Стеванови последници. Од нарочитога је значаја она забелешка (у Доментијана и у Теодосија), у којој се вели, да је св. Сава пренео у Жичу мошти свога брата Стевана Првовенчаног, које су дотле почивале у Студеници. Ово се према Теодосију десило одмах по повратку Савину са пута по Истоку, док по Доментијану изгледа, да је било

¹⁰ „Нѣколико же врѣме прѣпроводѣ съ блаженны прѣдѣрыже црковѣ божѣствѣноюу, прѣосвѣщенны же кирѣ Сава вѣсѣгда сѣматраашѣ нѣго очима своимѣ шѣ катикумени своего, тако бо мѣсто жѣсть, на пѣмѣже стоѣашѣ, нѣко добрѣ сѣгледовати нѣмоу вѣса творѣмаѣ вѣноутрѣ црковѣ божѣствѣныѣ. И сего блаженнаѣго Арсѣнѣиѣ зрѣашѣ добрѣ сѣдоужѣшѣѣ нѣ црковѣ... сѣтвори нѣго быти епископѣмѣ великыѣ и сѣборныѣ црковѣ... нѣже наричѣть се мати многымы црковѣмѣ...“ *Даничиѣ Животи краљѣва и архиепископа српских* 1866. стр. 244.

„Катикумена чинѣ уочљѣву прѣту старѣ архитектуры византискѣ. У великим црквама Цариградским имали су у њима владѣоци јѣдну собу, често дворѣницу за примѣње и ораториум. Ту су се причѣшћивали. У цркви св. Гроба, као и у цркви св. Софиѣ патријарси су ту вршили часѣве или бѣдѣња. Неофит у своѣмѣ тѣпѣику (око 1191. год.) спомиѣнѣ изнад нартекса ексѣвоклаион, свој сопствен ораториум и своју трибуну (*ἀκροατήριον*). Епископѣ, коме Атанасиѣ Атонски повери свој тестаменат, спавѣо је у катикуменама“. „Катикумена се изнад царских дѣвери отвѣрају према цркви јѣдним пространим отѣвором, док изнад крова обѣју побѣчних страна по јѣдан прозор њѣхѣв глѣда напѣле. У овој форми катикумена нѣмо наћи 1028. год. у јѣдној цркви крѣстообразнѣ оснѣве Казанциларѣцѣмѣ у Солуну и при крају XI века у Дафни“. *G. Millet Bulletin de correspondance hellénique* 1905. стр. 92.—94. О катикуменама цркѣ св. Гроба у Јерусалиму упорѣди од *Baumstark-a Oriens christianus* V стр. 255. и 256. и *Παπαδόπουλος Κερμενς' Αναλεκτα...* II 1894. стр. 179.

раније. Поуздано је Стеван био наменио Жичу за место свога вечнога пребивања. И византиски су цареви имали обичај, да велике цркве подижу поред осталих разлога и с тога, што су још за живота хтели одредити себи и својој породици место, на коме ће бити погребени. Ми смо већ видели, како се због на далеко разгласених

Слика 3. Фрагмент из Распека у јуж. певници
(према скици г. П. Вучетића).

гробова и светиња, што су се крили под кровом цркве, збирао свет у великоме броју са свих страна, а нарочито о дану смрти ктитора цркве. Због великога броја лица, која су тако долазила на поклоњење овим светињама и због умноженога братства морале су се цркве проширивати нарочитим дозиђиваним просторима. И да није спољашњи нартекс у Жичи до преноса моштију Стевана Првовенчаног био подигнут, он је могао бити дозидан у то доба. Ми и иначе видимо, како оне цркве српских манастира, које су под својим кровом криле мошти знаменитих личности, државних или црквених, имају и простране спољашње нартексе (Студеница, Раваница, Манастија, Ариље и др.)

По сведочанству једнога познога летописца српскога изгледало би, да је св. Сава увиђао опасност, која је претила архиепископији у Жичи због њена незгодна положаја према угарској држави. Због тога је, vele, био он наредио Арсенију, да изберо друго место за архиепископију. Арсеније изабра место у Хвосну, на месту званоме Метохија (које се због многих камених пећина у близини назвало Пећ) и ту сазида саборну цркву у име св. апостола Петра и Павла.¹¹ Наследници Савини пребивали су по свој прилици у Жичи, али

¹¹ „повелѣваетъ Арсению, кромонахоу уже игумену Жичкому избрѣсти иное мѣсто на созданіе архіепископѣи, цюво за не Мажаромъ на краини бысть, шво пак провидѣа доухомъ святѣмъ многѣмъ ратнѣмъ временомъ быти и разоритисѣа. Арсени...

их ми овда онда виђамо и у Пећи. Тако нам је сачуван помен о томе, како се архиепископ Јевстатије I о једноме спомену о годишњици смрти Арсенија I (сахрањена у Пећи) бавио у архиепископској цркви у Пећи.¹² Кад пак беше дошло време да умре, овај се архиепископ био десио у Жичи, где је доиста и био сахрањен у мраморноме гробу, који сам себи беше начинио.¹³

Ускоро после смрти архиепископа Јевстатија I беше загрозила опасност Жичи, те се последник његов архиепископ Јаков нађе принуђен, да му тело пренесе у цркву св. апостола у Пећи.¹⁴ И, доиста, најездом „безбожнога језика куманскога“ Жича је била сва огњем запаљена и за неко је време остала пуста. По мишљењу нашега хисторичара г. С. Станојевића Жича је била жртва инвазије Дрмана и Куделина много пре него ли Шишмана.¹⁵ Тек за време архие-

избравъ мѣсто во Хвостанской нахи, нинѣже зовомои Меѳохіа... и тамо создаша церковъ...» Гласник С. У. Д. V стр. 41. Упор. Филарета архіеп. Снятые южныхъ Славянъ II стр. 164.

¹² Даничић Животи краљева и архиепископа српских стр. 267.

¹³ *Ibidem* стр. 313. За ову гробницу вели се, да је била унутра у цркви (стр. 315. и 316.). Кад је тело Јевстатијево почело чинити чуда, извадили су га још цело и положили у ковчег „како прѣдлежати њмоу въ видѣниѣхъ въсакомоу благовѣрномуу вѣствовоу чловѣчюу“ *Ibidem* стр. 318. Ми данас унутра у цркви познајемо само једну гробницу, за коју народно предање вели да је Стевана Првовенчаногa. Она се налази на северној страни простора, који одговара унутрашњем нартексу, удаљена од севернога зида цркве за 0,70 м., а за 0,75 м. од ступца, који испада из зида цркве на овој страни. Гробница је озидана од слојева танких цигаља (није дакле мраморна), дуга је 2,15 м., широка 0,50 м., дубока 0,42 м., а налази се за 0,90 м. испод садашњегa пода цркве. Пружа се у правцу И.—З. Озго је затворена простим плочама од камена, међу којима се налази и један фрагментирани мраморни оквир (са каквогa прозора?). Гробницу смо нашли пуну хумуса, у коме смо нашли и на отпадке живописаногa малтера. То су остаци негдашњегa живописа са зидова цркве. Нађен је и један турски сребрн новац и парчад једногa свиленогa покрова љубичасте боје, који је скоро сасвим иструлео. На овоме је покрову почивао метални крст, чији су отисци остали на самоме покрову сачувани. Нађена су и парчад скоро сасвим иструлела сандука од дрвета (борова) и неколико клинаца. Од скелета су нађене само кости од бедрењаче и пребијене цеванице. Гробница је, као што се из овога види, раније пљачкана. Како су у њој нађене ствари у такоме стању, да не могу пружити никака упута за одређење из кога је времена ова гробница, то се не може с поузданошћу рећи, чија је она била првобитно. Данас је над њом формиран саркофаг од дебелих мраморних плоча. Остатке ранијегa саркофага над овом гробницом нашли смо око цркве у дворишту.

¹⁴ *Ibidem* стр. 318.

¹⁵ *Ibidem* стр. 117. У Просветном Гласнику 1902. стр. 426. и сл. А. Гаевиловић мисли, да Шишман није био допро до Ждрела у Хвосну, већ у Браничеву, а оно у Данила је каснији уметак.

пископа Јевстатија II, последника Јаковљева, Жича је оправљена, ну не темељно, већ више површно тако, да још није била онака, кака беше првобитно. Ни архиепископ Никодим не хоћаше изостати иза својих претходника, већ се и сâм труђаше око обновљења цркве у Жичи и настојаваше ревносно, да се црква свима потребама обилно снабде.¹⁶ Ну тек архиепископ Данило II, који беше веома mudar и искусан у зидању храмова Божјих, потпуно је обновио Жичу. Он ју је довео до „савршене доброте“. Цркву покри оловом,¹⁷ све, што је било извештало, уклони, а кулу („стљп“), која ту беше сазидана, призида у висину и покри је оловом. Он обнови и трапезарију, која беше разорена и живописа је тако, да је било милина видети је. Ту сазида он и палату од дрвета, па се постара и за виноград и садове и за много што шта друго у корист цркве у Жичи.¹⁸

О рестаурацији цркве у Жичи у то доба говорило би и једно место у једној листини Милутиновој, у којој су укратко изнесени најважнији догађаји из доба владавине његове.¹⁹ Ту се одмах у почетку као богоугодна дела Милутинова спомињу обнављање Хиландара, као и живописање („пописаніе“) Жиче. Листина је, на жалост, баш на овоме месту оштећена, те су нам изгубљени драгоцени подаци о овој рестаурацији живописа. Пок. С. Вуловић изишао је први са тврдњом, да је ова листина лажна,²⁰ а за тим је Ј. Радоњић доказао,

¹⁶ *Ibidem* стр. 154.

¹⁷ И данас се у олтару цркве чува једна оловна плоча, која је негда поуздано била на крову цркве.

¹⁸ „Мѣстоу светому кже наричетьсе домъ Сьпасовъ великаго и прьвозданаго архиепископиа срьбьскаго рекомаго Жидьча, томуу въ мимопѣдѣшаго врѣмена нѣкогда на дѣлѣ стоавъшоу въ опоустѣнни напѣствіемъ безбожьнаго языка коуманьска и вьсему огнемъ зажжеоу, по тѣхъ же времени бывшоу благочѣстивомуу кралю Оурошоу и въ того дѣни соуштоу прѣосвещенномуу архиепископоу Іѣвстатіу второмуу, мѣсто то поноважено бысть, нѣ не сьврѣшено, іакоже бѣ ис прѣва. Семоу же прѣосвещенномуу архиепископоу киръ Данилоу благоволеніемъ божіимъ правештоу прѣстолю светааго Савы.... То бо прѣдѣреченоу мѣсто домъ владыки вьсѣхъ Бога многими троуды поноважено бысть симъ прѣосвещеннымъ въ сьврѣшеную доброту, жлико жмоу възможно црьковѣ бо божьствьноу прѣжде покрывеноу и по томъ обьветѣшавъшоу съ господиномъ мом оловомъ покры ю, ветѣхоу отѣемъ, и стѣлпѣ такожде сьзданыи въ мѣстѣ томъ, больше и въ высоту въздвиже назданиемъ и покры его оловомъ; трапезарию же, іаже съборьна въ мѣстѣ томъ, и тои съ проста оборенѣи, съ господиномъ мом прѣосвещеннымъ обьновѣ и пописа, іакоже благолѣпно зрештимъ и дроугоую же полатуу въ дрѣвѣ сьдѣлану тоу близъ кже постави. Многѣ бо инѣ добродѣтели его и обьновѣнниа въ мѣстѣ томъ светѣмъ, жлико вьноутрьоуду и извѣнъ. Прочее же и о томъ нмы попеченіе, винограды бо многы собою насаждѣ и прѣво сажденіе больше распротрѣани іако въ дѣни его помостію божією вьсему обилѣствовати се“ *Ibidem* стр. 371. и сл.

¹⁹ *Споменик Академије Наука III* стр. 17.

²⁰ *Глас Академије* 43. стр. 13.

да је она, доиста, фалсификована.²¹ Као извор послужиле су јој биографија Милутинова (у архиепископа Данила) и св. стефанска хрисовула. Непознато је, истина, одакле су црпени подаци о обнови живописа у Жичи, ну кад се узме у обзир, да је остало узимано из поузданих, нефалсификованих извора, онда се може са много вероватноће тврдити, да они нису измишљени. Интересантно је при томе, да у листини неколико пута долази из архиепископа Саве III. У Данила се нигде изреком не каже, да је Жича у доба рестаурације при крају XIII и у почетку XIV века била и по други пут живописана, па се и међу архиепископима, који су радили на овој рестаурацији Жиче, нигде не спомиње име Саве III. Нама и поред свега тога не изгледа немогућно, да је и Сава III узимао активна учешћа при обнављању Жиче. Што се у биографијама код Данила о томе ништа не каже, падало би доиста у очи, ако не би било случајно. Ми пак не познајемо односе између појединих лица онога доба у тој мери, да бисмо о истицању или прећуткивању заслуга појединих личности могли изводити поуздане закључке. Један запис, који је пре двадесет и пет година објавио Љ. Ковачевић,²² наводи нас на мисао, да је Жича у то доба била, доиста, по други пут живописана и да се ова обнова живописа десила баш под архиепископом Савом III. На познатој слици у простору испод куле, (слика 2.) у којој је илустрована она лепа Божитња химна, налази се поред архиепископа запис: „Сава прѣшвещени архиепископъ все српскѣ

Сл. 4. Фрагмент из Распећа у јуж. цевници (према скици г. П. Вучетића).

²¹ *Летопис Матице Српске* 183. стр. 92—109. Радоњић нетачно мисли, да је Жича могла по други пут бити живописана за владе цара Душана или цара Уроша. Он погрешно разјашњава запис објављен Љ. Ковачевићем у *Starinama* X стр. 258. Ми смо већ показали (види *Старинар* 1906. II стр. 173. прим. 23.), да је у дотичној сцени представљен пренос моштију архиђакона Стевана. Чини нам се такође, да је требало узети у обзир и ту околност, што се у поменутој листини Милутиновој увек вели „архиепископъ трети куръ Сава.“ док у Данила оно „трети“ долази увек после речи Сава. Исто тако уочљиво је да се за архиепископа Саву ту увек употребљавају изрази „доуховни и плътскыи цътецъ“, док се Никодим зове само „доуховнымъ.“

²² *Гласник С. В. А.* 46. стр. 360.

земле и порске“, а поред краља: „Стефань краљ Урошь и самодръжьць в(се) сръбск(иѣ) земле и поморске“. Одмах падају у очи две околности: за архиепископа Саву нема атрибута „свети“, те би, према томе, било немогуће мислити на св. Саву, а оно „Урошь и самодръжьць“ упућују на краља Милутина више него на кога другог сръбског владарца пре њега. И у *Ариљу* се у запису поред слике краља Милутина реч *Урошь* не налази непосредно уз реч *Стефань*. Доста је вероватно, да се дотични запис тиче баш краља Милутина и онда би архиепископ преко пута од њега био Сава III. У поменутој слици били би дакле представљени ктитори цркве Милутин и Сава III. Познато је, да су се на зидовима црква византиских и

Сл. 5. Апостоли из јуж. цевнице (према акварели г. М. Валтровића).

сръбских налазили и ликови њихових ктитора. У Жичи су они представљени у простору испод куле на зиду, на коме се налази поменута слика. Ту је с једне стране улазних врата насликан лик Стевана Првовенчаног, а с друге стране лик краља Радослава, док је више врата наша места поменута слика са Милутином и Савом III. На тај начин имали бисмо на овоме зиду представљене ктиторе цркве у Жичи, од којих су први били Стеван Првовенчани и Радослав, други Милутин и Сава III.

Да је црква у Жичи била и у доба ове рестаурације опет живописана, сведочио би живопис, који се данас налази у капели куле. Својим стилским особинама он стоји најближе овоме времену.

Позната је разлика, која одваја живопис византиски XI—XIII века од живописа XIV—XV, XVI и XVII—XIX века. Док се у првоме срећемо са озбиљним и мирним ликовима, које смо научили налазити у фигура класичнога света, дотле се у другоме опажа тежња за покретом, за изразом, за живописним појединостима, тежња за декоративном композицијом, за колоритом, за елеганцијом. У трећем се чини покушај, да се оживе традиције старе школе, али се назадак опажа јасно на свима тачкама, а у четвртоме се већ осећају утицаји уметности са Запада. За први живопис имамо примера у мозаицима цркве у Дафни (код Атина), цркве Луке Стирјота у Ливадији (код Спарте), цркве Неа Мони на острву Хиу, неких пркава у Италији (Чефалу и др.) итд. Други живопис је најбоље представљен у црквама Мистре (у Пелопонезу), а за трећи имамо класичне примере на Атосу. На средини између првога и другог живописа стајали би мозаици цркве Кахрие-Цами у Цариграду, за које се данас мисли, да су постанали у првим десетинама 14. века.

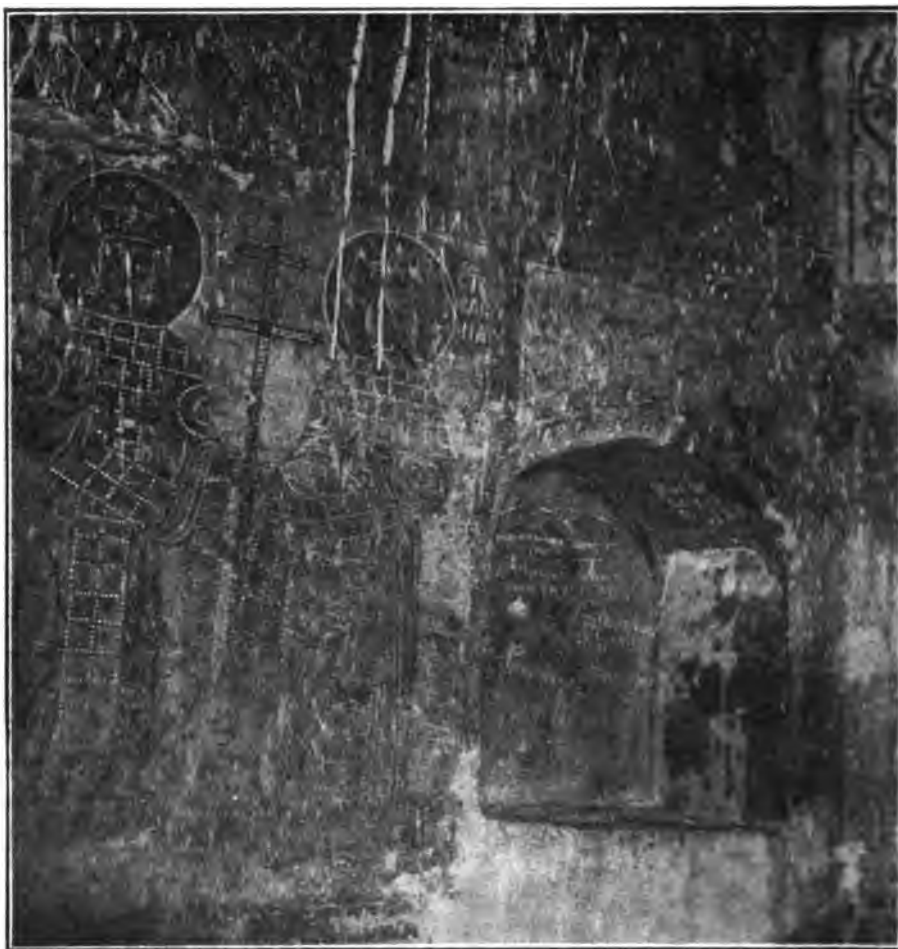
Ако живопису у Жичи будемо тражили паралела, онда ћемо наћи, да су XI—XIII веку најближе слике из певница и фигуре из тимпана врата, што воде у обе побочне капеле и у спољашњи нартекс. Озбиљно, мирно, достојанствено држање фигура у *Распећу* (слика 3.) још је далеко од живахних поза фигура XIV—XV века. Отмен, миран, достојанствен гест туге, какав опажамо код Јована у *Распећу*, (слика 4) нећемо доцније нигде наћи. Уз то разноврсност типова, од којих је сваки једна изражена индивидуалност за себе. Поза античка: почивање на левој ноzi, десна нога натраг у страну повучена додирује прстима земљу. (слика 5) У третирању драперија уметник вођен идејом, да драперије прилагоди форми. Драперија истиче облике тела. Коса третирана као једна једноставна маса. Лобању обично уоквирује венац косе: фризура, кака се још виђа само у слика X—XI века. Није редак случај, да се коса таласасто спушта низ плећа. (слика 6) Уз то су свугде примењене

Слика 6.

Апостол из јуж. певнице.

чисте боје: плава, жута, зелена и црвена. У познијој уметности неће се више наћи композиција чистих боја већ или преовлађују тонови појединих боја или су боје прљаве. Све ове карактерне црте овога живописа у певницама и у тимпанима упућују нас на живопис XI—XIII века. Ове би слике, према томе, могле бити првобитне, а ни у којем случају не би могле бити позније од рестаурације Жиче за владе Милутинове.

Слика 7. Константин и Јелена (у капели куле).

Код слика у капели куле боје су се, на жалост, скоро сасвим изгубиле. Контуре предмета и фигура једва се распознају. Уз то је све упрљано млазевима креча. Све ово у највећој мери отежава стилску анализу овога живописа. Ну одмах падају у очи с једне стране озбиљни и достојанствени ликови и одсуство маниризма, а с друге стране она сухопарност и једноликоост у трети-

$\begin{matrix} \bar{C} & \bar{L} & \bar{K} & \bar{L} & \bar{C} & \bar{H} & \bar{F} & \bar{G} \\ \bar{A} & \bar{Z} & \bar{A} & \bar{Z} & & & & \end{matrix}$

Слика 8.

Из овога свега ја бих извео закључак, да је црква у Жичи у почетку XIV века била по други пут живописана. Не би се само могло тврдити, да је рестаурација живописа обухватила целу цркву. Ми данас нисмо у стању из оних бележака, које су нам сачуване, знати, колико је сама црква управо била пострадала, те према томе нам није могућно тврдити, колико су преправке ишле далеко. У свакоме случају обнова живописа обухватила је капелу у кули, а веома вероватно и простор испод куле.²⁴

И кад је столица архиепископије (доцније патријаршије) пренесена у Пећ, Жича није престала бити предмет пажње побожних владалаца српских. Када

²³ Симеон „архиепископ липљански“ спомиње се у записима од 1383. год. (Љ. Стојановић Записи I бр. 155) и 1388. (*Ibidem* бр. 161.) У овоме живопису капеле у кули налази се поред нише на источном зиду угребан један запис, који је, поуздано, из доба пре 1595. године. (Слика 9.) Он гласи: „си сти храмъ првагѣ архиепископа србскагѣ киръ Сави великагѣ чудотворца иже въ Милешевѣ грѣшши Никаноръ ѡромонахъ,“ Својим палеографским знацима запис би припадао 15.—16. веку. У сваком случају је пак из доба пре 1595. године, јер се у њему каже, да се св. Сава још налази у Милешеву.

²⁴ Поменута слика, на којој би били представљени Милутин и Сава III, не може се приписати живопису 13.—14. века. Својим стилским особинама она се придружује осталоме живопису у цркви, који је из 16. века. Када је у 16. веку извршена рестаурација живописа, онда је поуздано на овоме месту копирана стара слика. Тако нам је у слици из 16. века сачувана слика, која је постала почетком 14. века.

Душан беше пошао у сусрет Мађарима, који га под Лудвиком (1358. год.) беху напали, писаше он у Пећ патријарху Јоаникију, да дође у Жичу. Он сам приспе са војском у Жичу, ту се поклони икони Спаситељевој и Богородичиној и из дубине душе помоли се богу, да му буде у помоћи.²⁵ Патријарх Јоаникије дође у Жичу, ну после мало дана разболе се од болести, којој не беше лека, па за то нареди, да га одмах пренесу у Пећ. Тада се сабра цео сабор жички, подигоше га и понеше, ну он умре на путу у Полумиру у клисури Ибарској (село овога имена и данас постоји), те мртав буде однет у Пећ и тамо положен у његову гробницу.²⁶

Када монах Доротеј и син му Данило подигоше манастир у Дренчи, и у њему храм Ваведења, онда је у Жичи 1382. год. пред патријархом Спиридоном и пред целим сабором „велике цркве“ издата хрисовула поменутоме манастиру.²⁷

Све до коначне пропасти српске државе (1459. год.) Жича је несумњиво уживала углед првостепенога манастира. Она се често спомиње као „велика црква патријаршије“. Имамо забележено, да је за владавине деспота Ђурђа патријарх Никодим приложио неколико књига „великој цркви патријаршије Жичи“, проклињући свакога, који би их отуда уграбио.²⁸ Сам Ђурађ при своме повратку из Св. Горе задржавао се и у манастиру Жичи, као

Слика 10.

Св. Никола (према копији г. П. Вучетића).

²⁵ Даничић Животи краљева и архиепископа стр. 229.²⁶ *Ibidem* стр. 379.²⁷ Гласник С. У. Д. 24. стр. 265.²⁸ Љ. Стојановић Записи и натписи I бр. 283.

што то сведочи једна листина, којом је манастиру Есеигмену на Атосу уступао од ново-брдске царине сваке године по педесет фунти сребра.²⁹

Кад је 1459. год. за време управе над црквом патријарха Арсенија II Србија коначно потпала под Турску, онда је наступило опште пустошење градова и манастира у Србији и у српским земљама. *И Руварац* вели на једном

Слика 11.

месту:³⁰ „Чисто бих рекао, да су Турци првих година савршенога господства свога у српској земљи све царске и боље манастире, цркве и епископске катедре у њима попалили, порушили и забаталили, те су охридски архиепископи вршили предузету снова власт над српским црквама у српским земљама преко

²⁹ Листина је по једноме запису надана у Жичи 11. септембра 1429. год., и на њој су насликани Ђурађ и Јерина са децом (*Miklosich Monumenta Serbica* стр. 359.), а по другоме 1430. (*Ibidem* стр. 363.) Упор. и *Гласник С. У. Д.* V стр. 225

³⁰ *И. Руварац* О пећким патријарсима.

свога митрополита у Пећи и да су се тек почетком 16 века почеле мало по мало подизати из развалина и рушевина цркве и манастири и постављати

Слика 12.

„Ако не будете као ово дете...“ слика у простору испод куле (према копији г. Н. Вучетића).

епископи.“ Жичу је у то доба могла постићи судбина осталих манастира. Ну сасвим је непознато, кад је она запустела. Судећи по рестаурацији, која је на

њој у 16. веку предузета, она је морала веома пострадали. М. Ђ. Милићевић³¹ вели, да је према једној белешци на некоме псалтиру из Шинатовца Жича похарана и опустела 1520. год. Ну како ово до сада није потврђено, то се не сме узети као поуздано. Свакако се може изићи са тврдњом, да је и Жича за време прве запустелости, о којој говори Ђакон Атанасије,³² по свој прилици више мање пострадала, тако да је доцније рестаурација цркве била неопходно потребна.

Према поменутој белешци Ђакона Атанасија (1691—1699. г.) прва запустелост била је у 15. веку, када су Турци освојили све српске земље и попленили цркве и манастире. За сто година беху манастири пусти. Ну за других сто година прилике су се биле већ измениле. Ма да српске земље беху под турском влашћу, ипак су се људи били размножили и обогатили. Манастирима је притицала са свих страна помоћ дарезљивих хришћана, те се беше за цркве збрало доста сребра и злата. Ово се, разуме се, брижљиво крило од Турака. Ну и у то доба само једна трећина српских манастира не беше пуста, а две трећине српских цркава и манастира остадоше пусте за две стотине године.³³

Како је према овој белешци, која је у оскудици других помена драгоцену за историју наших манастира у доба робовања под Турцима, велики део манастира у другој половини шеснаестог века имао братства, то не би могла бити искључена могућност, да је у то доба и Жича била у реду манастира, који су радили. Због великога хисторискога значаја свога она је несумњиво требала да буде међу првим црквама, којој су дарезљиви хришћани поклонили своју пажњу. Ово је могло бити у толико пре, што је њу, као негдашњу архиепископску цркву, везивала тесна спона са патријаршиском црквом у Пећи. Са обновом ове требала је да иде упоредо и обнова цркве у Жичи. И друге неке околности говориле би у прилог тврдњи, да је Жича у другој половини шеснаестог века била у реду оних манастира, који нису остали пусти. Имамо сачувану једну белешку, да је у Жичи умро 1587. год. 23. јуна патријарх пећки

³¹ Гласник С. У. Д. 21. (Манастири у Србији). Г. Милићевић је имао доброту саопштити нам, да је он за поменути запис чуо од пок. епископа Јанићија Нешковића, а сам га није имао прилике видети. Ми нисмо ништа могли сазнати о томе запису, пошто г. Д. Рузарац, кога смо за објашњење замолили, није нам ништа одговорио. Имамо разлога сумњати, да је пок. владика Јанићије садржину оне забелешке тачно саопштио г. Милићевићу. Отуда она за нас не може имати вредности све докле, докле је непоуздано, да она у опште гдегод егзистира.

³² Споменик Академије V стр. 31. и сл.

³³ Ibidem.

Герасим.³⁴ Из ове кратке белешке ми не бисмо смели, свакако, извести закључак, да је патријарх Герасим обитавао у Жичи. Могла га је смрт на овоме месту сасвим случајно задесити приликом његова обилажења црква и манастира у подручној му области. Ну ова нам белешка знатно поткрепљује тврдњу, да Жича у то доба није била пуста. Ова тврдња би добила сасвим друго значење једном допуном, у којој се износи, да је речени патријарх споменутога датума погребен у Жичи.³⁵ Ако би ово било тачно, онда је поуздано, да је црква у Жичи у ово доба не само радила, већ да је била и угледан манастир. Нама није познато, да су се поглавари црквени сахрањивали у запустелим црквама, где им је гроб могао свакога тренутка бити оскврњен, већ, на против, имамо сачуваних сведочанстава о су се они равнано бринули, да буду сахрањени на безбедним местима у средини братства, које би се у доба опасности постарало, да им мртво тело склони на поуздано место. Тим самим, што би један патријарх био сахрањен у Жичи, не само што би се потврђивало да је она у то доба уживала нарочити углед, већ би се давало маха и многим другим претпоставкама. Тако би се онда, на пример, могло изићи са хипотезом, да је патријарх Герасим могао много допринети обнови цркве у Жичи. За једнога од његових претходника, који је био брат тадашњег великог везира Соколовића³⁶ и као такав проглашен патријархом, зна се, да је добио допуштење обновити српске цркве и манастире. То је био патријарх Макарије, који је обновио пећску цркву, а њену припрату (спољашњи нартекс) понова саградио.³⁷ Да ли је тада могла бити заборављена „велика црква патријаршије Жича“? Не треба уз то сметнути с ума, да је снажно буђење народне свести у другој половини 16. века, које отима маха мање више на свима пољима, највећма допринело подизању запустелих црква и манастира, Хајдуци; ускоци; покрет у Угарској; полет

Слика 14.

³⁴ Гласник С. У. Д. 35. стр. 74. Упор. и Гласник 47. стр. 275.

³⁵ Гласник С. У. Д. 23. стр. 247. прим. 2.

³⁶ Ibidem стр. 244.; И. Руварац О пећским патријарсима стр. VII. Упор. К Јучек у Archiv für slavische Philologie 9. стр. 291.—297. И. Руварац Archiv 10. стр. 43.—53. и М. Вукићевић Знаменити Срби Муслимани. Издање Српске Књижевне Задруге 103. књига стр. 37.—44. („Мехмед Соколовић“), где је наведена и остала литература.

³⁷ Ibidem стр. 244.—245. Види Л. Стојановић Записи и натписи III бр. 5609.

на пољу књижевности и науке у Далмацији; штампарије у којима се штампају црквене књиге сведоци су о снажној иницијативи потлачених Срба. Многобројни записи сведоче, да се у XVI и XVII веку прилично живо радило у нашим манастирима.³⁸ Цркве се на све стране преправљају и покривају живописом. У једном путопису од 1572. године спомиње се, да је тада по манастирима бко доста велики број монаха. Једно страно изасланство, које је са Давидом Унгнадом на челу путовало те године из Беча у Цариград, одмарало се 18. маја у Параћину. Тога дана су учинила подворење посланику три српска монаха из манастира Раванице, који му беху донели на дар печено јагње, неколико главица кисела купуса и мешину вина. Том су приликом ови монаси причали, како их по манастирима има око три стотине.³⁹ Ако би ови подаци били тачни, онда је братства морало бити у доста великоме броју манастира, иза којих, по свој прилици, није Жича изостајала.⁴⁰

Већ према овоме, што смо до сада казали, не би никако била искључена могућност, да је Жича у XVI веку била доста рестаурирана, да је у то доба имала братства и да је била угледан манастир. Ну све ово најеклатантније би потврђивао њен живопис, који је својим особинама стилским најближи живопису XVI века, а својом лепотом надмашује истовремени и познији живопис

³⁸ Види *Нова Искра* 1906. октобра стр. 302. («Иконографија манастирских црква у Србији»

³⁹ *Rad Jugoslawenske Akademije* 112. стр. 217.

⁴⁰ Интересантно је веома пратити у народним песмама места, на којима се Жича спомиње. У циклусу песама о Немањинима ми је не налазимо споменуто, и ако се ту на неким местима спомиње више манастира. У циклусу пак песама о боју Косовском она се спомиње на неколико места. У познатој песми *Свети Саво* (В. С. Караџић Српске народне песме, књ. II 1895. стр. 95. и 96.) спомињу се: Грачаница, Хиландар («Виландар»). Студеница, Милешева («Миљешевка»), као и Дечани, Ђурђеви Ступови, Довоља близу Црне Горе, Тројица надомак Таслице, Рача, Папраћа, Вазућа крај Криваје, Озрен напред Босне, Гомел, Моштаница у Крајини. О Жичи, дакле, нема ту спомена. У песми *Зидане Раванице* (*Ibidem* стр. 190. и 194.) спомињу се пак: Дечани, Патријаршија, Девич, Петрова црква испод Н. Пазара, Ђурђеви Ступови, Сопотани, Тројица у Херцеговини, црква «Јања» у Староме Влаху, Павлица, Студеница, Жича више Карановца, црква св. Петке у Призрену, Грачаница. Нарочито је интересантна у томе погледу песма *Милош у Латинима* (*Ibidem* стр. 202.) у којој се Милош хвали лепотом Студенице, Ђурђевих Ступова, Хиландара, Жиче («код Мораве и код Ибра више Карановца»), Сопотана, Папраће, Дечана, Раче, Троноше, Раванице. М. К. Драгутиновић (*Израчунавање српске књижевности* 1904. стр. 110.) вели, да је оне песме испевао већном потлачени народ српски. Било би веома значајно, ако би се могло доказати, да је последња песма постала у 16. или 17. веку. Онда би значило, да је Жича у то доба била међу најугледнијим манастирима.

осталих цркава у Србији. Њему није тешко наћи паралелу у живопису XVI века на Атосу. Ако поједине слике из Жиче упоредимо са сликама из трапезарије Лавре св. Атанасија на Атосу (сликана 1536. год.) или из саборне цркве у Дохиарију (сликан 1568.),⁴¹ изненадиће нас њихова ерапантна сличност. Ваља само упоредити св. Николу (слика 10) или фигуру са драперијама, (слика 11) које падају у очи, па да се констатују аналогije ту и тамо.⁴² То је уметност, која би хтела да оживи старе традиције, али је немоћна да их схвати и да их прикаже у њиховој правој боји. Она несумњиво копира старе обрасце, али није у стању да поједине фигуре схвати као органску целину, која је инспирирана једним животом, већ све посматра одвојено једно од другог и третира га као целину за себе. Док се у ранијој уметности сви делови тела третирају као саставни делови једног организма, овде се сваки део тела третира за себе и веза између појединих делова изгледа сасвим случајна. Тамо је на пр. врат природни посредник између главе и трупа, овде изгледа као да је глава на њ накнадно насађена. Тамо су прсти на ногама третирани као саставни делови стопала, овде они изгледају накнадно прикачени уз стопало. Све је стилизовано и то чини најслабију страну ове уметности. (слика 12) Отуда се и коса не третира као једноставна маса, нити у драперијама и њиховим наборима има чега природног. Чисте боје нису скоро никако примењене, већ доминира композиција тонова појединих боја. Нарочито је карактеристично за ову уметност зелено сенчење меса. Све ове особине стиске у живопису Жиче упућују на живопис Атонских цркава из 16. века. Ово би служило као најјачи доказ, да је Жича у 16. веку била рестаурирана. Изгледа, да је за ову обнову најподеснија била друга половина XVI века, можда баш последња четврт истог столећа. Зна се, да је и саборна црква у Хиландару у то доба (између 1571. и 1582. год.) била живописана.⁴³ Ако смо један запис, угребан у зиду олтару цркве у Жичи, тачно прочитали, онда се сме тврдити, да њен живопис ни у коме случају не може бити из доба после 1602. године. Запис је урезан у живопису јужно од источног олтарског прозора и гласи: „Висаріон з - і р Г“ т.ј. „Висаріон 7110 (=1602.)“ (слика 13) Ми смо уз то на северноме зиду простора испод куле налазили записа, које нисмо могли дешифрирати, али који нас својим палеографским особинама јако подсећају на

Слика 15.

⁴¹ Н. П. Кондаковъ Памятники христіанскаго искусства на Аѳонѣ стр. 53.

⁴² Ibidem табл. IV, V, VI.

⁴³ Ibidem стр. 53.

записе из последњих дана 16. века (сличне онима у *Dr. E. Kozak Die Inschriften aus der Bukowina Wien 1903.*). У живопису прислона јужне капеле налази се до самих врата, која воде у јужну капелу из спољашњег нартекса, угребан један запис, који гласи: „1627. прише(?) Латини градь(?)....“ (слика 14) А један запис на северноме зиду простора испод куле гласи: (слика 15) На овоме зиду налази се тако исто један интересантан запис, у коме је оставио трага патријарх Пајсије: „въ лѣто \tilde{Z} . Р. А. Θ . приходихъ азъ смѣрени Павсен...“ (слика 16) Како су сви ови записи из првих десетина 17. века, то би се могло закључити, да је живопис, у коме су они угребани, нешто ранији од њих. И ови нас записи, дакле, упућују на то, да је живопис цркве у Жичи, вероватно, из друге половине 16. века.“

На основу свега овога ми бисмо смели изићи са тврђом, да је Жича у 16. веку рестаурирана. Ми смо имали прилике детаљно испитати поједине де-

О љѣто \tilde{Z} . Р. А. Θ . приходихъ азъ смѣрени Павсен...
 Р(НН) \tilde{Z} Р. А. Θ . приходихъ азъ смѣрени Павсен...
 "у прѣ" и љѣто и лѣто \tilde{Z} Р. А. Θ . приходихъ азъ смѣрени Павсен...

Слика 16.

лове цркве у Жичи, те смо у стању показати, како је црква у доба поменуте рестаурације изгледала. Познато је, да су Турци давали допуштење за оправљање пострадалих цркава, али се у дотичним ферманима прописивало, да при обнављању црква не буде већа него што је пре била. Ако би се десило, да буде увећана, онда је наређивано, да се поквари.“⁴⁴ Из тога можемо слутити, да се у плану своме црква у Жичи при овој рестаурацији придржавала плана, који је имала при претходној рестаурацији за владе Милутинове. Он је био

⁴⁴ Исте године бавио се патријарх Пајсије у манастиру Војиловици и Шишатовцу Види *Л. Стојановић Записи и натписи.*

⁴⁵ *Калуђњацки* (в. *Archiv für slavische Philologie* XIII стр. 73.—80.) мисли, да су текстови листина на зидовима простора испод куле доцније састављени. И *Богитшић В.* (Писани закони на словенском југу Загреб 1872 стр. 26.) долази до закључка, да су натписи новији, можда обновијење старих. По палеографским знацима писмена (на пр. з, о, ђ, ђ, е) и по неким језичким особинама ми имамо утисак да су они из 16. века. Поједине речи већ су одавно једна од друге, што до 16. века није било познато. Упор. *А. И. Соболевскии Славяно-Русская палеография 1901. стр. 43 (слика 17.)*

⁴⁶ Види *Летопис М. С. 169. стр. 39.*

онакав, какав смо раније изнели⁴⁷ с том разликом, што је с обе стране олтара имао по један простор за који не можемо рећи, чему је био намењен. (Тиме исправљамо нашу ранију напомену, да су они били због гробова, што су се ту налазили). Како се по живопису види, да у олтару није било отворâ, који

Слика 17.
Фрагмент из сцене Четрдесет Мученика и посвеће на сев. зиду простора испод киле.

би комуницирали са овим просторима, то се може извести закључак, да су они били сасвим одвојени од олтара и да са њим нису ништа заједничкога имали. Тек је доцније (вероватно у XVIII веку) пробијен отвор између олтара и севернога простора и тако се успоставила веза између њих. При последњој ре-

⁴⁷ Види *Старинар* 1906. II стр. 142. сл. 1.

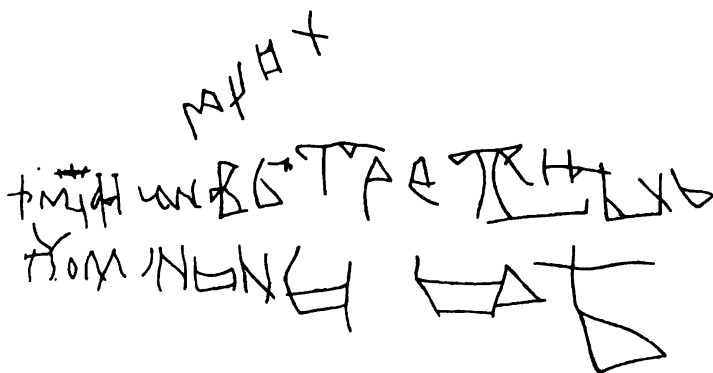
... рстнеборорачејрвста
 вичејрвжнјернхх 200" м — брајтх ајввншв
 НХЗ Р-Н МНБ

Слика 18.

стаурацији оба су ова простора савињена са земљом, а отвор на северној страни олтара зазидан је.

Испитивањем зазиданих прозора у спољашњем нартексу дошли смо до закључка, да су приликом рестаурације у 16. веку били зазидани прозори, који су се налазили западно од северних и јужних врата нартексових. Ови прозори показују само један слој живописа на својим странама, а уз то се јасно познаје, да је на узиданоме делу са унутрашње стране почивао живопис из 16. века. И са спољашње стране узидани део био је превучен малтером, који је за тим црвено обојен. Преко овога малтера при познијој рестаурацији дошао је други слој малтера, који је такође црвено обојен. Доњи слој малтера истовремен је, дакле, са живописом рестаурираним у 16. веку. На овоме доњем малтеру урезани су многобројни записи, од којих смо неке открили скидањем горњег слоја малтера, а који су истога карактера као и многобројни записи урезани на зидовима простора испод куле. Док су тако прозори, који се налазе западно од северних и јужних врата нартексових били у доба рестаурације живописа у 16. веку зазидани, на зазидани део омалтерисан и покривен живописом, дотле су прозори на источној страни од поменутих врата стајали и у ово време незазидани. На њиховим странама налазе се две малтерне коре једна испод друге, а обе су покривене орнаментима живописаним. Горња кора малтера непрекинуто се продужује по зидовима, на којима је живопис из 16. века. На њој се доле испод прозора дају констатовати квадратна поља, која у истој висини налазимо и код живописа 16. века у правој цркви. Горње шаре

на странама прозора истовремене су дакле са рестаурираним живописом из 16. века. Јужна врата показују само остатке шарџ из доба рестаурираног живописа 16. века. Првобитно су, вероватно, била обложена мрамором. У 16. веку су пак, као што се види, била незазидана. Исто су тако у 16. веку била незазидана и оба округла прозора, која се налазе на западној страни спољашњег нартекса. Они су тек додије зазидани. Ми смо уклањањем зази-

Слика 19 а.

даног материјала могли констатовати, да је њих затварала по једна осмо-крака розета од мрамора, која је јако оштећена. У северноме су се прозору очувала чак и оба живописа један испод другог, а у јужноме су обе малтерне коре сада отпале. Шарџе су покривале стране прозора само на унутрашњој страни. Споља је пак доња кора обојена црвено а горња жуто.

Слика 19 б.

У доба рестаурације живописа у 16. веку били су прозори на северној и јужној страни другог поља у цркви такође зазидани, а тако исто се у то доба у овоме делу цркве није налазио никакав отвор за врата. Зазидан је био и прозор на северној страни северне капеле.

Данас је веома тешко утврдити, када је овако рестаурирана црква по-нова пострадала. Према раније споменутој забелешци ђакон Атанасија друга

запустелост српских цркава и манастира наступила је при крају XVII века.⁴⁰ Услед бегства Арсенија Чарнојевића Махмуд-бег пећски опустео је „сву земљу“, цркве је божје попалио; манастире опљачкао и коначно разорио; људе, жене и децу поробио. Горе је било него за време Мурата и Бајазита.⁴¹ Манастири и цркве „писане златом (?)“ запустеше, а на жртвеницама и светим олтарима, где се приношаше бескрвна жртва, плоћу се дивљи и нечисти зверови.⁴² „За време Арсенија I,“ вели се на једноме месту, „Маџари узеше до Мораве српске земље и тада се престо српске архиепископије пренесе у Пећ. Под Арсенијем II потпаде Србија коначно под Туреку. Под Арсенијем III премноштво народа погубише „Татари,“ свете мошти сажегоше, па и самога светог Арсенија спалише.“⁴³ Из ових бележака, којима је више стало до реторских обрта него до хисториске истине, може се само видети, да је приликом одласка Арсенија Чарнојевића у Аустро-Угарску много манастира пострадало.

Други записи спомињу, да су 1688. године опустели многи манастири и да су тада огњем сагореле четири лавре: Хоново, Милешево, Рача и Раваница. У овоме месту многи монаси „томљеније мача приеше.“⁴⁴ Године 1689., веле други записи, разорише се Милешево и Ђурђеви Ступови, Сопоћани и Студеница. Те године пострада и патријаршијска црква у Пећи.⁴⁵ Пада у очи, да се у овим записима међу великим манастирима нигде не спомиње Жича. У једноме поменику од 1674. године, где су споменути многобројни манастири и цркве, о Жичи чисто демонстративно нема ни спомена.⁴⁶ Међу монасима, који су се у 17- и 18. веку обраћали за милостињу руским кнежевима и царевима, нигде нема помена о монасима манастира Жиче.⁴⁷

⁴⁰ *Споменик Академије V.*

⁴¹ *Гласник С. У. Д. 35. стр. 76. Упор. Љ. Стојановић оп. cit I бр. 1907.*

⁴² *Споменик Академије V.*

⁴³ *Гласник С. У. Д. 35. стр. 78.*

⁴⁴ *Љ. Стојановић Записи и Натписи I бр. 1895.*

⁴⁵ *Ibidem бр. 1918.—19., 1967. Упореди и Rad. J. A. I стр. 179—*

⁴⁶ *Гласник С. У. Д. 44. стр. 291.—292.*

⁴⁷ Протојереј г. С. Димитријевић имао је доброту известити нас приватним писмом да у руским архивама није за Жичу нашао никаквих спомена. Упореди иначе С. Димитријевић Односи пећских патријараха са Русијом у 17. веку (*Глас Академије* 58. и 60).

На креденционалиту Исаије Таковића од 1690. год. за време Леополда I потписани су: митрополит Београдски, епископ Руднички, игуман Сопоћана, игуман Студенице (в. *Летопис М. С. 184. стр. 6.*) Ни *И. Рузарић* не спомиње Жичу (О пећским патријарсима стр. VII): „Од Макарија до Арсенија спомињу се велике српске лавре: Студеница, и Милешева, краљевски манастир Ђурђеви Ступови и Сопоћани, Грачаница и Дечани и Морача и Раваница и Фрушкогорски манастири, помињу се овчарски манастири и куцањски и манастири у Мачви, многи манастири у Босни и у угарским земљама: у Ба-

О судбини Жиче у XVII и XVIII столећу говоре донекле записи, који се и дан данас налазе у обиљу загребани на зидовима њене цркве. Тих записа има у највећем броју на зидовима простора испод куле (Turmhalle) и у олтару праве цркве.⁵⁶ Из њих дознајемо, да је 1633. год. у Жичи био неки Силвестар Милешевац (?); да је год. 1638. дошао („приде“) у њу монах Стефан; да је 1644. био у њој неки Никола поп (?); да је у њу године 1653. долазио митрополит (Вањски т.ј. „Коласија“, Кратовски и Штипски) Михаил.⁵⁷ Год. 1668. записао се у њој на два места хаџи Исак Рачанин, а год. 1679. долазио је у њу патријарх Арсеније. Из свих ових записа тешко би се могао извести какав поуздан закључак о стању манастира у доба, из кога су ови записи. Посетиоци нису никада престајали урезивати своја имена на зидове

нату и у Вачкој и на десној страни Дунава.“ Из овога се види, да ни И. Руварац није био о Жичи нашао помена све до под крај 17. века.

О стању пропаганде римске цркве у орпским земљама интересантна је једна релација од circa 1680. год. код *Theiner-a Vetera monumenta Slavogum meridionalium* II стр. 212.—215. Ту се вели, како у Србији има мало католика, како католичке цркве у Србији стоје под архиепископом у Скопљу; како колоније Дубровчана у местима, где их има, знатно доприносе ширењу католичанства (католичких цркава има у Београду, Прокупљу, Новом Пазару и др.). Нарочито је вредна помена једна посланица папе Бенедикта XIII императору Карлу, принцу Евгенију Савојскоме и канцелару краљевине Угарске (од јануара 1726. год.), у којој се жали, да су православни отели у Србији двадесет манастира, који су били у рукама унијата. *Theiner op. cit.* стр. 257.—258. Колико је међу Србима досељеним са Арсенијем Чарнојевићем била јака пропаганда римске цркве најјасније показује околност, што је чак и један епископ (Јефрем Вањанин) био прешао у унију (после се опет вратио у крило православља и живео у Павлици на Ибру око 1710. год.) В. чланак *Д. Руварца* Владика Јегарски Јефрем Вањанин (*Српски Сион* 1905). Вредно би било проверити, колико су у посланици папе Бенедикта XIII изнете околности тачне и одредити њихов прави значај. Исто тако требало би утврдити тачно, коју је област орпеку, именујући Србију, папа имао на уму. Веома је невероватно, да се при томе данашња Србија мислила. Познато је међу тим супариштво православне и римске цркве у областима Угарске, у које се Срби беху доселили.

⁵⁶ Види *М. Валтровић* Записи и натписи *Старинар* II св, 2. стр. 58.—61.

⁵⁷ Упореди *Љ. Стојановић op. cit.* I бр. 1500 Коласија је идентична са Вањом, данашњим Густендшлом, средњовековним Велбуждом. (Упор. *Jireček Das christliche Element* и т. д. стр. 64).

У једном запису од 1683. год. спомиње се Михаил, владика смедеревски и жички *Ibidem* I бр. 1818. *Љ. Стојановић* (*Српски Књижевни Гласник* 1902. год. број од 16. нов. стр. 453.) мисли, да је Руднички округ вероватно био у области смедеревскога митрополита. Према овоме запису, изгледа, да је могао бити и Чачански. У запису једнога јеванђеља спомиње се пак Гаврил, владика ахилски и жички (од 1661. год.) *Српски Сион* 1904. стр. 664. — 669. под бр. VII.

црква, те је с тога немогућно рећи, да ли је црква у доба, када речени записи постадоше, била пуста или је имала братства.

У записима, које смо прошлога лета споља на зидовима спољашњег нартекса открили, а у којима се говори о личностима погребеним око цркве, ми смо често могли замислити, да се спомиње какав монах. Ако би ово било тачно, значило би, да је Жича и у другој половини 17. века имала монаха, пошто ти записи несумњиво припадају томе времену. Један запис, који нам изгледа датиран, гласио би: „.....престие Богородице прѣстави се рабѣ бжиа зовомъ братъ(?)з-і р-і п(?) лѣта“. (слика 18) Ако смо овај запис тачно прочитали, он датира из 1672. године. У другоме једноме запису као да је дотична личност, што је, по свој прилици, ту око цркве била сахрањена, била монах(?), (слика 19) те би се онда могло закључити, да је у то доба било у Жичи монаха. Разуме се, да је све ово још непоуздано. Тек када наши епиграфичари буду проучили ове записе, моћи ће се некакав закључак донети. Ови записи угребани су у доњем малтеру првено обојеноме. Ми

Слика 20.

смо већ споменули, да спољашњи нартекс показује на зидовима споља две малтерне коре једну испод друге, обе првено обојене. Испод горњег малтера ми смо ишчепркали ове записе угребане на доњем малтеру. Ми смо већ показали, да је доња малтерна кора истовремена са живописом рестаурираним у 16. веку. Како горња малтерна кора припада рестаурацији из 18.—19. века, то је најприродније усвојити 17. век као доба, у коме су речени записи настали. И својим палеографским особинама ови записи највећма упућују на остале датирани записе из 17. века. Ну ако би ови записи доиста говорили за то, да је у Жичи у 17. веку било монаха, ми ипак нисмо у могућности одредити, у каквоме је стању била црква у то доба. Ако до пред крај 17. века она није била још пострадала, она је, по свој прилици, у то време остала пуста. У једноме запису из прве половине 18. века вели се, да је црква већ одавна пуста. Кад узмемо у обзир, да су пред крај 17. века пострадале многе цркве, а међу њима и неке, које нису биле сувише далеко од Жиче (Студеница), онда је лако могуће, да је и Жичу у то доба постигла иста судбина.

Отуда бисмо били склони веровати, да су Исаија, митрополит Ариљски (према запису у олтару био у Жичи 1721. год.), патријарх Арсеније IV (долазио у Жичу 1728. год. и на зиду олтара угребао своје име) и владика Ариљски Јосиф (записао се на уласку испод куле на јужноме зиду 1729. год.), по свој прилици долазили у мање више запушту цркву.⁵⁸ На рескрипту, који је 1727. године поднет цару аустрискоме, потписали су се и игумани манастира Манастије, Раванице, Витаонице, Раковице, Рукумије, капетан од Чачка и од Сталаћа,⁵⁹ а на сабору у Карловцима од 1735. год, били су игумани Јевања, Раванице, Горњака, Витаонице, Рукумије, Тумана, Винче, Раковице, и јеромонах манастира Манастије.⁶⁰ Жича се ту нигде не спомиње. Ну поме-

Слика 21.

нути Јосиф, митрополит ариљски, записао је на зиду у олтару, да је он са „братијом“ (не каже се којом) 1730. године начинио кров на цркви у Жичи, која беше већ од дуго година пуста.⁶¹ Тај нам запис посведочава, да је црква дуго пре 1730. год. била запустела, а у исто време нам говори о рестаурацији из тога доба. Веома је вероватно, да је црква после ове оправке радила. Не може се само поуздано рећи, да ли је у њој било и братства, јер је исто тако могуће, да је у цркви служило и како свештено лице мирскога реда. Из једнога записа у олтару види се,⁶² да је год. 1782. у Жичи постављен од владике Јоакима неки поп Вукашин Арсенијевић, а још године

⁵⁸ Ради студије палеографских особина писмена доносимо овде један датиран (од 1713. год.) запис и два недатирана. (слика 20., 21. и 22.)

⁵⁹ Летопис М. С. 125. стр. 127.—128.

⁶⁰ Летопис М. С. 165. стр. 23., 26., 29.

⁶¹ М. Валтровић у Старимару II св. 2. стр. 61. бр. 18.

⁶² Ibidem бр. 21.

1775. у једноме запису, исписаноме црном бојом на јужноме зиду простора испод куле, спомиње се као учитељ неки поп Петар и неки Андреја Јовановић.⁶³ Можда је у манастиру тада било и школе.

За време првога устанка Жича је сасвим пропевала. Кара-Ђорђе беше обратнo пажњу и на њу, па у њој подиже ћелије од четири спрата.⁶⁴ У Жичи је тада било доста монаха, као што се види из једнога записа, који смо пронашли на плочи старе чесме у шумици близу Жиче. (слика 23.) У њему су изређана имена свих духовника, што су били у Жичи од 1805. до 1813. године. Запис гласи: „Од 1805. до 1813. године овде су у м. Жичи били братиa студен. редом архим. Василије и Мелен. игум. Мартиріе. іером. Мет. Мануїл. Самуїл. Викентіос. Гера. Панс. Моис. Сим. Діоніс. Сават. Евстр. Юник. Гавр. Макс. Макар. Сим. Леонт. и монас. Спир. Инисаил. Тад. И ову воду

Некоји крѣтан а по~~у~~ср~~у~~та јичи з~~а~~
 —————
 3 П~~р~~ва о~~о~~ б~~о~~лоу~~у~~ К~~и~~и К~~и~~о Калник

Слика 22.

поновише а 1855. поновише е влад. ужичк. крушевачки Юник. Нешк. и на-
 стојат. Жичк. Григор.“ Свакако је Жича играла важну улогу у оно бурно доба
 првога устанка. Њени су духовници учествовали и у бојевима са Турцима.⁶⁵
 Ну када 1813. године Србију задеси катастрофа и Жича је веома пострадала
 и за читавих педесет година остала је скоро сасвим пуста. У жалосноме стању
 затекао ју је Давидовић 1822. године⁶⁶ и Јоаким Вујић 22. септембра 1826,⁶⁷
 Обојица су Жичу описали. Оба су описа веома интересантна.

Рестаурација Жиче у 18. веку и у почетку 19. века поуздано није била
 тако опсежна и темељна као што је то било у 16. веку. Спољашњи нартекс
 је у то доба добио споља другу малтерну кору, која је била црвеном бојом
 обојена, а том су приликом зазидани и остали прозори и врата на северноме
 и јужноме зиду спољашњег нартекса. Тада су зазидана и оба округла прозора

⁶³ Ibidem бр. 6.

⁶⁴ М. Б. Милићевић Манастири у Србији (Гласник С. У. Д. 21.)

⁶⁵ Ibidem.

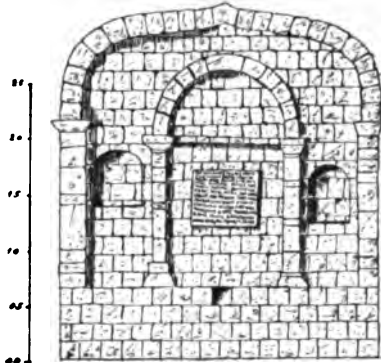
⁶⁶ Види Србски Летопис 13. (1828. год.)

⁶⁷ Ј. Вујича Путешествије. Издање Српске Књижевне Задруге, 66. свеска (1901. г.) I
 стр. 181.—190.

на западној страни нартекса. У цркви су, међу тим, у то доба пробијена врата на северној и јужној страни другог поља, а између олтару и побочнога му севернога дозиданог простора отворен је пролаз.

Ј. Вујић је затекао сводове на цркви скоро свугде пробијене и порушене, да се кроз пукотине могло видети и само небо. Он спомиње кубе са осам прозора, а за пуст и порушен олтар вели, да се из њега лево иде у проскомидију као у једну капелу. Како је ова проскомидија стајала према олтару, најбоље нам сведочанство може дати црква у Ариљу. Вујић при опису ове цркве вели, да јој проскомидија према олтару стоји као у манастиру Жичи.⁸⁸ Олтар од цркве одваја преграда која има само једна врата на средини. Вујић спомиње и обе певнице, као и обе побочне капеле („у којима су се у стародревно време људи причашчавали“). Из капела се улази у „препрату“ кроз једна врата. Над једнима од ових врата из „препрате“ изображени су Исус Христос и Јован Крститељ (са натписом „Просиѣтъ крѣщеніе ѿ Іованна“). Вујић спомиње и кулу са порушеним торњем и доноси у препису обе листине на зидовима испод куле. Ништа се друго око манастира не види, до порушене ћелије жалосна изгледа и једна црквица посвећена св. Петру и Павлу. У овој црквици свештеници из околних села држе о празницима и недељама богослужење.⁸⁹

Знатно је опширнији опис Давидовићев. Он вели да је црква зидана од камена, између кога се виде два-три до четири реда „печена ћерпича“. Сва је била црвеном бојом исписана и сликама светитеља украшена. У цркву се улази на врата, што стоје с десне стране. Над вратима је изображен лик Христов у допојасној слици, држећи у руци отворену књигу са натписом: „азъ ѣсмь съвѣтъ итд.“ Давидовић разликује олтар и прву и другу „препрату.“ У олтару је престо епископа са пет степена, више кога се налази један оштећен салик и један прозор. Лево и десно су клупе за свештенике са два степена од камена и цигаља. У олтару су допојасне слике: св. Тарасија, св. Јакова брата Господња, Прокла, Фоке, св. Никифора, Методија, Трофана, св. Дионисија, Јоѣла и један избрисан лик. На лево се из олтару кроз врата „на

Слика 23.

⁸⁸ *Ibidem* I стр. 212.

⁸⁹ У *Летопису* 11. од год. 1827. у чланку „Назначеніе манастира у Сербіи“ вели се, да је „царски“ манастир Жича у нахији пожешкој и под мирским свештеником. Ова нахија стајала је под шабачким митрополитом. Стр. 4.

вход“ иде у проскомидију. Олтар има четири прозора: један изнад престола, други испод св. Дионисија, трећи наспрам овога и четврти изнад проскомидије. Певнице имају шест прозора. У првој су препрати десно врата, а лево *прозор постављен белим мрамором*. Из друге се препрате иде у побочне капеле, од којих свака има по три прозора а по двоја врата (једна воде у цркву, друга у препрату). У овој је препрати „гробница унука Стефанова“ лево до врата с плочом без натписа, ну само са изрезаним крстом. Трећа „препрата“ има троја врата: десно, лево и испод куле, као и два прозора ниже куле. Кубе на цркви има осам прозора. За тим описује слике, које се и данас налазе у простору испод куле. Спроћу и дуж велике цркве на лево стоје зидине срушених ћелија, прављених на четири спрата под Кара-Ђорђем. Спроћу куле стоје зидине, за које кажу да су били краљеви двори. С лево стране куле стоје округле зидине, слично садашњим кулама (једни мисле да је то бунар, а други заточилиште), сад све засуто камењем. Унаоколо, веле, да су били ђвори у четвороугао, а испред врата двора стоји сада зароњен бунар четрдесет и осам стопа дубок. Уз опис је приложена и слика Жиче.

Жичу спомиње и *Пирх*,⁷⁰ који је кроз Србију путовао 1829. год. Ну он у своме опису меша црквицу апостола Петра и Павла са великом црквом у Жичи. Тако он каже, да је црква посвећена апостолима Петру и Павлу, чија се попрсја у камену урезана могу још видети на вратима цркве. Иначе не износи никаквих података о цркви, већ се позива на опис Давидовићев у Српскоме Летопису.

Врло нејасну слику о Жичи пружа *Ами Буе* у своме спису о Европској Турској, а у одељку о Србији (види немачко издање стр. 572.—573.). Он ту, истина, даје доста опширан опис плана саме цркве, али је овај опис тако неодређен и непоуздан, да је веома тешко наћи се у њему.

Као што смо споменули, Жича је за читавих педесет година стајала у рушевинама. Тек године 1856. настао је владика ужичко-крушевачки Јанићије Нешковић, да се Жича рестаурише. Данашња је Жича плод ове правке. Спомен о овој рестаурацији сачуван је у каменој плочи, која је узидана у тимпанону царских (западних) врата праве цркве. Тело владике Јанићија, који је много жртава поднео око подизања Жиче, почива данас у јужној капели цркве.

Против ове рестаурације уложио је протест М. Милојевић.⁷¹ Он вели, да је Жича негда имала дванаест једнаких кубета, која су означавала дванаест

⁷⁰ *Ото Д. Пирх* Путовање кроз Србију, у преводу Др. Д. Мијушковића.

⁷¹ *Сион* I (1874. г.) стр. 154—159.

апостола. Имала је седмора врата, од којих су четвора затворена, а троја за-
зидана. Кула је сада висока само 11 хватā, а била је некада 25 хватā. У
њу се смештала царска породица о крунисању. Из куле се ишло кроз двоја
врата и два одвојена ходника, па се преко целе препрате и мушке цркве ула-
зило у главну цркву при крунисању. Десним пролазом ишао је краљ а левим
краљица, па су се састајали пред дверима. Иза певница а до олтара била је
са странā још по једна црквица са кубетом, а иза ових биле су спрам олтара
још две црквице проскомидија и ђаконикон, такође с кубетом. Из проскоми-
дије се покрај олтарске леве црквице ишло у леву певницу (сада је то за-
творено и зазидано).⁷²

* * *

Хисторија манастира Жиче обухвата, дакле, од прилике пет периода. Прва
би се периода могла рачунати од њена оснивања у првој половини XIII века
па до страдања њена од најезде куманске у последњим десетинама истог
столећа. Друга би периода обухватила време од њена обновљења под архие-
пископима Јевстатијем II, Савом III, Никодимом и Данилом II па све до прве
запустелости српских цркава и манастира по коначном паду Србије под турску
власт. Трећа би периода обухватила рестаурацију у XVI веку, а четврта об-
новљење Жиче у XVIII и у почетку XIX века. Ова би периода трајала до
1813. године. Пета, уједно и последња, периода почиње рестаурацијом цркве
1856. год. па траје до наших дана. Размак између прве и друге периоде није
велики, док је између друге и треће, по свој прилици, знатно дужи. Не може
се одредити размак између треће и четврте периоде, јер није познато, кад је
пострадала црква рестаурирана у XVI веку. Интервала између четврте и пете
периоде обухвата доба од 1813. до 1856. године.

Осем нешто детаљнијих описа Ј. Вујића и Д. Давидовића, који посетили
Жичу у трећој десетини прошлога столећа, ми немамо никаквих других поменā
сачуваних, на основу којих би могли судити о основном распореду цркве
у Жичи, о њеној архитектури, о њеном живопису и вајарству. Ми, истина,
имамо забележено, да је св. Сава био довео зидаре и веште каменоресце из
грчке земље, као и то да су и живописци били дошли са Савом из Цар-
града, ну не каже се нигде, да ли су зидови били обложени мрамором. Исто
смо тако мало обавештени и о обновљењу Жиче за владе Милутинове. Сва-
како би погрешно било мислити, да је у то доба црква у Жичи из темеља понова

⁷² Уз овај фантастичан опис Милојевићев потпуно пристаје, по својој вредности,
напомена Уредникова: „И докста ко коле уме ценити онај готски штил, који је искључи-
чава црта скоро свију наших старих манастира“ (стр. 158.)

подигнута. То би, пре свега, морало бити записано исто онако, као што је забележено, да је Милутин стару цркву манастира Хиландара до темеља разорно, па нову сазнао.⁷³ Црква уз то није стајала дуго времена пуста, те да би и само време допринело њену уништењу.⁷⁴ О обнови живописа у ово доба већ смо говорили. Рестаурација у XVI веку била је, као што се види, веома опсежна. У погледу архитектуре и живописа она је била прилагођена укусу тога доба, а за вајара ту, поуздано, није било много посла. Преправке у XVIII и у XIX нису биле тако велике. Опис Жиче од Ј. Вујића и Д. Давидовића даје нам донекле слику о изгледу тадашње цркве. Ну и њихови описи нису за све довољни. Отуда смо скоро искључиво упућени на саму цркву, која стоји пред нама као нема Сенига и чека да са њених зидова одгоненемо мучну загонетку о првобитноме изгледу њену.

Др Влад. Р. Петковић.

Напомена. Моле се читаоци, да на стр. 125. 11. ред одозго исправе једну случајну погрешку: мислила се Ливадија у Фокиди а не код Спарте.

За тим ваља исправити:

На стр. 132. 18. ред одозго треба да стоји „година“ место „године“;

на стр. 133. у последњем реду крупнога текста треба после „манастира“ да дође тачка а не запета.

Писме I свугде је погрешно одштампано као J.

На стр. 130. у 30. напомени ваља додати: стр. 15.

Записи су репродуковани са свима случајним знацима, који су нађени на лицу места.

⁷³ Даничић Животи краљева и архиепископа стр. 132.

⁷⁴ Веома је значајна околност, што се из једнога места у Даничић Живот св. Саве 1860, стр. 98. види, да је Жича у доба, кад је Теодосије писао биографију Савину, била онако украшена, како је била и првобитно: „Въ врѣме же нѣкоже пришедьшоу емоу съ самодръжцемъ съгледати зиждуштихъ архіепископію. — и т. д. види напомену 2.

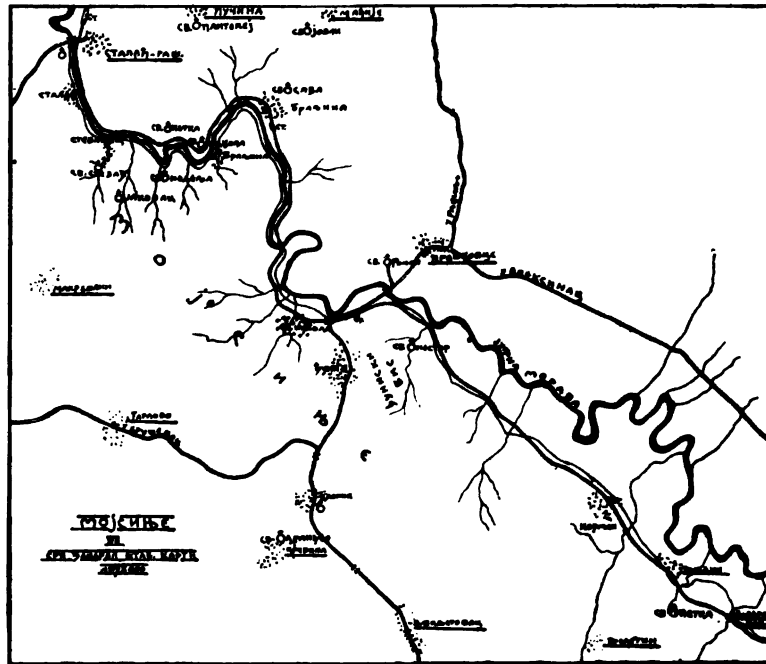
Сл. 11. Св. Никола — Буниски; садашњи изглед рушевина с источне стране.

СТАРЕ ЦРКВЕ У МОЈСИЊУ

Од старих цркава, које се налазе у границама данашње Србије, до сада су у главном проучене само веће, значајније по своје склопу основе, богатству орнаментике и живописа, дакле искључиво оне које су сматране за типско представнике нашега средњовековнога немарства. Много већи број пак тих старина а нарочито мањих цркава није још испитан и проучен; међутим и међу њима има врло лепих и очуваних споменика, који у својим и ако мањим основама и скромнијој архитектури често пута крију драгоцене примерке негдашње наше архитектуре. Познавањем и детаљним проучавањем тих споменика, од којих већина посведневно пропада, прикупља се несумњиво драгоцен грађа, која ће, надамо се, једнога дана корисно послужити историчару нашега немарства, да сређујући сав тај материјал за историју некадашње наше уметности нађе и у овим скупинама многи, у то доба већ давно упропашћени или неразумним обнављањем искварени, беоцуг из непрекиднога ланца наше средњовековне архитектуре.

У те непроучене наше споменике долази и група цркава средњих и мањих димензија, које се налазе с обе стране Јужне Мораве расуте по планини Мојсињу и падинама Послонске планине.

Планина Мојсиње пружа се између Јужне и Западне Мораве, а најсевернија јој је тачка изданак на коме је град Тодора од Сталаћа. Исто толики простор захвата на десној страни Јужне Мораве Послонска планина. Простор на коме се налазе ова црквишта, као што се из топографске скице види (сл. 1), налази се између ових села: Доњег Адровца, на железничкој прузи Београд—

Сл. 1. Топографска скица Мојсиња.

Ниш, Гредетина, Великога Шиљеговца, Црквине, Гаглова, Макрешана, ражањског Сталаћа, Лучине, Мађије, Прашковца и Трњана.

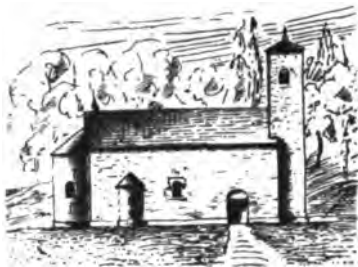
На томе простору постоје данас око 25 црквишта. Од тога броја половина служи, т.ј. у таквоме су стању да се у њима може сакупљати свет и обављати служба божија, док су остала више или мање у рушевинама.¹

У своме излагању држаћемо се истог реда како смо обилазили ове споменике.

¹ Пре 18 година те је цркве обишао и неке од њих снимио тадањи вредни сарадник: „Старинара“ Мих. Ризнић, учитељ, по налогу Археолошкога Друштва. Но у резултатима свога рада није постигао жељени успех ваљда с тога, што није имао потребних података да би могао изводити сигурније закључке. Иначе је многе основе снимио погрешно пропустивши да у исто време загледа у начин зидања и облике појединих црквених делова, који су од пресуднога утицаја за оцену доба њиховога постанка. С тога смо били принуђени радити нове основе за овај наш чланак.

I. Света Петка — Трњанска.

На једној висоравни изнад села Трњана, која се једном страном благо спушта у село, а другом ослања на лепо пошумљено брдо, налази се црква св. Петка (сл. 2). Иста она зла судбина, која је задесила и многе друге цркве из тога краја, што за време честих ратова са Турцима не беху довољно заклоњене испред турских очију, задесила је и њу. Као и многе друге била је и она неколико пута рушена до темеља, а за тим обнављана. Али та обнављања нису, као што смо се уверили, била увек на старим темељима, већ, према потребама, темељи су кварени и црква сужавана или проширавана. Због тих честих одступања од првобитне основе данас се више не може утврдити њен првобитни облик. Претпоследњи пут обновљена је 1821 год., што се види из једнога записа на мермерној плочи крај цркве.

Сл. 2. Св. Петка — Трњанска;
северна страна.

1876 год. за време рата с Турцима опет је била порушена. 1881 год. обновљена је последњи пут, разуме се без обзира на њену првобитну основу, која је већим делом била већ давно ишчезла. Приликом ове последње обнове дозидана јој је и звонара као саставни део цркве. Данашњи јој је облик триконхан са две мале бочне полукружне апсиде и једном несразмерно већом олтарном (сл. 3). Кубета нема, а изнутра пресведена је полуобличастим сводом. Припрату нема, али ако се узме да је данашња основа бар по дужини равна старој, онда ју је, изгледа, некада морала имати. Иначе ничега значајнијега нисмо више нашли ни на њој ни око ње.

II. Св. Нестор.

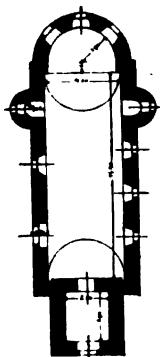
С леве стране Јужне Мораве, на км. 198.00 железничке пруге рачунајући од Београда, одваја се колски путањ уз манастирски поток, који после 20 минута доводи на једну врло лепу природну терасу. Са ње, кроз потокову долину, шири се огроман и леп хоризонт на Моравску Долину према Алексинцу.

На тој заравни налази се парохијска црква св. Нестор (сл. 4). И ова је црква од скоро обновљена исто онако неразумно као и св. Петка, само с том разликом што нема призидану звонару. Начин зидања и распоред основе

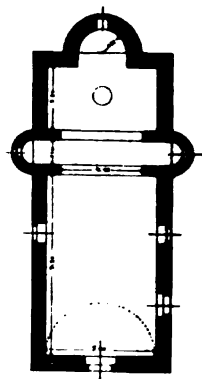
У исто време сматрамо за врло пријатну дужност изјавити своју благодарност на помоћи, гостопримству и упутима уредништву „Старинара“ у лицу Г. Г. нашега првог озбиљног испитивача Мих. Валтровића, проф. Вел. Школе у пензији и Д-р Милоја Васића, чувара Народ. Музеја.

опомиње и на ту могућност да их је један исти мајстор обнављао. Код ове цркве нам је било много теже покушати утврђивање првобитне основе. Стари темељи, који се местимице опажају, готово су сасвим раскопани а на њихово место постављени нови, што се даје утврдити и по материјалу, који је различит од онога у старим темељима. Али ти местимични остаци нису довољни да би се на основу њих могла рестаурирати првобитна основа. Данашња је црква обновљена седамдесетих година, дакле пре српско-турскога рата, када је израђен и данашњи живопис, на коме се виде трагови турскога варварства из доцнијих ратова за српску независност. Кубета ни она нема. Изнутра је пресведена полуобличастим сводом. Облика је триконхнога као што се из основе види, али врло неукусних размера између појединих апсида.

На pročелу данашње цркве, више улазних врата, узидан је један камени праг од пешчара, украшен врло грубим и невешто израђеним орнаментима у

Сл. 3. Св. Петка — Трњанска; основа.

Сл. 4. Св. Нестор; основа.

преплету (сл. 5). Више тога прага налази се још једна полукружна плоча исто тако украшена. Оба ова предмета немају никакве уметничке вредности, а употребљени су, свакојачо, приликом последње обнове што се хтело подражавати тој врсти украса на оближњим црквама. Од других ствари, што се ван цркве налазе, интересантна је једна мала бронзана икона — триптихон — састављена од три дела — право иконе и двају крила. Ту је икону нашао данашњи свештеник пре кратког времена крај цркве копајући за тротоар. Истом приликом наишао је и на одломке некадањег мермерног светњака који по својим профилираним деловима јако опомиње на оне из Јаковца, што их је већ саопштио М. Ризнић у „Старинару“ год. VIII стр. 85.

О времену постанка и ктитору ове цркве не можемо ништа поуздано рећи, јер нити има чега записаног о њој, нити се пак може о томе што закључити

на основу онога што данас постоји. О њој једино говори народно предање да ју је подигао брат Романов, Синајац Нестор.² Ако је томе веровати онда би ова црква била из друге половине XIV века, из кога су времена и остале цркве синајских калуђера.

III. Св. Роман.

У подножју Послонске планине, 3 км. од ђуниске железничке станице, налази се манастир св. Роман (сл. 6). О постанку и ктитору овога манастира има више верзија.³ Ако пак узмемо у посматрање основу цркве која јако опомиње на остале црквице синајских калуђера, које им је кнез Лазар подигао, онда би и она била из друге половине XIV века. Облика је триконхнога са полукружним апсидама (сл. 7), као што су и све остале синајских калуђера: Горњак, Туман, Нестор и Преображење у Кучајни. Има кубе са тамбуром, које

Сл. 5. Св. Нестор; изглед са северозападне стране.

Сл. 6. Св. Роман; изглед са северне стране.

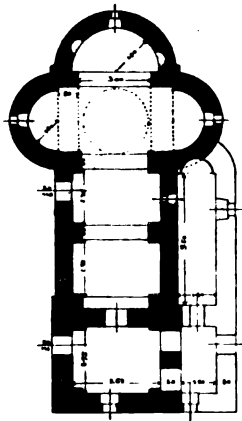
почива на правилно изиданим латицама. Сада је црква споља омалтерисана, али као поуздано изгледа да у први мах није била, јер се местимице опажају редови тесаника и опеке. Зидана је доста добро. Трагове од орнаментике нисмо нашли, што не искључује могућност, да их местимице има испод данашње коре од малтера, јер се местимично виде око прозора извесне неравнине.

Првобитни распоред ове цркве изгледа да је у толико измењен, што сада нема више предверја међутим, судећи по остатцима база некадањих зиданих стубаца које се и данас у прочељном зиду налазе, изгледа да га је било. Као доказ може нам послужити данашњи несиметрични прозор на прочељу, који је вероватно постао из зазиданог отвора (сл. 8). Та је преправка учињена крајем XVIII века судећи по једном запису на унутрашњој страни припратног зида.

² М. Ђ. Милићевећ, Кнежевина Србија, стр. 787.

³ Иб. стр. 787.

Том је приликом призидаана и данашња гробница, те је тако спољни портикус — предверје — претворено у унутрашњи нартекс, а постојећи унутрашњи у храм, што се по избијеном зиду поуздано даје закључити. Најзад заслужује да се по-

Сл. 7. Св. Роман; основа.

Сл. 8. Св. Роман; изглед са западне стране.

мене поред куле, која је из овога века, нарочито стари живопис, који се и до данас врло добро одржао у обема певничким апсидама, као и на латинама кубета.

IV. Св. Никола — Ђуниски.

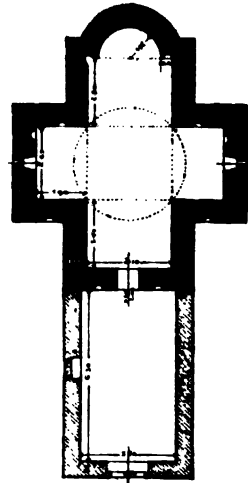
Један од најинтересантијих објеката, који смо овом приликом видели, а који нас је својом основом начином зидања, материјалом и извесним архитектонским формама, необично заинтересовао, јесте стара црква на Ђуниском гробљу, коју народ, не знајући јој правога имена, зове св. Никола. Она се данас налази у рушевинама, али не у тако рђавом стању, да се не би на њој могло вршити посматрање (сл. 9). О њеном постанку, ктитору и правој имену не зна се ништа ни у народу, нити чега има о томе записаног.

1. Цркве облика грчкога крста у М. Азији IV и V века.

Ова наша црква св. Николе скромних је димензија, и чисто крстобразнога — гаматнога — облика. На источном дужем краку има полукружну олтарну апсиду док се у продужењу западнога крака наставља много доцније призидаана припрата без мало исте дужине, колико је и црква. У долини *Binbirkillisse* у М. Азији поред многих цркава базиликалнога облика, које су се у тој области у првим вековима хришћанства развијале нашао је *Смирнов* и неколико цркава облика грчкога крста са кубетом: *Kreuzkuppelkirche*.⁴ Тај исти облик, готово

⁴ J. Strzygowski: Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte стр. 139—141.

у исто доба, пренет је на другој страни у Ломбардију и Горњу Италију, а виђамо га код извесних маузолеја и цркава као што су: *Galla Placidia*, која је зиђана по *G. T. Rivoira* и *Lud. Klasen*-у око 440 по Христу. Исти се облик налази и на цркви *St. Pietro et Paolo (St. Abondio)* код језера Кома.⁵ Што се кубета тиче, имају га и малоазијске и ове ломбардијске као што држимо да га је имала и ова наша црква, судећи по остатку једнога дела припратнога зида, који се до данас одржао, те тако на себи сачувао кривину од полукружнога свода, који је са осталим трима образовао лежиште постољу тамбура помоћу пандантифа, на коме је почивало кубе. У осталом и сам распоред основе, која се из приложенога цртежа види (сл. 9), омогућава такву комбинацију. На питање о пореклу и могућности преноса овога облика у наше крајеве није тешко одговорити када се зна, да су доцније форме и архитектура у опште за већи део наших средњовековних задужбина пренашане са ближег и даљег Истока,⁶ када даље знамо да су солунске, цариградске и светогорске цркве кроз три века од XII—XV служиле стално као обрасци за наше веће цркве, чије су форме од тада са собом сами немари доносили.⁷ Тих веза и утицаја на ове крајеве и за првих десет векова било је такође, почем су кроз ове земље — тадашњу Горњу Мезију — још за време II и III века по Христу одржаване врло јако везе између римско-јелинскога Истока и северних крајева Паноније и Норика.⁸

Сл. 9. Св. Никола — Буниски; основа,

2. Материјал и начин зидања.

Материјал од кога је изидана ова наша црква састоји се из полутесаног камена, опека и црепова. Овај материјал није нарочито спреман за ову грађевину већ је донашан с околних порушених римских грађевина, којих је некада у тим крајевима око Буниса вероватно било много.⁹ Опеке и црепови рим-

⁵ Упореди: *G. T. Rivoira: Le Origini della Architettura Lombarda*, Vol. I, Roma, 1901. *Galla Placidia* стр. 27; *S. Pietro et Paolo (S. Abondio)* стр. 31. и *Lud. Klasen, Grundriss-Vorbilder*, Lief. XLIX стр. 1157—59.

⁶ *J. Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalters*, стр. 133—135.

⁷ *A. J. Стефановић, стара српска црквена архитектура, у Српском Књижевном Гласнику за год. 1903. бр. 53, 55, 56, 57, 58, 60.*

⁸ *A. Harnack, Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, II Auflage, 1906, Bd. II стр. 201.

⁹ Упореди *Јов. Драгашевић, Географско-археолошка испитивања. Гласник Српског Ученог Друштва књ. XLV стр. 32—36.*

скога су порекла, али без легијских жигова, што у осталом није ретка појава ни на већим римским порушеним насељима.¹⁰ Међу овим опекама, које смо у зидовима и у порушеном материјалу крај цркве мерили, нашли смо свега два облика. (сл. 10 Г). Црепови су обични римски с повијеним дужим странама, кукаши (tegulae).¹¹ Сав овај материјал узидан је по староме византијском начину, где су редови полутесаног камена у јачини 0.60—0.80 м.

Сл. 10. Надгробни натпис из црквеног зида (А); натпис са старосрпског гробља око цркве св. Николе (Б); остаци живописа (В); опеке из црквених зидова (Г) и старосрпски лонац (Д) из једног гроба у близини цркве.

пресецани са два или три неправилна слоја опека или црепова, између којих су остављене широке спојнице у јаком кречном малтеру од доброг креча и крупнијег речног песка¹² (сл. 11). Употреба ових црепова најјасније доказује да је овај материјал донашан овако са стране. Овакав се начин зидања, за који мислимо да је и првобитни на овој цркви, опажа само до висине 1.50—1.60 м. изнад данашњег патоса, почем висину првобитног патоса нисмо могли тачно утврдити. Од те висине па на више, колико су се до данас одржали полупорушени зидови, опажа се само подражавање томе начину зидања. Та појава као и једна надгробна плоча са старосрпским натписом, која се налази данас узидана у тој другој висини (сл. 10 А), доказују да је црква несумњиво већ била једном обнављана, свакојак пре призиђавања данашње припрате, у чијим зидовима нема ни једне опеке ни црепа.

Доба те прве обнове не можемо утврдити, али призиђавање припрате држимо да ће бити из XIII или XIV века, судећи по једноме остатку живописа, који је до скоро стајао заштићен рушевинама крова и сводова (сл. 10 В). Он се налази на источном зиду левог гаматног крака, близу патоса, где је као фриз у висини 0.60 м. делно зидни живопис од парапета. У то време, дакле, приликом довиђавања припрате, када је црква живописана, изгледа да је и споља малтерисана била; трагове оу тога утврдили смо на два места, где су припратни зидови просто прислоњени на приземни црквени зид. Такав начин зидања и с таквим неправилним материјалом захтевао је извесне сигурне везе у зидовима бар у први мах, док се тако неправилно сложене зидне масе не стврду и не образују јаку компактну

¹⁰ Упореди Д-р М. Васић, неколике гробне конструкције из Виминачијума, Старијар Новог Реда год. II стр. 70.

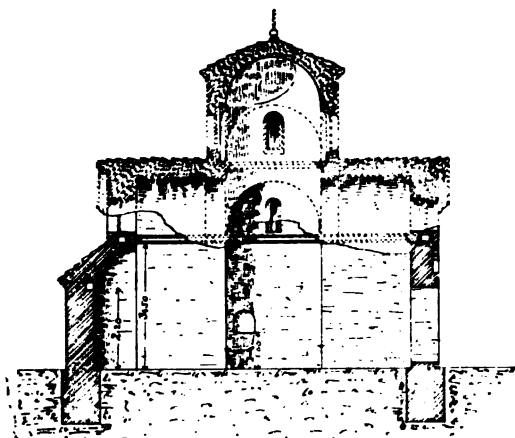
¹¹ Иб. стр. 69.

¹² Упореди: Aug. Choisi: L'art de bâtir chez les Byzantins стр. 8.

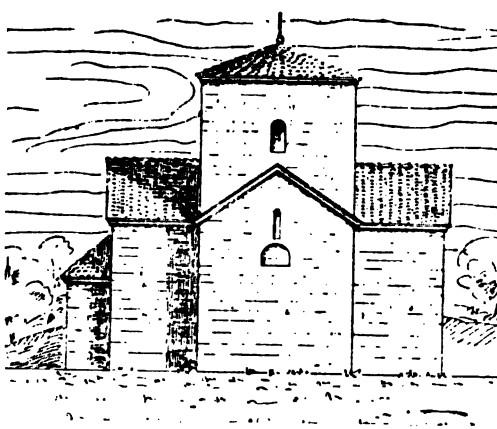
целину.¹³ Стога су као везе у зидовима употребљаване дрвене греде средњих и већих димензија. Тај начин везивања видимо и овде. Помоћу греда, чије су димензије варирале између 15×20 см. и 20×20 см., постигнуте су везе спољних зидова на два места (сл. 12 а). Прва веза била је у висини 2·20 м., а она је код олтарне апсиде служила у исто време за лежиште олтарном своду, а друга је била у вис. 3·50 м., те служила као веза лежиштима полукружних сводова.

3. Спољашње нише и њихова употреба на старохришћанским црквама.

На овој цркви готово у свима гаматним зидовима, било изнутра било споља, налази се по која ниша. Њих има, рачунајући и оне две у олтарној

Сл. 12 а. Св. Никола — Ђуниски; реставрирани уздужни пресек.

Сл. 12 б. Св. Никола — Ђуниски; реставрирани изглед са северне стране.

апсиди, десет на броју. Величина им је $0,60 \times 0,60$ м., а налазе се у зиду на висини 1·00 м. изнад патоса. Све су пресведене сводићима по начину испуштања опека, што поред осталог несумњиво говори о њиховој старости. Овакав исти начин извођења сводова нашао је Г. М. Васић код извесних римских гробница у Виминацијуму.¹⁴ Ова врста ниша чак и на спољним зидовима старохришћанских цркава позната нам је и с Истока, али је њихова улога остала необјашњења.¹⁵ Остављајући на страну оне две, три или више ниша, које се налазе редовно у олтарној апсиди сваке цркве, ми их код доцнијих наших

¹³ Id. Chap. X. Chainages de voûtes, стр. 117—122.

¹⁴ Старинар, Новог Рода год. II, стр. 83—85, где се говори и о примени оваквог извођења у ранијим периодама све до микенскога доба.

¹⁵ Jov. Strzygowski, Kleinasien etc. стр. 110, 147 и 156, затим: G. Dehio und G. v. Bezold, die kirchliche Baukunst des Abendlandes, Villa Adriana, Buch I. Cap. 2, Taf. 12.

црква из XIII—XV века виђамо и на спољним зидовима, али не у овоме облику и броју. На Лазарици у Крушевцу налазимо такве две нише на приземном зиду, али је њихов облик овде другојачији; прилагођене архитектури оне иду скроз до сокла грађевине, те тако више служе као архитектонски украс фасаде немајући притом никакву другу функцију. Међутим на овој цркви у Ђунису све ове спољне нише данас служе за оставу разних дарова, које побожни свет поклања цркви. Поред зејтина, што га доносе старији људи, жене и девојке ту остављају цвеће.

Таквој или другој сличној намени свакојако су и првобитно служиле ове нише, када су хришћани поред ових поменутих дарова доносили цркви и друге потребне ствари.

4. Начин осветљавања и вероватна намена црква оваквога облика.

Начин осветљавања код црква овога гаматнога облика и на Истоку у М. Азији и код оних у Равени из истога доба био је у главном помоћу кубета озго.¹⁶ Тај је начин био вероватно употребљен

Сл. 13. Старосрпски натписи с гробља око цркве Св. Никола — Ђуниски.

и на нашој цркви. Судаћи по врло уским прозорима величине $0,15 \times 0,80$ м., којих је могло највише бити четири у висини 3-50 м. од патоса, цео би простор морао бити врло мрачан, када не би било осветљења озго кроз прозоре кубетовог тамбура. У осталом, логичност такве претпоставке потврђују и ове аналогне споменици из Равене, на којима се до данашњих дана одржало кубе. На

основу тих аналогја израђен рестауриран изглед цркве прилажемо у слици 12б.

Према свему овоме ми смо склони веровати, да ће и ова наша црква у Ђунису бити пре нечија надгробна црква — маузолеј — из врло давнога доба, можда и римскога, али свакако пре Стевана Немање, око које је тек доцније постало старосрпско гробље. Одломке од надгробних плоча с овога гробља прилажемо у сл. 10 В и сл. 13. Што се тиче детаљнијега датирања ове цркве не би се ништа поуздано могло рећи, док се не предузму стручна ископавања како у њој, тако и у гробовима око ње.

V. Црква у селу Каонику.

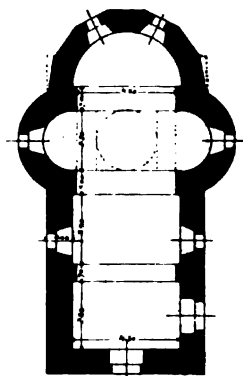
На путу из Ђуниса за Велики Шиљеговац с леве стране, у почетку села Каоника, налазе се рушевине неке старе цркве, али у тако рђавом

¹⁶ Упореди J. Strzygowski, Kleinasien etc. на пав. местима. — G. Dehio und G. v. Bezold, die kirchliche Baukunst etc. Taf. 12 — A. Venturi, Storia dell'arte Italiana, II, dall'arte barbarica alla romanica, стр. 140.

стању да се за сада ништа поуздано не може утврдити. Пошто је народ открио ове рушевине подигао је на истоме месту зидану кућицу, колико да се само свето место очува. Рушевине ове цркве нотирамо само с тога, да би на њих скренули пажњу доцнијега испитивања.

VI. Св. Аранђео у селу Цркви нама.

Од прилике на средини села Цркви на, на једноме шумљеноме брегу, налази се црква св. Аранђео (сл. 14).¹⁷ По причању тамошњих сељака, јер ни о њој нема никаквога писаног спомена, дознали смо да је на томе месту од незапамћених времена постојала некаква црква у рушевинама. Како друге цркве у близини није било, то се народ из тога и неколиких околних села реши, да ту стару порушену цркву обнови. Тако су 1882 год., како они веле, на затеченим темељима подигли ову данашњу. Ако је томе веровати, да су се заиста познавали темељи те старе цркве и да је тачно по њима издана ова нова, онда је и стара, првобитна црква морала бити триконхнога облика са два *полу-кружним* бочним апсидама и једном *полигоналном* олтарном апсидом. Данашња црква има једно кубе, које лежи на врло рђаво изданим латицама.

Сл. 14. Св. Аранђео у селу Цркви нама; основа.

Ако би такав био првобитни облик ове цркве то бисмо пред собом имали једну веома интересантну појаву, која није тако честа у нашем средњовековном немарству. Облици полигоналних триконхоса, који се више мање као једини јављају скоро кроз цео један век, од половине XIV до половине XV века, свакојак су морали имати извесних претходних прелазних облика од најранијих полу-кружних триконхоса. Г. Мих. Валтровић одавно већ мисли, да ће у овдо испитиваном крају као и у источној Србији заиста бити прелазних ступњева од најстаријих облика ка онима из доба Лазарева и његове династије.¹⁸ И заиста после

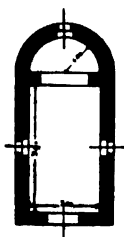
¹⁷ Данашња је олтарна апсида на овој цркви седмострана, што мислимо да је пошло баш из тежње за одржањем заточене основе али из неразумевања самога облика, јер првобитна је апсида, држимо, свакако била петострана, а оне две сувишне стране биће да су делови источнога крака, те смо о тога у томе смислу учинили измену на приложеној основи.

¹⁸ Упореди приказ на дело П. Покрышкинъ-а: Православная церковная архитектура XII—XVIII стол. въ нынѣшнемъ сербскомъ Королевствѣ. — Стари нар, Новог реда год. I. Додатак, ст. 35.

Дренче, или по народном називу Душманице, која се налази недалеко од ове цркве у Црквинама, ово је други пример који потврђује то мишљење и попуњава ону велику празнину у „историскоме развитуку“ основа наших средњевековних цркава.

VII. Св. Петка — Сталаћска.

На 182,3 км. од Београда, према јужном отвору сталаћскога тунела, на једној равници крај саме железничке пруге, леже темељи неке старе црквице, коју народ зове св. Петком (сл. 15). Претпостављајући да су то првобитни темељи, јер се јасно види да су данашњи нарочито дотеривани, изгледа као вероватно, да је то могла бити каква капелица на већем манастирском метоху или пак каква усамљена испосничка ћелија. Али, због извесних појава што смо их мало доцније учинили приликом облажења осталих исто тако малих цркава, не бисмо смели ни то мишљење бранити.

Сл. 15. Св. Петка
— Сталаћска; основа.

Сл. 16. Св. Сава
— Брајински; основа.

Обилазећи места на којима се од скоро налазе темељи неких нових црквица исте овакве величине, пало нам је одмах у очи да оне не одговарају ни својим положајима места, ни начином зидања ни материјалом осталима, које смо овога пута обишли. Док су све друге цркве у овоме крају, обично постављене на каквом склоништу, мирном па чак и тешко приступачном месту, дотле су ове махом у равницама, на њивама и ливадама приступачним са свију страна. Даље, ни у њиховим темељима ни око њих не нађосмо ни опека ни трагова од малтера, већ само ломљен камен који, изгледа, никада није ни био коришћен. Такав су нам утисак учиниле све три од скоро пронађене црквице: св. Сава, св. Јован и св. Пантелеј. Та се појава, држимо, може само тим објаснити што је народ, који иначе врло цени и поштује те старине, дарезљив према тим ново пронађеним црквицама хотећи тиме што пре омогућити њихово обновљење. С тога је извесним људима постало нека врста рентабилне професије тражење и откривање тобожњих старих цркава чак и тамо, где их никада није могло бити. У томе послу они у свакој гомили камења, ма где она била, назиру какво црквиште, те ограђујући га и импровизирајући му основу намећу себе за тудоре. Отуда, ваљда, и долази та околност што све те црквице имају једну исту основу. Такве су горе спо-

менује: св. Сава на њивама браљинским (сл. 16), св. Јован на атару села Мађије и св. Пантелеј у селу Лучинама, где живи један од тих проналазача, који је и ове три црквице пронашао у току последњих десет година.

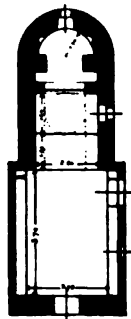
VIII. Св. Недеља.

На левој страни Јужне Мораве, управо према св. Петци, која остаје на десној, налази се један планински поток, којим се после читавога часа хода стиже на рушевине цркве св. Недеље. Прегледајући ове рушевине, које ипак имају нечега првобитнога, приметили смо да је црквина основа рапнијим неразумним обнављањем у толикој мери општењена да се више ништа поузданог не може утврдити. Иначе ничега значајнијега на томе месту нема.

IX. Св. Никола — Браљински.

На десној страни Јужне Мораве уз сами брег, на 184·2 км. железничке пруге налази се мала парохиска црква св. Никола (сл. 17). Данас се не зна како јој је право име, ко јој је ктитор, нити када је подигнута. Заузимањем оба села Браљине с једне и друге стране Мораве, која сачињавају њену парохију, црква је данас у доста доброме стању. Облика је издуженога брода, који није тако редак, с једном олтарном полукружном апсидом и са два правоугаона бочна апсидна простора, који се споља не опажају. Украса нема никаквих, као што је то у опште случај са свима овим црквама у Мојсињу. На слабо изданим латицама почива осмострано кубе, које је почетком прошлога века, по једноме запису на прочељном зиду 1826 год. обновљено заједно са данашњом припратом.

Тип ове црквице, и ако није тако редак, ипак својом необичном основом истиче се међу свима околним црквама, које су готово без разлике триконхоси с наглашеним полукружним апсидама. По своје историјскоме развитку припада облик ове цркве XIII и XIV веку у нашим крајевима, док је на Истоку много раније познат. Представника тога облика има неколико у Србији, од којих је најсевернији *Трескија* у *Рогачи* под Космајем. Овај облик нарочито је извођен у северној Македонији, где између осталих примерака налазимо и такав, који не само по облику већ и по имену опомиње на овај у Србији. То је *Трескавац*¹⁰ који је снимно и описао руски археолог П. П. Милуковъ. Заслужује још да се спомене стари

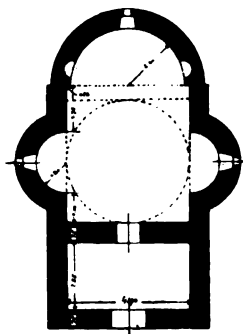
Сл. 17. Св. Никола — Браљински; основа.

¹⁰ Упореди П. П. Милуковъ, Известия Русскаго археологическаго Института въ Константинополѣ, том. IV, выпускъ I, стр. 110.

живопис, који се одржао у бочним апсидама и латицама испод тамбура. Није од мање вредности испитати и неке дрвене иконе, што се у цркви данас налазе, као и некакав антиминс, који нисмо могли видети, а рекоше нам да је врло стар и да је на њему некакав стари запис.

Х. Јаковац.

Од прилике на средини растојања између сталаћског тунела и сталаћске железничке станице улива се у Јужну Мораву Јаковачки Поток. Када се поред њега пође уз Мојсиње, преко стрмих стена и козијим стазама, стиже се након два часа заморног хода на једну планинску висораван. У њеној средини, окружена дрветима питомих воћака, налази се црква Јаковац (сл. 18). Судећи по размерама ове полупорушене цркве, коју народ зове Јаковац, јасно се види, да је то некада била једна од већих и лепших мојсињских цркава. О времену

Сл. 18. Јаковац:
основа.

Сл. 19. Јаковац; данашњи изглед рушевина са северозападне стране.

њеног постанка и ктитору није ништа записано, међутим постоји предање да ју је подигао некакав Јаков, чији је брат Стеван подигао себи у близини Јаковца задужбину Стеванац, о коме ћемо мало после говорити.²⁰

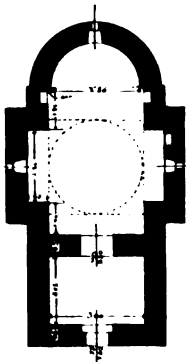
Ова је црква зидана крупним тесаним и полутесаним каменом и опеком која је, судећи по њеним размерама, за ову грађевину нарочито прављена (сл. 19). Облика је триконхног са полукружним апсидама. Споља је била малтерисана, од чега има и данас трага у приземној ниши више врата, где се још опажа и траг од живописа. Изнутра је била и живописана, од чега смо такође нашли трага више десне нише у олтару. Што се кубета тиче, за које причају да је постојало до пре двадесет година, нисмо сем рушевина никаквог конструктивног трага нашли, те је с тога питање о његовом конструктивном положају врло интересантно. У приложеној основи Јаковца поку-

²⁰ М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија стр. 720.

пали смо дати једно решење, готово једино, ако се не би претпоставило, да је скроз неконструктивно и противно стилу кубе лежало на подужноме полукружном своду, почем се изнад певничких апсида не опажају никакви трагови каквих испуштених лукова на конзолама који би му са подужним сводом образовали постоље. Цео зидарски посао изведен је био врло солидно, нарочито сводови бочних апсида, који су од сиге и који се још и данас врло добро држе. И ова је црква без икаквих украса, а нема трагова ни да их је било. У цркви се још и данас налази патос од четвртастих опека, на коме још леже фрагменти некадашњих мраморних светњака врло лепих и укуслих проџиација. Њих је још пре 18 година нашао и снимио Мих. Ризнић.²¹ Овом смо приликом видели и ону бакарну тепсију, која је нађена у црквеном бунару, а коју спомиње и Ризнић.²² То је обична бакарна синија без натписа и шара.

XI Стеванац.

Од Јаковца идући северно, чим се пређе планинска греда, силази се врло стрмим стазама у Стеваначки Поток, на чијем се ушћу у Јужну Мораву налази село Стеванац. При врху тога потока на једној заравни што је у виду

Сл. 20. Стеванац;
основа.

Сл. 21. Стеванац; данашњи
изглед рушевина са североза-
падне стране.

делте образује Стеваначки Поток са још једним планинским поточићем, налазе се рушевине цркве Стеванца (сл. 20). По техничкој изради ова је црквица савршеније израђена од свију осталих из овога краја. Спољна облога зидова изведена је од наизменичних редова опека и тесаника. Опеке су узидане у три а местимице и у четири реда, између којих су остављене широке истињене спојнице од малтера без мало исте дебљине као и опеке (сл. 21). Камени су

²¹ Старишар, год. VIII. сл. 1 и 2, стр. 85.

²² Иб. стр. 84.

редови изведени од правилно израђених тесаника, а сводови су сви без разлике од сиге. Унутрашњост пак изидана је од полутесаног камена и опека.

Црква је облика издуженог крста са олтарном апсидом, за коју се данас не може тачно утврдити, да ли је била полигонална или полукружна, јер је тај источни део цркве највише порушен. Певничке бочне апсиде испуштене су и правоугаоне. У први мах је ова црква имала над главним pročељним вратима дрвен кров који је замењивао зидани прислон (*porticus*), који се виђа често на малоазијским, нарочито сиријским црквама²³ и то не само на pročељу већ и око целе цркве. Такав исти прислон, али зидан, имале су и многе наше цркве из ранијих времена, као што је то утврдио Г. Др. Влад. Р. Петковић и на порталу нартекса Жиче.²⁴ Трагова од дрвених веза у зидовима нашли смо и овде, што несумњиво доказује њену старост. Орнаменталних украса такође нема, а нема ни трагова да их је раније било. Најзад на основу свега овога, што се данас још види, ми држимо, да ће и она припадати црквама XIV века са којима и по материјалу и по начину зидања као и по диспозицији основе има јаким сличности.

ХП. Закључак.

Из свега изложеног о црквама у Мојсињу, које су поређане по топографском реду а на основу њихових облика, начина зидања и њихове архитектуре у опште, као најглавнија ствар, која је одмах уочљива, јесте њихова велика разноликост у облицима основа, што јасно сведочи о разном добу њиховог постанка. Ако покушамо поставити извесне границе времену зидања ових цркава на основу њихових облика морали бисмо почети несумњиво с најстаријом, св. Николом у Ђунису (сл. 9—13). Доба њеног постанка према свему, што смо о њој казали, држимо да ће бити пре Стевана Немање, дакле, пре XII века. Необичан облик њене основе, која је врло ретка, у колико се данас познају старохришћанске цркве чије су форме у Европу пренашане с Истока, побуђује нас на веровање да и њен облик мора бити пореклом с Истока, из доба првих десет векова по Христу, када су се кроз ове крајеве ширили јелинско-римски утицаји на даљи Север.²⁵ Као најмлађи пак облик међу њима држимо да би био триконхос са полукружним апсидама, који је и најјаче заступљен у овој групи мојсињских цркава. Тога су облика св. Петка — Трњанска (сл. 2 и 3), и св.

²³ Jos. Strzygowski, Kleinasien etc. стр. 66.

²⁴ Старијар, Новог Рода год. I. стр. 145.

²⁵ A. Harnack, Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten, 1906. II Aufl. Bd. II стр. 201.

Нестор (ол. 4 и 5), у колико се то може тврдити по данашњим њиховим основама, затим, св. Роман (ол. 6 — 8), и Јаковац (ол. 18 и 19). Даље, облик, који се готово у исто време јавља кад и први, заступљен је у Стеванцу (ол. 20 и 21).

Између ових граница, свакојако као старији облик, дошао би св. Аранђео (ол. 14), из села Црквина, о чијој смо карактеристичној основи мало час говорили, и најзад као млађи од њега а старији од триконхоса са полукружним апсидама, дошао би облик цркава таквога брода, на којем споља није ништа наглашавано, а чији је типски преставник у овој групи св. Никола — Брањински (ол. 17).

Најпосле због те њихове велике различности у облицима као и због њихових скромних димензија, изгледа да су ове цркве служиле првенствено локалним потребама, а да су грађене по угледу на истоветне веће цркве било у Србији, било ван ње. Отуда је и њихова историјска вредност данас врло драгоцене, почем нам оне у минијатури можда приказују и какав давно ишчезао облик из ланца историјскога развића облика хришћанских цркава у нашим земљама.

Коста Јов. Јовановић.

Напомена. — За време последње коректуре Г. Љуб. Ковачевић, секретар Сри. Краљ. Академије Наука, имао је доброту саопштити уредништву неке напомене о овде проученим црквама.

Тако Г. Ковачевић држи да је и само данашње име села *Ћуниса* постало по називу цркве *Св. Дионисија*, која је негда тамо постојала. — Усвајајући ову конјектуру за објашњење имена Ћунис, изгледа да бисмо у рушевинама напред проучене цркве — Св. Никола — Ћуниски — имали тражити остатке те некадашње цркве Св. Дионисија. — Свакако би се на овој ствари требало дуже задржати и проучити је.

Већи фрагмент старосрпскога натписа у ол. 18. Г. Ковачевић је овако прочитао и допунио:

МѢСЕЦА ПО(ЋЕ)РА
:А: (= 30) П(О)УН РА(БА)
Б(О)ЖИЋ П(О)ПА(ДНИ)
ПОПЪ ДОБРЪЛЪ...
ТИ ПОКОН Ю.....

По мишљењу Г. Ковачевића, а на основу епиграфских ознака у овом натпису ваља тај натпис датирати око краја XIV или почетка XV века по Хр.

Св. Никола — Брањински спомиње се у даровној повељи кнеза Лазара манастиру Раваница од 1381 године (Fr. Miklosich, Monumenta serbica, стр. 197): „и цркви краљинскога светога Николаа съ вѣстимъ мѣстами и правниами цркви тоє“. Исту цркву спомиње и J. G. v. Hahn, Reise von Belgrad nach Salonik, Wien, 1861, стр. 131, као „Kloster Sweti Nikola“.

Уредништво Старицара.

СИСТЕМ ИСТОРИЈСКЕ АНТРОПОЛОГИЈЕ БАЛКАНСКИХ НАРОДА

Један од оних момената који историци не уважавају при покушају рестаурације прошлога живота, јесте антрополошки. Неуважавање овога момента погрешка је коју осећамо не само у историјској и етнолошкој већ и у лепој књижевности, где је он баш психичка потреба. Зато су историје народа како су до сада писане махом непотпуне, па пратиле оне осем политичких догађаја и социјални и културни развитак. Када се говори о целом народу као и кад се говори о појединцу има се пред очима и слика његове спољашности, његов темперамент, гест, кретање, његов начин говора и мишљења, дакле специјално његово обележје по коме се он разликује од осталих народа. Велика би се неправда чинила народу када би се у науци обраћала пажња само на његове секундарне појаве — на његове доживљаје и радове, а њега самог као носиоца историјских чињеница, као физичку целину када би изоставили. Ова је пак примаран фактор за кога су везани народни рад и све историјске чињенице, и она је једина донекле стална у несталности и промени говора, у лету и брзини мисли, у разноврсности рада. Једна особита ознака дакле сваког народа јесте његов физички хабитус и према томе нужно је испитивати како се он односно према времену у коме је био носилац различитих пролазних историјских факата.

Задатак једнога историчара не састоји се истина у томе да он сам испитује народе анатомски и физијолошки; али он би требао да се обзире на резултате антропологије већ и због тога, да сама историјска факта дубље разуме и тумачи. Што се тако није до данас поступало да се објаснити тиме што су у Европи данашње дисференције међу народима, као и дисференције у једном истом народу а у хронолошком смислу, врло суптилне природе, те је било тешко доћи и на саму идеју физијолошке историје народа. Уз то антропологија спада међу доцније научне дисциплине, те није стигла још испитати све што у њен делокруг долази. Ми ћемо изнети слику физијо-антрополошког развоја Илира, у вези са њиховим суседима Србима и Грцима, и доказивати да ли су и у колико су ови народи можда имали крвних веза и утицали једни на друге у физичком развоју.

У антрополошкој литератури Балканског Полуострва несумњиво заузимају *Augustin Weisbach* и *C. Batez* прво и најугледније место својим антропометријским описима и статистичким подацима. Али, и ако су за научни напредак неопходно потребни, као основа, мерења и статистички подаци за комплексну, ипак се не би смела етнолошка морфологија само тиме задовољити, јер у колико добија нагомилавањем градива опширност, у толико се мање продире у дубину, у тајне природине, кад се материјал не преради и систематски не среди. С правом каже један од главних поборника морфолошког еволуционизма и противник Дарвинов, К. Е. von Baer: „Die historische Anthropologie kann nicht umhin, der Probierstein und die Leuchte für anthropologische Forschungen zu werden“. Време је већ да се материјал систематски проучи и да се помоћу резултата анатомије, физијологије, прееисторијске археологије и светске историје почну тумачити физијо-антрополошке диференције и промене народа.

Наша ће расправа узети у претрес анатомске и друге особине народа, по којима се они разликују међу собом, и затим, како су се ове особине односиле према времену. Таква маркантна обележја спољашности јесу, између осталих, облик лубање и лица, стас и узраст и комплексна (боја косе, очију и коже). И ако оставимо на страну психофизичка проматрања — у колико зависи живот и рад народа не само од средине него и од каквоће нервног система и целог физичког организма, — ипак ће историја и само спољашности балканских народа бити од значаја и за њихову културно-психолошку анализу. Јер, кад путем антропометријских описа садашњих народа констатујемо анатомске разлике међу њима, а историјском методом промену у једном истом народу, отвориће нам се далеке перспективе у психофизику раса и народа. *Анатомским разликама одговарају наиме извесне крвне као и душевне особине и обратно*, што доказују у најновије време и разматрања и експерименти из области физијологије,¹ психологије и психијатрије.² Ако узмемо пример из области животињског света видећемо да разне пасмине исте врсте по својој инстинкту и употреби стоје једна према другој као и људске расе, с том разликом што душе-

¹ При употреби метода француског научника Bordet-а приметио је Bruck да је крвни серум домаћег зеца највише реагирао на крв Европљанина (Холанђанина), мање на крв Арапа, а још мање на крв Малајца. Орангутан је далеко заостао при овом експерименту за Малајцем.

² Душевне болести развијају се обично на погодном земљишту што се огледа, по назорима модерне психијатрије, структурално у склопу нервног система. Варијације у структури можданог и ретеничног јављају се често код чланова исте породице; особито пак прелазе на потомство особине бразда великог мозга. (*J. R. Karplus, Zur Kenntniss der Variabilität und Vererbung am Zentralnervensystem des Menschen und einiger Säugethiere Wiener klinische Wochenschrift, Jg. XX, № 2, Беч 1907, стр. 52*).

ренце код последњих мање падају у очи. Један „булдок“ или „јазавичар“ по своме телесном склопу исто су тако мало употребљиви за лов на срне и зечеве као и арапски пунокрвни коњи за теглење или тежки „пинцгаури“ за трку. Афричким Прицима и аустралијским Малајцима природа је одредила другачију улогу у светској историји него плавокосим Германцима. *По нашем мишљењу изгледа да душа човекова није ништа друго до његов околни свет пројецтиран у његов нервни систем*; ако је то тачно, онда је јасно колико важно место заузима у развићу и култури народа поред антропо-географских и социјолошких фактора још и физијо-етнолошких. У својим бијолошким мислима о археологији F. Solger веома zgodно вели: „Die alte unglückliche Trennung die die kulturelle Geschichte der Völker mehr oder weniger unabhängig von ihrer körperlichen erscheinen lässt, wird in einer Zeit, die die innere Verkettung zwischen Körper und Geist immer klarer und tiefer erkennt, nicht entschlossen genug bei Seite geworfen werden können“. Ако се упореде акустички феномени са психолошким онда је код човека нервни систем нека врста резонантног тла за утицаје природе и социјалне средине; као што је сваки тон и музички комад нераздвојан од инструмента, тако су и наше представе, мисли, осећања и цео душевни живот увек више или мање задахнути и крвљу.

Развој наука показује да оне идући путем индукције и емпиризма најпре проматрају крупније маркантније и схватљивије феномене. Тек пошто се прва искуства прераде и економски среде може се приступати тежим и суптилнијим проблемима. Антропологија је још далеко од тога да се непосредно упушта у решење проблема: какве душевне предиспозиције припадају овој или оној раси, округлој или дугуљастој глави. Истина и овде су ударени темељи, те се већ у томе правцу почело озбиљно радити (Lavater, F. J. Gall, Gratiolet, Charles Bell, Lombroso, G. Schwalbe), ну главни посао креће се још увек око морфолошких и других спољашњих особина, па ни то ни изблиза још није свршено. У осталом, и спољашност народа је колико занимљив толико и важан предмет научног проучавања.

Историја грчке уметности ставља себи у задатак да нам предочи разна дела пластике, сликарства и архитектуре јелинског народа. Даље, да нам покаже постанак и развој разних вајарских, сликарских и архитектонских школа. Али при дубљем схватању долази историчар уметности и до питања откуда да баш малини народ грчки створи облике оне савршене лепоте која је у доба Ренесанса дала импулс уметности Новог Века, а и данас је узорна. Као одговор на то питање износе се многи узроци, али нема сумње да два главна чиниоца у уметничком стварању и код Грка беху способност у репродукцији и друго предмет који је репродуциран. Предмет репродукције у овој уметности

био је првенствено човек — најлепши цвет поникао из земљине коре; представљање човечијег лика играло је вазда пресудну улогу у пластичкој уметности грчкој. У спољашности Јелина, у цртама његова лица и целокупном изразу физијогномије нашао је уметник идеал лепоте и узор хармоније. Када нас занимају већ и ситнице у репродукцији грчке спољашности сасвим је природно да питамо и за спољашност самога модела. Обично се мисли да су стари Грци били гарави, мршави и окретни као и њихови потомци на Архипелагу, ну ми ћемо показати да је у доба Хомера, Пизистрата и Перикла рескла младиће и девојке поглавито плава коса, а модро око да је било огледало јелинске психе. Китајци, Вавилоњани и Египћани имали су већ пре Грка развијену уметничку технику, а несумњиво од стране ових последњих добили су и сами Грци прве импулсе за уметничко стварање. Египћани су живели у истом медитеранском свету недалеко од Грка, па ипак колико се разликују ова два народа у производима свога духа! Ако се упореди Партенон, Аполон Белведерски, Венера Милоска са пирамидама, сфингама и ликовима разних божанстава египатских, тада пада у очи не толико разлика у погледу технике, финоће и рафинираности у репродуковању колико разлика у естетском схватању, у погледу на свет и најзад у природи психологије. Партенон и Венера Милоска јесу рефлекс унутрашњег живота грчког племена, пирамиде пак израз египћанске расе. Битни узрок разлике лежи у крви у којој се крију душевне основе оба народа.

У анатомским особинама једнога народа леже донекле и основи његове историје и развоја, само треба умети читати ова документа природе. За прееисторијско доба за које не постоје писани извори може се по извесним особинама остеолошког материјала распознати порекло, сеобе и укрштавања анонимних народа. Помоћу артефаката које налазимо уз остатке покојника да се евентуално прееисторија довести у везу са историјом коју познајемо из писаних извора, као што ће се то видети из наше расправе о гласиначким лубањама.

Историјска физијо-антропологија баца донекле светлост и на развој језика, јер ту стоје у вези физијолошки и психолошки процеси. За саопштавање нашег унутрашњег говора околина потребни су разни физички органи: асоцијативни и језиковни центар у мозгу, нешто, грло, језик, усне, плућа итд., као што то доказује модерна гласовна физијологија. Наша ће расправа утврдити да су се физичке особине балканских народа временом промениле, а на основу тога природно је што предпостављамо да је ова промена могла утицати и на историју говора и развој дијалеката.

Сви они проблеми и питања којих смо се досада дотакли не спадају уужи делокруг нашега рада, којему је главни задатак да објасни физијоетничке разлике балканских народа у садашњости и прошлости, од којих ће

нас особито интересовати Илири, на које ћемо концентрисати поглавиту пажњу кроз цео наш рад.

На завршетку овога увода навешћемо неке од узрока са којих наш рад, који има да предочи читав један систем, не може бити потпун. Тако, општа антропологија оставила је нерешена многа питања; ни за један народ немамо потпуне и систематски израђене историјске антропологије која би одговарала свима захтевима и која би нам могла у погледу метода послужити при испитивању. Отуда смо готово морали сами стварати и метод и отварати пут нашем испитивању. Даље, тешкоћа је и у оскудици историјско-антрополошких монографија за поједине балканске земље, те смо упућени готово само на растурени материјал, највише статистичке податке. Па ни самога материјала нисмо имали у довољној мери ни из прошлости ни из садашњости. Краљевина Србија на пр. није нам пружила никаквог материјала, док смо за земље динарског и арбанашко-грчког горског система били у томе погледу у неколико срећнији. Нарочито су непретражене некрополе на Балканском Полуострву из Средњег Века, који нам зато у погледу материјала представља један хијатус између садашњости и старог са преисторијским доба, из којег имамо сразмерно више откривеног материјала. Најзад индивидуа, народи и њихов живот јесу најкомплициранији механизми и организми, те је и наука о њима највише комплицирана. Она због тога изискује не само познавање оних многих дисциплина које се при њеном обрађивању укрштавају, већ у неким од ових и стручну спрему, као нпр. из историје и преисторијске археологије. Зацело је и тежак колико и деликатан задатак једнога антрополога који ако хоће своју задаћу потпуно да реши, дужан је да остеолошке остатке народа из прошлости, готово увек непотпуне и оштећене, допуни и окарактерисе. На показани начин антрополог ускрсава често један анонимни народ, снабдевајући га свима животним факторима: физичким, језиковним и културним.

Наша расправа биће само први део једне трилогије о постанку и развоју балканских народа у физичком погледу. У томе првом делу, који је у главном историјског карактера, зауставићемо се на констатовању факата на основу којих ћемо утврдити извесан физијолошки закон. У другоме делу трилогије испитаћемо узроке и законе соматичне трансформације. Трећи део говориће о преисторијским становницима Балканског Полуострва.

Није утврђено како се народи у физичком смислу односе према времену, да ли се мењају у времену или не. Велики део антрополога примио је теорију базелског анатома J. Kollmann-a о непроменљивости раса прецизирану у овој реченици: „Ungezählte Völker versanken im gähnenden Schoosse der Zeit, aber die Rassen aus denen sie zusammengesetzt waren blieben erhalten“. Међутим,

наша расправа констатоваће другачи физијолошки закон: *Столећа могу изменити физис и психу народа*, чији је однос према Kollmann-овој теорији засебно питање, које нећемо третирати у првом делу наше трилогије.

І. Гласинац и гласиначке старине.

У још безименој давнини леже основи данашњег модерног света, а и ми смо сви, по својим претцима, везани за ту давнину. Особито се преисторијска археологија бави расветљавањем тога доба и то више остацима индустрије и културе него самог човека. После описивања артефаката и њиховог уврштавања у разне епохе, настаје питање: ко је био носилац културе, којим је језиком говорио, које је био расе? Док се то не реши не може се преисторија тако лако довести у везу с историјом на подлози писаних споменика. Зато би морали археолози и антрополози ићи напореда и потпомагати један другог, те приписивати исту важност проналаску остатака физичког човека као и онима његове индустрије и начина живота.

Раскопавању преисторијских хумки на Гласинцу, имамо да захвалимо што данас знамо нешто о физичком карактеру носилаца ондашње културе. Гласничке лубање су до данас најстарији знатнији остаци човека на српском земљишту.

Босна и Херцеговина су врло богате у артефактима преисторијске културе. Из „средњег“ неолитског доба познат је као преставник једног типа особито Бутмир по својој керамици и њезиној орнаментици (Umlaufstil). Исто тако припадају, по мишљењу Moritz-а Hoernes-а, неолитском доба, и то његовој последњој фази, налази у Новом Шехеру (код Жепча) и Доњем Клакару (на Сави испод Брода).³ Међутим Милоје Васић држи ова преисторијска налазишта за млађа.⁴

Нова епоха у развитку преисторијског становништва почиње културом на Добелом Брду, западно од Сарајева. Ту се може по слојевима, нагомиланим један на други, видети начин живота од краја неолитског доба до врмена римских императора.

У овој периоди појављује се тамо један нарочити стил (Rahmenstil), који М. Hoernes доводи у везу са новим житељством, које је како изгледа живело

³ Moritz Hoernes, Die neolithische Keramik in Österreich. Jahrbuch der k. k. Central-Kommiss. für Erforschung u. Erhaltung d. Kunst u. hist. Denkm. Bd. III. (neue Folge) I. Theil. Беч 1905 стр. 12, 16.

⁴ Старинар І. (новог реда) св. 2. Београд 1907 стр. 63. — Милоје Васић, Прилози ка решавању тројанских проблема. Глас срп. кр. акад. књ. LXX. Београд 1906. стр. 282. — Ћ. Трухелка у „Гласнику Земаљског Музеја“, књ. XIX (1907) стр. 70, склоп је датирати Бутмир у бронзано доба.

ловачким и сточарским животом по висовима, шумама и пашњацима, док би се могло мислити за старије становништво да је било мирољубивије и волело становати у равницама, покрај река и бавити се земљорадњом.⁵

И ако се Бутмир одликује својим особитим типом, а Дебело Брдо континуитетом културног развитка, ипак нас Гласинац задивљује огромним бројем својих некропола и множином нађених предмета из металног доба.

Где лежи Гласинац?

Део Босне од Сарајева, према истоку до Дрине код Вишеграда, према југу до Миљачке и Праче, на западу до Власевнице, чини кречна громада, чије је већи део данас обрастао шумом, мањи део је прокрчен и обрађен и зове се Гласиначка Висорава.⁶ Са запада се наслања на планину Романију (1600 м.) и простира се од њеног подгорја до Куле и Иван-поља. У археолошкој науци под именом Гласинац узима се колективно име за налазишта у рогачичком котару. Ова висорава (950 м.) је као посејана хумкама, којих је око 20.000 на броју. Тумули гласиначки направљени су најчешће од ломљеног камења и облутака међу којима има и земље. Становници оног доба полагали су лешине на природно тле, биле оне спаљене или не. Облик хумке лично је на зарубљену купу округле или елиптичне базе са пречником од 3—15 м. и висином од 0,3—4 м.

Садржина тумула на Гласинцу има понајвише карактер првог железног доба у северозападном делу Балканског Полуострва и многи предмети личе на производе индустрије истог доба око Халштата у Средњој Европи; у млађем доба ове периоде појављује се и утицај грчке културе у ужем смислу.

Гласиначке хумке припадају разним културама и разном доба: бронзаном, халштатском, латенском, римском, средњем и новом веку.

У тумулима су нађени артефакти и остаци спаљених или неспаљених жртваца. Било је случајева да су у једном истом тумулу нађене обе врсте сахрањивања. Франц Фиала⁷ нашао је неспаљене костуре из првог одељка ране железне периоде, затим гробове са спаљеним лешинама који припадају трећем одељку споменутог доба, а из другог одељка овога доба датирају обе врсте сахрањивања заједно. И ако је поменути писац покушао одредити главну карактеристику за сваки од ових одељака, нарочито на основу фибула, ипак је често пута тешко поуздано датирати на основу тих података, почем се више пута у једном истом тумулу налазе остаци из два временска одељка.

⁵ M. Hoernes, Die neolithische Keramik, I. с. стр. 25.

⁶ Eduard Richter, Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine. Glasnik zem. Muz. u Bos i Herc. XVII, Sarajevo 1906. Стр. 277.

⁷ F. Fiala, Über einiges Neue von Glasinac. Mitt. der anthrop. Gesellsch. in Wien. Bd. XXIV. Веч 1894. стр. 122—124.

У преисторији је тешко говорити о тачној хронологији; епохе се могу само проценити негде већом, негде мањом вероватноћом, како кад околности допуштају. По нашем мишљењу испуњавала је гласиначка култура раног железа прву хиљаду година пре Христа, изузев њен почетак и крај. Ако смо веровати Waldemar Belck-у⁸ да је у XI. веку пре Хр. било још непознато оруђе од челика у Аскрији, Вавилону, Еламу, Халдеји, Малој Азији и Грчкој, а да је ковано гвожђе била велика реткост, онда изгледа датирање гласиначке културе од Ф. Фиале, у доба од година 800—100 пре Хр. највероватније.⁹

Мислили смо да је оволико било потребно да кажемо о гласиначкој топографији, култури и хронологији, да би смо имали подлогу за проматрање ту нађених телесних остатака.

Први гласиначки тумули пронађени су случајно год. 1880 између Куле и Бјелосалића поводом грађења пута између Сарајева и Вишеграда. После су их систематски раскопавали: Ђиро Трухелка и Франц Фиала. Ми ћемо се поглавито забавити налазима из година 1892 и 1894, које је прикупио Ф. Фиала.¹⁰ Приликом тих раскопавања нађене су у некрополама: Читлуци¹¹ (тумули: I, II, III), Млађ¹² (тумулус IV), Подпећине¹³ (тумулус VIII), Боровско¹⁴ (тумулус II), Русановићи¹⁵ (тумули: „Ђевојчин гроб“, XXXV, XXXVI, XXXIX), Врлазије¹⁶ (тумули: I, III, IV, VI), Рудине¹⁷ код Русановића (тумулус VII) уз разна артефакта и човечије лубање од којих је А. Weisbach описао и измерио 37, а једну, због оштећености, само описао. Његови антропометријски подаци употребиће се у даљем етно-морфолошком проматрању.

⁸ Zeitschrift für Ethnologie XXXIX, Heft 3. Берлин 1907. стр. 360.

⁹ F. Fiala, Die Ergebnisse der Untersuchung prähist. Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1894. Wiss. Mitt. Bd. IV. Беч 1896. стр. 29 и 30. — Мишљења осталих археолога: М. Hoernes (900—200 пр. Хр.), Oscar Montelius (1100—500), S. Reinach (800—500), Sophus Müller (800—400 пр. Хр.) „Urgeschichte Europas“, Штрасбург 1905. табла I.

¹⁰ F. Fiala, Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1892. Wiss. Mitt. aus Bos. u. H., Bd. I. стр. 126—168 Беч 1893. — Idem, Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1894. Wiss. Mitt. aus Bos. u. H. Bd. IV. стр. 3—32 Беч 1896.

¹¹ Wiss. Mitt. aus Bos. u. H., Bd. I. стр. 134—139; Augustin Weisbach, Prehistoričke lutanje sa Glasinca. Glasnik Bos. Herz. VII. стр. 106—108. Сарајево 1895.

¹² Wiss. Mitt. B. H. I. стр. 148—149; Glasnik B. H. VII. стр. 109.

¹³ Wiss. Mitt. B. H. I. стр. 158; Gl. B. H. VII. стр. 109—110.

¹⁴ Wiss. Mitt. B. H. I. стр. 163; Gl. B. H. VII. стр. 110—111

¹⁵ Ф. Фиала, Цртице са Гласинца, Гл. Зем. Муз. у Б. и Х. год. IV. стр. 336—340. Сарајево 1892.

¹⁶ Wiss. M. B. H., IV. 5—9; Gl. B. H. VII. 111—113.

¹⁷ Wiss. M. B. H. IV. 27; Gl. B. H. VII. 113.

Лубање имају у опште што се тиче облика нордички карактер, и долази на долихокефале 29% (индекси 63·6—73·8), на мезокефале 37% (индекси 75·4—79·2) и на брахицефале 34% (индекси 80·4—94·0).

Просечно износи индекс лубање (Längen-Breiten Index) код:

долихокефала	70·2
мезокефала	76·9
брахицефала	83·2

просечно код свију 76·7

Што се тиче висине лубање изнад ува (Ohrhöhe); хоризонталног и сагиталног обима, дају ова три лубањска облика следеће средње вредности:

висина изнад ува:

долихокефали	98 мм.
мезокефали	103 мм.
брахицефали	103 мм.

хоризонтални обим:

долихокефали	510 мм.
мезокефали	515 мм.
брахицефали	522 мм.

сагитални обим:

долихокефали	364 мм.
мезокефали	370 мм.
брахицефали	366 мм.

минимална ширина чела:

долихокефали	97·5 мм.
мезокефали	99·0 мм.
брахицефали	99·0 мм.

Долихондни облици надмашују са 66% брахицефалне облике. Брахицефали имали су више лубање, већи хоризонтални и сагитални обим и шире чело него ли долихокефали.

Што се тиче поделе лубања по месту нахођења било је некропола у којима је било само брахицефала или само долихокефала. Али исто тако нађена су не само на једном локалитету, него и у једној гомили и сва три облика. Није се могло констатовати да ли богатство или сиромаштво оставе уз покојника прати и разлика у морфолошком погледу, што би свакако бацило светлост и на социјално-етнолошке односе.

Хронолошки припадају гласиначке лубање различитим временским одсечима који се разликују једно од другог за једно или више столећа. Претежна

већина припада по нашем мишљењу средњи доба првог жезла у северозападном делу трупа Балканског Полуострва дакле VI. и V. веку пре Хр. Према томе савремено са цветанем грчке културе у доба Пизистрата, Темистокла и Перикла живео је у Босни око планине Романије народ у већини карактеристичан са своје дуге лубање, док је његов брахикефалан елемент био у мањини.

Ко је био овај народ?

II. Илири Старога Века.

Seitdem die Ethnologie Europas zum Gegenstande ernsterer Studien gemacht worden ist, hat sich die Untersuchung mit besonderem Eifer den Resten der ältesten Bevölkerungen zugewendet, welche in gewissen Bezirken ihre Eigenart bis auf den heutigen Tag erhalten haben. — Am wenigsten weiss man über die Illyrier.

R. Virchow.

На реду је питање: какве је крви било гласиначко становништво у доба првога жезла? Каквим је језиком говорило? Је ли било аутохтоно или је се овде доселило? — Ниједно писано врело онога доба не може нас о томе директно обавестити, но има историјских факата и палеолингвистичких резултата на основу којих се може закључивати и расправљати о народности старог гласиначког становништва.

Историја Босне је готово у целој првој хиљади пре Христа анонимна. Археолози могу донекле говорити како су живели претисторијски становници Босне, али какве беху крви, како се зваху и који језик говорише непознато је и недоказано. Кад би и ово последње било утврђено онда би помакли историју за више векова у назад и отели од таме један део из прошлости. Као веза између писане историје и гласиначке културе служи нам Херодот из V. века пре Хр. кад спомиње илирске Венете — 'Ιλλυριῶν 'Ενετοίς'¹⁸ — и кад каже да тече река 'Αυγρος (Западна Морава) из земље Илира: 'ἐξ 'Ιλλυριῶν δὲ ῥέων πρὸς βορρην ἄνεμον 'Αυγρος ποταμὸς ἐσβάλλει ἐς πέδιον τὸ Τριβαλλικὸν καὶ ἐς ποταμὸν Βρόγγον ὃ δὲ Βρόγγος ἐς τὸν 'Ιστρον.'¹⁹

¹⁸ Herodot. I. 196. (edid. H. R. Dietsch et Kallenberg), Лајпциг (Teubner) 1885. Историјограф на овоме месту помиње како је код илирских Енета постојало обичај сличан вавилонском, по коме би: из гомиле девојака, које би се сваке године скупиле на одређеном месту, богати вавилонски младићи откупљивали, такмичећи се великим сумама, лепе. Ове би затим, тако добивеним новцем удавале своје ружне другарице за младиће из народа „који су гледали на повац, а не на лепо лице... Тако су лепе удавало ружне и сакате.”

¹⁹ Herodot. IV. 49. стр. 342.

Прво наведено место из Херодата утврђује да су Венети Илири или бар само суседи Илира, и да су они били распрострањени на западу до тршћанског залива, друго пак да су Илири доишли на исток до горњег слива Западне Мораве ако не и даље. Између ових етничких граница лежи и Босна са Гласинцем.

Од како је Domaszewski²⁰ помакао источну границу Далмације са Дрине још више на исток: од ушћа Саве преко Космаја на југ, а то су мишљење усвојили још и Н. Вулић и Premmerstein,²¹ долазимо на мисао да су се можда и Римљани старали да источну границу ове провинције, која је била језгро илирског народа, што више идентификује са источном етничком границом Илира.

Други облици за исто име су: 'Ιλλυριός²² (коинсодорски натпис), 'Ιλλυρις, 'Ιλλυρικόν, Illyricum, Inlyricum, Illyricus, Hillyrici и Illyrii у латинских писаца.

Теже је потанко повући сигурну границу између Илира и Трачана, јер није ни било сталне услед сељакања и ратова између ова два народа.

Овде је потребно констатовати факат да Илирима припада у историјском доба агресивна улога и да се шире према истоку на рачун Трачана. Свакако припадају Пајонци и Дарданци, по постанку топографских и особних имена, илирском идијому. Први — Пајонци — становаху у ранијим временима у области Вардара, и у њихово је подручје спадало Овче Поље, Пчиња, Крива, Брегалница и Шар-планина — τὰ ὄρη παιονικά.²³ О Сирајцима (Σιραιῖοι) на Тахинском језеру не зна се јесу ли били Илири или Трачани. Сигурно је то да су се Пајонци били проширили до доњег тока Месте.²⁴ Славно племе Дарданаца (Δάρδανοι) живело је северно од Пајонаца, дакле северно од горњег

²⁰ Arch. epigr. Mitt. XIII. 133 f.; 152.

²¹ Premmerstein-Vulić, Antike Denkmäler in Serbien (Beiblatt d. Jahreshefte des österr. arch. Institut. Bd. III стр. 151 ff) Беч 1900. — II. Kiepert, Formae orbis antiqui. Tab. XVII.

²² У индоевропским језицима дентални спирант h на почетку речи пред вокалом претвара се у спиритус аспер, тако нпр. грчки ἔρπω, лат. serpo, нем. sérpō; грч. ἄλς лат. sal, стел. соль; грч. ἑπτά, лат. septem, стел. седам; ἵστημι у σίστημι. Оваквим претварањем можемо протумачити и 'Ιλλυριот-Hilurii-Silures, како се је звало једно келтско племе у јужном делу британског полуострва Уелса. Оваквом тумачењу доприноси и Тацит кад помиње да су се Силури доселили из Шпаније, где опет феничански извори такође помињу Силуре, а поред тога су у истој земљи постојале и топографске поменклатуре: Илурдис, Илерда, Илергети. На исти начин и палеоцојска формација земљине коре „силур“ (главни фосили: наутилиди, брахиоподи, кефалоподи, грантолити) етимолошки долази у везу са Илирима.

²³ Wilhelm Tomaschek, Die alten Thraker. Sitzungsberichte der k. k. Akad. der Wiss. Bd. CXXVIII. стр. 13. Беч 1893/1894.

²⁴ Idem, op. c. стр. 19.

Вардара, између обеју Морава до места где се оне састају на Трибалском пољу *πεδιον τὸ Τριβαλλικόν*.²⁵ Северно пак од Дарданаца становали су Тимахи, Пикензи и Трикорнензи и на послетку Трибали. Ове последње убраја Р. Kretschmer²⁶ у Трачане и ако их *Азијан* сматра за Илире.²⁷

Већ из овога што смо до сада рекли види се да је ишла језиковна граница између Илира и Трачана негде у данашњој Краљевини Србији.

Северно од Босне и западне Србије живели су у хрватској бановини, у историјском доба, илирски Панонци,²⁸ док су Јаподи били распрострањени у југоисточној Крањској, у области Мале и Велике Капеле и у западној Босни. У далматинском приморју на југу до ушћа Неретве, у северној Херцеговини и југозападној Босни становали су Адијејци (*Ἀρδιαῖοι*), јужно одатле до ризонског залива Плерејци (*Πληραῖοι*) и Даоријци (*Δαόριζοι*) на више уз Неретву.²⁹ Ако споменемо још Аутаријате, од Раме у Горњој Херцеговини до Дрима у Старој Србији,³⁰ ограничили смо југоисточну Босну у којој је гласначка висораван илирским племенима и народима од севера, запада, југа и југо-истока тако, да скоро више нема сумње ко су били носиоци ране железне културе на Гласинцу.

Овај закључак налази потпору и у модерној теорији о постанку дијалеката. Негманн Hirt³¹ тврди да се бугарски дијалект развио на трачанском субстрату, док би Срби по језику били продукт Илира и Словена. Ово мишљење донекле деле Фрања Миклошић и српски лингвист Љуба Стојановић. На тај начин би Гласинац припадао области илирског говора што потврђује и Lubor Niederle³² кад сматра за приближну западну границу Трачана ток река Тисе, Мораве и Вардара.

Н. D' Arbois de Jubainville,³³ међутим мисли да су Илири и Трачани једна језиковна целина, те назива Илире западним Трачанима: „Les Illyriens, qui

²⁵ Idem, op. c. стр. 23.

²⁶ P. Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der Griechischen Sprache. Гетинген 1896, стр. 252.

²⁷ Appian's von Alexandrien Römische Geschichte IX. 2, 3. (превео F. Dillenius), Штутгарт 1830, стр. 524.

²⁸ P. Kretschmer, op. c. стр. 252.

²⁹ G. Zippel, Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Лајпциг 1877, стр. 36.

³⁰ E. Richter, op. c. стр. 280.

³¹ Hermann Hirt, die Indogermanen, стр. 20—21. Илфасбург 1905.

³² Lubor Niederle, Slovanské starožitnosti. Dílu. II. svazek 1. (Původ a počátky Slovanů jižních, svazek I.) Ppar 1906, (Nákladem Bursika a Kohouta) стр. 41.

³³ H. D'Arbois de Jubainville, Les premiers habitants de l' Europe. Tome I. стр. 300. Париз 1889.

semblent être un démembrement des Thraces, qui paraissent n' être autre chose que les Thraces occidentaux, se montrent à nous pour la première fois, en cinquième siècle avant notre ère, sous le nom, inconnu jusque-là d' *Pluigiens*". Према томе од мањег значаја би било и тражење границе између Илира и Трачана.

На Гласинцу се налазе многе несловенске, топографске номенклатуре, које држи Ђиро Трухелка³⁴ за старо-илирске, као нпр.: Бандин ошак, Бандино брдо, Бандин конак, Батово. Овоме тврђању се не противи ни конзервативни и строги лингвист Р. Kretschmer.³⁵

Како тврде Н. Kiepert и Е. Richter³⁶ становало је у старо доба на Гласинцу племе Деситијати; њих спомиње и Плиније као члана наронског конвента.³⁷

На основу ових факата долази се до закључка: *између средњег тока Дрине и изворишта реке Босне, у области дакле где се налази и гласиначка висораван, у сарајевском округу, становало је око године 500. пре Хр. илирско племе Деситијата. Илири су били носиоци културе првога железа и њима припадају гласиначке лубање.*

Ако сматрамо Деситијате као *ragz pro toto* и обратно, онда нам карактеришу гласиначке лубање Илире као народ који се састојао из два разна елемента: брахикефалног и долихокефалног, и то тако да су долихонди сачињавали огромну већину, преко $\frac{3}{4}$, док остали мањи део долази на брахикефале.

По облику лубање имали су тадањи Илири више северњачки карактер него данашњи Франко-Тиринџани, али мање него Шведи.

Главне физичке прте Илира имали бисмо кад бисмо још знали и висину њиховог раста и комплексију. Да нам је А. Weisbach, приликом описивања гласиначких лубања измерио и дуге кости нпр. *femur, tibia, fibula, humerus, radius, ulna* могли би израчунати јесу ли били Илири велики, средњи или мали. Из каквог је разлога овај антрополог пропустио то учинити не зна се; можда није томе придавао никакве важности, а можда је материјал био сувише оштећен.

Остаци костура могу остати вековима и хиљадама година неповређени, те говоре о морфолошким особинама древних, можда и изумрлих раса и народа, док меке делове тела уништава трулеж за најкраће време те с тога не можемо имати директних података и докумената за боју очију, коже и косе. За то могу служити само писана дела или остаци бојене пластичне уметности и сликарства.

³⁴ *Ciro Truhelka, Hügelgräber und Ringwälle auf der Hochebene Glasinac. Wiss. Mitt. aus Bos. und d. H. Bd. I. стр. 111. Беч 1893.*

³⁵ *P. Kretschmer, op. c. стр. 251.*

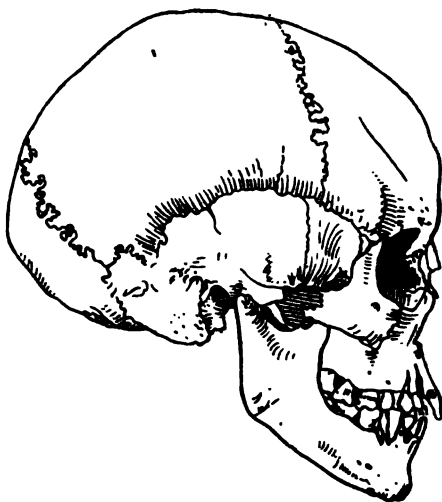
³⁶ *E. Richter, op. c. стр. 278. — H. Kiepert Formae orbis antiqui. Tab. XVII.*

³⁷ *Zippel, op. c. стр. 196.*

Историјски географ и етнолог Heinrich Kierpert³⁸ тврди да су стари Илири и Панонци били малени, сувоњави, црномањсти и да су били контраст великих, плавокосих келтских освајача. Исто то понавља и Moritz Hoernes;³⁹ A. Dimitz⁴⁰ и Wilhelm Tomaschek слажу се с овима у погледу комплексije, али се разликују у погледу анатомских особина. W. Tomaschek замишља Илире као витке, високе, црномањсте људе.⁴¹ Два момента стоје овде у противуречности: прво се не слаже мишљење W. Tomaschek-а са оним H. Kierpert-а,

Сл. 1.

Сл. 2.

Преисторијска лубања са Гласинца.

друго, оба ова описа не могу се никако довести у везу с анатомским карактером гласиначко-илирских лубања. Зар би могао бити један народ, који има преко $\frac{3}{4}$ долихокефала северног перекла, мален, сув и црномањст? Већ аргументи стојећи факт да у исто време не могу имати право ни Kierpert и Tomaschek, а облик илирских лубања говори да немају право ни један ни други. Чудновато изгледа да ни један од поменутих писаца, ни Kierpert, ни Hoernes, ни Dimitz, ни Tomaschek, не наводе изворе из којих су прелили своја тврђења, чега не сме бити у озбиљној науци.

³⁸ Heinrich Kierpert, Lehrbuch der alten Geographie, стр. 358. Берлин 1878.

³⁹ Moritz Hoernes, Die Urgeschichte des Menschen. Беч 1892. стр. 522.

⁴⁰ A. Dimitz, Geschichte Krains I, стр. 16. Љубљана 1874.

⁴¹ Wilhelm Tomaschek, Die vordoslavische Topographie der Bosna, Herzegovina, Crna Gora und der angrenzenden Gebiete (Mitt. der k. u. k. geogr. Gesellsch. in Wien, Bd. XXIII) стр. 567. Беч 1880.

И ако М. Ноернес⁴² и Н. Кјерерт тврде да антични писци истичу мали раст и прномањасту комплексју Илира, нисмо могли у то веровати већ из споменутих разлога. Тражили смо по грчким и римским ауторима док нисмо нашли места која су јасно оправдала нашу сумњу. *Клаудије Гален* († 201 после Хр.) говорећи о темпераменту приписује разлику у боји и облику косе у првом реду географском положају и клими. Он ставља црнокосим и гргураве косе Арапима, Египћанима и Индима као контраст народе најсветлије комплексје: Илире, Далматинце, Германе, Сауромате и скитске народе. У средину између обеју група дошли би народи са умереним, средњим тоновима комплексје: „*Ἐφεξῆς δ' ἂν εἴη λέγειν τὰς αἰτίας πάντων τῶν συμβεβηκότων ταῖς κράσεσιν ἐν ταῖς τῶν τριχῶν διαφοραῖς καθ' ἡλικίαν καὶ χώραν καὶ φύσιν σώματος. Αἰγύπτιοι μὲν οὖν καὶ Ἀραβες καὶ Ἰνδοὶ καὶ πᾶν τὸ ξηρὰν καὶ θερμὴν χώραν ἐποικοῦν ἔθνος μελαίνας τε καὶ δυσανξεῖς καὶ ξηρὰς καὶ οὐλὰς καὶ κραύρας ἔχουσι τὰς τρίχας. ὅσοι δ' ἐμπαλιν τοῦτος ὑγρὰν καὶ ψυχρὰν χώραν ἐποικοῦσιν, Ἰλλύριοι τε καὶ Γερμανοὶ καὶ Δελμάται καὶ Σαυρομάται καὶ σὺμπαν τὸ Σκυθικὸν εὐανξεῖς μετρώως καὶ λεπτὰς καὶ εὐθείας καὶ πυρράς· ὅσοι δ' ἐν τῷ μεταξύ τούτων εὐκρατον νέμονται γῆν εὐανξεστάτας τε καὶ ἰσχυροτάτας καὶ μελαίνας μετρώως καὶ παχείας συμμετρώως καὶ οὐτ' ἀκριβῶς οὐλὰς οὐτ' ἀκριβῶς εὐθείας.*“⁴³

Стари Илири одликовали су се дакле плавом косом, која је прелазила у црвенкасти тон као и код Германаца. О очима Илира каже нам *А. Гелије* да су имале фасцинирајућу магичну моћ и да су били у стању да погледом убију човека.⁴⁴ „*Oculis quoque exitialem facinationem fieri in eisdem libris scriptum est traditurque esse homines in Illyriis, qui interimant videndo quos diutius irati viderint, eosque ipsos mares feminasque, quin visu ita nocenti sunt, pupillas in singulis oculis binas habere*“. Само се по себи разуме да се једном долихонидном плавокосом народу из логичких разлога мора да припише такође и плаво око. Па и сам опис *А. Гелија* говори многоструко за то мишљење,

⁴² М. Hoernes, Die Urgeschichte des Menschen, стр. 522: „In ihrer physischen Beschaffenheit erscheinen die Illyrier wie die zu ihnen gehörigen Pannonier, klein, mager, brünett und unterscheiden sich dadurch ebenso bestimmt, wie durch die Sprache von den hochgewachsenen blondhaarigen Kelten.“ Ну чак и у случају, кад би се Hoernes и Kierert дошта наслањали на каквог писца, њихова би белешка имала само изузетну вредност.

⁴³ ΓΑΛΗΝΟΥ περὶ κράσεων II. (Rec. Georg. Helmreich, стр. 68) Лајпциг 1904.

⁴⁴ A. Gellii, noctium atticarum lib. IX. cap. IV. § 8, (edid. M. Hertz, volum. I. стр. 419) Берлин 1883.

јер црномањастим медитеранцима као и Арапима, Турцима, Татарима незима изгледају плаве очи ужасно гадне.⁴⁵

У Босни, где су данас затворена коса и затворена боја очију обична ствар, а плави ирис на против већ ређи ипак није у народу овај тако интересантан, истакнут и омиљен, као што би се то баш због те реткости могло очекивати. У једној српско-муслиманској романци описује се како је један младић умро кад му је пошло за руком да види очи своје драге, које су, његовом злом судбином, биле плаве а не црне какве је он замишљао и за каквим је чезнуо:

„Варали се Мујо момче младо:
„Љубио сам у мајке једину,
„Често сам јој слао армагане:
„Двије дигбе, четири кадиџе,
„И два ћурка куном постављена,
„И два ееса бисером кићена,
„Два кићена, а два не кићена;
„И два паса нек је више гласа;
„Још да знадем да су црне очи,
„Још бих дао, не бих зажалио.“
Па пошета ипз мермер сокаке,
Дозивао Уму лепотицу:
„Изиђидер, Умо, изиђидер, душо!
„Погледај ме Умо, пријем очима.“

Превари се Ума, уједе је гуја,
Па погледа Ума плавијем очима;
Када виде Мујо да су плаве очи,
Говорно Уми: „Удаји се, Умо,
„Удаји се Умо, ти не чекај мене.“
Говорила Ума: „Ајде, ајде, Мујо!
„Сад на теби, Мујо, зелена долама,
„До дан до два, Мујо, зелена травица;
„Сад на теби, Мујо, свилена кошуља,
„До дан до два, Мујо, бијела астара!
„На глави ти, Мујо, еесак финоесак,
„До дан до два, Мујо, бијела сарука!“
Како Ума рече, и Мују се стече:
И умрије Мујо жалосна му мајка.⁴⁶

Супротно овоме слушали смо код Хрвата, код којих је плава комплексција у већини према црној. Тако се у једној лирској песми, између осталог вели:

Lipo moje, plavo oko tvoje.
Koje plavo, to je moje drago,
Koj' plavije, meni je milije.
Smutilo bi sunce i oblake
Kamo ne bi na zemlji junake.⁴⁷

Друга опет песма хвали плаву косу:

Tvoje obrvice,
Kano da su zlate,
Kano da su zlatim
Perom napisane.⁴⁸

⁴⁵ Archiv für Anthropologie XXXII. стр. 222—223 (W. Hertz, Gesammelte Abhandlungen. Реферат од J. Ranke-a). Брауншвајг 1906.

⁴⁶ Вук Стеф. Караџић, Српске народне пјесме. Књига I. (државно издање) Биоград 1891. стр. 462. бр. 618. „Мујо и Ума.“

⁴⁷ Ову сам песму чуо године 1896 у селу Правутина, општина Рибник, и такође у замку Побреже на Купи, код села Адлешине (Крањска) год. 1903. од Хрватица које су тамо радиле.

⁴⁸ „Jug“ let. I. № 5. Веч 1901. (Издавали F. Derganc и N. Županić) стр. 141.

У југоисточном делу Крањске, где дели река Купа ову покрајину од Балканског Полуострва, и где станују уз крањске староседеоце (жупа Семич) етнички Хрвати, постоји пословица: „Ki ima žute lasi, je zmiгом priden.“⁴⁹ Ако би смели веровати народу онда би зависиле психичке особине од физичких знакова, а у овоме случају би одговарале светлој комплексији и светле стране карактера. Дакако да се у етничко-хрватским песмама спомињу и елементи тамне комплексије, као и у српским крајевима „девојка плава“⁵⁰ и „русе плетенице“,“⁵¹ али не тако често и са толиком хвалом и наглашењем. Најбоље се изражава о томе ова српска песма:

„Кад ће оно красно време доћи,
И момци се продавати поћи!
За два плава не би гроша дала,
За млинара не би ни динара;
А за једно младо припоко,
Дала б' завага пладу дуката.

Јао тужна гријешну ти реко!
У мога су драга очи плаве
Јесу плаве, ал' су мени драге,
Друге моје, молит се за ма,
Врло мало, ако вам је драго;
Ја сам млада, молићу га сама.“⁵²

Изгледа као да су идеали лепоте града и села, образованог и сеоског света са свим суиротни, јер док последњи цени оно што је просечно и опште, дотле се првом у његовој префињености више допада оно што је ретко и што пада у очи. Соматолошко-естетски моменат народних песама не потврђује познату изреку omnia gratae laeta.

Ове особине антрополошке психологије српских и хрватских народних песама разјашњују нам донекле навод А. Гелија о Илирима, а биће у нашој расправи од нарочите важности приликом тумачења Хомерових епа кад буде говора о спољашности Грка у најстаријим временима.

Ако још једном прегледамо шта смо до сада казали о Илирима онда морамо доћи до закључка да су они били народ светле комплексије, доликодне лубање и без сумње пре високог него малог раста. Ово су три главне физичке црте којима су се одликовали аријски народи најстаријег времена и у медитераном свету Европе.

Да проговоримо још неколико речи о психично-етничким особинама Илира. Међу тамним странама њихова карактера истичу Грци и Римљани нарочито неверност и подмуклост Илира,⁵³ на шта се, како кажу, још и данас туже

⁴⁹ Ivan Šašelj, Bisernice iz belo-kranjskega narodnaga zaklada I. стр. 7. Rudolovo, 1906.

⁵⁰ Вук Стеф. Караџић, Срп. нар. пјесме I. стр. 102. бр. 162.

⁵¹ Ljudevit Kuba, Пјесме i нарјевл из Bosne i Hercegovine, Glasnik Bos. H. XVIII, Sarajevo 1906. стр. 504.

⁵² Вук Стеф. Караџић, оп. о. I. стр. 330, бр. 426.

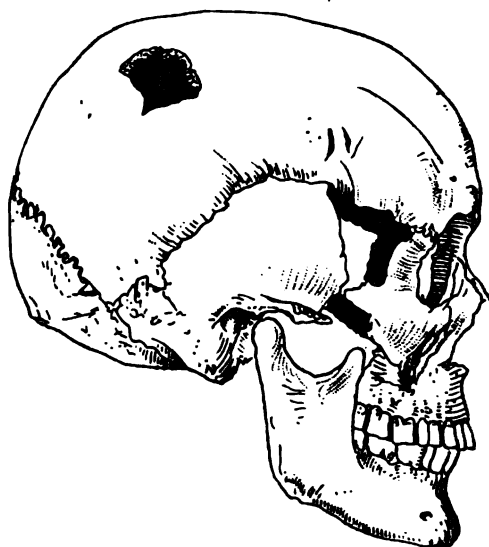
⁵³ H. Kiepert, оп. о. стр. 355.

суседи њихових потомака — Арбанаса. Можда би било умесније истаћи празноверство⁵⁴ и неповерење Арбанаса и ставити над неверношћу и подмуклошћу. Ове рђаве стране народног карактера налазе се у опште код народа на ниском ступњу културе и са примитивним појмовима о свету, а таквима припадају Арбанаси, који би се у томе погледу данас у Европи могли предпоставити још само становницима поларних предела, Самоједима, Лапонцима и Ескимотима. Иначе, сам црногорски војвода Марко Миљанов, који је толико пута ратовао са Арбанасима, има за њих и лепих речи.

О Дарданцима прича *Никола Дамаскин*⁵⁵ (64 год. пре Хр.) да се умивају три пута у животу: кад се роде, кад се жене и кад умуру: *Δαρδανείς Ἰλλυ-*

Сл. 3.

Сл. 4.

Преисторијска лубања са Гласинца.

ρικὸν ἔθνος, τρεῖς ἐν τῷ βίῳ λούονται μόνον, ὅταν γένηνται, καὶ δεύτερον ἐπὶ γάμοις καὶ τρίτον τελευτῶντες. Они су становали у подземним јамама, бавили су се сточарством и сирарством („caseus dardanicus“), дакле алпийском привредом и начином живота. Ипак су имали ови простаци, по Плинију „fega gens“ названи, много смисла за музику, јер су знали употребљавати флауте, дудуке и инструменте са жицама.⁵⁶ И данас се још одликују Срби у области

⁵⁴ J. Pisko, Nordalbanesische Legenden. Verhandlungen der Berl. Gesellsch. f. Anthropol. Ethnol. u. Urgeschichte стр. 560. Берлин 1894.

⁵⁵ Nikolaos Damascenos (Historici Graeci minores, ed. Dindorf) Лајпциг 1870. vol. I. стр. 444.

⁵⁶ W. Tomaschek, Die alten Thraker, I, I. c. стр. 24.

Дарданије (Ст. Србија — вилајет Косово) богатством и лепотом народних напева и музикалним даром, док су земље динарског горског система: Црна Гора, Херцеговина, Далмација и Лика на прелазу од епског монотоног рецитовања уз гусле и без њих (старо-немачки: Sagen, код Срба: ачење, код Хрвата — *djašenje* или *jašenje*) ка правој лирској сребрној музици. Око 400 год. по Хр. Дарданици су били већ романизовани већином, име провинције се одржало чак до 676. год. по Хр. кад побегоше провинцијали испред Словена *ex Dardanias* у Солун.⁵⁷

Неизмерност уживања вина позната код старих Германа и Трачана није остала неопажена античним ауторима ни код Илира, као да би ова страст била нераздвојна од карактера народа северног порекла. *Атенеј* наводи по *Теопомпу*⁵⁸ (умро око 305 пре Хр.) да су међу Илирима особито Ардијејци одани пијанству и да се састају ради пијанчења свакодневно, док им социјално подчињени људи од 300.000 душа свршавају свакодневне послове.

Као особито карактерну црту Илира истиче светска историја њихову беспримерну срчаност и храброст. Ослањајући се и на помоћ илирско-трачанских бојних чета⁵⁹ и на искуство грчко, освојио је Александар Велики свет до Инда и египатских пирамида и тиме утврдио пут високој јелинској култури на исток.

⁵⁷ W. Tomaschek, die alten Thraker I. I. с. стр. 25.

⁵⁸ *ΦΙΛΙΠΠΙΚΑ* lib. II.: 'Ἰλλύριοι φησὶ δειπνοῦσι καὶ θήμενοι καὶ πίνουσι ἄγουσι δὲ καὶ τὰς γυναῖκας εἰς τὰς γυναῖκας εἰς τὰς συνουσίας, καὶ καλὸν αὐταῖς προπίνειν οἷς ἂν τύχωσι τῶν παρόντων. Ἐκ δὲ τῶν συμποσίων αὐταὶ τοὺς ἀνδρας ἐπάγουσι καὶ κακόβιοι δὲ πάντες εἰσὶ, καὶ ζῶννυνται τὰς κοιλίας ζώναις πλατείαις, ὅταν πίνωσι. Καὶ τοῦτο μὲν πρῶτον μετρίως ποιοῦσιν· ἐπειδὴν αἰεὶ συνάγουσι τὴν ζῶνην. Ἀρδιαῖοι δὲ, φησὶ, κέκμηται προσπελατῶν, ὥσπερ Εἰλώτων τριάκοντα μυριάδας καθ' ἑκάστην δὲ ἡμέραν μεθύουσι καὶ ποιοῦνται συνουσίας, καὶ διακείνται πρὸς ἐδωδὴν καὶ πόσι ἀκρατέστερον. Διὸ καὶ Κέλτοι πολεμοῦντες αὐτοῖς, καὶ εἰδότες, αὐτῶν τὴν ἀκρασίαν, παρήγγειλαν ἅπασιν τοῖς στρατιώταις δεῖπνον ὡς λαμπρότατον παρασκευάσαντες κατὰ σκηνὴν, ἐμβαλεῖν εἰς τὰ σιτία πόαν τινα φαρμακώδη, δυναμένην διακόπτειν τὰς κοιλίας καὶ διακαθαίρειν γενομένου δὲ τούτου, οἱ μὲν αὐτῶν καταληφθέντες ὑπὸ τῶν Κελτῶν ἀπώλοντο· οἱ δὲ καὶ εἰς τοὺς ποταμοὺς ἐξέβησαν ἑαυτοὺς, ἀκράτορες τῶν γαστέρων γενομένοι. (Fragmenta historicorum graecorum. Ed. Car. et Theod. Müller. Tomus I. стр. 284 и 285. Париз 1874.).

⁵⁹ Када је Александар Велики године 334 прелазео преко Хелеспонта у Азију бројао му је пешадија 30.000 људи и то редовна под заповедништвом Парменијона: 12.000 Македонаца, 7000 савезника, 5000 страних најамника; у нередовној пак војсци било је 5000 Одрижана, Трибалаца или Илираца, 1000 афријанских стрелаца. Уз пешадију било је 4500 коњаника, 1500 Македонаца, 1500 Тесалаца, 600 грчких савезника, 900 трачких или пеонских тркача. (Victor Duruy, Poviest Grčka. (Preveo s franziuskog i popunio Dr. Petar Tomić. Izdanje „Matice Hrvatske“). Zagreb 1881, стр. 415.

Карактеристична је за саме Илире и за састав војске Александра Великог сцена непосредно пред битком код Иса (29. новембра 333 г. пре Хр.) где Александар соколи војску и говори им о стварима, које им највише на срцу леже. Кад је био готов са Маћедонцима и Грцима обрати се Илирима и Трачанима, који живљаху од грабежи, пљачке и четовања, како вели *Кс. Курције Руф* (III, cap. 10, § 10.): „Illyrios vero et Thracas, rapto vivere adsuetos, aciem hostium auro purpuraque fulgentem intueri iubebat, praedam non arma gestantem: irent et inbellibus feminis aurum viri eriperent, aspera montium suorum iuga nudasque calles et perpetuo rigentes gelu ditibus Persarum campis agrisque mutarent“.⁶⁰

Што је Римљанима било потребно око двеста година да потпуно подјарме Илире томе је у многome узрок у пластици динарских земаља, као створеној за четнички рат, и ако се мора при томе узети у обзир и велика љубав становника за слободу, а затим и њихова ратоборност. Величанствен је био устанак Илира године 6. по Хр. кад прикупише око себе оба Батона око по милијуна бораца (по неким 800.000, а по другим око 200.000) из Далмације и Паноније да их поведу на Рим. Сам хладнокрвни цар Август забринуо се беше за вечити град на Тибру и своју државу, јер од дана Ханибала није било веће опасности по њега него тада. Али то је био последњи животни плам смртно рањене слободе, која је крваво потучена да никада више не устане. Године 10. по Хр. триумфовао је Тиберије над побеђеним Илирима. О овоме устанку Илира пише *Велеј Патеркул*: „Paene aequali divisae intervallo ab hoste intra paucos dies in praedicto loco cum Caesare se iuncturae erant, cum universa Pannonia, insolens longae pacis bonis et adulta viribus, Delmatia omnibusque tractus eius gentibus in societatem adductis consilii, arma corripuit. Tum necessaria gloriosis praeposita, neque tutum visum abdito in interiora exercitu vacuum tam vicino hosti relinquere Italiam. Gentium nationumque, que rebellaverant, omnis numerus amplius octingentis milibus explebat; ducenta fere peditum colligebantur armis habilia, equitum novem. Cuius immensae multitudinis, parentis acerrimis ac peritissimis ducibus, pars petere Italiam decreverat iunctam sibi Nauporti ac Tergestis confinio, pars in Macedoniam se effuderat, pars suis sedibus praesidium esse destinaverat. Maxima duobus Batonibus ac Pinneti ducibus auctoritas erat. In omnibus autem Pannoniis non disciplinae tantummodo, sed linguae quoque notitia Romanae, plerisque etiam litterarum usus et familiaris erat exercitatio. Itaque hercules nulla unquam natio tam mature consilio belli bellum iunxit ac

⁶⁰ O. Curtii Rufi historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt (recognovit Theod. Vogel). Лајпциг (ed. Teubner) 1880, стр. 140.

decreta patravit. Oppressi cives Romani, trucidati negotiatores, magnus vexillariorum numerus ad internecionem ea in regione, quae plurimum ab imperatore aberat, caesus, occupata armis Macedonia, omnia et in omnibus locis igni ferroque vastata. Quin tantus etiam huius belli metus fuit, ut stabilem illum et formatum tantorum bellorum experientia Caesaris Augusti animum quateret atque terreret. Habiti itaque delectus, revocati undique et omnes veterani viri feminaeque ex censu libertinum coactae dare militem. Audita in senatu vox principis decimo die ni caveretur, posse hostem in urbis Romanae venire conspectum.⁶¹

Још у III. в. по Хр. говори *Дво Касије* о илирским Панонцима да живе најоскудније на свету, јер нити имају добре земље, нити угодне климе и због тога нити уља нити вина, или само мало а слабог квалитета. Јечам и просо су главни производ од чега су прављали јело и пиће, док су међутим најхрабрији народ, врло љути и страховите убојнице, који не цене много живот почем им не пружа никакве удобности: *Οἱ δὲ δὴ Παννόνιοι νέμονται μὲν πρὸς τῇ Δελματία, παρ' αὐτὸν τὸν Ἰστρον ἀπὸ Νωρικοῦ μέχρι τῆς Μυσίας τῆς ἐν τῇ Εὐρώπῃ, κακοβιώτατοι δὲ ἀνθρώπων ὄντες (οὔτε γὰρ γῆς οὔτε ἀέρος ἐὺ ἡκουσιν· οὐκ ἔλαιον, οὐκ οἶνον, πλὴν ἐλαχίστου καὶ τοῦτου κακίστου, γεωργοῦσιν ἅτε ἐν χειμῶνι πικροτάτῳ τὸ πλεῖστον διαιτῶμενοι, ἀλλὰ τὰς τε, κριθὰς καὶ τοὺς κέγχρους, καὶ ἐσθίουσιν ὁμοίως καὶ πίνουσιν) ἀνδρείοτατοι δ' οὖν διὰ πάντων ὧν ἴσμεν νομίζονται θυμικώτατοι γὰρ καὶ φονικώτατοι, οἳα μὴδὲν ἄξιον τοῦ καλῶς εἶναι ἔχοντες, εἰσίν.*⁶²

После великог устанка под Ватонима престаје за увек самосталан живот Илира, али њихово име одржало се кроз потоње векове на Балканском Полуострву за назив провинција, политичко територијалних творевина, неилирских народа, географских облика (Илирско Полуострво, Illyrisches Faltenland итд.).

Позната државничка мудрост Римљана умела је увући Илире у њихов велики национално-политички организам и учинити их прилагодним за њихову културу, чији су пионери у ново освојеним провинцијама били војници. Ови су подигли прве путеве и тако спојили задобијене покрајине с морском обалом, Аквилејом и Римом, да отуда као артеријама заструји североисточној периферији културни живот. Доцијје бавили су се римски војници и сушењем мочари, регулисањем речних корита, подизањем насипа и сађењем винове лозе по Срему. Већ за Августа служило је у римско-илирским земљама преко 60

⁶¹ M. Vellei Paterculi, quae supersunt ex historiae romanae duobus (recensuit Frid. Kritzius). Lipsiae. 1840. lib. II, cap. 110, 111.

⁶² CASSII DIONIS COCCHEANI rerum Romanarum lib. XLIX (MΘ), 36 (Ab. Im. Bekkero recogniti, Tomus I. стр. 487). Лајпциг 1849.

хиљада⁶³ војника, број који се према потреби одбране дунавске линије од варвара касије и повећавао. Ову војску састављали су синови разних народности; за пример узећемо састав војске у Горњој Мезији с крајем I-ог века по Хр. Ако се сме из имена ала и кохората⁶⁴, бар за доба првих римских царева, закључивати и о пореклу и народности њиховој, онда су у Горњој Мизји тада служили Воспоранци, Киликијци, Италици, Рети, Бритонци, Трачани, Нумиђани, особито пак Гали, Шпанци и Сирци. Они провели у таборима и око њих већи део живота, основаше у новој домовини и породице, а у њој их стиже и смрт. Трупe пак илирског порекла нису служиле у домовини, особито у прво време када су Илири били још бунтовнички расположени, а и због политичке тежње Римљана за потпуном централизацијом; оне су слале у удаљене провинције где су се одликовале великом храброшћу тако, да су оправдане речи Мамертина⁶⁵ кад каже о Панонији: „*Virtute domina gentium*“ или оне „*Plyriciana virtus militum*.“⁶⁶ Уклањајући на тај начин етнографске разлике, уништавали су Римљани с једне стране клане народне индивидуалности и културе, с друге пак стране ширили су војничком организацијом свој језик и обичаје гдегод се појавио њихов орао. Из табора римских легија развише се постепено градови опасани тврдим зидинама и снабдевени свима угодношћима које је захтевао живот једног Римљанина. Од владе Деција до Констанција Хлора било је осам римских владалаца илирске крви, од којих је најславнији Диоклецијан. Латински језик одомаћио се већ врло рано особито уз морску обалу и по градовима. Процес романизације није задржало ни Хришћанство, него га је још више поспешило и разнело по унутрашњости Босне, Херцеговине, Црне Горе и Србије. Већ када се процес претапања приближавао своме крају пропаде Римско Царство, а илирске земље поплавише варварски народи са Севера и Истока. Док су Готи, Хуни и Авари, могло би се рећи, само прејурили илирске земље, Словени их почетком VII. века по Хр. освојили и осташе ту до данас под именом Срби и Хрвати. Од поплаве Словена готово је нестало Илиро-Ремана,⁶⁷ али се је језиковно острво Илира (Арбанаса) очу-

⁶³ Tade Smičiklas, Poviest Hrvatska. Dio I. U Zagrebu 1882. стр. 46.

⁶⁴ Tade Smičiklas, op. c. стр. 59.

⁶⁵ Број и имена ових ала и кохората у споменуто доба прегледао је и поуздано саставио бугарски епиграфичар Богдан Филовз, Помощникът войски на римската провинция Мизия. Известия на историческото дружество въ София. Книга II. София 1906, стр. 47—56.

⁶⁶ Constantin Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters. Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, philosophisch-historische Classe. Bd. XLVIII. 1. Theil. Беч 1901. стр. 17.

⁶⁷ Када Млечини у средњем веку проширише овоју власт према северу у сливу Ливенце и Тиамента (Tagliamento), према западу пак по истранском и далматинском при-

вало у тешко приступачном терену између Јадранског Мора и Црног Дрима, Али судећи по множини старороманских елемената види се да је и овде романизација била већ јак корен ухватила. Као што су Словени спречили процес романизације Илира, исто је тако турска инвазија крајем средњег века прекинула процес њихова пословенјивања.**

Д-р Нико Жупанић.

морју, затекли су тамо осем Југословена и старороманске аутохтоне језиковно сасвим различите од венецијанско-талијанског наречја. Овде бејаху „истрански“, „далматски“ и „фурлански“ језиковни идијоми који се самостално развише под утицајем предримског говорног супстрата илирских племена. (Венети, Карни?, Истри, Далмати), особито после пропасти западног Римског Царства, када су ова племена почетком средњег века била остављена више мање својој судбини у политичком и социјалном погледу. На острву Крку далматски је језик изумро у другој половини XIX. века. (*Matteo Giulio Bartoli, Das Dalmatische. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften. Schriften der Balkankommission. Abteilung II. Romanische Dialektstudien, Heft 1. Беч, 1906.*). Истарски се очувао још само око Ровиња и Фазане; фурландским пак наречјем године 1846. говорило је, по званичној статистици, 396.794 душа, и то у краљевини Венецији 348.225, а у „Аустро-Илирском Приморју“ (Градишка, Горишка, Трст са околином, Истра) 48.569 душа. (*Jos. Hain, Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates, Bd. I. Беч, 1852, стр. 219, 220.*). — У каквом односу према староилирском стоји језик Цинцара и Румуна није још довољно објашњено.

** Због оскудице простора у нашем часопису морао је овај рад бити подељен у две године Старинара. Наставак ове студије Г. Д-р Жупанића види у Старинару Н. Р. Год. III (1908), стр. 1 и даље.

Уредништво Старинара.

Д О Д А Т А К

СТАРИНАРУ НОВОГА РЕДА ГОД. II.

1907.

ФАЛСИФИКОВАНА ПРЕДСТАВА ТРАЈАНОВОГ МОСТА

Почетком Априла 1908 год. понуђен је Нар. Музеју на откуп један јонски капител (сл. 1.), на чијој се доњој страни налазила плитко урезана представа, коју износимо у сл. 2.

Димензије капитела износе: 9,5 см. висине на јајастом орнаменту заједно с горњом плитком, а 12 см. на волутама; горња плита има 24 × 24 см.; дужина капитела на волутама 28 см. Поље на којем је пртеж има у пречнику 20—21 см.

У пртежу је хтео његов творац представити један мост преко реке. Испод моста означени су вијугастим линијама таласи. Мост је представљен у целој својој дужини. Творац пртежа не оставља нас у сумњи у погледу на то, који је мост баш желео представити, јер изнад моста на једном правоугаоном хоризонталном пољу, које је на крајевима спојено за ограду моста двома вертикалним линијама, он испишује слова

Т R A I A И...

С тога се у представљеном мосту има гледати *Трајанов Мост* преко Дунава, од којег се још и данас налазе остаци на

српској и румунској обали, испод Кладова и Турне Северина, код села Костола. Према томе за утврђивање тачности представе на овом пртежу у сл. 2. стоје нам на располагању остаци моста код Костола, затим представа на *Трајановом Стубу* у Риму и најпосле писани извор, који говори о томе Трајановом Мосту на Дунаву.

Према опису Диона Касија¹ мост је имао 20 стубаца, назиданих од тесаника, који су били 150 стопа високи, 60 стопа широки, а удаљени један од другог за 170 стопа.² Укупна дужина моста износила је 1070 м.³

Gottgetreu дао је опис конструкције овога моста по рељефу на Трајановом Стубу,⁴ а

¹ Упор. R. Gottgetreu, *Lehrbuch der Hochbaukonstruktionen*, II, стр.

² Римска стопа = 29,64 см. (J. Durr, *Baukunst der Römer*, II Auflage, стр. 184, прим.), према томе ступци су били високи 44,46 м., широки 17,78 м., а размак између њих износио је 50,38 м.

³ A. Michaelis у A. Springer, *Handbuch der Kunstgeschichte*, Bd. I, VIII Auflage (1907), стр. 440.

⁴ Упор. A. Michaelis на навед. месту, стр. 440, сл. 830.

из тога стручног описа видимо, да је горњи део моста који је лежао на ступцима морао бити справљен од дрвета. У том је погледу и представа моста на Трајановом Стубу потпуно јасна, и ако би се и без тога, на основу датих димензија размака између појединих стубаца, морало доћи до тога закључка, почем је, поврх свега осталог, размак од 50 метара немогуће премостити зиданим сводом.

Ако сада на основу ових података будемо проучили верност представе Трајановог Моста у сл. 2, то ћемо видети, да је њен творац учинио веома грубе погрешке.

Сл. 1.

У представи воде испод моста зависан је фалсификатор од представе воде на рељефу на Трајановом Стубу. За представу обалних стубаца послужило је фалсификатору очувани део ступца на српској обали, који је очуван у сличном облику као и представљени обални ступци на сл. 2. Он ту није умео на основу садашњег оштећеног ступца реконструирати његов првобитни облик; него је на основу тих очуваних делова обалним ступцима дао ове скроз неконструктивне и бесмислене облике.

На очуваним деловима моста на српској и румунској обали нема никаквог трага на основу којег је фалсификатор могао представити горњу конструкцију моста, те је с тога он ту морао учинити најгрубљу погрешку. Ступце моста, размакнуте 50,38 м., замишља фалсификатор премостити са по

једним луком, који је исто онако представљен као и сам стубац, т. ј. зидан од тесаника. Фалсификатору није у таквој представи сметала техничка немогућност израде зиданог лука с толиким распоном.

Патос моста који је такође као и луци, био од дрвета и који је као такав представљен и на Трајановом Стубу, замишља фалсификатор као зидан, те с тога изнад својих зиданих лукова представља два реда тесаника. У забуну су га довеле две греде, између којих се налазе чела попречних греда, које су носиле патос, као што их видимо представљене на Трајановом Стубу.

Исту погрешку понавља и на простору између балустрада, где је такође представно ред тесаника. Репродукција балустраде вернија је, она има карактер дрвене конструкције, али је и ту представу позајмио с Трајановог Стуба.

Фалсификатор је био самосталан у представи кула на крајевима моста; али су те куле производ његове маште. Исто је тако фалсификатор оригиналан и у стављању натписа TRAIAN... изнад моста, који као да доводи у конструктивну везу с целим мостом. Величина натписа, која ни у каквој пропорцији не стоји с представом целокупног моста, чија је дужина износила 1070 см., само је један доказ више, да се пред нама налази рад једног невичног фалсификатора.

Еклатантан је доказ за то, да ми у овој представи Трајановог Моста имамо пред

собом један рђав и ружан фалсификат јом и то, што је фалсификатор за израду представе тога моста употребио ону површину капитела, која никако не може бити видна док се капител налази на стубу. Још би грубља погрешка била мислити, да је творац ове представе хтео дати камену, на којем је представно мост, облик јонског капитела, и да је за то изабрао баш најгору површину таквог облика. На против, и у томе се огледа само поступак једног фалсификатора. Да би својој представи прибавио што већу аутентичност, он је узео прави материјал, један оригиналан стари јонски капител, па је онда на њему резао представу моста.

Још је ружнији поступак фалсификатора у погледу на стављање натписа **TRAIAN.....**, којим је такође хтео прибавити аутентичност својој изради. Али нити такав натпис што казује, нити је он граматички, нити ортографски тачан. У погледу на ортографију фалсификатор не зна ни како ваља писати латинско **N**, те га с тога пише **I**, који облик није никада постојао, а најмање у добу, из којега треба да датира овај пртеж. Платина је на овој површини са пртежом вештачка. Површина је превлачена некаквом масном материјом, па је преко ње просута земља, која је зашла у резотине пртежа и натписа.

*

Поменути капител донет је у Београд из Кладова, дакле из непосредне близине

остатака Трајановог моста на Дунаву. Наше распитивање о ближим подацима, који су се тицали места налажења овог капитела и т. д., остала су без успеха.

Овај фалсификат је у најмању руку груба шала, којом је невичан скупљач могао бити обманут. У интересу наших скупљача и трговаца старинама написали смо ове редове напомињући у исто доба, да ће по-

Сл. 2.

јава овога фалсификата оштетити у првом реду продавце старина из Кладова, почем ће се од сада с далеко већом опрезношћу морати приступати куповини понуђених објеката из тога краја, а свагда с претпоставком да те старине могу бити фалсификат.

Д-р Милоје М. Васић.

ПРЕГЛЕД КЊИГА И ЛИСТОВА

Извјешта на историческото друштво во Софија. Книга II, 1906 г.

Узрок позном приказу археолошких радова у ширем смислу из овог органа Историског Друштва у Софији лежи у томе, што нам је он пре тога био непознат. Пред нама се за сада налазе две књиге; у првој књизи нема радова који би могли интересовати читаоце Старинара, ма да је садржина и те књиге интересантна и важна. У другој књизи налазе се следећи радови:

Д-р Г. И. Капаровъ, *Бендида*, стр. 30—40.

У овој расправи Г. Капаров проучава трачку богињу *Бендиду* (*Bendis* а и *Mendis*), која је сродна с грчком богињом Артемидом, при чему Г. писац жели да изнесе новије резултате на пољу испитивања трачке религије у толико пре, што у бугарској литератури новији подаци о њој нису познати. Писац мисли да је Бендида прешла у трачку религију можда из религије старијих становника М. Азије и Тракије.

Г. Капаров спомиње најпре познато место у Платона, које говори о вршењу култа Бендиде у Пиреју, а затим прелази на преглед монументалних споменика на којима се налази представљена богиња и проучава начин њеног представљања. На неким од тих споменика (копенхашки рељеф) налазе се поред Бендиде представљена и друга, али све трачка божанства међу којима је и један докле непознати бог Делоптес (*Δελπτης*); овамо спадају и нимфе које су такође представљене на рељефу заједно с Хермесом и Паном.

Писац мисли да се Делоптес има сматрати као трачки бог и ако до сада у Тракији није нађен ниједан споменик, на основу којег би се то могло тврдити.

Враћајући се на говор о Бендиди он излаже податке о удружењу оргона (*οργανο*

των οργάνων) у Пиреју које су сачињавали Трачани. Важно је још и то што је Бендида примљена у ред атинских државних богова, што је учињено по поруци Додонског пророчишта. Бендиди је на жртву приношена свиња.

Бендида се даје идентифицирати с Кибелом. За даље испитивање у овом правцу то је врло важан факат, а жао нам је што Г. Капаров на основу тога није пошао даље у том правцу. Нас би нарочито интересовало испитивање и проучавање следеће појаве. Почем се Бендида даје идентифицирати с Кибелом, ова пак с Рејом, чију представу Евапс налази у пренесторијским женским статуетама на Криту и иначе, то би се на основу тога морало покушати и с објашњењем бугарских пренесторијских женских статуета. Ту би појаву ваљало у толико пре проучити, што би се тиме, вероватно, утврдило да је култ Бендиде у Трачани још раније постојао и да су га Трачани или примили из Егеје, или с њом га као заједнички култ првобитно имали. У вези с тим имало би се покушати и објашњење других грчких божанстава, која извесни испитиваоци сматрају као првобитно трачка или као трачка и фрижанска, а која су затим прешла у грчку религију.

Обе су појаве у толико значајније, што се тиме пружају нови и поузданији подаци за испитивање пренесторијске културе и религије у северисточним пределима Балканског Полуострва, а тиме стварају нови и простран хоризонти научног испитивања на том пољу. После Евапс-ових испитивања пренесторијске религије у ужој Егеји може се с тим испитивањем почети и у северисточним пределима Балканског Полуострва. У погледу на Србију ми смо то већ учинили у једном раду, који ће се објавити у Старинару. Скрећући пажњу Г. Капарова на резултате тога нашег испитивања радоваћемо се ако он буде у погледу

на Бугарску предузео иста таква испитивања, разуме се, на основу бугарских преисторијских споменика.

Д-р Б. Филов, *Жоменитѣ войски на римската провинция Мизия*, стр. 41—90.

Не хотећи подробније излагати садржину овога ваљаног рада ми ћемо се зауставити само на томе да изнесемо — пишчевим речима — предмет испитивања. Г. Филов упућује на Cichorius-ове чланке *ala* и *cohors* у Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie, али холи да су због најновијих епиграфских налазака неопходно потребне неке, и то значајне допуне Цихоријусовог рада. Специјалним испитивањем војске у једној провинцији додирују се врло многа питања, којима се Cichorius у својим чланцима није могао бавити, а чије проучавање није мање важно. На основу извора писац покушава дати кратку историју за свако помоћно одељење монаособ. Најпосле истиче Г. Филов да ће проучавање мезијских помоћних војска кочети с временом, када је Мезија била подељена на Горњу и Доњу, т. ј. од 86 год. после Хр.

Д-р М. М. Васић.

Б. Дяковичъ „Тракийска гробница при Пловдивъ и некрополътъ на древния градъ,“ у „Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина,“ *книга XXII и XXIII (1906—1907) I дѣл.*

У овој публикацији објављена је пре свега једна мермерна глава из самога града Пловдива. — На месту старе некрополе нађен је један фрагмент грчког натписа, а у његовој близини остаци мозаика, поред којих је нађено и византијских бакарних новаца. Мозаици су грубе израде без већег значаја. — Недалеко од мозаика нађена су три гроба од опеке.

У даљем излагању говори се о случајним налазима ово некрополе, где су описани податак старинару 1907.

неколики грчки натписи, рељеф с три Нимфе, и рељеф с трачким коњаником.

У одељку „Тракийска Гробница“ описани су и проучени предмети нађени у и око гробнице. Гробница је случајно нађена, а положена је била у једној могили, која је људска творевина од чистот речног песка. Гробница је имала облик саркофага с равним поклопцем, а сложена је од каменних плоча и опека. Око гробнице нађени су фрагменти посуђа које, у колико се из описа и слика види, као да треба сматрати за преисторијско. Г. Дяковичъ о томе не говори, и ако је то једна од врло важних, ако не и најважнија појава у овоме богатом наласку, који Дяковичъ иначе датира у време око рођења Христовог.

Најважнији предмети нађени су у гробници пошто су пре полагања у гробницу прошли кроз спалиште од којег су нађени остаци на јужној страни гробнице. На спалишту су многи од предмета оштећени. У гробници су нађена гвоздена оруђа и судови, бронзани и сребрни судови с једном сребрном маском(?), златни листови и прстен, стаклене боце, земљано посуђе, најпосле делови коштаных, дрвених, кожных и металних предмета.

У даљем излагању налази се, на стр. 28—55, проста, често пута погрешна дескрипција с погрешним објашњењима. Дяковичъ је пришао публикацији овога веома значајног налазка с интересом једног аматера, који нити зна нити уже на археолошки начин проучити и обрадити свој материјал. Њему су непознати чувени светски налази сличног посуђа, који су до сада публиковани, а без којих се овај материјал не даје обрадити. Снимци су веома рђави, из њих читалац не види ништа. — На завршетку прегледа овог чланка ми изјављујемо жељу да се тамо публиковани материјал што пре научно обради, па било то од стране домаћег — бугарског —

било каквог страног научника. Садашња публикација Даконич-а ничему не служи.

Д-р М. М. Васић.

Д-р Б. Филов, *Бѣлбжски върху два неиздадени антични надписа отъ София, у Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XXII и XXIII. (1906—1907 г.).*

У Софији су нађена два фрагмента једне мермерне плоче, на чијој је једној страни био латински, а на другој грчки натпис. Латински натпис изгледа да је из средине II, а грчки из друге половине III века по Хр. И ако се ни један од тих натписа не може потпуно поуздано допунити ипак Филов предужима проучавање свега важнијога, што може допринети бољем разумевању ових натписа.

У проучавању садржине латинскога натписа Филов поступа веома методски и обазриво, али у исто доба оштроумно и духовито, долазећи до закључка да се тај натпис тиче храма Кибеле. При томе опширније расправља о појединостима износећи на основу свега тога у главном допуњен натпис, којом допуном тежи само за тим, да изнесе негдашњу главну садржину тога натписа.

И грчки се натпис тиче Кибелиног култа, и ако се његова садржина не може више допунити на основу очуваног дела. У проучавању овога натписа Филов се задржао поглавито на особним именима која су тамо исписана.

Овим својим радом Филов је поново документовао своју одличну темељну спрему из Епиграфије; ми се радујемо што је његова отаџбина у њему стекла једнога вредног и поузданог радника на тако обилатом и важном научном пољу.

Уста-Генчов, *Типове отъ орнаменти по нѣкои сръбновѣковни църкви въ В.*

Търново, у Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XXII и XXIII. (1906 и 1907 год.).

Описани су орнаменти на цркви св. Димитрија у старој бугарској престоници Велико Трново. Ти се орнаменти састоје из керамичких израђевина од којих једно имају обод у облику крста, а друге су плитке зделе зелено глеђосане на унутрашњој страни. Такве израђевине нижу се у низове који ивиче лукове на фасади, а могу се протезати и у хоризонталном правцу.

Такви орнаменти, по тврђењу Генчова, налазе се за сада у Бугарској једино на тој цркви св. Димитрија. Генчов њим не налази паралеле на византијским црквама, те с тога изводи да такви „орнаменти на спољашности зидова..... имају византијско-бугарски карактер,“ препоручујући их модерним бугарским уметницима да на основу њих створе „чисто народни стил“ (бугарски).

Али то су и сувише брзи закључци, а још теже понуде бугарским уметницима, од којих се тражи да из једног споредног детаља створе стил. Генчов није знао да се на српским црквама Лазарици у Крушевцу и старој цркви у Смедереву — да цитирамо за сада само њих — такође налазе исти онакви крстати украси. Из тога факта потичу многа питања, у која ми за сада не улазимо још ни с тога, што трновска црква није тачније датирана, те да би се могло с поузданошћу говорити и о позајмици с једне или с друге стране, или на оба места с неке треће стране. Та питања решаваће позванији стручњаци, а Генчовљеви закључци остају недоказани.

Д-р М. М. Васић.

Периодическо списание на Българското Книжовно Дружество въ София, *LXVIII (Годишнина XIX, 1907).*

1. Иорданъ П. Георгиевъ, *два събдени манастира* (стр. 301—310). — У овом чланку се налазе извесни подаци о „жупиновски манастир св. Никола“ и о „плаковски манастир св. Илия“.

2. Г. И. Кацаровъ, *епиграфски бѣлѣжки* (стр. 474—475). Објављује један римски надгробни натпис из Рушчука, на којем се спомиње *Augellius Cotus*, ветеран але II *Agab(ogum?)*, за чији назив мисли Кацаров да је погрешно написан и да треба да стоји *Agav(асогум)* место *Agab(огум)*. — У другом саопштењу тражи потврде за своје раније мишљење да је бог *Ἀγλόπιτης* тракен, а не грчки бог.

3. Д-р Б. Филовъ, *Епиграфически ситнежи* (стр. 625—642). „I. Римскитѣ пѣтни колони отъ Тракија и Мизија“. — Поводом Хиршфелдове публикације о римским милијаријима (*milliarium*) Г. Филовъ проучава само неке интересантне одлике тих милијарија у Тракији и Мезији, које Хиршфелд није истакао. Он утврђује да се у натписима на овим споменицима не налази означен број пред хиљадом, којим би било означено растојање између две станице. С тога их сматра као споменике подигнуте у част дотичних императора. — Непознати су узроци овој измени; а она се сем Тракије налази и у суседној Доњој Мизији. У прилог таквом тумачењу ове појаве иде и то, што су натписи на таквим споменицима у Тракији писани грчки а не латински; то је с тога, што ти споменици нису ни имали свој званичан значај, те с тога нису ни писани на латинском него на грчком језику.

„II. Три извѣстни латински надписа отъ Ломецъ“. — На том месту Г. Филов исправља погрешке В. Добрускога, који је први публикувао те натписе.

„III. Надгробенъ камѣкъ на римски войникъ отъ Абоба“. — Овде Г. Филов и-

справља погрешке Р. Х. Лепера, које је он учинио приликом публикације тога натписа у делу Абоба-Плиска (Извѣст. руск. археол. инст. въ Константинополѣ, том. X. стр. 246 и даље).

„IV. Римскитѣ воени тухли отъ Абоба“. — Поред осталих жигова на тим опекама Филов се дуже задржао на опекама са жигом *LEG. V MOES.*, који је до скоро тумачен као *leg(ionis) V Moes(iasae)*, докле га Г. Д-р Никола Вулић (LXXII Глас Срп. Краљ. Академије Наука, стр. 94 и даље) није објаснио као *leg(ionis) V M(acedonicae) Oes(ci)*. Филов ипак, на основу својих разлога, остаје при оном првом тумачењу овога жига. — Филов не прима ни мишљење, да су све ове опеке донете у Абобу с разних околних места пред крај VIII или у почетку IX в.; него мисли да су на месту потоње Абобе још раније постојале римске војне зграде, да је ту био какав римски град или утврђење. У римском добу Абоба је могла добити већу стратегичну важност пред крај II и кроз цео III век. Ту своју важност Абоба је изгубила у времену Диоклецијана.

Г. Филов се нада да ће будуће испитивање у Абоби пружити више података за познавање римске епохе у Абоби.

Д-р М. М. Васић.

В. Добруски, *Археологически Извѣстия на Народния Музей въ София*, кн. I, София, 1907 г. 4^о стр. 180.

У публикацији је описано и проучено „Тракийско светилиште на Асклепија до Главана Панага“, од В. Добрускога. У томе светилишту нађени су темељи извесних зграда, 126 вотивних рељефа, 1 бронзана фибула и 45 комада новаца, на основу којих се даје закључити, да је светилиште постојало за време прва четири века по Хр. — Вотивни рељефи подељени су у шест група по предметима представе на њима и ако

натписи често пута казују, да су неки рељефи намењени другом божанству, него ли што је оно, које је на рељефу представљено. Иста је појава запажена и на другим налазиштима ове периоде.

После проучавања типова представљених божанстава и њихових атрибута, особних имена дародаваца, римских војника и Трачана, и описа нађених новаца прелази се на детаљан „опис појединих рељефа“ по напред утврђеним групама. У тим описима расправља се о именима дародаваца, као и о осталим епиграфским питањима. Најпосле даје се „преглед личних имена дародаваца“ међу којима се налазе и до сада непозната трачка имена. У опште је најјача страна овога као и осталих одељака обрада епиграфског материјала.

У другом одељку „други споменици о култу Асклепија у Тракији“ проучени су вотивни рељефи с других налазишта у Бугарској. — У трећем одељку проучени су „трачки коњаници и друга божанства на коњу,“ у којем се поред занимљивих епиграфских приложака налазе и прилози за познавање религије тога доба у Бугарској. Добруски усваја мишљење, да су на познатим представама на оловним плочицама¹ представљене сцене из култа Митрасовог и култа Кабира-Диоскура, истичући реткост таквих споменика у Бугарској поред свега тога, што се мисли да је Тракија отаџбина те мешавине два култа.

У четвртм, последњем одељку „натписи и фигурални споменици о култу Зевса, Хере, Палас-Атене и других божанстава“ налазе се проучени важнији споменици у погледу епиграфском и митолошком.

Без обзира на ситније замерке, које би се могле учинити појединим местима у овој

публикацији Г. Добрускога, може се рећи да је у њој објављени епиграфски материјал веома драгоцен. Замерити је, што у овој публикацији не налазимо и споменике друге врсте, којима Бугарска такође обилује, као и то што у њој не налазимо и радове других бугарских историка и епиграфичара који, и ако у својим радовима обрађују материјал из Нар. Музеја у Софији, публикују те радове у другим домаћим и страним публикацијама.

Врло је неподесно и само публиковање старина из Музеја на овај начин. У овим „извештајима“ софијског Музеја, која износе пуних 180 страна текста налази се при дну, сасма неугледно, „наставиће се“. Ну шта ће се ту наставити, да ли проучавањем исте врсте споменика или неке друге врсте, то се не каже. С тога ће врло ружно бити, ако се на даљим странама тих извештаја буде публиковао материјал друге врсте, као што је опет с друге стране неразумљиво, за што је с једним „свађа“ завршена једна несумњиво скупа публикација, почем ће се у њој наставити публиковање материјала исте врсте. Далеко смо од тога да Г. Добруском прописујемо начин публиковања материјала из подручног му Музеја, али ми не можемо пропустити а да не нагласимо скроз немодеран начин оваквог публиковања и да не искажемо главну импресију, коју је на нас учинила ова књига. Она је, по тој импресији, дело једнога човека који је у њој дао што је готовога имао, који намерава и даље радити и публиковати и који, најпосле, стоји усамљен без ничије помоћи без обзира на то какви су узроци те његове усамљености. — Ми имамо пуно разлога да зажалимо за све те појаве на тако важном пољу бугарске науке, које ни из далека није почело бити обрађивано на начин достојан његове важности.

Д-р М. М. Васић.

¹ Упореди „Додатак“ Старинару. Н. Р Год. I, стр. 56 и 59.

Vjesnik hrvatskoga arheološkoga Društva, organ Arheološkoga Odjela Narodnoga Muzeja u Zagrebu, N. S. IX (1906/7); Urednik D-r Josip Brunšmid, Zagreb 1907, стр. 1—258. — Садржи из области Археологије у ширем смислу следеће радове:

1. D-r Josip Brunšmid, *kameni spomenici hrvatskoga Narodnoga Muzeja u Zagrebu* (стр. 83—184). Ово је наставак већег рада, о којем смо већ реферисали у Старинару, Н. Р. Год. I, Додатак ст. 56. Г. Бруншмид је с истом марљивошћу и акрибијом, као и раније, наставио публиковање ових споменика из Нар. Музеја у Загребу.

2. Vjekoslav Klaić, *topografske sitnice* (стр. 185—193). У овом чланку расправља писац и доказује да је: 1) Kostroman = Castra romana; 2) Gora zaprta = Mons Claudius; 3) Bile Vode = Aquae gradatae = Albae aquae = Weisswasser = Yssnitz и т. д.

3. D-r Viktor Hoffiller, *o nekim rimskim starinama, nabavljenim za Narodni Muzej godine 1906.* (стр. 194—200).

У првом се реду говори о предметима из једног римског гроба у *Винагори*, који су доспели у Музеј као: керамички фрагменти (посве незнатни), један гвоздени јексер, а од накита једно зелено зрно од „т. зв. египатскога порцелана“, бакарни јексер чија је главица била украшена разнобојним емаљем, који је уништен. Од бронзе су били једна карика, фрагмент гривне с урезаним орнаментима, а као најважнији су предмети две једнаке бронзане фибуле, т. зв. „кољенасте фибуле, које горе завршују облогном плочом“. Овакве се фибуле налазе у подунавским земљама, а датирају се „у средње доба римскога царства“, према чему ваља датирати и дотични гроб у Винагори.

Затим је Г. Хофилер проучио „оловну плочицу са завјетним релијфом из Српске Ми-

троvice“. О таквим је плочицама Г. Хофилер и раније писао (види Старинар, Н. Р. Г. I, Додатак, ст. 56 и 59), овом приликом он истиче да су „mnoge pločice tako slične, da se čini, kao da su ljevene u jedan te isti kalup“. Ова плочица из Срп. Митровице „не пружа за тумачење никаквих нових momenata, ali ona zato ipak reprezentira jedan novi tip, koji se od dosele poznatih nešto razlikuje“.

У трећем одељку „dvije nove rimske bronzane kaserole“, за које се на основу њихових жигова може тврдити, да су пореклом из капуанских фабрика. Једна је касерола нађена у Куни код Сиска са жигом CIPY POLYBI. — Друга је касерола нађена у Сурчину. Она има жиг (a) NSI EPHAP(roditi); „...ove posude specialno u Srijemu nisu rijetke, a pripadajuLa-Tènskoj kulturi“. Посуђе и једно копље с истога налазишта припадају гробовима са спаленим лешевима; „Точније се овај налаз дакако не да датирати, ali ćemo ga po svoj prilici morati metnuti u prvo stoljeće poslije Isusa“.

4. D-r Josip Brunšmid, *nekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji* (стр. 210—240). — Г. Бруншмид је најпре проучио: „XXVI. Našašće rimskih antoninijana trećega stoljeća u Satnici (kotar Đakovo)“. Налазак је из околине Сатнице близу Ђакова. Од тога налазка писцу су била позната свега 3 денара (Каракале и Елагабала) и 623 антонинијана од седамнаест римских царева (најстарији припадају Каракали, а најмлађи Постуму). Г. Бруншмид држи за „posve sigurno, da su se novci satničkoga nahođaja zakopali prije smrti cara Gallijena, a svakako iza g. 265. Neposredni povod tomu zakopavanju biti će valjda vojna careva protiv Gotha g. 267., u kojoj su se važni događaji zbili baš u Donjoj Pannoniji, u kojoj Satnica leži“.

У опису новаца истиче се то, што Г. Брунипид сматра да су два новца императора Гордијана из овога налазка ковани у Виминацијуму (његов бр. 5 и 8); а затим један нов варијетет претендента *Пакацијана* (бр. 18, сл. 8).

„XXVII. Našašće rimskih bakrenih novaca s kraja trećega stoleća iz Mačje Grede (kotar Gračac). — Из овога налазка писац је проучио 361 комад; тај налазак је „и орсе prvi skupni nađođaj iz toga vremena“; он садржава „novac, što je u zadnjoj trećini III. stoleća u rimskoj državi u prometu bio“. Г. писац мисли да је овај новац био закопан у време „neposredno iz g. 293“, и ако се не може утврдити непосредни повод томе закопавању. Новци припадају разним римским царевима, који су владали од 253—311 године по Хр.

Д-р М. М. Васић.

Гласник Земаљског Музеја у Босни и Херцеговини, књ. XIX (1907), уредник Д-р Тиро Трухелка. Ова књига садржи следеће археолошке радове:

1. D-г Францо Вагин Норсва, *археолошке цртице из Албаније* (стр. 1—8). Под „I Каструм „Кастр“, саопштава кратко вести о једном римском каструму малих размера, четвртастом и с дванајест кула. — Под „II Грчко оружје из Унгреја“ спомињу се: један фрагментиран бронзани шлем (вероватно коринтскога облика), једно гвоздено копље и мали врч с две ушице. Сва три објекта припадају добу V—VI века пре Хр., а за нас имају специјалну вредност с тога, што се слични и истоветни објекти налазе и у Јужној и Западној Србији (на пр. коринтски шлем из *Трстеника* и примерци посуђа из *Варварина—Горњег Катунa* и т. д.). — Под „III Бронзани предмети из Калаја Далмачес“ описани су предмети из некрополе у Калаја Далмачес (= Град Далмата), који су скоро сви слу-

жили као накит. Сви ти предмети значајни су с тога, што се појава њихових облика не даје за сада још тачно ограничити на извесно доба. Они сачињавају део онога културног конгломерата на Балканском Полуострву, за чије се поједине појаве често пута даје утврдити велика старост с једне и друге стране. Датирање сваког предмета посебнице моћи ће се извести тек на основу других података, које ће нам у сваком поједином случају пружити с њим заједно нађени предмети. С тога је и сасвим оправдано, што се писац уздржао прецизније одредити народност којој та некропола припада и доба у којем је постала. Наше је мишљење да ти и њима слични предмети имају другачију, далеко већу важност за проучавање културне прошлости Балканског Полуострва а не само с тога, што појаве на њима „доказују то, да је између Албаније и Босне за разних периода давније постојало занимивих веза“. — Под „IV Црква Шн' Кол у Шати“ описани су архитектонски фрагменти, релефни украси на плочама од белог кречњака, а дата је и основа цркве св. Николе у Шати, коју су по Ипену „утемељили краљеви из племена Немањина“, а писац помиње још и то „да се недалеко отале (т. ј. те цркве св. Николе) налази врело *Крони Немјс*, прозвано можда по том племену“.

За будуће испитивање ови су подаци од велике важности.

2. D-г Ђиро Трухелка, *преисторијски налази у Босни и Херцеговини* (стр. 57—75). У овој својој публикацији наставља писац проучавање карактеристичних преисторијских налазака.

„Под „III бакрени налаз из Каравиде“ описана су 4 клина и један „будак с двије оштрице“ од бакра, који су нађени у Каравиди, у културном слоју, због чега писац

мисли, да „нема дакле двојбе, да је ту било помање насеље, а — судећи по обиљу угљена — могуће је, да је ту био вигањ и да се саљевало и израђивало бакрено оруђе“; а то је „..... једини доселе у Босни познати *културни слој*, у коме се нашло бакарног оруђа“. — Г. Трухелка прати затим географску распрострањеност ових клинова, који имају заједнички облик с каменим клиновима на дотичним налазиштима. Овакво се оруђе појављује „под крај неолитске добе“, у т. зв. „бакреној доби“. Будаци су такође врло карактеристични а у многим погледу су још загонетна појава. Они су до сада највише нађени у Србији и Славонији; а њихову загонетну појаву Г. Трухелка би био склон решавати хипотезом, „да су ти будаци импорт из краја, где је бакрена индустрија била далеко напреднија него ли је налазимо у нас у доба, када се ови облици појављују.....“ Том хипотезом долази у контрадикцију с ранијим тврђењем о постојању вигања у Каравиди. Ми ћемо се другом приликом нарочито вратити на проучавање ове појаве у вези с још другим преисторијским појавама. Г. Трухелка није решио загонетку ове појаве.

Под „IV Бакрени поклад из Козарца“ описан је „један занимив налаз бакреног оруђа, који се састоји од 9 комада бакрених сведених секира....“ које су нађене у дубини $1\frac{1}{2}$ — $3\frac{1}{4}$ м., у једном лонцу. Из тога се види да је овај налазак „поклад“ (= остава). Због тога што се поједини комади разликују једни од других, писац мисли да он потиче „од *претрге* (= прекунца?), који је побирао стари бакар те га ваљда продавао ковачима да га прелију у ново оруђе“. С тога тај налазак сматра „документом посебне врсте прехисторичке трговине са старим материјалом, који се имао прерадити у нови“.

Под „V Бакрени налаз са Лохиње (ко-тар Грачаница)“, описана су само два

комада „једна сведена сјекира и једно длијето“ из вероватно веће оставе бакарног оруђа нађеног „на лијевој обали ушћа потока Лохиње у Спречу“.

Под „VI Налази бронцане добе из Тешња и околице“ описани су и проучени предмети из три гроба једне некрополе на брду Пакланици изнад варошице Тешња. Грбови спадају „у такозване равне гробове те нијесу били означени на површини посебном громилом. Љешине биле су сахрањене у плитким ракама, постранице озиданим каменицама а попођене редом шљунком као калдрмом и онда засуте земљом“. Изгледа да су бар неки од ових грובה имали своје надгробно камење.

Из прве „гробнице“ описан је „бронцани бодеж“ и „бронцани целт.... најлепши до селе у Босни нађени споменик те врсте“, који се орнаментиком разликује од сличних панонских споменика. Затим је описано „бронцано копље“, оков за „струк копља“, бронзана бритва, тридесет комада бронзаних дугмета за украшавање кожных предмета, бронзани уресни колут, а спомињу се и фрагменти суда биконичног облика с две ушице испод грла.

Из друге „гробнице“ описан је само један бронзани полумесечастии украсни комад и „плосната, честом упоробом прилично избрушена белегија(?).... која је служила за брушење ножа или бодежа“.

У трећој „гробници“ нађени су фрагменти „повеликих бронзаних пупчастих дугмета“ од танког лима. Украшени су гравираним орнаментима. Због тога што је у некрополи у Санском Мосту, која „припада првој жељезној доби“ нађено сличних орнамената, мисли писац, да ту имамо „опет нову везу, која веже наше прво жељезно доба са бронцаним“, ма да се у датирање ових налазак из околине Тешња у бронзано доба с разлогом може сумњати. Овој „гробници“ припада и „бронцани колут за хрвање“ (?) за

који мисли да „ће прије бити какво оруђе, а не накит, као што се до сада мислило. „Можда се њиме служило на исти начин као данас боксером“ (?).

Осим ових предмета описани су и други, за које није тачно утврђено којем су гробу припадали; то су: „бронцана штапаница“, „двје бронцане бритве“, „кукасто савита“, на једној страни затворена бронцана цијев“ непознате намене, једна „уресна игла“ од бронзе, „уломак дршке од бронцане посуде“ и „мали бронцани колут бридастог прореза“.

Прелазећи на обраду нађених објеката Г. Трухелка почиње с хипотезом веома сумњиве вредности којом би онај надгробни камен хтео објаснити као „жртвеник, крај кога се покојнику допринашале жртве“, и ако жртвеник никада не служи на то да се „крај њега“ жртве приносе. Та хипотеза потекла је из тежње да би се латинско име жртвеника *ara* довело у везу с арбанашким *ара* (= поље, бојиште, гробље), што је заједно с онаквим тумачењем аре врло сумњиво.

И сувише је опширно изложена, иначе у науци позната, „типолошка генеза“ „вијугастог орнаментата“ (= цик-цак траке) из наспрамно поређаних троуглова („вучјих зубова [Wolfzahnornament]“). То је Г. Трухелки дало повода да за наш Кличевачки идол устврди: „колико год је тај споменик знаменит и важан, није доселе ником успјело, да му сигурно установи вријеме, у ком је постао“. Затим даље: „Наш налаз из Тешња и друге аналогije, што смо их навели, изван сваке сумње кажују, да и тај идол ваља безувјетно уврстити у доба бронцано а никакo камено“. Колико је пак погрешно и неоправдано ово тврђење Г. Трухелке види се из тога, што он не зна да смо ми о датирању овога идола већ говорили (упор. Старинар Н. Р. Год. I, [1906], стр. 20, прим. 70, и стр. 29, прим. 95.) и тачније га датирали него ли Г. Трухелка.

После овога прелази писац на орнаментат „вучји зуб“ на објектима из Тешња мислећи, да ће му се аналогije наћи „у слоју релативно млађем“. Поред осталог наводи и рђиве са Дебелог Брда, „гађе обилне ручке са високим кристали(?) наставком овој врсти керамике додељују доба најмлађе бронцане периоде“. Ми се потпуно слажемо с Г. Трухелком у погледу на овако позно датирање керамике с Дебелог Брда још и из многих других разлога, о којима ћемо говорити другом приликом. Г. Трухелкино мишљење о датирању Бутмира, а на основу његове орнаментике, у бронзано доба потврђује наше раније сумарно датирање Бутмира у сразмерно млађе доба; на тачније датирање Бутмира вратићемо се другом приликом у вези с другим појавама. — Природно је да се, померањем хронолошких граница на ниже, сме сврдити да „рипачко насеље већим дијелом иде у доба млађе и од бронцаног“. Оваквим својим датирањем главних типских босанских налазишта Г. Трухелка је на врло добром путу да изведе нову хронологију тих налазишта, која ће несумњиво бити далеко приближнија истини, него ли досадашња уобичајена хронологија. Разуме се, да се таква хронологија мора у свима правцима провести до крајњих конзеквенција. Ми се радујемо што се Г. Трухелкина опажања поклапају с нашим датирањем пренекторских периода у нашим пределима, о чему ћемо ускоре говорити.

Тачно је упоређивање керамичке орнаментике с овога налазишта с орнаментиком бронзаних објеката с истог и других налазишта. Г. Трухелка је могао примерак у слици на стр. 71 довести у везу с примерцима с других налазишта и ставити га у групу т. зв. „оквирнога стила“ (Хернесов „Rahmenstil“), те би се на тај начин и за датирање тога стила у Босни добило нових података.

После тога описао је Г. Трухелка још један шупаљ целт и два бронзана копља такође из Тешња, који су раније нађени. — Даље су описани још неколики објекти нађени између Српске Вароши и Туговића. У том су наласку били један бронзани целт панонског типа, „три овално у колут савите бронзане жице на саставцима отворене“, затим још један фрагмент тордираних бронзане жице и два бронзана савијка без нарочитог облика. Сем тога налази се и кратак опис још два целта, од којих је један из Тешња (али раније нађен), а други из Чавке Планине.

3. Vejsil Ćurčić *неколико преисторијских предмета из Босне и Херцеговине у збирци и. кр. наравословнога дворскога Музеја у Бечу* (стр. 203—214).

Г. Ђурчић је у овом раду изабрао врло срећну тему. Захваљујући томе избору ми ћемо бар у „Гласнику Земаљског Музеја“ имати описане и представљене оне преисторијске наласке из Босне и Херцеговине, које су прикупили странци и на страну продали. Овде је описана колекција од 88 комада, коју је „надмјерник“ Хуго Једличка продао бечком Музеју за суму од 700 круна.

Г. Ђурчић је те предмете описао хронолошким редом тако, да је у „камено доба“ убројао један кремени нож, полирани чекић, ромбични чекић и троугласту плоснату секиру, који су нађени на разним налазиштима. — У „камено-бронзано доба“ убраја бакрени чекић, „велики будак са два у накрст постављена оштраца“, „сведену уску сјекиру са једним оштрацем“, за које вели: „сви ови горе споменути бакрени нахођаји, припадају угарској културној зони, такозване, бакрене добе“. — У „бронзано доба“ рачуна плоснати целт, затим још један такав, тринајест шуљих

целтова од којих оне из Шуметца приписује „најмлађој фази бронзане периоде, што ће рећи да су начињени негдје око 1000 год. прије Исуса“. За простије израђевине претпоставља локални постанак, а „финију робу“ сматра већином као импорт из Угарске. У исто доба убраја још пет бронзаних српова за које мисли да су импорт из Угарске, где се датирају у IV бронзану периоду. Бронзаном добу приписује четири бронзана врха за копља, затим један бронзани нож нарочите врсте. „Ова врста ножева“, каже Г. Ђурчић, „налази се особито често у доњој и средњој Италији и то у архичким гробовима најстарије железне добе.

Нема сумње, да и овај наш нож потјече из Италије. Средња Европа не познаје, у старије бронзано доба, овакве облике ножева са увитом једностраном оштрицом; истом око 1500. прије Исуса појављују се први пут, а тек под конач бронзане добе усавршује се тај облик тако, да се је у железно доба могла диференција само у дужини развијати“. — Тим двома реченицама Г. Ђурчић је потпуно успео убедити нас о конфузности његових појмова и погледа на поједине преисторијске појаве. — Јужне је провенијенције и један бодез, који „припада старијој бронзаној доби“ (?). Напротив тачно је и добро датиран један бронзани мач, за који Г. Ђурчић мисли да је такође у Босну импортиран. — Врло је рђаво проучавање т. зв. triquetrum-а који није ни представљен ни на примерцима из Крехинога Граца, ни на доколеници са Гласинца. Компаративна слика на стр. 209 добра је, али она даје сасма други резултат, а не онај који одатле добија Г. Ђурчић. Исто се тако не могу предмети из Крехинога Граца датирати у XII столеће пре Хр. само на основу узорног облика орнамента на микенским примерцима. Дугмета из Кладуше најмање се дају датирати тако високо.

У бронзано доба убраја Г. Турчић још једну спиралну наруквицу, једну украсну плочу и још друге две њој сличне.

У „жељезно доба“ убраја двоструку спиралну фибулу, малу облучасту сребрну фибулу на чијој се ножној плочици налази представа свастике; три сребрне фибуле (латенског доба), две бронзане „средњо-латенске“ фибуле, малу спиралну наруквицу од бронзане жице, три наруквице од бронзана лима, фрагмент „масивног засуканог овратника“, две дечије наруквице, један колутих, бронзану укосницу с биконијном главицом, 10 укосница, једну сјекиру са јако завијеним општрачем“, затим још једну такву сјекиру и најпосле „један нож са широким општрачем“.

4. Vejsil Ćurčić, *Хераклов чвор на сребрном накиту из Горице* (стр. 395—400). — У овом је раду Г. писац употребио време и прилику за експертирање разних публикација о т. зв. Херакловом чвору, које је на дугачко и на широко изложено у овом чланчићу. Али ни то експертирање није извршено из дотичних оригинала. Сем тога, што Г. писац резултате дотадашњег испитивања ове појаве везују за наласке из Горице и Града и што те објекте на основу те појаве покушава датирати у другу половину трећег века пре Христа сматрајући их већим делом као продукт Грчке, у целом чланчићу нема ничег оригиналнога. — Како је мало верован Г. писац у стручној литератури и како је јако зависан од Wolters-ове публикације види се још и из тога, што нигде не цитира Daremberg-Saglio, *dictionnaire des antiquités etc, s. v. nodus*.

5. Vejsil Ćurčić, *кацига Мехмед паше Соколовића великог везира* (стр. 415—420). — Ту Г. писац описује три слике — портрета — Соколовића, уз које цитира разне писце, који су говорили о

Соколовићу, а нарочито о његовом месту рођења и пореклу. Затим врло кратко описује плем Соколовића, а задржава се на томе да натписе на шлему, који су „већим дијелом ајета из корана“ идентифицира с дотичним местима у Љубибратићевом преводу Корана. Најпосле мисли да је овај шлем „по свој прилици рађен у централној Азији“ (?) не наводећи разлоге за то. — Сви се предмети налазе у дворском музеју у Бечу, сем једне слике која се налази у тамошњој дворској библиотеци.

6. Karlo Patsch, *археолошко-епископска истраживања новијести римске провинције Далмације* (стр. 431—470). — У одељку „I. Из римске вароши у Скланима“ описује Г. Пач налазишта у околини Склана, где је у 1896 започето ископавање „базилике“ које је продужено и у 1897 и 1898 г., а у истој год. 1898 почето је и с ископавањем „бенефицијарске постаје“. „На оба мјеста довучени су споменици за средњег вијека: у Лијешће на гробље и као гробнице, у Склане као грађевни материјал за двије цркве“. Римских рушевина има на два места: на Сребрењој Луци и на месту од садашње „финансијалне и оружанске касарне великим размаком низ Дрину“. На овом другом месту био је град. Ту су нађени натписи који спомињу декурионе, *ordo* и једног *duovira quinquennalis*; а по једном натпису град је био већ 158 г. по Хр. конституиран.

Непознато је римско име овога града; у њему се налазила базилика, обожавани су капитолинска тријада, Марс, Јупитар, Либер, Силван, а ваљда и Митрас. — Град је имао посаду од чланова легције *I. adjutrix*, *V. Macedonica*, *X. gemina* и *XI. Claudia pia fidelis*. Сам град има за наше археологе и историчаре велику важност с тога, што је према њему на нашој страни

„одма у Бајиној Башчи(?) била римска насеобина“, те „је ту цеста ваљда прелазила преко Дрине“ и везивала та два римска насеља. Г. Пач тврди, да није „могао наћи упоришта, да установи, које врсте је тај прелаз био, јер му није било дозвољено претражити српску полу ријеке и наступити на десну обалу“. — То је свакако за жаљење, и ако се такви случајеви научницима свуда, на и у Босни, чешће дешавају.

Испод овога римског насеља или града нађена је и једна римска(?) циглана, и ако наведене димензије појединих фрагмената јаче одступају од просечних димензија римских опека. Г. Пач наводи како: „кажу, да иловаче, згодне за циглу, има с ону страну Дрине на српској обали напурама оружничкој касарни“. Даљих података за топографију града није до сада нађено.

„Прва скупина споменика (бр. 1—15) састоји се од једноличних олтара у облику ступова..... дакле олтари нису били за жртве него за то, да се на њима смјесте заветни дарови..... материјал је искључиво вапненац“.

Г. Пач је у даљем излагању проучио 82 објекта с овога налазишта у чије детаље нећемо улазити, али истичемо важност овога његовог рада за испитивање римских старина у нашим југозападним пределима.

Веома су интересантне распоредом својих простора обе цркве, које су само откривене. Г. Пач их је само описао без даље обраде.

Даље су описани и проучени римски споменици из Црвце, од којих се на двама налази, како Г. Пач вели: „у колико ми је познато први пут у Подрињу — јахаћи херос“; затим споменици из Осатице, а спомињу се и остаци некаквих зграда у Дивињу.

У одељку под: „II. Положај римских насеља у Сопотници и Рогатици“ утврђује

Г. Пач да се на тим местима налазе остаци римских зграда. У самој Рогатици налазио се римски град.

У одељку под: „III. Ара Либерга из Брековице“, утврђује Г. Пач на основу натписа *Liberio patri s(acrum)* „да је у Далмацији штовани бог имао и шљедбеника и у сјеверу покрајине, те проширује спознају богова штованих у Жупи Јапода“.

Најпосле у одељку „IV. Жара обротена у Вугојну“ описује једну урну за пепео спаљенога покојника, не кажујући од каквог је материјала (камена?), а недалеко од те урне нађене су две стаклене боце.

Д-р М. М. Васић.

О. И. Шмита, *Кахриџ-джами (Извѣстiя русскаго археологическаго института въ Константинополѣ, томъ XI)* Соѣџа 1906. стр. IX, 306; 4°, са албумом од 92 табле.

О познатој Цариградској цркви *Μονή τῆς Χώρας*, која носи сада име Кахрие-Дами, писано је више пута. Својом архитектуром и својим релативно добро очуваним сликама она је морала пробудити живо интересовање код археолога, нарочито у последње време, када византиске студије отимају све већма маха и све што је византиско постаје предмет најревноснијега истраживања. На жалост, сва досадашња проучавања ове цркве оснивала су се највећим делом на субјективним утисцима појединих истраживалаца. Анализа стила; оперирање аналогијама; иконографски моменат; подаци хисториски, палеографски, литургиски и т. д. узимани су само врло мало у обзир, а највеће се концепције давале субјективноме осећању. Отуда су ницале претпоставке, недовољно проверене и сасвим случајно створене. Расветљењу истине на тај се начин врло мало доприносило. Осећала се потреба за озбиљнијим радом, за свестранијим испити-

вањем свих околности, за методским и систематским тражењем истине. Овој потреби требала је да одговори публикација чији смо наслов горе исписали. У њој је, донеста, учињен покушај, да се научним методама, које су данас у савременој историји уметности уобичајене, дође до истине. Ну путеви, који воде директно истини, најкраћи су, ну у исто време и најтежи. Треба бити наоружан најмогострукијим знањем, савесно прибраним и темељно утврђеним, па се моћи пробити кроз мрак, који обавија стазу, што води светлости и истини. Колико се у томе правцу успело у споменутој публикацији, моћи ће се видети већ из самога приказа њене садржине.

Време, у које је основан манастир *Μονή της Χώρας*, неизвесно је, и ако се има разлога веровати, да је он један од најстаријих у Цариграду. Први хронолошки факат познат из историје овога манастира јесте пренос моштију Св. Вавиле Никомедискога. Ну немогућно је доказати, да су моћи овога свеца пренете овамо одмах после мученичке му смрти, те се не може с поузданошћу ни тврдити, да је манастир постојао још у IV веку.

Под Јустинијаном манастир је егзистирао и веома је напредовао. Ускоро после 610. године заточен је и пострижен овде Приск, који је допринео расцвету овога манастира. Храм је био посвећен Богородици и арханђелу Михаилу, имао је централно кубе, које је почивало на четири стуба. Ну одмах по смрти Присковој храм је убрзо постао плен Арављана.

Године 705. цар Јустинијан II заточио је овде патријарха Калиника I (?)

Год. 711. овде је заточен св. патријарх Кир.

Овде је погребен био и патријарх Герман (био на патријаршиској столици до 730. год.), чије су моћи ту остале до доласка Латина.

Год. 743. затворен је у овај манастир Артавасд (зет цара Лава) са женом и са своје деветоро деце.

Исте године погребен је овде Вактангије убијен Константином Копронимом.

Год. 787. на седмоме васеленском сабору при решавању питања о иконопоштовању учествовао је и Симеон, игуман овога манастира.

Год. 843. означен је овде за игумана Михаил Синкел, који је умро 846. године. Спремајући се за смрт, коју му беше навестио анђео, Михаил Синкел обиђе све светље манастира: пркву св. Антима са параклисом св. Игњатија (у коме је била гробница са моћима св. Вавиле Никомедискога), пркву четрдесет св. мученика и гробницу патријарха св. Германа и св. Теофана. Међу овим светињама не спомиње се храм Богородице и арханђела Михаила, јер су га иконоборци били поуздано разорили.

Време од 846. до 1081. године веома је тамно, ну за манастир веома тешко. Архиепископ Антоније Новгородски видео је моћи св. Вавиле у познатоме Студиском манастиру, а не у манастиру Хоре. Тиме се најјасније утврђује, колико је манастир морао осиромашити, те бити принуђен да залаже или продаје мошти овога светитеља.

Године 1081. погребен је овде патријарх Косма, који је у борби између Алексија I Комнина и Ирине Дукене био на страни ове последње. То је био узрок, те се утицајем Ане Даласене, мајке Алексија I морао 1081. године удаљити са престола. Ну Дуке га нису заборавиле. Они се постараше, да он буде погребен у манастиру, чији заштитник беше мајка царице Ирине, у храму посвећену Пресветој Богородици и Христу Живодавцу. Црква би мучно послужила као место погребња једноме бившем патријарху, да није била обновљена. Она је, дакле, морала бити до 1081. године већ

рестаурирана. Сасвим је вероватно, да је рестаурацију манастира помогао когод из породице Дука. По сведочанству Никифора Григоре, који је овде био монах у 14 веку, храм је обновила мајка царице Ирине, тајшта цара Алексија Комнина.

За време Латинскога царства страдале су цркве у Цариграду. Да ни манастир Хороније био поштеђен, сведочио би та околност, што су у то време мошти патријарха св. Германа однесене у Француску.

Михаил Палеолог (1261. год.) изабра за своје пр бивалиште овај манастир близак Влахернскоме дворцу. Андроник Старији обрати пажњу министра финансија Теодора Метохита на овај манастир. Метохит је обновио манастир, у коме је и умро 1332. године.

У овоме манастиру погребен је велики коњушник Михаил Торникије, савременик Теодора Метохита. У њему је живео и познати историчар Никифор Григора.

Год. 1342. био је овде заточен св. Сава Ватопедски, а год. 1400. спомиње се јеромонах овога манастира Корнилије.

Сачувани су стихови Марије, кћери Трипезунтскога цара Алексија Комнина (заручене 1427. године са Јованом Палеологом), у част Богородице манастира Хоре.

При заузећу Цариграда од Турака у Хори се налазила велика светиња цариградска чудотворна икона Богородице Путоводителнице (Ходигитрије). Јаничари су је раздробили на четири дела и поделили је међу собом. Како је ова икона стајала у необичноме уважењу код правовернога света, то је у манастиру било, по свој прилици, велика окршаја. Кахрие-чамп значи „чампија победе“. Црква је преобраћена у чампију.

Садашњи католикон крстообразан је и има централно кубе, полусферно, које почиња на доста нискоме тамбуру. На И. се продужава у апсиду, на чијим се боковима налази по један мали четвороугли простор

са апсидом на И. Ови простори комуницирају са олтарском апсидом и имају по једно кубе. У севернога простора је кубе без тамбура, а јужнога је са тамбуром. Овај северни простор стоји у свези са коридором, који се пружа дуж северне стране католикона, од кога је одвојен глукићким зидом. Овај коридор је веома мрачан, јер су дуж његова спољашњег зида подигнуте уске и стрмене степенице, које воде у један простор изнад овога коридора. То је дугачка одаја са два прозора на С., са једним прозором на И., а један прозор гледа у католикон. На Ј. страни католикона пружа се простран параклис, који комуницира са католиконом двама пролазима неправилно пробијеним у јужномо зиду његову. Дебљина зида је овде тако велика, да је у њој начињена једна соба са пролазом и са прозором на западној страни. Овај параклис комуницира и са унутрашњим и са спољашњим нартексом, док северни коридор стоји сада у непосредној вези само са унутрашњим нартексом. Унутрашњи нартекс има два кубета неједнаких размера. Јужни параклис се завршава апсидом, а његова осовина не иде паралелно осовини католикона.

Из овога се већ види, да је садашња црква конгломерат разновремених делова. Првобитно је била, по мишљењу Шмитову, црква са централним кубетом. Ова је црква за тим пала и није могла бити обновљена. Материјал разрушене цркве употребљен је за друге грађевине. Када се стање у манастиру поправило, подигнута је на приближно истоме месту дугачка пространа грађевина, засведена. Храм Присков био је, по свој прилици, прост. Кубе је било без тамбура, те су оба брода служила као одупирачи хоризонталноме распону кубета. Ову су цркву разорили иконоборци. На њеном месту Михаило Синкел подигао је ораториум и уресио га фрескама. Када је

Дукена хтела подићи нову цркву, рашчистиоли су место и обнављали темеље. Тада је постало јасно, да јужни параклис, чије је место заузимао ораториум Михаила Спикела, стоји неправилно према цркви, ну они га нису срушили. Јужни брод није могла Дукена обновити, јер је он делом био заузет параклисом. Ну брод није био потребан, јер је кубе било сад на тамбуру. За тим је Метохит преустројио целу цркву. Шмит слути, да је спољашњи нартекс подигао Исак Сева тократор, који је у ј. делу унутрашњег нартекса био спремао место за своју гробницу.

Полазна тачка мозаика је у јужноме кубету унутрашњег нартекса. У калоти овога кубета изображен је медаљон са сликом Пантократора. Од медаљона се разилазе зраци, који деле површину кубета у двадесет и четири поља. У њима су у два реда распоређене фигуре из Старог Завета. Горњи ред обухвата генеалогско стабло Спаситељево од Адама до Јакова, а у доњем реду илустровано је дванаест синова Јаковљевих, два унука његова, а вероватно и праунук Есром син Фаресов. Родослов се продужава у северноме кубету унутрашњег нартекса, у чијој је калоти илустрована Богородица (у допојасној слици) са младенцем.

Циклус мозаика, који илуструју живот Маријин, почиње у линети севернога зида унутрашњег нартекса. Мозаици су ту данас уништени, али је вероватно, да је био представљен скуп Израћљана, који подносе даре, са Јоакимом на челу. За тим је представљено удаљење Јоакимово у пустињу. У источној линети представљена је Ана у врту, за тим разговор Јоакимов са пастирима и т. д. За циклусом мозаика са историјом живота Маријина долази циклус, у коме се илуструје рођење и детињство Спаситеља. Он испуњава линете ексонартекса. Удешено је тако, да мозаици почињу у јужноме кубету унутрашњег нартекса,

испуњавају северни део унутрашњег нартекса, оставаљајући слободним јужни, прелазе у спољашњи нартекс, испуњавају га, а затим се понова враћају у унутрашњи нартекс и испуњавају његов јужни део. Из овога се може извести закључак о јединству композиције мозаика у обема нартексима, као и то да је живопис спољашњег нартекса једновремен са живописом унутрашњег. Зидови ексонартекса данас су голи. Они су били покривени мозаицима, који су илустровали последње дане из живота Спаситељевог: страдање, смрт, васкрсење, вазнесење. На зиду унутрашњег нартекса налази се у мозаику илустрована сцена *Δέησις* и апостоли Петар и Павле. Судећи по мозаику, у коме је представљено, како Метохит предаје цркву Христу, а који је несумњиво постао у доба Метохитово, сви су мозаици савремени Метохиту.

Зидови јужнога параклиса покривени су фрескама. Међу фрескама онака се оштра разлика у бојама и у третирању појединих фигура. Слика Страшног Суда показује двојни слој боје, што је знак, да живопис није дошао до нас у облику, у коме га је оставио Метохит. Шмит мисли, да јужни параклис није био намењен богослужбеним сврхама, већ по извесним знацима склон је закључити, да је он служио за трапезарију. Против овога не би говорила ни околност, што се у зиду налазе два надгробна табернакула са натписом, у коме се хвале врлине великога коњушника Торникија, нити то, што се у ниши јужнога зида налазе илустрована четири лица са карактером надгробних портрета. Шмит мисли, да су се и табернакули и портрети јавили тек крајем XIV века. Тада је тек параклис почео служити гробном капелом.

Најстарији циклус сцена из живота Маријина налази се у минијатурама минологија императора Василија Порфиророднога,

а при крају XI века у минијатурама хомилија Јакова Коккиновафоса, где је живот Богородице илустрован у шездесет и седам минијатура (од којих се пет понављају). У Кахрие-џами заступљено је деветнаест сцена, док се на пр. у цркви св. Софије у Кијову (XI век) налази седам мотива, у цркви у Дафни (XI—XII век) пет, у цркви митрополије у Мистри (XIV век) пет, а у цркви Перивленту (XV в.) у Мистри двадесет и један мотив. Легенда о детињству Марије пошла је у Сирији. Прве црквени писци, који се осмелише увести у цркву легенде о Богородици, били су опет Сиријци. Византиска црква не признаје за дуго легенде о Богородици, отуда и нема ниједнога византискога циклуса са сценама из живота Маријина, који би био ранији од X века. У XI и у X веку појављују се изненада најопширнији циклуси из живота Богородице. Ови циклуси према томе нису првобитно постали у Византији.

Циклус мозаика унутрашњег нартекса у Кахрие-џами израђен је у Сирији у V—VI веку у једноме од огромних културних и уметничких центара, какви беху манастири у тој епохи. Михаило Синкел, поставши игуманом Хоре, додао је из своје родне лавре св. Саве Освећенога уметника, који је покрио сликама ново-подигнуту цркву, што замени Присков храм. Фреске Михаила Синкела временом су овештале, а и сама је црква морала да се преустројава — Реставратор, био то Исак Комнин или Теодор Метохит, наредио је, да се копира живопис сирскога мајстора и тако постадоше мозаици унутрашњег нартекса у Кахрие-џами.

У неколико композиција онажа се сличност између Атоса и Кахрие-џами. Сава Ватопедски живео је дуго времена у Хори. Сасвим је могуће, да је њимина веза између Хоре и Ватопеда пошла још у XIII веку, свакако пре 1312. године, када је

живописана саборна црква у Ватопеду. Кахрие-џами је тако послужила као посредник између Истока и Атоса.

У композицијама мозаика у Кахрие-џами пада јако у очи *обрнута перспектива*. Линије које одводе поглед у дубину слике не сустичу се, већ се разилазе. *Ајналов* на једноме месту вели: „У простави фигура, зграда, разних архитектурних форми онажа се обрнута перспектива, губи се знање скраћења, рељеф постаје раван... Ове особене црте карактеристичне су за производе византиске уметности познијег времена, т. ј. зрелог стила. Њихову појаву треба приписати уметностима Сирије и Персије. Обрнута перспектива, архаичне фигуре, раван рељеф указују на то, да је техника источних уметности пресађена у туђу област. На Истоку нису познати скраћење, правилна перспектива и високи рељеф.“

Исто тако у композиција Кахрие-џами изненађује јако богатство пејзажа, необично у византиској уметности.

Да би се означило ентеријер, повлачи се између две зграде ниска балустрада, а ради заштите од атмосферских појава баца се од крова до крова црвена завеса, која некад изгледа, да лежи само на крововима. По речима Хориџија из Газе још у VI веку разацињане су у градовима Истока од куће до куће раскошне тканине.

Од нарочита је интереса третирање нимба. У Пантократора јужнога кубета унутрашњег нартекса крст у нимбу, који окружује главу Спаситељеву, као да је представљен рељефно, јер је једна од линија у сва три крака крста удвојена. Ово је необично ретка појава у византиској уметности.

Морамо одмах истаћи, да је све у крајњој мери хипотетично, што је Шмит казао и о архитектури и о живопису цркве Хоре. Ми нигде нисмо могли добити утисак, да је доказано оно, што он износи. Површно,

несистематско и до зла Бога развучено излађање само погоршава утисак; а уз то се бива даје запазити усиљено настојавање, да се веродостојним учини поједине поставке његове.

Тако Шмит, на супрот досадашњему мишљењу, поставља хипотезу, да је јужни параклис служио за трапезарију, па је тек доцније постао гробном капелом. Кома год је познато, да су трапезарије у византиским манастирима биле одвојене од цркава, отицало се одмах веома изненађен оваком једном хипотезом. Познато је, да је у обиму једнога манастира било више цркава и капела (параклиса). Замислите сад братство, које по свршеној служби у једној цркви иде у трапезарију, која је саставни део организма друге цркве? Ово не би било ни најмање практично, а добро је познато, да су се у византиским манастирима поједине грађевине подизале само из практичних обзира. После изгледа мало чудновата и та околност, да наједаред трапезарија постаје гробна капела. За таку бисмо појаву морали имати објашњења. Шмитова хипотеза изгледа, дакле, сасвим апсурдна. Још је компетентнијом чини позивање Шмитово на цистерне, које су ту нађене. Ово је једини факт, који Шмиту служи као доказ, да је јужни параклис служио као трапезарија. Шмит би прво морао доказати, да се и у осталим византиским трапезаријама налазе цистерне, а за тим нам остаје дужан одговора, из кога су доба поменуте цистерне. Да ли оне нису постале сасвим независно од цркве? Шмит би, свакако, морао знати, да се на основу једнога сумњивог знака не сме изводити никакав позитиван закључак.

Исто је тако доста збуњено и недовољно документовано изведена и историја преустројавања Хоре. Као полазна тачка за објашњење неправилнога плана цркве требао је послужити добро познати факт, што се

при подизању појединих делова цркве у византиским манастирима врло мало руководило естетичким обзирима већ извесним потребама богослужбеним или обредним. Цркве на Атосу би, свакако, у многоме чему могле дати упута.

Ми се исто тако не можемо безусловно сложити са погледима Шмитовим на живопис у Хори. Његова иконографска студија је веома површна, те су му и закључци сасвим погрешни. Данас је, доста, веома пријемљива духовита поставка проф. Станковскога, да су као непосредни узор могли у живопису многим црквама послужити источни (сирски) образци, ну један савестан истраживалац имаће свагда за циљ сврху много пре да пронађе истину, него да се поведе за пријемљивим хипотезама. Нико не може спорити, да међу композицијама заступљеним у живопису Хоре има несумњиво оријенталских, ну из тога се, свакако, не смо извести закључак, да су све композиције директне копије сирских образаца. Познато је, да језгро византиске уметности чине оријенталски елементи, које је она још у почетку у себе апсорбовала. Оријенталске црте ове или оне композиције не могу, отуда, саме по себи говорити о оријенталскоме пореклу тих композиција. На основу неких оријенталских црта у мозаицима, који илуструју живот Богородичин, Шмит цео циклус виндицира сирској уметности, ма да у томе циклусу нису заступљене сцене искључиво сирске, као: Благовести, у којима је Марија представљена са врећом и Суд над Јосифом и Маријом. Уз то и сам Шмит признаје, да се сцена Разговор Јоакима са пастирима образовала у Византији, а не на Истоку, а одсуство Ане у сцени Благовести јер је тумачи пропагандом против учења о непорочноме зачећу Ане (које је постало догмат католичке цркве), да би се истакла очинска права Јоакимова. Спор о овоме непорочноме зачећу

породио се у XII веку, отуда би немогућно било ову сцену приписивати сирској уметности, која је цветала још на неколико столећа раније. Шмит, дакле, није смео изићи са закључком, да су мозаици у Кахрие-Цами директне копије сирских образаца. У место тога много би корисније било, да је сву пажњу поклатио испрним иконографским студијама и савесној стилској анализи. Ми на пр. у сцени Рођење Богородице видимо једну женску како стоји поред постеље Анине прекрштених руку. На овај интересантан детаљ Шмит није ни окренуо главе, ма да се он даје запазити само у неким композицијама (у нашем живопису срећемо га у Краљевој цркви у Студеници и у Грацу). Њему је, исто тако, непознато, да се њимб, какав он налази у Христа, сретат и у минијатурама српског псалтира у Минхену, који је Стжиговски пре две године публиковао. И оперирање обрнутом перспективом наишло је на озбиљне приговоре од стране стручњака (Вул).

И поред свега тога мора се истаћи вредноћа аутора овога списа и несумњива тежња, да своје резултате постави на позитивну основу. За посао оваке врсте потребне су, међутим, много свестраније и куд и камо дубље и темељније студије, него што се оне овде дају запазити. То је узрок, те о мозаицима у Кахрие-Цами и о њеној архитектури ни у овоме спису није изречена последња реч. Овај спис је, на против, најбоље показао, колико отворених питања остаје још једноме савесноме истраживаоцу.

В. П.

С. Пападимитриу. *Српско-византиски заручни прстен* (реферисано на 379. седници Друштва за Хисторију и Старине у Одеси 30. јануара 1907. год.) 12 стр. 8°.

У „Додатку“ Старинара Н. Р. Год. I, стр. 30 и даље, ми смо имали прилике приказати спис познатог професора Византологје

ДОДАТАК СТАРИНАРУ 1907.

Крумбахера о једноме заручном прстену са грчким записом, у коме су означена имена заручених. Крумбахер је заступао мишљење, да су то имена српског краља Стевана Радослава и жене му Ане Дукене. Онда је изгледало, да Крумбахер има право. Ну сада је изишао Пападимитриу са разлозима, који веома доводе у сумњу тврђења Крумбахерова.

Пре свега Пападимитриу налази, да Крумбахер погрешно чита *τδν χερσίν*. Требало би читати *τδν χερσίν*. Што је члан у двојини, а именица у множини, лако се даје објаснити омашком самога гравера. Тешко је објаснити, што је свршетак — *σιν* писан минускулама, док је све остало у мајускулама. Можда је гравер био под утицајем писања, које је пре тога било у употреби.

Исто тако не може Пападимитриу да прими Крумбахерово тумачење слободе у ортографији (итацисма и др.). Одступања од ортографских правила могла би се издвојити у две групе: несвесна и свесна. Било је људи, који нису били упознати са граматицом. У XII веку била је и у престојници и у провинцијама маса туђих елемената како у војсци тако и у административној служби. Било је ту Турака, Јермена, Словена и других Европљана, који са грчком граматицом нису имали скоро ништа заједничкога. Не би, дакле, изгледало чудновато, што на оловним печатима срећемо граматички погрешних записа. Неписменост је једини узрок томе. Овоме су могли бити узрок и стенографски мотиви или брига гравера да, прилагођујући се карактеру мајускула, избегне све што би запис могло учинити нејасним. Недостатак простора може бити узрок лигатурама и погрешној ортографији.

Ну најмање је оправдано мишљење Крумбахерово, да се имена у запису споменута тичу краља Радослава и краљице Ане Ду-

кене. Крумбахер, на жалост, доказује баш оно што говори против њега, да се жена краља Радослава звала Ана Дукена, а не Ана Комнинова, као што стоји у запису. Из докумената, које Крумбахер наводи, види се, да се она како до свадбе, тако и после свадбе звала Ана Дукена. И иначе би било необјашњиво, зашто би се она до свадбе звала Дукином, а после свабе Комниновом. Њен отац зове себе увек Дуком, а њена мајка није ни била из породице Комнина. Невеста, дакле, не може бити Ана Дукена, а онда ни Стефан Дукин не може бити краљ Радослав.

Ако призовемо у помоћ записе на оловним печатима, наћи ћемо да тамо има две врсте записа: у неvezаноме слогу и у стиху. У оба случаја због недостатка простора у запис улази само оно што је најглавније. Нарочито се истиче атрибут каквога вишега достојанства: порфирородни, севастократор, кесар и др. Где овога нема, долази прост назив севаста. Ко нема ни овога атрибута, тај стоји веома далеко од лица на челу државе и нема никако сјајно звање. Син императоров био је пре свега порфирородни, за тим василевс или севастократор; синови севастократора били су прости севаста, а синови ових нису обично имали никакве титуле, већ су просто носили породично име.

У натпису нашега прстена могло би се издвојити пет момената: 1) заручни прстен; 2) Стевана; 3) Дуке; 4) намењен Ани; 5) Комниновој. Натпис се не појављује у збијеној форми, већ допушта и излишне обрте и перифразе, као што су „прими рукама“ и „издајка из корена Дукина“. Док се на оловним печатима због недостатка простора прибегава често изостављању читавих писмена у појединим речима, овде се има и сувише места за непотребне изразе. Ну међу њима се нигде неће наћи титула или звање заручника. Значи, да их није ни имао. Стефан, који се у запису спомиње, није био

чак ни севаст, већ просто Стефан из породице Дука. Зар би звање српскога краља или наследника престола стајало ниже од простог назива Дуке? Да је Стеван имао тако висок положај, ма и у једној малој земљи, он би морао бити истакнут и наглашен, у толико пре, што је имало и сувише места за то. И у документима, које Крумбахер наводи, Радослав се нигде не зове *Στέφανος Δούκας* већ свагда *Στέφανος ῥῆξ ὁ Δούκας*. Не може бити сумње, да звање *ῥῆξ* стоји куда и камо више од простог назива *Δούκας*.

Веле, да се име Стеван у породици Дука и Комнина сретало веома ретко. Ипак се у X веку један од предака породице Дука по имену Стефан веома одликовао, па чак је имао и претензију на престо. Зар је могуће да у његову потомству није било ни једнога Стефана? У XII веку постојао је Стефан Комнин *μέγας δρογγάριος*, па онда је био Стефан Кондостефан блиски сродник породице Комнина. Најзад се Стефаном звао и син Антиоха, који је по мајци био сродник Комнина. Све ово говори против Крумбахерова тврђења, да је у Византији тешко наћи име Стефан. Чак и кад не бисмо знали ни за каквога Стефана из породице Дука или Комнина, ни тада не бисмо имали права рећи, да такога нема, пошто су наша знања веома ограничена. У литератури нам је на пр. непознат Георгије Комнин. У породици Комнина не сретало се име Георгије. Ну на оловним печатима фигурира његово име и ми га морамо узети као таква и ако ништа о њему не знамо. То се исто може рећи и о Михаилу Комнину.

Све ово јако доводи у сумњу хипотезу Крумбахерову, а његову тумачењу не доноси ни најмање потврде.

В. П.

G. Millet, *Byzance et non l' Orient* (оштампано из *Revue archéologique* 1908.

I стр. 171.—189.) стр. 19., 8^о; са једном таблом и тринаест слика у тексту.

Неколико последњих година било је сведок једне живе борбе, која се распламтала у области историје уметности. Подстакнута једном смелом и духовитом поставком ова је борба убрзо донела плодних резултата. Десило се нешто, што скоро нико није ни слутно: дотле непознато и веома потцењиваноме Истоку почела се признавати надмоћност над импозантним и поносним градом са обала Тибра. Данас је само веома мали број оних, који са страхопоштовањем уздижу очи пут античкога Рима и у њему гледају центар једне самоникле и оригиналне културе. Откако је, тако рећи, откривен Исток, Риму је немилоsrдно скинут онај нимб, са којим је излазио пред нас, да би Исток засветлео у пуноме сјају својме. Срећни шампион, коме је пошло за руком, да у незавидан положај доведе „вечни Рим“, прети данас, да исту судбину припреми и Константинову граду. Онај исти Исток, који је славно триумфе над оholим Римом, требао би да ликује победоносно и над поноситим градом са лепога Востфора. Име тога борца данас је врло добро познато у научноме свету. То је универзитетски професор у Грацу Стжиговски. Он је, донеста, изишао са хипотезом, да је Исток, обилазећи Византију, више пута непосредно утицао на уметност Средњег Века. У питању: Исток или Византија? одговор би остајао исти као и у питању: Исток или Рим? На једноме српскоме псалтиру из Минхена Стжиговски је покушао доказати, да је и у XIV—XV веку Исток био једна независна сила, према којој је Византија играла само потчињену улогу. Минијатуре овога псалтира требале би да буду непосредне копије некога српскога оригинала из VI или VII века.

Ма како да ова хипотеза изгледа привлачна, она није остала без приговора.

Против ње је одлучно устао учени Француз Г. Мије, који се труди, да на поменутоме српскоме псалтиру докаже сасвим противно. Његове опаске саопштавамо у краткоме изводу.

Запажајући ову или ону оријенталску црту у минијатурама српскога псалтира, Стжиговски је сасвим превидео могућност, да су ове црте могле бити примљене и преко посредника. Оне су могле бити позајмљене исто тако из раније уметности византиске, као и из иконографије или теологије онога времена, у коме је псалтир постао. Ми смо далеко од тога да познајемо ранију уметност византиску. Ми не знамо још скоро ништа о XIV веку. Четрнаести век је међутим био једна плодна епоха. Реставрација царства под Палеолозима; експанзија српске моћи под Милутином и Душаном; прогрес науке и хуманизма; активност цркве подстакла једну уметност слободнију и живописнију него пређе, изазвала далеко сложенију иконографију. Ова је уметност оставила безбројне, још неиздате споменике у Србији, у Старој Србији, у Македонији, у Лаконији. Српски псалтир из Минхена морао би да се студира упоредо са овим споменицима. Тада би се видело, да је он већину црта, којима се разликује од својих претходника, узео из своје средине, а не од некога хипотетичнога прототипа српскога.

Стжиговски уз то, изгледа, не познаје еволуцију илустрованог псалтира. Многе иконографске теме, које би по Стжиговскоме биле српскога порекла (Васкрсење, Успење, Рођење, Распење, Вознесење), нашле су места у псалтирима релативно доста доцне. Оне су у току времена замениле слике, које стоје далеко ближе тексту. Тако на пр. уз псалм: „Пашће као роса на руку“ илустрован је у IX веку у псалтиру из Пантократора Гедеон, који призива ово чудо, док голуб силази на бисту Маријину;

у додним византским псалтирима илустроване су на томе месту Благовести; док је у српскоме псалтиру ту дошло Рођење Христово. Ако редакције византске IX века нису оригиналне, оне воде порекло од једнога још простијег прототипа, код кога директна илустрација текста има много пространије место него иконографска слика. Српски псалтир је веома далеко од овога прототипа. Он не само што модификује старе теме према укусу XIV века, већ узима и најновије као: Емануела успавана, Претечу крилатога који носи своју одсечену главу, Поуку трију учених људи. Ове се теме среташу први пут у фрескама или иконама тога доба. Последња тема репродукује визију, која се беше појавила једноме савременнику Алексија Комнина. Предмет је, дакле, чисто византски. Стжиговски на њ и не окреће главе.

Стжиговски исто тако не познаје дух и уметност XIV века. Он заборавља, да се сликари у Србији и у Мистри враћају Помпејанским архитектурама, јер описи Никите Хониата, Мануила Филаса беху формирали уметнике овога времена за јединствени укус.

У једној минијатури српскога псалтира представљена је алегорија Земље. Она има позу нимфе извезене на једној тканини из Ахима. Стжиговски вели, да овака персонификација не припада традицији византској, те отуда закључује, да је у српски псалтир могла доћи само преко сирскога оригинала. Ну овим се чини неправда Византинцима, који су врло добро познавали персонификацију Земље. У хомилијама Јакова Коккиновасоса из XII в. она има позу античке Гее или Коре; у почетку XIV в. описује је Мануил Филас; сликари XIV—XV в. представљају је или у епизодама Страшнога Суда или у композицији инспирисаној службом Божићном. Између тканине из Ахима и српске минијатуре

постоји византски посредник. Српски минијатор је, поуздано, копирао какав грчки још непознати рукопис, па је тај образац комбиновао са земљописном картом александриском, каку је могао наћи у псалтиру Барберини.

Фигура Сирти у српскоме псалтиру припада времену, које је зачело „Триуме Сирти“ Кампо Санта у Пизи и слику Сирти у Лаври Св. Атанасија (1512. год.). Српски уметник се инспирисао истим осећањем. Он није копирао Косму Индиопловца, који даје Сирти сасвим другу позу, већ је узео фигуру Живота онаку каква је извајана на једноме византском барелефу из Торчела и какву је описује Мануил Филас.

Српски уметник има чак и заслугу оригиналности. У једној минијатури представљен је стари Давид, како, седећи, пише оно, што му на ухо сасвим фамилијарно шапуће један крилати младић у краткој туници, голних голеница — „свети Дух“. Крилата младића у краткој туници сретамо у исто време у Каленићу на једноме фрагментираноме барелефу који може бити савремен пркви. Сликари овога доба у Манастири и у Мистри одевају анђеле у лако одело, које отерива пуне форме њихова више женска тела. Младић из псалтира има тенију као и они. Минијатор га је, дакле, позајмио од уметности свога времена и њиме заменио женске фигуре, које играју исту улогу у рукопису из Утрехта. Он га је позајмио, ну није га копирао, већ га је самостално скицирао.

Стжиговски, дакле, у погледу на јединствени мотиве, не познаје укус XIV века. Упућујући нас на идеје или композиције сирске, он показује, да су му исто тако непознати дух теолога овога века и богаство његове иконографске.

Ево два случаја, у којима је теолог водио руку минијатора. У псалму 77,20: „Ево, он удари у камен и потекоше воде“

илустрован је у византиским псалтирима Мојсеј, који удара у стену. У српскоме псалтиру вода истиче из једнога правоуглога ковчега, који вуку једна кола посред гомиле света, на челу кога се налази Арон. На овај начин је илустрована једна јеврејска легенда, коју је увео апостол Павле у традицију хришћанску (I Коринћанима X,4). Монаси на Синају показују посетницима овај чудотворни ковчег. Ну то не може бити разлог, да се закључује о сирскоме оригиналу. Хумнос, коментаришући исти псалм, вели: „За тим из камена истиче вода; врхунад чуда је у томе што, транспортиран, он избацује водене млазеве сличне вечним рекама.“ А Паламас вели: „Он имађаше у себи извор воде, који беше ношен са њим и дељаше је без мере.“ Да оваплоти ову слику, уметник је имао само да модификује тему Преноса ковчега.

Поред псалма 44,10 српски псалтир доноси представу Денсиса са два анђела у позађу. Христос у средњим слике и Марија на десној страни његовој у царскоме су костиму, док Давид, који се налази на левој страни Христовој, игра улогу Претече. Стјиговски примећује, да Денсис води порекло од једне старе хришћанске теме *Traditio legis* и да је ова тема оријенталска. Он мисли, да је у овој сцени појава Давида ранија од појаве Претече, аналого једној минијатури, у којој се место Претече налази Петар. Према томе би Денсис српскога псалтира био старији од византискога Денсиса. Ну Стјиговски заборава, да у Венецији у овој сцени Претечу замењује св. Марко, као овде Давид. Византиски Денсис показује, дакле, варијанте према приликама. Ако бисмо хтели ухватити значење ове слике на овоме месту псалтира, на које византиски рукописи иначе стављају сцену Благовести, онда бисмо се морали сетити речи савременога теолога

Паламаса: „Марија је постала краљица овога и небескога света својим беспорочним порођајем. Она има сада небо за двор и јавља се на десној страни краља васељене, одевена у позлаћену и извезену хаљину према речима псалмисте. Она се сматра достојном да буде посредник својом узвишеном молбом.“ Византинци су увек имали представу о Девин-Краљици, ну тек у XIV в. они је представљају у свему величанству њену у сцени Денсиса. Једна лепа фреска из доба Паламаса у Зауму код Охрида (из год. 1361.) показује ову сцену, која је била тако популарна, да је у Касторији налазимо већ два пута репродуковану (год. 1384. и 1486.).

Веома богата иконографија овога доба објасниће нам много мотива сирскога изгледа. Представљајући Дрво живота и Обнажене кости минијатор српски је увео две композиције, које су биле добро познате његову времену. Исти је случај и са представом руке Божије са душама праведника као и сцене „Хвалите Господа!“ Забележено је, да су ове две последње сцене било представљене у једној цркви у Равени. Ну само отуда не сме се закључити о њихну сирскоме пореклу. Сцену „Хвалите Господа!“ налазимо у једном псалтиру XIII в. и у фрескама атонских цркава из XVI и XVII в. Има је и у једној цркви српској из 1349. год. у Леснову. Српски минијатор је у псалтиру из Минхена само следовао укусу свога доба.

Исти ток мисли спојио је химну акатишта са одама, које обично завршавају псалтир. Стјиговски приписује Сирји ову славну песму, спевану у знак захвалности Мајци Божијој, што је спасла Цариград. Он за то пружа три доказа:

1) Благовести су представљене по апокрифима: анђео се јавља Марији код бунара. Ну и ако је ова сцена сирскога порекла, она је у иконографији XIV века као

код своје куће. Ми је много пре редакције псалтира Минхенскога оретамо у двема призама из доба Стевана Душана, у Матејини и у Маркову манастиру.

2) Зачеће Марије представљено је на тај начин, што две младе девојке држе једну завесу иза Марије, која у пози Огана-а седи са младенцем на крилу. У јерменскоме јеванђелистару из Ечмиадзина, који репродукује један сирски оригинал, мајка Божија има исту позу: иза ње висе две завесе. Ну није сигурно, да завеса сирске минијатуре означава Зачеће. У истоме рукопису она реси зграде у позађу других двеју сцена Благовести и Поклоњење мага. Византинци је веома често употребљавају, да би оживели своје архитектуре. Овога мотива, међу тим, нема у најстаријој представи исте сцене у Московскоме рукопису. Он се јавља око половине XIV века у Матејини пре српскога псалтира и од тога доба остаје у српској и у грчкој иконографији. У XIV веку био је овај символ омиљен: у Грачаници (из доба Милутинова) два анђела држе исту завесу иза алегорије Земље, да би се означило, како је и она плодна услед моћи Свевинијега. Символ је ушао у циклус акатиста, пошто је Русија у XII веку установила празник *Покров Богородичин* за успомену на чудотворни veo, који је у X в. једне ноћи распрострла мајка Божија изнад верних у цркви Влахерна.

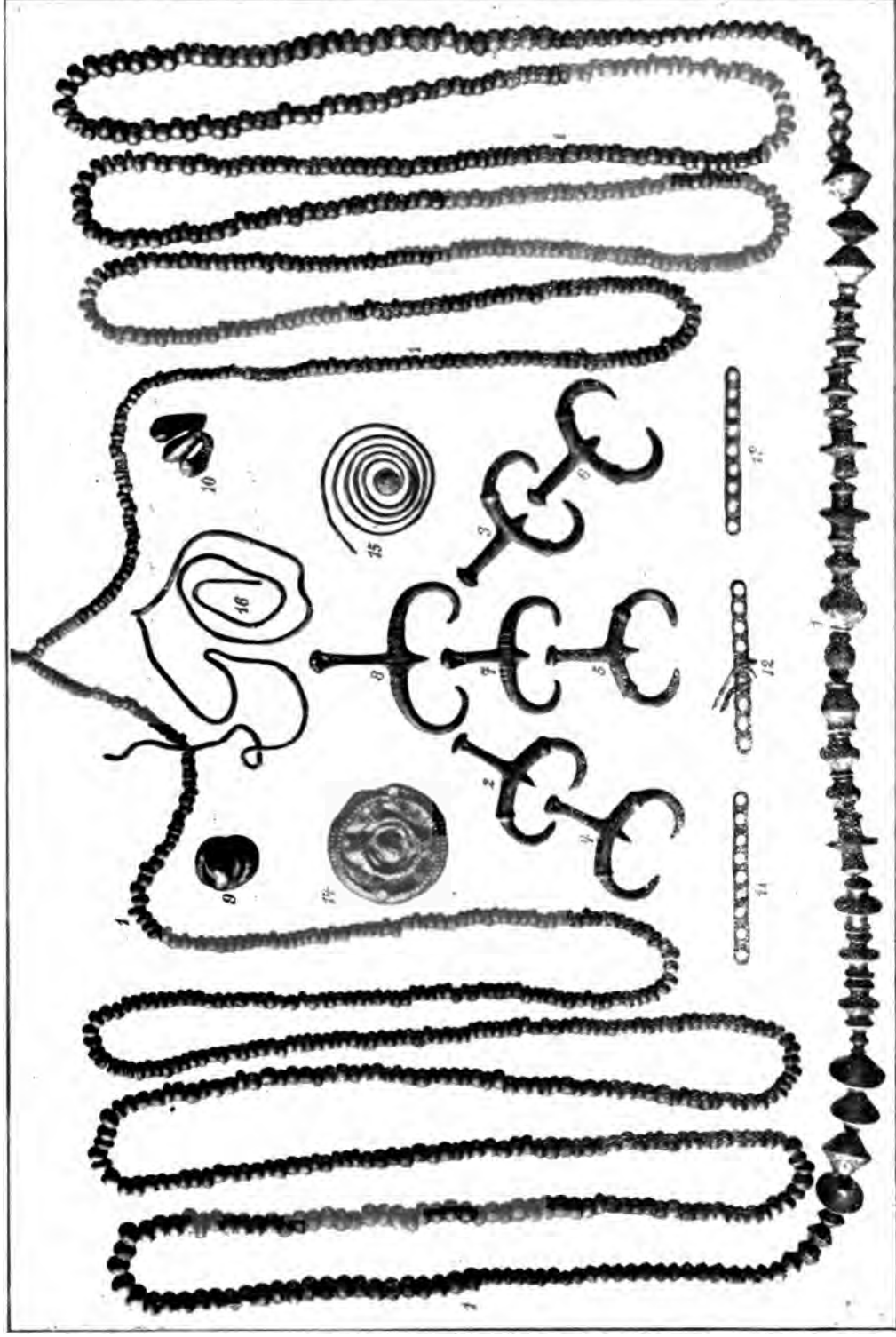
3) Поклоњење мага новорођеноме Христу представљено је према специјалном начину Сираца: Богородица седи у средини слике испод једне аркаде, с лева и с десна прилазе јој по две фигуре (три мага и један анђео). Док у јерменскоме рукопису из Ечмиадзина налазимо доста оваку компо-

зицију, дотле је у српскоме псалтиру симетрија сасвим покварена: десне од Богородице представљена су три мага, а лево видимо горе анђела, ниже њега једно дрво, а сасвим доле Јосифа, како седи. Хтела се упростити она сложена композиција, што је постала утицајем богослужења о Божићу, у којој су фигуре распоређене у зонама са симетричним групама: прво анђели, онда маги и пастири, најзад људи. Нани минијатор је лево заменио пастире дрветом, а групу људи Јосифом, десно је оставио само маге на њихову месту. Он, дакле, није копирао прототип сирски, већ је своје предмету прилагодио једну композицију, која му је била добро позната.

Из свега овога даје се запазити, да је већина тобожњих сирских црта била позната византискоме или словенскоме XIV веку. То је већ само по себи довољно, да доведе у сумњу хипотезу о превласти Истока над Византијом у поменутоме псалтиру српскоме.

Ни А. Ваумшарк не може да одбрани хипотезу Стжиговскога. Аналогије, које он наводи, заслужују исте прекоре: оне не воде рачуна о времену, из кога је псалтир ни о средини, у којој је сликан. Мотиви, које је он запазио у Палестини или их открио у сирској литератури, налазе се у Србији и у Грчкој у XII и у XIV веку. Несумњиво је, да минхенски псалтир има црта заједничких са споменицима сирским. Ну веома је сумњиво, да су оне директно из Сирје позајмљене. На основу свега што је рекао, Мије мисли, да између Истока и српскога псалтира из Минхена лежи посред Византија.

В. П.

Преисторијски златан накит из Велике Врбице.

ЧИТАОЦИМА СТАРИНАРА

Својим првим двома годинама новог реда Старинар није могао потпуно развити свој програм нити одговорити у свему постављеном му задатку. Поред свега тога што је Старинар постао знатно обилнији ипак су његове стране још недовољне да на себе приме свеколике радове наших стручних радника на овоме научном пољу. Број сарадника је знатно порастао и расти, а у том се броју појављују и младе снаге, које ће моћи ову врсту научног рада не само прихватити и наставити, него и знатно проширити. Уредништво Стари-нара и Управа Српског Археолошког Друштва осећају се већ принуђени да свој орган повећају већим бројем табака, због чега би морале настати и про-мене у излажењу Старинара.

Ну за сада Управа Српског Археолошког Друштва не сме повећавати свој орган само с тога, што је одзив публике далеко изостао испод потребног броја читалаца, који би га својом претплатом могли потпомоћи и обезбедити не само проширавање, него чак и излажење часописа у овом садашњем обиму. Државној помоћи има се једино захвалити за даље излажење Старинара.

С тога Управа Српског Археолошког Друштва моли све пријатеље Српске Књиге и Српске Науке да се заузму око уписивања чланова у Српско Археолошко Друштво те тиме бар донекле морално награде труд и прегаштво српских научних радника на овоме пољу. Управа Српског Археолошког Друштва и сарадници Старинара умеће се достојно одужити својим пријатељима и читаоцима Старинара.

Уредништво Старинара.

САДРЖАЈ СТАРИНАРА

	СТР.
Митић, Милан	
Пренсторијски златан накит из Велике Врбнице. С 9 слика у тексту и јед- ном таблом	99
Петковић, Д-р Влад. Р. Жича. Са 23 слике у тексту . . .	115
Јовановић, Коста Јов. Старе Цркве у Мојсињу. Са 21 сли- ком у тексту	149
Жупанић, Д-р Нико	
Систем историјске антропологије бал- канских народа. Са 4 слике у тексту	167

САДРЖАЈ ДОДАТКА СТАРИНАРУ Н. Р. ГОД. II.

	СТР.
Васић, Д-р М. М.	
Фалсификована представа Трајановог Мо- ста. Са 2 слике у тексту	41
Преглед књига и листова	47

This book should be returned to
the Library on or before the last date
stamped below.

A fine is incurred by retaining it
beyond the specified time.

Please return promptly.

~~FEB 24 '59 H~~

~~FEB 26 1959~~

~~MAY 8 '59 H~~

AUG 10 '61 H

